

HANDELINGEN

DER
MAATSCHAPPIJ VOOR
GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE TE GENT

NIEUWE REEKS DEEL LXI GENT 2007

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN
OUDHEIDKUNDE
TE GENT

HANDELINGEN - DEEL LXI

ERRATA

Het bestuur van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent wenst zich bij haar lezers en abonnees te verontschuldigen voor de talrijke zetfouten die in het artikel over Adriaan Verhulst (1929-2002) in jaargang LX (2006) van haar tijdschrift, ten gevolge van een reeks misverstanden, zijn blijven staan. Verschillende leden hebben ons er op geattendeerd. Deze gang van zaken strookt niet met de kwaliteitsnormen die het tijdschrift poogt te respecteren.

Ook in het artikel van Elise Hooft is een fout geslopen. Filips Van Artevelde sneuvelde niet bij de slag van Woeringen, zoals op p. 386 staat te lezen, maar bij die van Westrozebeke.

Het bestuur

INHOUD

Medewerkers aan deze jaargang	1
Marc BOONE, Woord vooraf	5
Paul PAS, De Gentse Sint-Baafsabdij en haar domeinen: een schets van de materiële groei van deze abdij sinds haar ontstaan, met link naar de opkomst van Sint-Lievens-Houtem	7
Jeroen DEPLOIGE, Twisten via heiligen. Hagiografische dialogen tussen de Gentse abdijen Sint-Pieters en Sint-Baafs, 941-1079	31
Paul TRIO, Handel en wandel met een heilige. Organisatie van en deelnemers aan de laatmiddeleeuwse Sint-Lievensprocessie vanuit de Gentse Sint-Baafsabdij naar Sint-Lievens-Houtem (tot 1540)	83
Marc BOONE, De Sint-Lievensbedevaart: bouwsteen van de stedelijke identiteit van Gent (late middeleeuwen en vroege 16de eeuw)	105
Jos KOLDEWEIJ, Kreeg de onthoofde heilige ook een reliekhoofd? Over bedevaarten naar Sint Lieven, pelgrimstekens en reliekbustes...	123
Christel STALPAERT, Een mirakel verrichten ... een koud kunstje? De Heilige Livinus verbeeld in de schilderkunst	149
Rix PINXTEN, Een antropologische kijk op heiligenverering	175
Jelle HAEMERS, Zegels, eden, taal en liturgie. Ideologie, propaganda en het symbolische gebruik van publieke ruimte in Gent (1483)	183
Tim De DONCKER, De Gentse Sint-Lucasgilde: kunstenaars in de periode 1574-1773. Een prosopografische benadering	213
Jasmien VAN DAELE, Louis Varlez en de sociale kwestie. De liberale burgerij uitgedaagd.	265
Willem DEDOBBELEER, Een Gentse Godsvrede? Edward Anseele in het licht van de politieke strijd tijdens de Eerste Wereldoorlog	289
Lynn DE CLERCQ en Joris NAUWELAERTS, Van wintercircus naar garage. De bouwgeschiedenis van het 'Nieuw Cirkus' in Gent	325
Patricia CARSON, Nota van professor John Gilissen over het terugvinden van het Lam Gods in Oostenrijk in 1945	359
Leen CHARLES, Marie Christine LALEMAN en Valérie MEILLANDER, Bibliografie van de geschiedenis van Gent 2006-2007	363
Naamindex bibliografie van de geschiedenis van Gent	413

MEDEWERKERS AAN DEZE JAARGANG

Marc Boone (°1955) is hoogleraar middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit Gent. Doet onderzoek op het terrein van sociaal-politieke geschiedenis van de late middeleeuwen (meer bepaald de Bourgondische periode) en de stadsgeschiedenis. Hij is voorzitter van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent. Verder info en bibliografie: <http://www.medievalhistory.ugent.be/marcboone>

Contact: Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis, Universiteit Gent, Blandijnberg 2, 9000 Gent. Marc.Boone@UGent.be.

Patricia Carson werd geboren in Devonshire (England) en studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Londen. Sinds haar huwelijk met prof. em. R. Van Caenegem woont ze in België. Ze schreef verschillende succesvolle boeken, waaronder 'Het fraaie gelaat van Vlaanderen' en 'Vlaanderen in creatieve contrasten'.

Contact: Veurestraat 47, 9051 Afsnee.

Leen Charles (°1960) is stadsarchivaris van Gent. Zij studeerde middeleeuwse geschiedenis (1983) aan de Universiteit Gent en Archivistiek aan de Vrije Universiteit Brussel (1991). Belangrijkste werkdomeinen: co-auteur van geautomatiseerd archiefbeheersysteem Dulle Griet, onderzoek naar Vlaamse boden (middeleeuwen-nieuwe tijden), huizenonderzoek en digitaal archiefbeheer.

Contact: De Zwarte Doos, Stadsarchief, Dulle-Grietlaan 12, 9050 Gentbrugge. leen.charles@gent.be.

Lynn De Clercq (°1980) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Gent en specialiseerde zich in de ecologische geschiedenis met een verhandeling 'Gentse Waterzooi. De geschiedenis van het dempen en overwelven van de waterlopen in Gent 1866-1914', volgde de masteropleiding monumenten- en landschapszorg in Antwerpen en beëindigde dit in 2006 met de studie 'Hoe wij het Nieuw Cirkus zien en niet zien. Een bouwhistorische studie'.

Contact: Leo Tertzweillaan 7, 9050 Gentbrugge. LynnDECLERCQ@yahoo.com.

Willem Dedobbeleer behaalde in september 2007 zijn diploma master in de geschiedenis aan de Universiteit van Gent met een proefschrift over Edward Anseele sr. tijdens de Eerste Wereldoorlog. Momenteel is hij werkzaam bij het Liberaal Archief, waar hij als wetenschappelijk medewerker werkt aan de tentoonstelling Blauw Vertier, in het kader van het Museum voor de Vlaamse Sociale Strijd.

Contact: Willem.Dedobbeleer@gmail.com.

Tim De Doncker (°1985) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Gent. Hij maakte een scriptie over de sociaal-economische positie van de leden

MEDEWERKERS AAN DEZE JAARGANG

van de Gentse Sint-Lucasgilde in de periode 1574-1773. Momenteel is hij als doctoraatsstudent verbonden aan de Vakgroep Nieuwe Geschiedenis.

Contact: Vakgroep Nieuwe Geschiedenis, Universiteit Gent, Blandijnberg 2, 9000 Gent. Tim.DeDoncker@UGent.be

Jeroen Deploige (°1972) is docent bij de Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis van de Universiteit Gent. Hij verricht onderzoek op het gebied van de cultuurgeschiedenis en de historische antropologie van de volle middeleeuwen. In 2006 was hij, met Gita Deneckere, co-editor van *Mystifying the Monarch. Studies on Discourse, Power, and History* (Amsterdam University Press).

Contact: Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis, Universiteit Gent, Blandijnberg 2, 9000 Gent. Jeroen.Deploige@UGent.be.

Jelle Haemers is doctor en wetenschappelijk medewerker aan de Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis van de Universiteit Gent. In het kader van het IUAP-project 'Stad en samenleving in de Lage Landen (1200-1800)' (Federaal Wetenschapsbeleid, België) verricht hij onderzoek naar de laatmiddeleeuwse stedelijke samenleving. Hij is auteur van *De Gentse opstand. De strijd tussen rivaliserende netwerken om het stedelijke kapitaal* (Kortrijk, 2004) en mede-uitgever van *Entre la ville, la noblesse et l'Etat. Philippe de Clèves (1456-1528): homme politique et bibliophile* (Turnhout, 2007).

Contact: Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis, Universiteit Gent, Blandijnberg 2, 9000 Gent. Jelle.Haemers@UGent.be.

A.M. Koldewejj (°1953) studeerde kunstgeschiedenis te Utrecht, waar hij in 1985 promoveerde op de studie 'Der gude sente Servas. Sint Servatius en de Servatiana'. Hij organiseerde verschillende tentoonstellingen met bijbehorende catalogi, o.a. te 's-Hertogenbosch ('Zilver uit 's-Hertogenbosch', 1985; 'In Buscoducis', 1990), te Rotterdam ('Jheronimus Bosch' 2001) en te Brugge ('Geloof & Geluk', 2006-2007). Religieuze en profane insignes uit de late middeleeuwen vormen een van de hoofdthema's in zijn huidige onderzoek. Sinds 1993 is Koldewejj hoogleraar Kunstgeschiedenis van de Middeleeuwen aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Contact: Instituut voor Historische, Literaire en Culturele Studies, Radboud Universiteit Nijmegen, postbus 9103, 6500 HD Nijmegen, Nederland. A.Koldewejj@let.ru.nl.

Marie Christine Laleman (°1952) studeerde kunstgeschiedenis en oudheidkunde aan de Universiteit Gent, specialiseerde zich in middeleeuwse archeologie, architectuur en bouwtechniek. Ze werd in 1973 als wetenschappelijk medewerker aangesteld bij de Stad Gent en heeft sinds 1977 de leiding van de stadsarcheologische werking. Thans staat zij aan het hoofd van de Dienst Stadsarcheologie in De Zwarte Doos. De studie rond de middeleeuwse stadshuizen, uitgewerkt met co-auteur Patrick Raveschot, werd in 1989

MEDEWERKERS AAN DEZE JAARGANG

bekroond door de Koninklijke Academie voor wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. De belangrijkste wetenschappelijke projecten, veelal interdisciplinaire samenwerkingsverbanden, hebben betrekking op middeleeuwse archeologie en architectuur, stadsgeschiedenis, de ontwikkeling van Gent, stadsarcheologie en resultaten van archeologisch onderzoek in Gent. Als gastdocent verzorgt zij lessen in stadsarcheologie en bouwarcheologie aan de Universiteit Gent.

Contact: De Zwarte Doos, Dulle-Grietlaan 12, 9050 Gentbrugge. mariechristine.laleman@gent.be.

Valérie Meillander (°1963) studeerde geschiedenis, richting nieuwe tijden aan de Universiteit Gent. Zij maakte een eindverhandeling over mentaliteitsgeschiedenis rond sterven en rouwen in de 17de en 18de eeuw. Zij is consulente bij het Stadsarchief Gent en daar verantwoordelijk voor de leeszaal, de inventarisatie, de bibliotheek en de redactie van @rchieflink.

Contact: De Zwarte Doos, Dulle-Grietlaan 12, 9050 Gent. valerie.meillander@gent.be.

Joris Nauwelaerts (°1980) studeerde burgerlijk ingenieur-architect met een master over moderne architectuur op de wereldtentoonstellingen van Brussel (1910) en Gent (1913), volgde de masteropleiding monumenten- en landschapszorg in Antwerpen en beëindigde dit in 2006 met de studie 'Een stenen circus te Gent', werkt thans als architect bij de Dienst Monumentenzorg van de Stad Brugge.

Contact: Twaalfkameren 39, 9000 Gent. nauwelaertsjoris@hotmail.com.

Paul Pas (°1947) studeerde tandheelkunde aan de KULeuven en pers- en communicatiewetenschappen aan de Universiteit van Gent. Behaalde het provinciaal diploma toeristische gids Gent en Oost-Vlaanderen. Mede-oprichter en sinds vijf jaar voorzitter van toeristische gidsenorganisatie vzw Gandante. Medewerking als gids op tal van tentoonstellingen. Publicaties: De Wase en Gentse Boudelo-abdij, van paleis in de moerassen tot eiland in de Waterwijk (1998); De Gentse Sint-Baafsabdij en haar dorp (1999).

Contact: Steenakkerstraat 3, 9070 Heusden. Paul.Pas@egonpas.be

Rik Pinxten is gewoon hoogleraar antropologie en religieuze studies aan de Universiteit Gent. Hij was gastdocent aan de Northwestern University, Ill. en de Syracuse University, NY. Hij is stichter van het tijdschrift 'Cultural Dynamics'. Hij publiceerde reeds 12 boeken en 85 artikelen in internationale tijdschriften en boeken en was editor van 6 publicaties.

Contact: Vakgroep Vergelijkende Cultuurwetenschappen, Universiteit Gent, Rozier 44, 9000 Gent. Hendrik.Pinxten@UGent.be.

Christel Stalpaert (°1971) is sinds 2003 docent Theaterwetenschappen (Podium- en Mediale Kunsten) aan de Universiteit Gent en publiceerde ver-

MEDEWERKERS AAN DEZE JAARGANG

scheidene artikels m.b.t. theater en performance in boeken en tijdschriften. Zij is redactielid van *Documenta*, *Theater Topics* (Amsterdam University Press) en *Studies in Performing Arts and Film* en was onder andere editor van het boek *Peter Greenaway's Prospero's Books: Critical Essays* (2000), van *Deleuze Revisited: de hedendaagse podiumkunsten en het verval van de representatie*, een themanummer van *Documenta* (2003), van *De speler en de strop: tweehonderd jaar theater in Gent* (2005) en *No beauty for me there where human life is rare. On Jan Lauwers' Theatre Work with Needcompany* (2007).

Contact: Vakgroep Kunst-, Muziek- en Theaterwetenschappen, Universiteit Gent, Blandijnberg 2, 9000 Gent. Christel.Stalpaert@UGent.be.

Paul Trio (°1958) is hoogleraar aan de K.U.Leuven en K.U.Leuven Campus Kortrijk. Hij doceert er geschiedenis van de Middeleeuwen. Binnen dit domein neemt de studie van de laatmiddeleeuwse volksreligie in al haar facetten een belangrijke plaats in. Hij publiceerde onder meer over middeleeuwse broederschappen in Gent. Recent was hij co-auteur van het boek over de geschiedenis van de abdij van Drongen. Eerder verschenen studies van hem over de abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs en de Sint-Baafskerk.

Contact: Subfaculteit Letteren Campus Kortrijk, Etienne Sabbelaan 53, 8500 Kortrijk. Paul.Trio@Kuleuven-kortrijk.be.

Jasmien Van Daele (°1977) is Doctor in de Geschiedenis van de Universiteit Gent. Zij promoveerde in 2007 met een proefschrift over de Internationale Arbeidsorganisatie (IAO) en de impact van internationale regulering op de sociale politiek in België tussen 1919 en 1944, waarvoor zij werd bekroond met de Europese Prijs Jean Rey 2004-2006. Eerder publiceerde zij een boek over Louis Varlez. Zij is verbonden aan het *International Institute for Labour Studies* van de Internationale Arbeidsorganisatie in Genève, waar zij werkt aan het *ILO Century Project*, een project over de geschiedenis van de IAO (1919-2019).

Contact: Schouwvegersstraat 22, 9000 Gent. Jasmien.Vandaele@UGent.be.

WOORD VOORAF

Op 5 mei, midden in de mooie, warme lente van 2007 vond in het Cultuurcentrum 'de fabriek' te Sint-Lievens-Houtem een eendaags colloquium '*De processie. Heiligenverering en volksvermaak in middeleeuws Vlaanderen. Livinus en de Sint-Lievensprocessie van Gent naar Sint-Lievens-Houtem*' plaats. Het was één van de vele culturele manifestaties waarmee de gemeente Sint-Lievens-Houtem de duizendjarige traditie van de bedevaart gegroeid rond de cultus van de heilige Livinus en in de praktijk uitgevoerd tussen de Gentse Sint-Baafsabdij en het domein van dezelfde abdij in Houtem heeft herdacht. Met een veelheid aan tentoonstellingen, wandelingen, culturele en volkse manifestaties van de meest uiteenlopende aard heeft de gemeente uitdrukking gegeven aan haar wil om dit 'feestelijke' gebeuren een plaats en zin te geven in de huidige samenleving. De burgemeester, Lieven Latoir en zijn medewerkers, waaronder speciaal Jan Mertens die de praktische organisatie van het colloquium voor zijn rekening heeft genomen moet worden vermeld, verdienen hiervoor alle hulde.

Naar aanleiding van de feestelijkheden verscheen ook een rijkelijk geïllustreerde gelegenheidspublicatie waarin de traditie van de Livinusverering doorheen de tijden, maar voornamelijk in de loop van de 19de en 20ste eeuw werd voorgesteld en geanalyseerd¹. Op het colloquium werd kritisch gekeken naar de historische wortels van deze, zoals vele vergelijkbare initiatieven in de loop van de 19de eeuw '*invented tradition*'. Zoals de lectuur van de hierna uitgeschreven voordrachten duidelijk zal maken is in 2007 resoluut gekozen voor een erg gevarieerde en multidisciplinaire aanpak. Naast de traditionele historische beschouwingen die op de domaniale organisatie (P. Pas), de hagiografische tradities (J. Deploige), de kerkhistorische (P. Trio) en sociaal historische (M. Boone) aspecten betrekking hebben, is er veel aandacht gegeven aan de representatie in zowel contemporaine (dus middeleeuwse) bedevaartsinsignes (J. Koldewey) als in de cultuurhistorische weergave van Livinus (C. Stalpaert). Maar vooral weerklinkt in het afsluitend betoog van collega Rik Pinxten (UGent) de kritische en relativiserende stem van de antropoloog.

De meeste van de sprekers die op 5 mei 2007 voor een enthousiast en bijzonder attent Houtems publiek het woord hebben genomen, zijn bereid gevonden om hun bijdrage aan het colloquium uit te schrijven en de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent vond het haar plicht om aan deze belangwekkende manifestatie die op een fundamenteel en onthullend element

---

¹ M. DE COCK, CH. DEMEUNYNCK, W. DE VUYST, K. DE WOLF, CH. STALPAERT (red.), *Met het hoofd onder de arm. Een cultuurhistorische blik op de Livinusverering in Sint-Lievens-Esse en Sint-Lievens-Houtem*, Gent (Academia press), 2007, 496 p.

MARC BOONE

van de Gentse stedelijke identiteit tijdens de late middeleeuwen betrekking heeft aandacht te besteden. Vandaar dat de lezer van de Handelingen 2007 de meeste van de lezingen in het jaarboek over 2007 aantreft. Ontbreken op het appel om uiteenlopende maar te respecteren motieven, maar hebben wel een voordracht gehouden: prof. dr. Georges Declercq (VUB) die het had over de oorsprong van de Livinuscultus in de 11de eeuw en prof. dr. Bruno Bouckaert (KUL) die het over de functie van de muziek tijdens de middeleeuwse processie had.

Een buitenstaander had er zich over kunnen verwonderen waarom een volle zaal een hele dag geboeid naar een onafgebroken reeks lezingen heeft kunnen luisteren, terwijl buiten de natuur op wel heel gulle wijze de lente vierde. De kwaliteit van de lezingen, het uitzicht op het Livinusbier dat op de afsluitende receptie rijkelijk vloeide, of dan toch de magische kracht van de heilige?

Prof. dr. Marc Boone
Voorzitter MGOG

DE GENTSE SINT-BAAFSABDIJ EN HAAR DOMEINEN

Een schets van de materiële groei van deze abdij sinds haar ontstaan, met link naar de opkomst van Sint-Lievens-Houtem

Paul Pas

In een eerste gedeelte wordt aan de hand van data en overgeleverde oorkonden overlopen hoe de Sint-Baafsabij evolueerde tot grootgrondbezitter. In het tweede gedeelte wordt nader ingegaan op één casus van haar grondbezit: de ontwikkeling van de curtis van Holthem (Sint-Lievens-Houtem).

Deel I: de Gentse Sint-Baafsabdij en haar domeinen, een schets van de materiële groei van deze abdij sinds haar ontstaan

1. Zevende eeuw

Reeds in de tweede helft van de zevende eeuw bestonden in het Gentse, de pagus Gandensis, twee abdijen, Ganda, gewijd aan Petrus, en Blandinium, gewijd aan Petrus en Paulus, na een paar eeuwen respectievelijk Sint-Baafsabdij en Sint-Pietersabdij geheten.

Hun groei in het prille begin was te danken aan het feit dat hun stichter Amandus hiertoe zowel geldelijke middelen (gouden muntstukken, triëntes) als koninklijke fisci (de kroondomeinen Marca en Blandinium) had meegereggen vanuit Frankrijk, in opdracht van de Merovingische koning Dagobert I en met de bijstand van bisschop Acharius van Doornik¹.

---

¹ E. DE BUSSCHER, *Les Ruines de l'Abbaye de Saint-Bavon à Gand* (Gand, 1850), pp. 5-6.

A. VAN LOKEREN, *Histoire de l'Abbaye de Saint-Bavon et de la crypte de Saint-Jean à Gand* (Gand, 1855), pp. 12-13. J. VAN DEURME, *Schets eener geschiedenis der abdijen van Sint-Baafs en Sint-Pieters te Gent* (Gent, 1883), p. 11

Hoe hij zijn opdracht precies uitvoerde, wanneer en onder welke voorwaarden hij bepaalde gedeelten van deze fisci ter beschikking stelde van de twee nieuwe kloosters en ze zo een materiële basis gaf is tot op heden niet echt opgehelderd. Een groot gedeelte van de fiscus Marca (Mariakerke), die zich van de linkeroever van de Leie in Gent uitstrekte in W. en N.-W. richting tot respectievelijk Evergem en Wondelgem, werd abdijbezit van Ganda. Het uitbatingscentrum lag te Vroonstalle, dichtbij de huidige kerk van Wondelgem².

Amandus kocht vóór 639 in het gebied ten N.-O. van de abdij domeinen van verschillende grootgrondbezitters aan en in 639 volgde de aankoop van grote delen van het domein Slote (met als later centrum Slotendries), in aanwezigheid van zijn volgeling Florbertus³. Deze aankoop werd later bekrachtigd door de Merovingische vorst Clovis. Tussen 639 en 674/675 kocht Florbertus nog andere delen van het domein Slote aan⁴.

De godgewijde Childela, vrouwe van Mendonk, schonk tussen 690 en 694 goederen te Slote aan de kerk van Mendonk, waar Bavo cfr zijn latere vita

---

² J. DECAVELLE, A. VERHULST, G. DECLERCQ, e.a., *Gent, Apologie van een rebelse stad* (Antwerpen, 1989), p. 38.

³ A. VERHULST, *De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit (VIIe – XIVe eeuw). Bijdrage tot de kennis van de structuur en de uitbating van het grondbezit in Vlaanderen* (Brussel, 1958), pp. 127-136. Zijn aankoop omvatte niet alleen een centrale hoeve maar ook de herdershutten, de omliggende bossen en een aantal afhankelijkheden ervan, in de richting van Desteldonk en Mendonk. J. BOON, 'Problemen rond het ontstaan en de ligging van Slote', in *Heemkundige kring van de Oost-Oudburg*, Jaarboek XI (Gent, 1973-1974), pp. 69-79. M. GYSSELING, 'Speurtocht in het vroege verleden van Gent en omgeving', in *Heemkundige Kring van de Oost-Oudburg*, Jaarboek XVII (Gent, 1980), pp. 6, 11-12. M. GYSSELING, 'Uit de vroege geschiedenis van Gent en de Oost-Oudburg', in *Heemkundige Kring van de Oost-Oudburg*, Jaarboek XXIII (Gent, 1986), pp. 21-24. B. BAILLEUIL, A. DUHAMMEUW, *Een stad in opbouw. Gent vóór 1540* (Tielt, 1989), p. 61.

⁴ J. BOON, 'Problemen rond het ontstaan en de ligging van Slote', in *Heemkundige Kring van de Oost-Oudburg*, Jaarboek XI (Gent, 1973-1974), p. 75. R. PERNOD, *De middeleeuwen. Een herwaarderding* (Baarn, 1992), pp. 76-86. R. POELMAN, 'Sloten, van nederzetting tot bedevaartsoord', in *Heemkundige Kring van de Oost-Oudburg*, Jaarboek XII (Gent, 1975), p. 6. De manier van werken was voor elke abdij nagenoeg dezelfde: een bestaande hoeve werd opgekocht en de omwonenden onderworpen. De hoeve werd dan uitgebouwd tot het centrum van de lokale gemeenschap, van waaruit alles bestuurd werd in functie van de noden van de abdij. Het uitgestrekte domein rond Slote werd in zijn geheel voor iets meer dan 66 gouden ponden door de Sint-Baafsabdij verworven.

DE GENTSE SINT-BAAFSABDIJ EN HAAR DOMEINEN

40 dagen en nachten in vasten en gebed had doorgebracht⁵. Ondertussen was immers de Bavocultus op gang gekomen waardoor steeds meer schenkingen volgden. Tegen het einde van de zevende eeuw beschikte de abdij ten N.-O. van Gent reeds over enkele duizenden hectaren grond, meestal bossen.

Van meet af aan streefde de abdij naar een evenwichtige vorm van uitbating van haar domeinen, die werden ingedeeld in de reserve, het gedeelte dat rechtstreeks door de monniken werd uitgebaat, en de tenures, de landerijen die aan grondgebruikers of tenurehouders werden gegeven. Deze uitbatingsvorm werd m.a.w. in handen gegeven van derden en was gekoppeld aan karweien⁶.

Tegen het einde van de zevende eeuw ontving de abdij bovendien als privé-schenking in de gouw Brabant het domein Vlierzele, waar korte tijd later Papegem en Bavegem werden aan toegevoegd en vermoedelijk ook Gijzenzele⁷.

---

⁵ A. VERHULST, *De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit (VIIe – XVe eeuw). Bijdrage tot de kennis van de structuur en de uitbating van het grondbezit in Vlaanderen* (Brussel, 1958), p. 155. R. POELMAN, 'Sloten, van nederzetting tot bedevaartsoord', in *Heemkundige Kring van de Oost-Oudburg*, Jaarboek XII (Gent, 1975), p. 7-8. M. GYSSELING, 'Speurtocht in het vroege verleden van Gent en omgeving', in *Heemkundige Kring van de Oost-Oudburg*, Jaarboek XXIII (Gent, 1986), pp. 26-29. P. PAS, *De Gentse Sint-Baafsabdij en haar dorp* (Nevele, 1999), p. 12, 19. Van de schenkingsnotitie van de kapel van Mendonk bestaan er twee versies, één in het in 941 opgestelde Liber traditionum van de Sint-Pietersabdij, een tweede in het omstreeks 1362 samengestelde cartularium R1 van de Sint-Baafsabdij. Beide versies vertonen grote verschillen, waarbij opvalt dat met deze van de Sint-Pietersabdij duidelijk is geknoeid. Gysseling denkt dat Bavo te Mendonk de verchristelijking is van een heidense godheid, waarbij hij de veertig dagen en nachten die Bavo in vasten doorbracht beschouwt als een verwijzing naar de bijbel. Volgens hem is de echte Bavo zelfs nooit in Mendonk geweest. Zie ook B. BAILLEUIL, A. DUHAMEEUW, *Een stad in opbouw. Gent vóór 1540* (Tielt, 1989), p. 60. J. DECAVELE, A. VERHULST, G. DECLERCQ, e.a., *Gent, Apologie van een rebelse stad* (Antwerpen, 1989), p. 40-42.

⁶ A. VERHULST, *De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit (VIIe – XVe eeuw). Bijdrage tot de kennis van de structuur en de uitbating van het grondbezit in Vlaanderen* (Brussel, 1958), p. 136-145: het optreden, tussen de 7de en de 10de eeuw, van de Sint-Baafsabdij als overheersende grondbezitter betekende dat werd voldaan aan de voorwaarden tot vestiging van een stevige domaniale organisatie. Ook mogen de ontginningen en rooiingen in het gebied ten N.O. van Gent in de vroege middeleeuwen niet onderschat worden. M. GYSSELING, A. VERHULST, *Het oudste goederenregister van de Sint-Baafsabdij te Gent (eerste helft XIIIe eeuw)* (Brugge, 1964), pp. 1-57.

⁷ A. VERHULST, 'Das Besitzverzeichnis der Genter Sankt-Bavo-Abtei von ca. 800 (C1m 6333), *Studia Historica Gandensia*, 159 (Gent, 1971), pp. 200-203. L. VOET, *De brief van abt Othelbold aan gravin Otgiva, over de relikwieën en het domein van de Sint-Baafsabdij te Gent (1019-1030)* (Brussel, 1949), pp. 77, 95-97, 103-105, 148.

2. Achtste eeuw

De achtste eeuw luidde een duistere periode in, althans voor de moderne historici. In 719 werd abt Celestinus van de Sint-Pietersabdij op last van Karel Martel afgezet en werden zijn abdijgoederen in beslag genomen. Hoewel er wellicht ook een zekere secularisatiedruk van de vorst op de Sint-Baafsabdij moet geweest zijn werd deze vermoedelijk toch niet echt gefnuikt in haar groei. We weten enkel van één schenking uit de tijd van Pepijn de Korte (751-768)⁸. Toch was duidelijk dat de Sint-Baafsabdij tegen het einde van die eeuw duidelijk de rijkste van beide was geworden.

3. Negende eeuw

In 811 kwam Karel de Grote de vermoedelijk versterkte abdij bezoeken in het kader van de inspectie van de vloot die hij een jaar eerder in de delta van Leie en Schelde had laten bouwen als beveiliging tegen de Deense dreiging⁹. De Bavocultus had ondertussen opgeld gemaakt tot aan het Karolingische hof en kreeg nog meer succes na het verschijnen (en kopiëren) van de eerste Vita Bavonis in de eerste helft van de negende eeuw¹⁰.

Vermoedelijk verleende de keizer bij die gelegenheid de Bavelingen een charter van immuniteit, wat neerkwam op een bevestiging van haar bezittingen, maar niet vooraleer hij van hen een bezitsinventaris (descriptio) had ontvan-

⁸ G. DECLERCQ, 'Heiligen, lekenabten en hervormers. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs tijdens de Eerste Middeleeuwen (7de-12de eeuw)', in G. DECLERCQ, e.a., *Ganda en Blandinium, de Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs* (Gent, 1997), p. 23: ook uit de regeringsperiode van Karel de Grote (768-814) zijn verschillende schenkingen en een verloren gegaan immuniteitsprivilegie bekend. J. DECAVELE, A. VERHULST, G. DECLERCQ, e.a., *Gent, Apologie van een rebelse stad* (Antwerpen, 1989), p. 45.

⁹ A. VAN LOKEREN, *Histoire de l'abbaye de Saint-Bavon et de la crypte de Saint-Jean à Gand* (Gand, 1855), p. 15. J. DECAVELE, R. DE HERDT, *Gent op de wateren en naar de zee* (Antwerpen, 1976), pp. 17-18. B. BAILLEUIL, A. DUHAMMEUW, *Een stad in opbouw. Gent vóór 1540* (Tielt, 1989), p. 67.

¹⁰ G. DECLERCQ, 'Heiligen, lekenabten en hervormers. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs tijdens de Eerste Middeleeuwen (7de-12de eeuw)', in G. DECLERCQ, e.a., *Ganda en Blandinium, de Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs* (Gent, 1997), pp. 25-26. De heilige Bavo werd al spoedig in vele liturgische handschriften vermeld, van Saint-Riquier in Noord-Frankrijk tot Keulen of Werden aan de Ruhr, in Doornik, Reims, Mainz, enz. A. DEROLEZ, 'Scriptorium en bibliotheek tijdens de middeleeuwen', in G. DECLERCQ, e.a., *Ganda en Blandinium, de Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs* (Gent, 1997), pp. 147-148: in de tweede helft van de 9de eeuw werd in de abdij Saint-Amand de Vita Sancti Amandi geschreven en verlucht, waarin ook de Annales Sancti Amandi Breves voor de jaren 741-911 werden vermeld.

DE GENTSE SINT-BAAFSABDIJ EN HAAR DOMEINEN

gen¹¹. Dit kaderde in de algemene Karolingische politiek, waarbij alle kerkelijke instellingen (= grootgrondbezitters) via verschillende keizerlijke capitularia de opdracht hadden gekregen hun bezit te inventariseren. Dit moest de vorst toelaten de staatslasten evenwichtig te verdelen over de verschillende kerken en abdijen. Aan de abdijen werden bepaalde militaire en andere verplichtingen opgelegd (zoals vermoedelijk voor de Sint-Baafsabdij het leveren van hout voor de vloot van de keizer) en in ruil evolueerden zij tot koningskloosters met vorstelijke bescherming¹².

In 819-820 liet zijn opvolger en kleinzoon Lodewijk de Vrome eveneens een descriptio opstellen, waarbij lekenabt Einhard de opdracht kreeg Sint-Pieters en Sint-Baafs te hervormen = materieel te herstellen¹³. Dit gebeurde op basis van de inzichten verworven tijdens het kerkelijk concilie van Aken in 817. Monastieke hervormingsbewegingen waren voor de vorst het uitgelezen middel om zijn machtspositie tegenover de Kerk te consolideren. Ze werden aangewend telkens de vorst de indruk had dat de kloosterdiscipline achteruitging.

Op 13 april 819 werd op initiatief van Einhard de abdij herbevestigd in haar bezittingen, opnieuw met bijkomende koninklijke bescherming¹⁴. Ze bezat op

---

¹¹ J. TER HAAR, *Geschiedenis van de Lage Landen* (Weesp, 1985, Houten, 1990), pp. 73-74.

¹² A. VAN LOKEREN, *Histoire de l'abbaye de Saint-Bavon et de la crypte de Saint-Jean à Gand* (Gand, 1855), p. 15. Deze immuniteitsoorkonde is niet bewaard gebleven maar werd wel vermeld in een latere oorkonde van 13 april 819 onder Lodewijk de Vrome. A. VERHULST, *De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit (VIIe – XIVe eeuw). Bijdrage tot de kennis van de structuur en de uitbating van het grondbezit in Vlaanderen* (Brussel, 1958), p. 16-17. De keizer maakte gebruik van het versterkte karakter van de Sint-Baafsabdij en van het aanneembaar feit dat er aanlegplaatsen waren langsheen de lage oevers in de buurt van de abdij. Vermits het een krijgsvloot betrof is het zeer goed mogelijk dat de bouw ervan aan de abdij werd opgelegd (levering van hout uit haar bossen) als haar vorm van bijdrage tot de krijgsvloot.

¹³ A. VAN LOKEREN, *Histoire de l'abbaye de Saint-Bavon et de la crypte de Saint-Jean à Gand* (Gand, 1855), p. 16-19. ... Abba ex monasterio, quod dicitur Ganda, quod situm est in pago Brachbatense, constructum in honore ... L. VOET, 'Over de Stichting en de vroegste Geschiedenis der Sint-Pieters- en Sint-Baafsabdijen te Gent', in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Nieuwe Reeks, Deel I (Gent, 1944), pp. 90-91. G. BERINGS, e.a., 'Ordre de Saint-Benoît. Abbaye de Saint-Bavon à Gand', in *Monasticon Belge*, Tome VII, Province de Flandre Orientale, premier volume (Liège, 1988), pp. 29-30.

¹⁴ G. DECLERCQ, 'Een Karolingisch lekenabt in Gent', in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Nieuwe reeks, Deel IV (Gent, 2001), pp. 61-67. M. GYSSELING, A.F.C. KOCH, *Diplomatica Belgica ante annum millesimum centesimum scripta*, I, (Brussel, 1950), pp. 222-223, nr. 132, naar origineel. C. VLEESCHOUWERS, *De oorkonden van de Sint-Baafsabdij te Gent (819-1321)* (Brussel, 1990), p. 7.

dat ogenblik ongeveer 18 villae, niet inbegrepen de minstens 7 villae die in beneficium gegeven waren, noch sommige onroerende goederen met een eigen structuur, zoals de marisci, ook een zevental, die gelegen waren in de kuststreek langsheen de monding van de Schelde (Zeeuws-Vlaanderen) en hoofdzakelijk bestonden uit schaapsgronden. Er lagen marisci in de pagus Flandrensis, in Aardenburg, de pagus Rodanensis, de pagus Mempiscus en de pagus Friesensis¹⁵.

Zo'n villa was samengesteld uit hele en halve mansi (een mansus was een soort van domaniale tenure, een uitbatingseenheid, die later met het oog op het berekenen van de domaniale lasten werd omgevormd tot een omslageenheid). Daarnaast was er de rechtstreeks uitgebate mansus indominicatus: hij omvatte de totale veestapel van ieder domein (osses, koeien, paarden, schapen, varkens en geiten), de totale productiecapaciteit op gebied van vooral graan (minstens 30 karren per villa) en spelt, één keer ook wijn, en het aantal vrijen (franci) die het domein bevolkten. Onder elke villa viel ook een aantal van de abdijs gehouden beneficia¹⁶.

De administratie van Sint-Pieters en Sint-Baafs werd door Einhard samengebracht onder leiding van één vicedominus, Erembert, in samenwerking met priester Liutardus. Hoewel de discussie hierover nog steeds open is zou het convent van reguliere monniken op dat ogenblik omgevormd zijn tot een seculier kapittel van kanunniken en werd het abdijsbezit gesplitst in een mensa abbatialis (inkomsten voor de abt, die belastingplichtig was aan de keizer, het rijk en de H. Stoel, en die hoofdzakelijk gehaald werden uit de koninklijke fisci die Amandus vroeger had geschonken) en een mensa conventualis of fratrum (inkomsten die de levensbehoeften van de monniken moesten waarborgen). De vicedominus stond in voor de mensa abbatialis in beide abdijen¹⁷.

¹⁵ G. DECLERCQ, 'Heiligen, lekenabten en hervormers. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs tijdens de Eerste Middeleeuwen (7de-12de eeuw)', in G. DECLERCQ, e.a., *Ganda en Blandinium, de Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs* (Gent, 1997), pp. 24-25.

¹⁶ A. VERHULST, *De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit (VIIe – XIVE eeuw). Bijdrage tot de kennis van de structuur en de uitbating van het grondbezit in Vlaanderen* (Brussel, 1958), pp. 47-53.

¹⁷ A. VERHULST, *De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit (VIIe – XIVE eeuw). Bijdrage tot de kennis van de structuur en de uitbating van het grondbezit in Vlaanderen* (Brussel, 1958), pp. 28-34. J. DECAVELE, A. VERHULST, G. DECLERCQ, e.a., *Gent, Apologie van een rebelse stad* (Antwerpen, 1989), pp. 45-46. E. PAIRON, 'De financiën van de Sint-Baafsabdij in de XIVE en de XVE eeuw', in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Nieuwe Reeks, Deel XXXV (Gent, 1981), pp. 61-62. G. DECLERCQ, 'Heiligen, lekenabten en hervormers. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs tijdens de Eerste Middeleeuwen (7de-12de eeuw)', in G. DECLERCQ, *Ganda en Blandinium, de Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs*, (Gent, 1997), pp. 24-25.

DE GENTSE SINT-BAAFSABDIJ EN HAAR DOMEINEN

Concreet kwam het hier op neer dat bij financiële conflicten de kloostergermeenschap zelf voortaan buiten schot bleef en zo te allen tijde kon overleven.

De Noormannen

De komst van de Noormannen in 850-851 leidde tot de verwoesting van de abdij, waarbij een belangrijk gedeelte van het abdijsarchief werd vernietigd, vermoedelijk ook de oorkonde van Lodewijk de Vrome waarin hij de toewijzing bekrachtigde van een aantal abdijsdomeinen aan de kanunniken, bestemd om in hun onderhoud te voorzien. Een deel van hen was ondertussen weggevlucht naar Sint-Omaars en, omstreeks 853, verder naar de versterkte stad Laon¹⁸.

In Laon was Adalelm, lekenabt van de abdij, graaf en had de abdij ook een drietal bezittingen¹⁹. Een ander deel van het convent was uit voorzorg in Gent achtergebleven en nam na een korte afwezigheid, vermoedelijk een vlucht naar de burcht van Brugge, na 851 opnieuw zijn intrek in de deels verwoeste abdij. Sommige historici zijn tegenwoordig van oordeel dat ook de Bavelingen uit Laon na verloop van tijd terugkeerden²⁰.

Op 11 oktober 864 verstrekke Karel de Kale te Petegem bij Oudenaarde een nieuwe bevestigingsoorkonde aan de Bavelingen, wellicht omdat hij ervan op de hoogte was dat de meeste oorspronkelijke bewijzen vernietigd waren. De vorst eiste dan ook niet eens dat de Bavelingen hun vroegere eigendomsbewijzen zouden voorleggen. Deze oorkonde handelde hoofdzakelijk over bezittingen van de mensa conventualis.

---

¹⁸ J. DECAVELE, R. DE HERDT, *Gent op de wateren en naar de zee* (Antwerpen, 1976), p. 20. F. DE SMIDT, E. DHANENS, *De Sint-Baafskathedraal te Gent* (Tielt/Amsterdam, 1980), p. 14. A.M.J. DE KRAKER, e.a., *Over den vier Ambachten. 750 jaar Keure, 500 jaar Graaf Jansdijk* (Kloosterzande, 1993), p. 699. Zie ook M.C. LALEMAN, 'Woord, Beeld en Materie. Het Sint-Baafsdorp te Gent', in J. DE ZUTTER, L. CHARLES, A. CAPITEYN, *Qui Valet Ingenio. Liber Amicorum Johan Decavele*, (Gent, 1996), p. 296.

¹⁹ A. VAN LOKEREN, *Histoire de l'abbaye de Saint-Bavon et de la crypte de Saint-Jean à Gand* (Gand, 1855), p. 21. A. VERHULST, *De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit (VIIe - XIV eeuw). Bijdrage tot de kennis van de structuur en de uitbating van het grondbezit in Vlaanderen* (Brussel, 1958), pp. 34-39. G. BERINGS, e.a., 'Ordre de Saint-Benoît. Abbaye de Saint-Bavon à Gand', *Monasticon Belge*, Tome VII, Province de Flandre Orientale, premier volume (Liège, 1988), pp. 30-31.

²⁰ G. DECLERCQ, 'Heiligen, lekenabten en hervormers. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs tijdens de Eerste Middeleeuwen (7de-12de eeuw)', in G. DECLERCQ, e.a., *Ganda en Blandinium, de Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs* (Gent, 1997), pp. 27-28.

Adalelm was op dat ogenblik nog steeds lekenabt van zowel de kanunniken die waren teruggekeerd als van hen die eventueel nog in Laon zouden verbleven hebben, want juridisch vormde de abdij nog steeds een eenheid. In deze oorkonde werd melding gemaakt van 7 tot de abdij behorende villae, naast de schenking van de kerk van Vailly met de helft van de daartoe behorende wijngaarden (in de gouw van Soissons), en de villae van Coulogne en Niela (Nesle-la-Reposte, in de gouw Kamerijk), waar de zwerftocht van de kanunniken-in-ballingschap uiteindelijk zou eindigen. Ook twee schaapsweiden langsheen de Vlaamse en Friese kusten werden vermeld. Omdat de dreiging van de Noormannen nog steeds reëel was waren immers een aantal marisci uit de mensa conventualis overgeheveld naar de mensa abbatialis en in beneficium gegeven in ruil voor militaire bescherming, zodat de monniken er uiteindelijk in Zeeuws-Vlaanderen nog slechts twee overhielden in de pagus Flandrensis en de pagus Friesensis²¹. In haar geheel (beide mensa's samen) telde de Sint-Baafsabdij nog steeds zo'n 25 villae.

Er was in 864 nog helemaal geen sprake van wat men tegenwoordig kenmerkt als Streubesitz (zie verder). De bezittingen van de abdij waren gelegen in de streek van Gent, in West-Brabant en de Zeeuws-Vlaamse kuststreek. Slechts één bezit kon excentriek genoemd worden: die enkele domeinen in Noord-Frankrijk, waaronder Vailly, de gronden in de buurt van Laon, en de villae Coulogne en Niela²².

Een nieuwe inval van de Denen in 879-883 veroorzaakte een nieuwe vlucht van de kanunniken van Sint-Baafs naar de bescherming van de burcht van Brugge. Het is mogelijk dat op dat ogenblik een deel van hen opnieuw het hazenpad koos richting Frankrijk, meer specifiek Laon. Feit is dat van dan af de Sint-Baafsgemeenschap in Gent definitief ophield te bestaan. Het tweede

²¹ C. VLEESCHOUWERS, *De oorkonden van de Sint-Baafsabdij te Gent (819-1321)* (Brussel, 1990), p. 7: Karel de Kale, koning van West-Francië, bevestigt naar het voorbeeld van zijn voorgangers en op verzoek van Reinhelm, bisschop van Noyon-Doornik, en van Adalelm, graaf van Laon en lekenabt van de Sint-Baafsabdij te Gent, deze abdij in haar bezittingen: Marka, Wormen, Vlierzele, Gijzenzele, Helsoia, Coulogne, Vailly-sur-Aisne, Esqeurmes en marisci in de pagi Flandrensis en Friesinsis.

²² Zie ook A. VERHULST, *De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit (VIIe – XIVe eeuw). Bijdrage tot de kennis van de structuur en de uitbating van het grondbezit in Vlaanderen* (Brussel, 1958), pp. 35-37. Deze auteur vermoedt met reden dat het in 864 niet alleen ging om een gedeeltelijke hernieuwing van de door Lodewijk de Vrome verleende bevestiging van de mensa conventualis, maar tegelijk ook om een uitbreiding van deze mensa, vergeleken met de omvang die door Einhard was vastgelegd. Hierin waren immers geen of onvoldoende wijngaarden begrepen, een noodzaak voor de kanunniken, die op basis van de regel, waarvan ze nochtans vrijgesteld waren, meenden recht te hebben op een dagelijkse hemina van minstens 0,8 liter. De uitbreiding kwam m.a.w. neer op de koninklijke schenking van drie Noord-Franse domeinen: Vailly, Coulogne en Niela.

DE GENTSE SINT-BAAFSABDIJ EN HAAR DOMEINEN

verblijf van de Bavelingen in Laon zou omstreeks 881-883 eindigen in de leegstaande abdij van Nesle-la-Reposte²³, waar eeuwen later nog steeds relieken van de heilige Bavo werden bewaard. Ze werden recent overgebracht naar de Gentse Sint-Baafskathedraal.

De Vlaamse graaf (eerst Boudewijn IV en nadien Arnulf I) en ook andere machtige heren maakten als houder van een beneficium of als naaste buren van de situatie gebruik om de verlaten eigendommen van de abdij wederrechtelijk in te palmen wegens gebrek aan beheer (wildernisregaal). De goederen van de mensa abbatialis kwamen massaal in handen van de graaf maar ook de meeste goederen van de mensa conventualis veranderden van eigenaar. Zowel koninklijke goederen, woeste gronden als kerkdomeinen werden geïsurpeerd, alles gelegen binnen het grondgebied van de Franse koning, die op dat ogenblik in deze streken toch geen echte macht meer bezat.

De Sint-Baafsabdij had ondertussen nog steeds niet de kans gehad haar belangrijke domeinen, die zij in de 9de eeuw in het Duitse rijk bezat, terug te winnen, op drie domeinen na, delen van de mensa conventualis, gelegen in West-Brabant: Vlierzele, Gijzenzele en Wormene werden haar reeds vroeger door Graaf Arnulf teruggegeven en bevestigd in het verdwenen deperditum van 964, maar niet meer herhaald in 966, omdat de koning zich hier strikt zou beperken tot de domeinen in Kroon-Vlaanderen.

4. Tiende eeuw: het herstel

De Bavelingen werden zo bij hun terugkeer uit Nesle-la-Reposte, tussen ten vroegste 911-918 en zeker vóór 937, geconfronteerd met het verlies van bijna al hun domeinen²⁴. Het zou hen ruim een halve eeuw kosten om een en ander

---

²³ G. DECLERCQ, 'Heiligen, lekenabten en hervormers. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs tijdens de Eerste Middeleeuwen (7de-12de eeuw)', in G. DECLERCQ, e.a., *Ganda en Blandinium, de Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs* (Gent, 1997), p. 28.

²⁴ A. VAN LOKEREN, *Histoire de l'abbaye de Saint-Bavon et de la crypte de Saint-Jean à Gand* (Gand, 1855), p. 24: 'ut totus circumjacens pagus, ita et gandensis coenobii locus videbatur similior deserto vacuatus cultoribus, ipsae murorum reliquiae, quae superarent combustioni ... 'of: 'niet alleen de hele omgevende gouw maar ook de plaats van het Gentse klooster zag er op gelijkaardige wijze uit als een woestijn, verlaten door haar landbouwers, (terwijl) hetzelfde (kan gezegd worden) van de resterende muren die de brand hadden overleefd ... A. VERHULST, *De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit (VIIe – XIVe eeuw). Bijdrage tot de kennis van de structuur en de uitbating van het grondbezit in Vlaanderen* (Brussel, 1958), p. 57. M. GYSSELING, 'Speurtocht in het vroege verleden van Gent en omgeving', in *Heemkundige Kring van de Oost-Oudburg*, Jaarboek XVII (Gent, 1980), p. 15. G. BERINGS, e.a., 'Ordre de Saint-Benoît. Abbaye de Saint-Bavon à Gand', in *Monasticon Belge*, Tome VII, Province de Flandre Orientale, premier volume (Liège, 1988), pp. 31-32.

terug te krijgen, temeer omdat de Pieterlingen inmiddels een vrij leugenachtig geschrift hadden opgesteld, het Liber Traditionum Antiquus of Antiquior²⁵, en tussen 944 en 946 aangeboden aan de graaf. Hierin werd een opsomming gemaakt van al hun echte en vermeende bezittingen en ruimschoots gebruik gemaakt van vervalsing van bezitsdocumenten (palimpsesten met als hoofding ... *monasterium sancti Petri...*, die duidelijk betrekking hadden op de Sint-Baafsabdij, maar waar *et Pauli...* werd aan toegevoegd). Gelukkig voor de Bavelingen hechtte de graaf, die ondertussen een groot gedeelte van de geïsurpeerde abdijdomeinen van Sint-Baafs onder zijn vazallen had verdeeld op basis van het feodaal principe: beneficia in ruil voor vazalliteit, weinig geloof aan dit document en wou hij er niet op ingaan.

Op aandringen van bisschop Transmar van Doornik stelde graaf Arnulf een hervormer aan, Gerard van Brogne, die in 941 de Sint-Pietersabdij opnieuw omvormde tot een regulier convent van benedictijnen en kort nadien ook de Sint-Baafsabdij onder handen nam²⁶. De materiële hervorming van deze zwaar geplunderde abdij verliep echter heel moeilijk om twee redenen. De graaf kon enerzijds aan de Bavelingen veel minder geïsurpeerde goederen teruggeven dan aan de Pieterlingen omdat de meeste bezittingen van de Sint-Baafsabdij gelegen waren in het keizerrijk en anderzijds deed hij aan de Sint-Baafsabdij nagenoeg geen schenkingen uit privébezit, zijn mensa abbatialis van toen hij nog lekenabt was. De Sint-Pietersabdij integendeel kreeg wel vele restituties uit zijn mensa abbatialis. Ze zou weldra evolueren tot zijn lieve-

---

²⁵ A.M.J. DE KRAKER, e.a., *Over den vier Ambachten. 750 jaar Keure, 500 jaar Graaf Jansdijk* (Kloosterzande, 1993), p. 698. G. DECLERCQ, 'Heiligen, lekenabten en hervormers. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs tijdens de Eerste Middeleeuwen (7de-12de eeuw)', in G. DECLERCQ, e.a., *Ganda en Blandinium, de Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs* (Gent, 1997), p. 30.

²⁶ A. VAN LOKEREN, *Histoire de l'abbaye de Saint-Bavon et de la crypte de Saint-Jean à Gand* (Gand, 1855), p. 27: dit hield in dat wie weigerachtig was zich mocht terugtrekken = naar Engeland vluchten, waar de koning de vluchtelingen asiel aanbood. A. VERHULST, *De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit (VIIe – XIV eeuw). Bijdrage tot de kennis van de structuur en de uitbating van het grondbezit in Vlaanderen* (Brussel, 1958), p. 57-65.

DE GENTSE SINT-BAAFSABDIJ EN HAAR DOMEINEN

lingsabdij en necropool van zijn familie²⁷.

Toch verleende hij aan de Sint-Baafsabdij in de periode 940-950 een ondertussen verloren gegaan bezitsdiploma (deperditum), waarbij hij zich algemeen beperkte tot restitutie van goederen uit de mensa conventualis, gelegen binnen zijn graafschap in de streek van Gent en zelfs van goederen uit het Brabantse, dat nochtans in het keizerrijk lag en waarover hij eigenlijk geen zeggingsrecht had²⁸.

Arnulf stierf, zijn lekenabbatiaat was door Gerard van Brogne definitief omgezet in een regulier abbataat, met een convent dat de regel van Benedictus respecteerde. Onder abt Wido (953-965), gemeenschappelijke abt voor beide abdijen, werd de Sint-Baafsabdij volledig ondergeschikt gemaakt aan de Sint-Pietersabdij²⁹.

Het bewaard gebleven deperditum van 5 mei 966, geschonken door de Franse koning Lotharius aan de Sint-Baafsabdij, kan beschouwd worden als de herhaling van enkele verloren gegane bezitsoorkonden, eerst in 941 en nadien op 22 februari 964 parallel opgesteld voor de beide abdijen (we vermelden even

---

²⁷ A. VAN LOKEREN, *Chartes et documents de l'abbaye de Saint-Pierre au Mont Blandin depuis sa fondation jusqu'à sa suppression* (Gand, 1868), p. 21. In die periode werd waarschijnlijk ook de vernieuwde Sint-Jan-de-Doperkerk door de graaf overgeheveld van het patrimonium van Sint-Baafs naar dat van Sint-Pieters: 'Capellam insuper, que in eodem portu constructa nuper populo fuerat, prefati cenobii abbate Gerarde rogante, dedicavi XVII kal. maii in honore Sancti Joannis Baptiste et sanctorum confessorum Vedasti, Bavonis. Remota ab altari eiusdem capelle omni redemptione et respectu tam nostro quam successorum nostrorum, ut perpetua libertate ad Blandinium respiceret, sine ulla successorum nostrorum usurpatione ...' of: 'Bovendien wijdde ik op 17 mei, op vraag van abt Gerard, hoofd van het klooster, de kapel, die onlangs door het volk in deze portus opgetrokken werd, toe aan de heilige Johannes-de-Doper en de heilige belijders Vedastus en Bavo. Elke terugkoop van het altaar van deze kapel zal (voortaan) uitgesloten zijn, maar ook zal dit altaar geëerbiedigd worden, niet alleen door ons maar ook door onze opvolgers, opdat het eeuwig vrij zou toebehoren aan Blandinium, zonder ook maar enige (kans) op usurpatie vanwege onze opvolgers...'

²⁸ J. DECAVELE, A. VERHULST, G. DECLERCQ, e.a., *Gent, Apologie van een rebelse stad* (Antwerpen, 1989), pp. 54-55.

²⁹ A. VERHULST, *De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit (VIIe - XIVe eeuw). Bijdrage tot de kennis van de structuur en de uitbating van het grondbezit in Vlaanderen* (Brussel, 1958), pp. 62-64. G. BERINGS, e.a., 'Ordre de Saint-Benoît. Abbaye de Saint-Bavon à Gand', in *Monasticon Belge*, Tome VII, Province de Flandre Orientale, premier volume (Liège, 1988), p. 32. M. GYSSELING, 'De oudste annalen van de Sint-Baafsabdij', in *Heemkundige kring van de Oost-Oudburg*, Jaarboek XXVI (Gent, 1989), p. 7.

in rand dat vermoedelijk in 964 de reeds vermelde overgang van de portuskerk van Sint-Jan van Sint-Baafs naar Sint-Pieters definitief werd bekrachtigd³⁰.

Het ging hier enkel over goederen, gelegen in het graafschap Vlaanderen, die in de negende eeuw aan de Sint-Baafsabdij hadden toebehoord. Zo werd het belangrijkste deel van haar bezittingen nog steeds gevormd door haar domeinen ten N. en ten N.-O. van Gent, waaronder verschillende villae. Er waren ook delen bij van de fiscus Marca, die zich uitstrekten vanaf de linkeroever van de Leie te Gent, ten W. van het latere stadsgebied, tot zeer ver in het Z.-W. en het N.-W.

Ten N.-W. van Kortrijk werden nog een volledige villa en fracties van domeinen vermeld, naast mansi te Zingem, Kanegem, Huttegem, Kruishoutem, Avelgem en Esquermes bij Rijsel.

Het lag voor de hand dat de tweede fase van wederopbouw van het abdijsdomein pas door overleg met de Duitse keizers zou kunnen plaatsvinden. Het politieke klimaat in die periode leende zich daar uitstekend toe want in 969 maakte Diederik II, graaf van West-Friesland, leenman van de Duitse keizer en achterleenman van de Franse koning, zich meester van de gouwen Gent en Waas. Een leenman van de keizer werd nu de baas in Gent, dit terwijl de Sint-Baafsabdij, mede door haar ligging op de ondertussen versterkte grens van het rijk, een erg goede relatie had uitgebouwd met de Duitse keizer.

Womar, de 22ste abt van de Sint-Baafsabdij (965-981), had reeds bij keizer Otto I aangedrongen op restituties, maar hij zou moeten wachten tot Otto II op 21 januari 974 de abdij een eerste diploma schonk, waarbij vele eigendommen, gelegen in het keizerrijk, terugkeerden naar de monniken, o.m. Noorderwijk in de gouw Tessandrië, Zellik in de gouw Brabant en Bouchout

---

³⁰ M. GYSSELING, A.F.C. KOCH, *Diplomatica Belgica ante annum millesimum centesimum scripta*, I, (Brussel, 1950), pp. 228-230, nr. 135, naar origineel. C. VLEESCHOUWERS, *De oorkonden van de Sint-Baafsabdij te Gent (819-1321)* (Brussel, 1990), p. 8. Zie ook B. BAILLEUIL, A. DUHAMEEUW, *Een stad in opbouw. Gent vóór 1540* (Tielt, 1989), p. 86. M.C. LALEMAN, *De Sint-Pietersabdij te Gent. Dertien eeuwen geschiedenis en cultuur* (Gent, 1992), p. 25. A. VAN LOKEREN, *Chartes et documents de l'abbaye de Saint-Pierre au Mont Blandin depuis sa fondation jusqu'à sa suppression* (Gand, 1868), p. 38. A. VERHULST, *De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit (VIIe - XIVe eeuw). Bijdrage tot de kennis van de structuur en de uitbating van het grondbezit in Vlaanderen* (Brussel, 1958), pp. 67-77.

DE GENTSE SINT-BAAFSABDIJ EN HAAR DOMEINEN

in de gouw Rien (provincie Antwerpen). De abdij kon eindelijk beginnen aan haar financieel herstel³¹.

Twee nieuwe diploma's van 18 en 19 januari 976 omvatten de teruggave van vooral schorren en schaapsgronden op Schouwen, Beveland en Walcheren, maar ook in de Vier Ambachten en aan de zuidkust van de Hont. Deze Zeeuwse bezittingen stemden overeen met de vroegere marisci cfr de descriptio van 819, en waarvan de meeste destijds waren overgeheveld van de mensa conventualis naar de mensa abbatialis om nadien als beneficium te worden uitbested.

Ook de fameuze restituties die zoals gezegd reeds vroeger waren gedaan door de Vlaamse graaf en andere eigenaars, hoewel zij daar eigenlijk geen echte zeggingschap over hadden omdat de betreffende domeinen in Rijks-Vlaanderen lagen, werden herbevestigd: Vlierzele, Gijzenzele, Wormene in West-Brabant en ook grondgebied in het Land van Aalst.

Er waren ook een aantal nieuwe schenkingen zoals Wintershoven, Winden (Haspengouw) en Itegem (provincie Antwerpen)³².

Het was duidelijk dat het abdijsbezit in de tweede helft van de tiende eeuw naar een grotere verspreiding was geëvolueerd, een Streubesitz, veel moeilijker te beheren dan aaneengesloten domeinen. Het was bijgevolg vanzelfsprekend dat de abdij een ruilpolitiek opstartte: dichterbij gelegen domeinen verwerven in ruil voor verafgelegen bezittingen. Zo werden op diezelfde 19 januari 976 in aanwezigheid van keizer Otto II de abdijsdomeinen Noorderwijk en het pas verworven Itegem door abt Womar weggegeven in ruil voor Sint-Lievens-Houtem met kerk en bijhorende goederen, samen met het goed Veltem (Felthem) nabij Brugge (zie Deel II).

---

³¹ A. VERHULST, *De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit (VIIe – XIVe eeuw). Bijdrage tot de kennis van de structuur en de uitbating van het grondbezit in Vlaanderen* (Brussel, 1958), pp. 84-94. De Zeeuwse bezittingen bestonden hoofdzakelijk uit schorren waarop schapen konden weiden maar waar nog niet aan regelmatige landbouw werd gedaan. Er was plaats voor zeker 1500 schapen op deze omvangrijke bezittingen, die de abdij gedurende lange tijd waren ontnomen, zoals het diploma zegt: 'quorundam tyrannica innasione', wat overeenkomt met usurpatie door wereldlijke heren. Zie ook A. VAN LOKEREN, *Histoire de l'abbaye de Saint-Bavon et de la crypte de Saint-Jean à Gand* (Gand, 1855), p. 34. C. VLEESCHOUWERS, *De oorkonden van de Sint-Baafsabdij te Gent (819-1321)* (Brussel, 1990), p. 8.

³² M. GYSSELING, A.F.C. KOCH, *Diplomatica Belgica ante annum millesimum centesimum scripta*, I, (Brussel, 1950), pp. 231-234. C. VLEESCHOUWERS, *De oorkonden van de Sint-Baafsabdij te Gent (819-1321)* (Brussel, 1990), p. 8-9. M. GYSSELING, *onuitgegeven voorlopige inventaris van akten, oorkonden, charters, rekeningen en andere handschriften en stukken betreffende de voormalige Sint-Baafsabdij, het Sint-Baafskapittel en het Bisdomein te Gent* (Gent, 1996), 0199,011.

Het vierde diploma, dat keizer Otto verleende op 23 maart 977, was eerder roerend van aard, want het betrof de vrijstelling van tol voor beide Gentse abdijen in het Duitse keizerrijk. Deze tolvrijdom was heel belangrijk voor de Sint-Baafsabdij want zij was ondertussen haar wijngaarden in het Noord-Franse Vailly kwijtgeraakt en daardoor aangewezen op wijnaanvoer vanuit de Rijnstreek³³.

Op 1 oktober 981, feest van de heilige Bavo, herstelde Otto II de Sint-Baafsabdij volledig in haar zelfstandigheid. Op basis van zijn uitgesproken goed-will tegenover de abdij zou hij later opgenomen worden in de monnikengemeenschap van Sint-Baafs.

5. Elfde, twaalfde en dertiende eeuw

In een nieuw diploma van 5 februari 1003 werden door keizer Hendrik II de bezittingen van de Sint-Baafsabdij in het keizerrijk opnieuw bevestigd maar tegelijk werd hier foutief gesproken van de schenking van de villa Holthem door Otto III, daar waar het immers ging om een ruil onder Otto II (zie Deel II). In deze oorkonde werden de immuniteit en de vrijstelling van tolgelden in het keizerrijk herbevestigd en bovendien enkele domeinen teruggeschonken. Zo werd de West-Brabantse domeinengroep nog versterkt met Mere, ten O. van Vlierzele, en Mereshem, in dezelfde buurt maar nooit met zekerheid geïdentificeerd. Ook Lebbeke bij Dendermonde en Kraainem bij Brussel kwamen erbij³⁴. Reeds in het tweede kwart van diezelfde eeuw gingen deze vier laatste domeinen door nieuwe usurpaties, zowel vanwege de Vlaamse graaf als vanwege plaatselijke heren, verloren voor de abdij.

³³ A. VAN LOKEREN, *Histoire de l'abbaye de Saint-Bavon et de la crypte de Saint-Jean à Gand* (Gand, 1855), p. 194, letterlijk vertaald uit het Latijn: '... wordt (aan de abdij) toegestaan haar handel uit te oefenen ... (ontheven) van elke vorm van tol (bij vervoer) hetzij per boot hetzij per wagen, met een transportschip of op wielen, telkens het gaat om het gebruik van ... de verschillende streken van ons keizerrijk, zowel bij de afreis als bij de terugkeer, voorzien van de door ons voorgeschreven toelating, zonder ook maar verontrust of geconfisqueerd te worden'. A. VERHULST, *De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit (VIIe – XIVe eeuw). Bijdrage tot de kennis van de structuur en de uitbating van het grondbezit in Vlaanderen* (Brussel, 1958), p. 50, 84-94: het overschot van deze wijn was in het verleden op de Gentse markten steeds taksvrij verkocht door agenten van de abdij, de famuli of negociatores, en dit tot grote ergernis van de Gentse wijnhandelaars. C. VLEESCHOUWERS, *De oorkonden van de Sint-Baafsabdij te Gent (819-1321)* (Brussel, 1990), p. 9-10.

³⁴ document met zegel, sigillum impressum, M. GYSSELING, A.F.C. KOCH, *Diplomatica Belgica ante annum millesimum centesimum scripta*, I, (Brussel, 1950), pp. 244-246. M. GYSSELING, *onuitgegeven voorlopige inventaris van akten, oorkonden, charters, rekeningen en andere handschriften en stukken betreffende de voormalige Sint-Baafsabdij, het Sint-Baafskapittel en het Bisdomein te Gent* (Gent, 1996), 0202,015.

DE GENTSE SINT-BAAFSABDIJ EN HAAR DOMEINEN

Er werden in het begin van de elfde eeuw geen belangrijke restituties meer gedaan, op de lokale uitbreiding van sommige domeinkernen na. Een en ander had als gevolg dat abt Othelboldus ergens tussen 1019 en 1030 (de precieze datum werd nooit achterhaald) een bedelbrief opstelde, gericht aan gravin Odiva, gemalin van graaf Boudewijn IV, nazaat van Arnulf I, in de ogen van de Bavelingen de grote usurpator. De abdij zat op dat ogenblik in slechte financiële papieren en met deze brief wou de abt bewijzen dat de Vlaamse graven de abdij nog steeds in de kou lieten staan³⁵.

Het herstel van de abdijsgoederen was nooit volledig geweest omdat bepaalde domeinen die sinds de negende eeuw in het bezit waren geweest van de abdij na hun inbeslagname door de overheid nooit werden teruggegeven. Deze bedelbrief vormt voor de moderne historici een mooie analyse van de abdijsdomeinen op dat ogenblik, maar moet wel met een korrel zout genomen worden want de bezittingen en aanwinsten van de abdij werden in deze brief sterk geminimaliseerd, de verlieslijst integendeel sterk aangedikt.

Zo werden goederen vermeld die in de loop van de tiende en het begin van de elfde eeuw aan de abdij zouden geschonken zijn, maar die nooit in een vorstelijk diploma waren bekrachtigd.

Andere domeinen, zoals de erg belangrijke Zeeuwse bezittingen (die van ten N. van de Hont waren kort ervóór van de hand gedaan om de bezittingen ten Z. van de Hont beter te kunnen uitbouwen), werden verzwegen. Toch was in deze bedelbrief reeds sprake van een gift van de Duitse keizer, Watrelos bij Rijsel, dat in de volgende eeuwen een van de voornaamste secundaire bezittingen van de abdij zou worden en waarvan het bezit aanleiding zou geven tot talloze processen met de Franse koning³⁶.

Na 1030, in zijn laatste levensjaren, deed graaf Boudewijn IV toch meerdere restituties aan de Sint-Baafsabdij, maar sommige van haar oorspronkelijke

---

³⁵ L. VOET, De brief van abt Othelboldus aan gravin Odiva, over de relikwieën en het domein van de Sint-Baafsabdij te Gent (1019-30) (Brussel, 1949), pp. 5-225. M. GYSSELING, A.F.C. KOCH, *Diplomatica Belgica ante annum millesimum centesimum scripta*, I, (Brussel, 1950), pp. 246-249. A. VERHULST, *De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit (VIIe - XIVe eeuw). Bijdrage tot de kennis van de structuur en de uitbating van het grondbezit in Vlaanderen* (Brussel, 1958), p. 96-113, 145-146. M. GYSSELING, 'Uit de vroege geschiedenis van Gent en de Oost-Oudburg', in *Heemkundige Kring van de Oost-Oudburg*, Jaarboek XXXIII (Gent, 1986), p. 33. Zie ook B. BAILLEUIL, A. DUHAMEEUW, *Een stad in opbouw. Gent vóór 1540* (Tielt, 1989), p. 86.

³⁶ ...et in uilla nostra UUaterlos mansos VII..., M. GYSSELING, A.F.C. KOCH, *Diplomatica Belgica ante annum millesimum centesimum scripta*, I, (Brussel, 1950), p. 249.

bezittingen schonk hij integendeel weg aan de Sint-Pietersabdij (Zaffelare, Hyfte-Desteldonk, en ook Hendrikslaar, het latere Lochristi)³⁷.

Abt Ledwinus van Sint-Vaast (1034-1036) en ook zijn opvolger Rumoldus pasten in de Sint-Baafsabdij met succes de hervorming van Richard van Sint-Vanne toe, waarbij de aandacht vooral ging naar het verdere herstel van de domeinen³⁸. Graaf Boudewijn V zette ondertussen de expansiepolitiek van zijn vader verder en wist zo ook de hand te leggen op de eilanden van Zeeland, waar zoals reeds vermeld de Sint-Baafsabdij talrijke bezittingen had.

Abt Folpertus (1040-1066), opvolger van Ledwinus, slaagde erin van gravin Adela, echtgenote van Boudewijn V, toch weer een aantal domeinen terug te krijgen en zelfs aan de Duitse keizer, Hendrik III, in 1040 een nieuw diploma te ontfutselen. Hierin werd de abdij opnieuw bevestigd in een aantal bezittingen, in haar immuniteit en in haar vrijstelling van tolgeden³⁹. Na het midden van de elfde eeuw leed het abdijsdomein zeer waarschijnlijk geen belangrijke verliezen meer, maar aan de eigenlijke wederopbouw ervan kwam toen definitief een einde. De kern van het domein in de latere middeleeuwen was nu gevormd, aankopen begonnen stilaan de overhand te krijgen.

In deze elfde eeuw moest de abdij steeds meer strijd leveren tegen haar voogden. De bevoogding als rechtssysteem was ingevoerd onder Boudewijn IV maar de macht van de voogden was gaandeweg gegroeid en werd dermate verstikkend dat o.m. de Sint-Baafsabdij zich meer en meer aangetast zag in haar integriteit, temeer omdat de voogden steeds meer tot usurpaties overgingen. In feite verving de voogdij het vroegere leken-abbatiaat, uitgeoefend door de graven. De bescherming die destijds geboden was door de vorst kwam nu in handen van graven en hogere heren. Hun rechtsbevoegdheid over de Sint-

---

³⁷ M. GYSSELING, 'Uit de vroege geschiedenis van Gent en de Oost-Oudburg', in *Heemkundige Kring van de Oost-Oudburg*, Jaarboek XXXIII (Gent, 1986), p. 33.

³⁸ A. VAN LOKEREN, *Histoire de l'abbaye de Saint-Bavon et de la crypte de Saint-Jean à Gand* (Gand, 1855), p. 50. G. BERINGS, e.a., 'Ordre de Saint-Benoît. Abbaye de Saint-Bavon à Gand', in *Monasticon Belge*, Tome VII, Province de Flandre Orientale, premier volume (Liège, 1988), p. 35.

³⁹ M. GYSSELING, A.F.C. KOCH, *Diplomatica Belgica ante annum millesimum centesimum scripta*, I, (Brussel, 1950), pp. 249-251. M. GYSSELING, *onuitgegeven voorlopige inventaris van akten, oorkonden, charters, rekeningen en andere handschriften en stukken betreffende de voormalige Sint-Baafsabdij, het Sint-Baafskapittel en het Bisdomein te Gent* (Gent, 1996), 0207,021. A. VERHULST, *De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit (VIIe - XIVe eeuw). Bijdrage tot de kennis van de structuur en de uitbating van het grondbezit in Vlaanderen* (Brussel, 1958), pp. 114-116.

DE GENTSE SINT-BAAFSABDIJ EN HAAR DOMEINEN

Baafsabdij zou pas tegen het einde van die eeuw op aanvaardbare wijze geregeld worden door graaf Robrecht I (1071-1093)⁴⁰.

Kort na 1042 liet abt Wichard van de Sint-Pietersabdij opnieuw een Liber Traditionum opstellen, wellicht voor een stuk gebaseerd op het vorige en dat eveneens bol stond van vervalsingen ten nadele van de Sint-Baafsabdij⁴¹. Het feit dat de graaf ondertussen aan de Sint-Baafsabdij een door hemzelf gekozen abt, Stefaan van Egmont, had opgedrongen leidde tot een diepe crisis, ook materieel.

Pas op het einde van de elfde eeuw kwam er een kentering: abt Wulfrik (1099-1131) werd een goede bestuurder van de abdij, waar hij op een eerder summiere wijze de regel van Cluny invoerde. Gevolg was dat de abdij snel won in aanzien. Meerdere zonen van de abdij werden uitgezonden naar andere abdijen om er een belangrijke rol te gaan spelen. Uit die tijd zijn ook vele oorkonden bewaard gebleven⁴².

Het kon dan ook niet anders of ook de H. Stoel liet zich niet onbetuigd: op 31 december 1156 nam paus Adrianus (1154-1159) de abdij en haar bezittingen onder zijn hoge bescherming. Onder voorbehoud van episcopale rechten werd de abdij opnieuw bevestigd in het canonieke bezit van 24 kerken en kapellen buiten Gent, die ze meestal niet eens zelf had gesticht, laat staan er altaren aan had geschonken⁴³. Enkele nieuwkomers op het lijstje: Wilrijk,

---

⁴⁰ A. VAN LOKEREN, *Histoire de l'abbaye de Saint-Bavon et de la crypte de Saint-Jean à Gand* (Gand, 1855), pp. 52, 57. M. GYSSELING, A.F.C. KOCH, *Diplomatica Belgica ante annum millesimum centesimum scripta*, I, (Brussel, 1950), p. 251. A. KOCH, 'De rechterlijke organisatie van het graafschap Vlaanderen tot in de 13e eeuw', in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Nieuwe Reeks, Deel V (Gent, 1951), pp. 41-43. Zie ook B. BAILLEUIL, A. DUHAMEEUW, *Een stad in opbouw. Gent vóór 1540* (Tielt, 1989), p. 86.

⁴¹ G. DECLERCQ, 'Heiligen, lekenabten en hervormers. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs tijdens de Eerste Middeleeuwen (7de-12de eeuw)', in G. DECLERCQ, e.a., *Ganda en Blandinium, de Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs* (Gent, 1997), p. 38: deze abt is eveneens verantwoordelijk voor de groot-schalige vervalsingscampagne waarbij in het tweede kwart van de 11de eeuw een ganse reeks valse, vervalste of geïnterpoleerde oorkonden met betrekking tot het abtj domein tot stand kwamen.

⁴² G. DECLERCQ, 'Heiligen, lekenabten en hervormers. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs tijdens de Eerste Middeleeuwen (7de-12de eeuw)', in G. DECLERCQ, *Ganda en Blandinium, de Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs*, (Gent, 1997), p. 39-40.

⁴³ C. VLEESCHOUWERS, *De oorkonden van de Sint-Baafsabdij te Gent (819-1321)* (Brussel, 1990), pp. 25-32, 41-43. In 1170 verruimde paus Alexander III de bezitsbevestiging van zijn voorganger door er enkele kerken aan toe te voegen, zoals deze van Wilrijk en Grimbergen. De kerken van Sint-Martens-Latem, Ekkergerm, Evergem, H. Kerst en Rodenburg werden deze keer niet vermeld.

Zellik met Nederzellig, Asper, Zingem, Deurle, Vinderhoute, Kanegem, Grimmene, Roesele, Moerzeke⁴⁴, Kobbegem.

Terwijl door de ontwikkeling van de stad de dominante positie van beide abdijen gaandeweg verdween groeide nochtans in de eerste helft van de dertiende eeuw het bezit van de Sint-Baafsabdij opnieuw sterk aan door schenkingen en aankopen. Eén van de redenen was dat op 25 februari 1247 paus Innocentius IV (1243-1254) de monniken van Sint-Baafs toestond voortaan door erfenis of op een of andere wettige wijze roerend en onroerend goed te verwerven, met uitzondering van leengoederen⁴⁵. Als men bedenkt dat de meeste monniken op dat ogenblik van erg goeden huize waren en dat wat zij verwierven na hun dood meestal aan de abdij ten goede kwam ligt het voor de hand dat de abdij hierdoor zeker niet armer werd.

In de periode van halfweg de elfde eeuw tot halfweg de dertiende eeuw waren vijf grote domeinengroepen tot stand gekomen. Binnen deze groepen waren de domeinen steeds geconcentreerd rond een uitbatingencentrum, parochiekerk of kapel (die in vele gevallen later op haar beurt zou uitgroeien tot een parochiekerk).

1) De belangrijke domeinengroep ten N.-O. van Gent, met als centrum de villa Slotte en de Slotendries (het latere Oostakker). De domeinengroep ten N.-W van Gent, deel van de vroegere fiscus Marca, met als centrum de curtis dominicalis Vroonstalle (het latere Wondelgem). Beide groepen zouden in de twaalfde en dertiende eeuw aanzienlijk uitgebreid worden met uitgestrekte bossen, die in de vroege middeleeuwen hadden deel uitgemaakt van het abdij-domein maar reeds eeuwen geleden door de Vlaamse graaf op basis van het wildernisregaal waren geëisurpeerd.

2) De Zeeuws-Vlaamse domeinengroep, met als centra Aardenburg, Boterzande en omgeving, het gebied ten zuiden van Weverswale, in het

---

⁴⁴ Toen halfweg de jaren 1970 in Vlaanderen de grote ruilverkaveling plaatsvond, waarbij niet alleen de gemeentelijke afbakening werd gewijzigd maar ook de landbouwers een centralisatie van hun verstrooide eigendommen tegemoet zagen, stuurde de overheid beëdigde landmeters op stap. Eén van hen, de heer G. Bogaert uit het Oost-Vlaamse Heusden, vertelde me dat in Kastel, deelgemeente van Moerzeke en destijds eigendom van de Sint-Baafsabdij, de boeren de oppervlakte van hun gronden nog steeds niet weergaven in aren maar in 'vatzoâd', dialectische aanduiding van één are, die men in de middeleeuwen kon bezaaien met 1 vat zaad (raap, graan, haver, gerst, rogge, enz.), ter beschikking gesteld door de abdij.

⁴⁵ J. VAN DEURME, *Schets eener geschiedenis der abdijen van Sint-Baafs en Sint-Pieters te Gent* (Gent, 1883), p. 26. C. VLEESCHOUWERS, *De oorkonden van de Sint-Baafsabdij te Gent (819-1321)* (Brussel, 1990), pp. 315-316, 325.

DE GENTSE SINT-BAAFSABDIJ EN HAAR DOMEINEN

ambacht Boekhoute; in de twaalfde en dertiende eeuw groeide deze groep door aankoop van o.m. Cadzand (parochie Aardenburg), Oostburg (Groede en IJzendijke) en Ossensisse uit tot één van de belangrijkste van de abdij.

3) De secundaire domeinencentra, minder belangrijk omwille van hun kleinere omvang en geïsoleerde ligging: de curtis Zingem met afhankelijkheden te Kruishoutem en te Aspe, en Bettegem te Zellik, twee curtes te Boechout, de curtis Watrelos ten N.O. van Rijsel, de curtes Kanegem, Veltem, Sint-Martens-Latem.

4) De zeer uitgestrekte West-Brabantse domeinengroep, met meerdere villae: de villa Vlierzele, met Papegem en Bavegem; de villa Gijzenzele met Gontrode en Landskouter; de villa Munkzwalm met Sint-Maria-Latem, Sint-Denijs-Boekel en Ten Berge, Dikkele en Velzeke, in de overgang elfde - twaalfde eeuw nog uitgebreid door de schenking van Sint-Lievens-Esse en Godveerdegem; het domein Sint-Lievens-Houtem.

5) De aankoop omstreeks 1240 van wastines op drie verschillende plaatsen in Noord-Vlaanderen: meer dan 400 bunders voor de proosdij van Papinglo bij Maldegem; ongeveer 1000 bunders in het heide- en veengebied van de Oulende, waarom de curtis en proosdij Wulfsdonk, ten N. van de Durme, het uitbatingencentrum zou worden; de uitgestrekte moerassen van Weert, omgeven door Schelde en Durme en gelegen tussen de plaatsen Temse, Tielrode, Hamme en Bornem; deze laatste gebieden werden door de familie de Coudenborch van de graaf in leen gehouden met als doel ze in te dijken en vruchtbaar te maken. Deze belangrijke aankopen wijzen op de grote rijkdom van de abdij op dat ogenblik, waardoor ze in staat was het nodige geld hiervoor te lenen.

In de dertiende eeuw was de uitbating van de abdiydomeinen sterk geëvolueerd. De rechtstreekse uitbating, de reserve, zou zeer lang gehandhaafd blijven maar toch werden steeds meer afzonderlijke delen van de domeinen in tenure gegeven. Dit betekent dat de abdij deze stukken grond afstond tegen vroondienst, het verrichten van karweien voor de abdij en/of tegen een eenvoudige geldcijns, ofwel - in een minderheid van de gevallen - in leen. In de loop van de twaalfde en dertiende eeuw kwam ook de afstand tegen helftwinning of deelpacht erg in trek. De huurpacht zou trouwens een steeds grotere rol gaan spelen.

Er waren algemeen twee soorten cijnsgronden: de oude hoeven, mansi, die de vroondienst en/of betalingen in geld of natura verschuldigd waren, en de jongere cijnsgronden, novus census, waarvoor meestal een hogere maar gelijkblijvende geldcijns moest betaald worden. Deze jongere cijnsgronden werden steeds talrijker, want het ontginnen en nadien in voordelige nieuwe cijns

geven van braakliggende gronden (wastines) kende meer en meer succes. Dit verklaart ook de hoger vermelde aankopen van de abdij⁴⁶.

6. Veertiende, vijftiende en zestiende eeuw

De abdijsconomie geraakte stilaan in zware moeilijkheden. De abdij, die zelf geleend had voor haar vroegere aankopen, verstrekte op haar beurt aan graaf Gwijde een lening voor de aankoop van voedsel voor diens leger en paarden. Zijn zoon Robrecht schreef in ruil een schuldbrief: 'Gwijde, graaf van Vlaanderen en markgraaf van Namen, erkent aan de Sint-Baafsabdij te Gent 821 lb. Vlaams verschuldigd te zijn wegens levering van graan en haver, terug te betalen van zodra de oorlogskansen keren voor de graaf: 'nous proumetons as dessus dis religieux hommes a rendre et a paier quant nous serons en mil-leur estat de nostre were'.

In 1299 volgde opnieuw een lening, ditmaal van 4500 ponden Vlaams, voorgeschoten voor de verdediging van het graafschap en eveneens erkend door Robrecht in zijn functie van bestuurder van Vlaanderen: 'la quele somme de deniers nous leur proumettons a rendre et a paier a leur volonte ou e le volonte de leut commant, ki ches lettres nous rendera..'

Op 11 november 1302 werd, onder het mom van vergoeding voor geleden oorlogsschade, het domein Wattlelos door de Franse koning geconfisqueerd, wat neerkwam op een jaarlijks verlies van zo'n 3800 pond parisis. De abdij kwam er uiteindelijk vanaf met 40 pond om het sekwester op deze heerlijkheid te laten opheffen. Vier jaar later moest de abdij opnieuw leningen afsluiten, eerst van 660 pond parisis bij het kapittel van Doornik, korte tijd later van 10500 pond parisis bij Boudewijn Crespin, graaf van Atrecht en schatbewaarder van de Franse koning. Na 1350 daalden de inkomsten en moest de abdij overal tal van processen opstarten om aan haar geld te geraken⁴⁷.

De grote overstromingen van 1340-1350 zorgden voor enorme verliezen aan Sint-Baafsgronden. Hetzelfde gebeurde tijdens de Sint-Elisabethsvloed van

⁴⁶ A. VAN LOKEREN, *Histoire de l'abbaye de Saint-Bavon et de la crypte de Saint-Jean à Gand* (Gand, 1855), p. 97. A. VERHULST, *De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit (VIIe – XIVe eeuw). Bijdrage tot de kennis van de structuur en de uitbating van het grondbezit in Vlaanderen* (Brussel, 1958), pp. 114-116, 214-226. W. BRAECKMAN, 'De moeilijkheden van de Benedictijnerabdijen in de late middeleeuwen: de Sint-Pietersabdij te Gent (ca 1150 – ca 1281)', in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Nieuwe Reeks, Deel XVII (Gent, 1963), p. 96. M. GYSSELING, A. VERHULST, *Het oudste goederenregister van de Sint-Baafsabdij te Gent (eerste helft XIIIe eeuw)* (Brugge, 1964), pp. 38-40, 48.

⁴⁷ C. VLEESCHOUWERS, *De oorkonden van de Sint-Baafsabdij te Gent (819-1321)* (Brussel, 1990), pp. 629, 635. A. VAN LOKEREN, *Histoire de l'abbaye de Saint-Bavon et de la crypte de Saint-Jean à Gand* (Gand, 1855), p. 113.

DE GENTSE SINT-BAAFSABDIJ EN HAAR DOMEINEN

1421-1424⁴⁸. Voeg daarbij de zware kosten van de jaarlijkse retributie aan de H. Stoel en de kosten verbonden aan elke nieuwe abtverkiezing, en het is duidelijk dat de huishouding van de Sint-Baafsabdij, ondanks het ontvangen van steeds weer nieuwe schenkingen en ondanks tal van nieuwe aankopen zowel in de veertiende als in de vijftiende eeuw steeds een dubbeltje op zijn kant bleef.

Toen in 1540 de abdij definitief door keizer Karel werd opgeheven ging al wat zij op dat ogenblik nog bezat aan goederen integraal over naar het bij pauselijke bul op 24 juli 1536 ingestelde kapittel van 24 kanunniken en 5 dignitarissen⁴⁹. Dit kapittel was samengesteld uit 12 voormalige monniken van de Sint-Baafsabdij en uit 12 door de keizer aangestelde neofieten. De abt werd proost van het kapittel maar mocht blijven beschikken over zijn eigen goederen. Dit was een uitzonderlijke gunst want de goederen van alle andere religieuzen gingen over naar het kapittel, dat de Sint-Janskerk kreeg toegewezen. In 1559 werd deze kerk door Filips II omgevormd tot de huidige Sint-Baafskathedraal.

Dit is het ogenblik om afstand te nemen van de Sint-Baafsabdij en haar uitgestrekte domeinen.

---

⁴⁸ P. PAS, *De Gentse Sint-Baafsabdij en haar dorp* (Nevele, 1999), p. 150, 172: in 1375 werd door de overstromingen de Braakman rondom Biervliet uitgebreid tot een grote inham. In november 1377 werden volgende plaatsen overspoeld: Ter Piet, Biervliet, Willemijne, Bentille, Roeselare, Hellemare, Schoondijkje, Gaternisse, Sinte Nicolaas, Sinte Margriete, Oostmanskercke, Sint-Jan-in-de-Woestijn, Sint-Catelijne, Hamer, Koudekerke, Watervliet, Nieuwehuyghe vliet, Boekhoute en Volmerkercke. Hierdoor reikte het water tot bijna tegen Gent en werden de Sint-Baafsdomeinen ten N. en ten N.O. van de stad zwaar aangetast. In 1430 liepen opnieuw talrijke abdijsolders onder en zag de abdij zich verplicht tot nieuwe geldverslindende indijkingen. Rome gaf haar daarom de toestemming 512 bunders grond op lijfrente te verkopen.

⁴⁹ E.A. HELLIN, *Histoire chronologique des évêques et du chapitre exempt de l'église cathédrale de St. Bavon à Gand, suivi d'un recueil des Epitaphes Modernes et Anciennes de cette église* (Gand, 1772), p. 5-6. A. VAN LOKEREN, *Histoire de l'abbaye de Saint-Bavon et de la crypte de Saint-Jean à Gand* (Gand, 1855), p. 172-173. J. VAN DEURME, *Schets eener geschiedenis der abdijen van Sint-Baafs en Sint-Pieters te Gent* (Gent, 1883), p. 34. A. SIFFER, *Le musée et les ruines de l'abbaye de Saint-Bavon à Gand* (Gent, 1900), p. 43-44. F. DE SMIDT, 'Opravingen in de Sint-Baafsabdij te Gent. De abdijskerk', in *Cultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen* (Gent, 1956), p. 32. M. GYSSELING, 'Uit de vroege geschiedenis van Gent en de Oost-Oudburg', in *Heemkundige Kring van de Oost-Oudburg*, Jaarboek XXXIII (Gent, 1986), p. 63. G. BERINGS, e.a., 'Ordre de Saint-Benoît. Abbaye de Saint-Bavon à Gand', in *Monasticon Belge*, Tome VII, Province de Flandre Orientale, premier volume (Liège, 1988), p. 65-66. M. GYSSELING, *Inventaris van het archief van Sint-Baafs en Bisdom Gent tot eind 1801*, Deel I, Sint-Baafsabdij en Sint-Baafskapittel als instelling (nrs. 1-7534) (Brussel, 1997), p. 94.

Deel II: de casus Holthem binnen de ontwikkeling van de domeinen van de Sint-Baafsabdij

In het overwegend bebost gebied van Holthem bestonden ten laatste in de tiende eeuw een kerk, reeds vermeld in 976, en een meer dan 100 hectare grote curtis, die zeker niet de voortzetting was van een vroegmiddeleeuwse villa van het klassieke type (curtis indominicata) en voor het eerst wordt vermeld in 1214, wanneer de heer van Gontrode haar tolvrijheid verleent.

Op 19 januari 976 werden in het kader van de ruilpolitiek van de abdij in aanwezigheid van keizer Otto II de abtisdomeinen Noorderwijk (Nortzewic) en het pas verworven Itegem (Idenghem) door Womar geschonken aan de keizerlijke fidelis Folgbertus en diens vrouw Reginsuint. De fidelis stond in ruil daarvoor uit zijn eigen goederen de villa Holthem (Houtem - Sint-Lievens) met kerk en bijhorende goederen af aan Sint-Baafs samen met het goed Veltem (Felthem) nabij Brugge⁵⁰.

Door de ruil van 19 januari 976 ging Sint-Lievens-Houtem, dat ten N. bijna aan Vlierzele grensde, nu deel uitmaken van de belangrijke West-Brabantse domeinengroep van de Sint-Baafsabdij. Deze verwerving bewijst de actieve domaniale politiek die de abdij voerde in de tweede helft van de tiende eeuw wat betreft de West-Brabantse domeinen. De streek bleef erg bebost want in het keizerlijk diploma van 1003 worden curtis en kerk beschreven als "villam Holthem cum ecclesia ac silva", wat wijst op het uitgestrekte woud dat het uitbatingencentrum omgaf.

Dadelijk na de ruil in 976 werd Sint-Lievens-Houtem, gelegen tussen de Kasselrij van Oudenaarde en het Land van Aalst, het centrum van een rechterlijke omschrijving waartoe ook de hele domeinengroep van Vlierzele (met Papegem en Bavegem) ging behoren. Het geheel vormde één schoutambacht, een rol die Sint-Lievens-Houtem te danken had aan een hele voorgeschiedenis van voogdij: in de elfde eeuw was immers reeds sprake van usurpaties te Sint-Lievens-Houtem. Waarschijnlijk zijn ook de bezittingen van de voogd zo

---

⁵⁰ ... et hereditatis villam Holthem in pago Bragbatinse sitam, cum ecclesia et appendiciis ... en uit erfschap de villa Houtem, gelegen in de gouw Brabant, met kerk en bijhorigheden ... In zijn bedelbrief gaf abt Othelboldus later de situatie correct weer: ... in pago Bragbantinsi villam Holthem cum ecclesia et omnibus appendiciis... A. VERHULST, *De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit (VIIe – XIVe eeuw). Bijdrage tot de kennis van de structuur en de uitbating van het grondbezit in Vlaanderen* (Brussel, 1958), pp. 77, 89, 109, 337. C. VLEESCHOUWERS, *De oorkonden van de Sint-Baafsabdij te Gent (819-1321)* (Brussel, 1990), pp. 8-9. M. GYSELING, *onuitgegeven voorlopige inventaris van akten, oorkonden, charters, rekeningen en andere handschriften en stukken betreffende de voormalige Sint-Baafsabdij, het Sint-Baafskapittel en het Bisdom te Gent* (Gent, 1996), 0199,011.

DE GENTSE SINT-BAAFSABDIJ EN HAAR DOMEINEN

ontstaan, met dien verstande dat hij enkel de hand wist te leggen op grote lap-
pen woeste grond en de reserve, het rechtstreeks door de abdij uitgebate
gedeelte, intact liet. Deze wastines lagen vooral in de westelijke helft van het
domein, in de omgeving van Hauwerzele en Autmeersch, en te Crappeneke,
aan de oostelijke grens van het domein.

De schout werd in de twaalfde eeuw ondervoegd en heer van Berlegem, met
standplaats in het allodium van Bursebeke, in de parochie Letterhoutem, tus-
sen Vlierzele en Sint-Lievens-Houtem. Hij bezat een aantal voogdijattributen,
vooral aangaande de wastines. In 1252 werd Bursebeke met de voogdij erbij
verkocht aan de Sint-Baafsabdij, samen met de gronden en rechten die de
ondervoegd tot dan toe in Sint-Lievens-Houtem had bezeten. De heer van
Berlegem bleef als lokale machthebber ondervoegd en mocht de schoutbe-
voegdheden blijven uitoefenen. Omstreeks de dertiende eeuw droeg hij deze
bevoegdheden vermoedelijk over aan een nieuwe schout, waarvoor op woest-
te grond het goed ten Broucke werd opgericht.

De Sint-Baafsabdij zorgde ervoor dat Sint-Lievens-Houtem van meet af aan
domaniaal, administratief en kerkelijk een volkomen zelfstandige eenheid
vormde binnen de abdijsdomeinen, met een proost aan het hoofd. Een dergel-
ijke vorm van besturen was niet nieuw voor de abdij want die was ook reeds
ingevoerd in haar domeinengroepen ten N.O. van Gent, met de Slotendries
(Oostakker) als centrum.

De curtis werd weldra ingedeeld in drie kouters: de Hofkouter, de
Meulenkouter en de Sint-Lievenskouter. Beide laatste namen verwijzen
respectievelijk naar een water- of windmolen en naar de Sint-Lievensverering,
wat erop wijst dat deze kouters niet vroegmiddeleeuws waren maar duidelijk
jonger. Daarnaast waren er nog de Meerenstichele en het Heerentvelt, een
wastine. Deze gronden, die geconcentreerd lagen in de onmiddellijke omge-
ving van curtis en kerk, vormden het centrale gedeelte van de reserve.

Vermoedelijk startten de Bavelingen dadelijk na de ruil grote ontginningen.
Toch bleef zeker tot in de twaalfde eeuw het grootste deel van dit domein
onontgonnen. Zelfs midden de achttiende eeuw omvatte Sint-Lievens-
Houtem nog meer bos dan bouwland, 550 tegenover 500 bunder.

Tot in de dertiende eeuw baatte de abdij de curtis rechtstreeks uit (reserve)
met de hulp van mancipia (hoofdcijnsplichtige onvrijen of censuales). Deze
mensen werden in vele gevallen door de plaatselijke heer geschonken aan de
patroon van de plaatselijke kerk (in dit geval de Sint-Baafsabdij) om ze zo te
kunnen onttrekken aan de macht van de voogd, in het geval van Sint-Lievens-
Houtem de heer van Rode. De schout was ondertussen geëvolueerd tot een
ambtenaar van de abdij en stond daarom wat betreft zijn bevoegdheden onder
toezicht van de voogd van Sint-Baafs, de heer van Dendermonde.

Van tenures was in Sint-Lievens-Houtem aanvankelijk geen sprake. Een eerste uitvoerig domaniaal document van 1227 vermeldt geen enkele dienstprestatie vanwege enige tenure. Nog in 1316 wordt een proost van Sint-Lievens-Houtem vermeld, belast met het beheer van de curtis = beheren in reserve. Waar voordien de vroegere reserve nagenoeg in haar geheel samen met de curtis werd verpacht werden dit na 1365 afzonderlijke delen van de reserve, van steeds kleinere oppervlakte. Mettertijd werden toch tenures ingevoerd door uitgifte van woeste gronden tegen een eenvoudige geldcijns of tegen helftwinning (terrarium).

Later, maar nog steeds in de eerste helft van de veertiende eeuw, werd de rechtstreekse uitbating van de curtis van Sint-Lievens-Houtem definitief opgegeven, zoals ook het geval was in de naburige domeinen van de Sint-Baafsabdij⁵¹.

En om te eindigen nog een anekdote, tegelijk een illustratie van het degelijk uitgekend beheer van het domein van Sint-Lievens-Houtem door de abdij van Sint-Baafs. In de curtis van Houthem moesten de jaarlijkse cijnsen, lasten die op de grond zelf drukten, betaald worden op drie tijdstippen: de debitum argenti (geld en kippen) op het feest van de H. Bavo (1 oktober, in Mendonk destijds 1 augustus), de debitum frumenti (graan) op het feest van de H. Dionisius van Parijs⁵² en een mengeling van de drie op 25 december, Kerstdag.

---

⁵¹ A. VERHULST, *De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit (VIIe – XIVe eeuw). Bijdrage tot de kennis van de structuur en de uitbating van het grondbezit in Vlaanderen* (Brussel, 1958), pp. 398-413.

⁵² deze heilige, met feestdag op 9 oktober, wandelde in de 3de eeuw na Christus met zijn hoofd in zijn handen van zijn executieplaats Montmartre naar de plaats waar later de abdij van Saint-Denis zou opgericht worden – dit heiligenverhaal vertoont bijgevolg een zekere verwantschap met dat van Sint-Lieven!

TWISTEN VIA HEILIGEN

Hagiografische dialogen tussen de Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs, 941-1079

Jeroen Deploige*

Debates are excellent linguistic-ethnographic targets. They are textual/discursive, they produce discourses and metadiscourses, and they result in a battery of texts that can be borrowed, quoted, echoed, vulgarized etc. In sum, they are moments of textual formation and transformation, in which minority views can be transformed into majority views and vice versa, in which group-specific discourses can be incorporated into a master text, in which a variety of discursive means are mobilized and deployed (styles, genres, arguments, claims to authority), and in which sociopolitical alliances are shaped or altered in discourse. (Jan Blommaert)¹

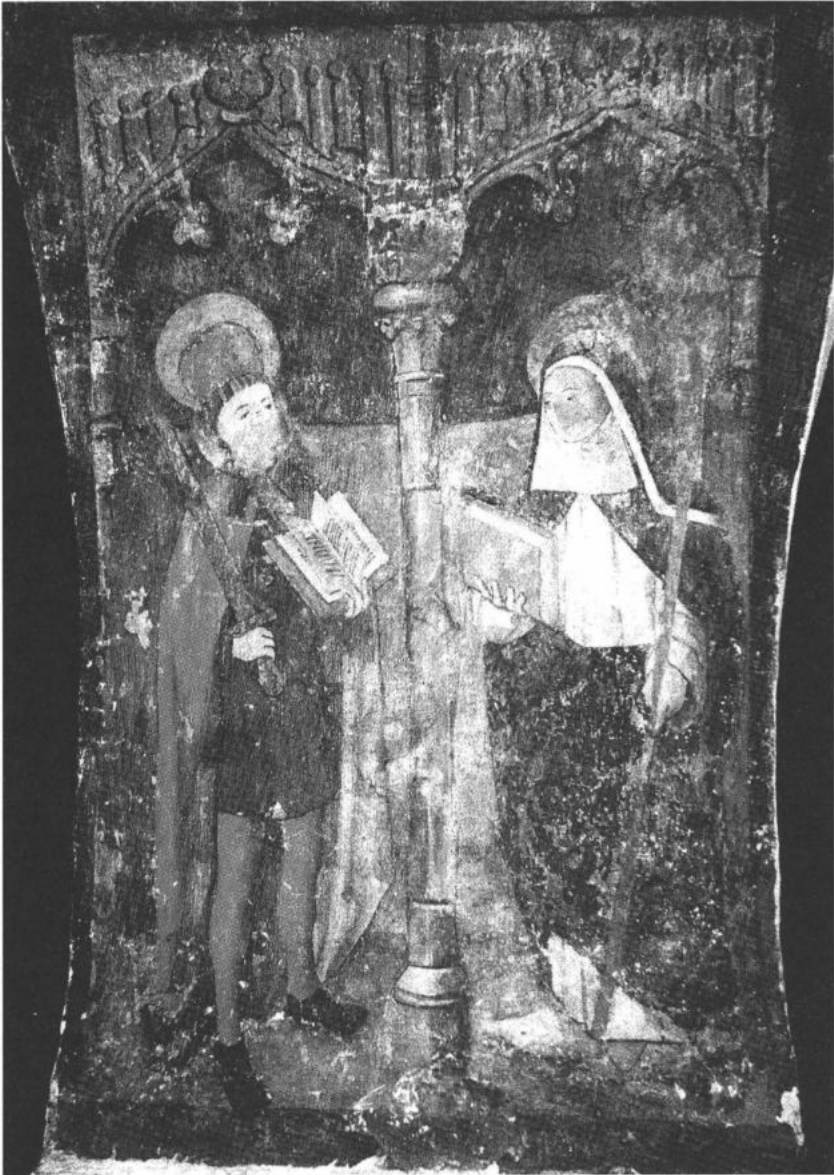
In de crypte van de Gentse Sint-Baafskathedraal treft men tussen de laat-vijftiende en vroeg-zestiende-eeuwse schilderingen op de pijlers en gewelven een afbeelding aan waarop de heiligen Bavo en Amalberga naast elkaar zijn voorgesteld (Afbeelding 1).² Beide personages staan bekend als de twee oudste regionale heiligen die in Gent werden vereerd. De cultus van Bavo, de befaamde zevende-eeuws kluizenaar en volgeling van de h. Amandus, was al

---

* De thematiek van deze bijdrage presenteerde ik een eerste keer tijdens het International Medieval Congress van 12-15 juli 1999 te Leeds. Vervolgens werd dit onderwerp verder uitgewerkt voor een gastcollege op 5 april 2004 in het seminarie 'Historische antropologie van middeleeuws West-Europa' van Rudi Künzel aan de Universiteit van Amsterdam. Het Livinus-colloquium te Sint-Lievens-Houtem op 5 mei 2007 vormde een geknipte gelegenheid om deze casus een derde maal op te diepen en uit te schrijven tot onderhavig artikel. Ik dank Georges Declercq en Rudi Künzel voor de verrijkende gedachtenwisselingen en Bas Diemel, Tjamke Snijders en Kristin Van Damme voor het grondig nalezen van deze bijdrage. Dank ook aan de Universiteitsbibliotheek Gent, de Kathedrale Kerkfabriek Gent en het project Ename974 voor het toestaan van de reproductie van de gebruikte afbeeldingen. Gebruikte afkortingen: MGH = Monumenta Germaniae Historica, AASS = Acta sanctorum quotquot toto orbe coluntur.

¹ J. BLOMMAERT, 'The debate is open', in IDEM (ed.), *Language ideological debates* (Berlin-New York, 1999), pp. 1-38, hier p. 10.

² Zie M.P.J. MARTENS, *De muurschilderkunst te Gent (12^e tot 16^e eeuw)* (Brussel, 1989), pp. 86-103. Zie ook de recente publicatie L. VANDENABEELE, *Jeruzalem in de crypte. De muurschilderingen in de crypte van de Gentse Sint-Baafskathedraal* (Gent, 2008).

Afbeelding 1 – De heiligen Bavo en Amalberga. Muurschildering in de crypte van de Sint-Baafskathedraal, eind vijftiende eeuw (Copyright: Gent, Sint-Baafskathedraal).

zeker sinds het einde van de achtste eeuw in handen van de Sint-Baafsabdij gekomen. Amalberga van haar kant, een achtste-eeuwse ascete waarvan de relieken in de jaren 864-875 via Temse op de Blandijnberg terecht waren gekomen, werd in de Sint-Pietersabdij vereerd. Dat beide heiligen zo vreedzaam naast elkaar werden afgebeeld, zou in de late tiende en elfde eeuw vrijwel onmogelijk zijn geweest. Integendeel, het was precies rond heiligen, relieken en hagiografische teksten dat zich het tot de verbeelding sprekende conflict tussen de Sint-Pieters- en de Sint-Baafsabdij in de volle middeleeuwen heeft gekristalliseerd. Het is ook in deze context dat Gent heel wat van zijn andere beroemde lokale heiligencultussen zag ontstaan, waaronder niet in het minst die van de latere stadspatroon Livinus.

De abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs hebben tussen 941 en 1079 een indrukwekkende hagiografische productie nagelaten, die wat betreft het aantal overgeleverde teksten haar gelijke niet kent. Die productie is al door menig historicus onder de loep genomen. Baanbrekend was in elk geval het werk van de Duitse negentiende-eeuwse erudiet Oswald Holder-Egger die de belangrijkste Gentse teksten – al dan niet partieel – heeft uitgegeven in de *Monumenta Germaniae Historica*. Bovendien publiceerde hij in 1886 een nog steeds fundamenteel artikel waarin hij voor het eerst de rivaliteit tussen beide instellingen wist te kaderen in een context van ongelijke politieke steun en een strijd om rijkdom en prestige na de verwoestingen van de Noormannen.³ Vervolgens hebben Léon Van der Essen, Maurice Coens en Nicolaas Huyghebaert belangrijke nieuwe inspanningen geleverd in de historisch-kritische analyse en ontsluiting van de Gentse hagiografische erfenis.⁴ Vanuit een veeleer sociaal-economische en institutionele belangstelling bogen ook Leon Voet, Adriaan Verhulst en Georges Declercq zich meermaals over ditzelfde

³ O. HOLDER-EGGER, 'Zu den Heiligengeschichten des Genter Sint Bavosklosters', in *Historische Aufsätze dem Andenken an G. Waitz gewidmet* (Hannover, 1886), pp. 622-665.

⁴ Zie onder meer L. VAN DER ESSEN, *Etude critique et littéraire sur les Vitae des saints mérovingiens de l'ancienne Belgique* (Louvain, 1907), pp. 349-375; M. COENS, 'L'auteur de la *Passio Livini* s'est-il inspiré de la *Vita Lebuini*?', *Analecta bollandiana*, 70 (1952), pp. 285-311; IDEM, 'Translations et Miracles de saint Bavon au XIe siècle', *Analecta bollandiana*, 86 (1968), pp. 39-64; N.-N. HUYGHEBAERT, 'La consécration de l'église abbatiale de Saint-Pierre de Gand (975) et les reliques de saint Bertulfe de Renty', in N.-N. HUYGHEBAERT (ed.), *Corona gratiarum: miscellanea patristica, historica et liturgica Eligio Dekkers O.S.B. XII lustra complenti oblata* (Brugge, 1975), pp. 129-141; IDEM, *Une translation de reliques à Gand en 944. Le Sermo de adventu sanctorum Wandregisili, Ansberti et Vulframni in Blandinium* (Bruxelles, 1978); IDEM, 'Le "Sermo de Adventu SS. Gudwali et Bertulfi". Edition et étude critique', *Sacris erudiri: Jaarboek voor godsdienstwetenschappen*, 24 (1980), pp. 87-113.

bronnenmateriaal, vaak met sterk vernieuwende inzichten tot gevolg.⁵ Heel recent ten slotte, en als resultaat van een onderzoek dat ongeweten parallel werd gevoerd met de in voorliggend artikel gepresenteerde analyses, publiceerde ook de Zwitserse mediëvist Christoph Maier een lijvig en doorwrocht artikel over de geschiedenis van de Gentse heiligen tussen 850 en 1100.⁶ Dankzij deze studie kan nu ook de Engelstalige historische wereld kennis maken met de bestaande onderzoekstraditie. Maier heeft bovendien afstand genomen van de gangbare, veeleer positivistische benadering van de Gentse hagiografie. Zijn aanpak is sterk cultuurhistorisch en legt de focus vooral op de middeleeuwse omgang met relieken en op de wijze waarop die omgang heeft bijgedragen tot de ontwikkeling van de typische monastieke identiteit van voornamelijk de Sint-Baafsabdij.

In het licht van deze rijke historiografie kan het uiteraard niet de bedoeling van deze bijdrage zijn om de Gentse abdijschiednissen en teksttradities nogmaals tot in de kleinste details te ontleden. Wat ik hier vooral beoog, na een noodzakelijke, summiere contextualisering, is veeleer een vertooganalyse van de hagiografische redactietactieken die tussen het midden van de tiende en de late elfde eeuw door de Gentse abdijen zijn ontplooid. Zoals ook door discoursanalytici is beargumenteerd – ik kan verwijzen naar het citaat van Jan Blommaert bij het begin van dit artikel –, bieden conflictsituaties immers interessante casussen voor dergelijk onderzoek. Ze vormen momenten waarop institutionele, politieke, religieuze... identiteiten, allianties en tegenstellingen via de productie van vertogen worden gecreëerd en veranderd. Wat ik in deze bijdrage vooral wil aantonen, is dat de ons overgeleverde heiligenlevens,

---

⁵ Zie onder meer: L. VOET, *De brief van Othelbold aan gravin Otgiva over de relikwieën en het domein van de Sint-Baafsabdij te Gent (1019-1030)* (Brussel, 1949); A. VERHULST, *De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit (VIIe-XIVe eeuw). Bijdrage tot de kennis van de structuur en de uitbating van het grootgrondbezit in Vlaanderen tijdens de Middeleeuwen* (Brussel, 1958); IDEM, 'De restauratie van de abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs te Gent tijdens de 10de eeuw', in J.B. BERNIS et al. (eds.), *Feestbundel aangeboden aan prof. dr. D.P. Blok ter gelegenheid van zijn 65ste verjaardag en zijn afscheid als hoogleraar in de nederzettingsgeschiedenis in verband met de plaatsnaamkunde aan de Universiteit van Amsterdam* (Hilversum, 1990), pp. 336-342; A. VERHULST en G. DECLERCQ, 'Het vroeg-middeleeuwse Gent tussen de abdijen en de grafelijke versterking', in J. DECAVELE (ed.), *Gent. Apologie van een rebelse stad* (Antwerpen, 1989), pp. 37-59; G. DECLERCQ, 'Heiligen, lekenabten en hervormers. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs tijdens de eerste Middeleeuwen (7de-12de eeuw)', in G. DECLERCQ (ed.), *Ganda et Blandinium. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs* (Gent, 1997), pp. 13-40; IDEM, *Traditievorming en tekstmanipulatie in de tiende eeuw. Het Liber Traditionum Antiquus van de Gentse Sint-Pietersabdij* (Brussel, 1998).

⁶ C.T. MAIER, 'Saints, tradition and monastic identity: The Ghent relics, 850-1100', *Revue belge de philologie et d'histoire/Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, 85 (2007), pp. 223-277.

translatieverslagen en mirakelcollecties uit beide concurrerende instellingen niet alleen op zichzelf staande hagiografische reflecties van momentopnames uit de abdijgeschiedenis vormen. Men kan ze niet reduceren tot geïsoleerde vrome verhalen die inspeelden op verlangens tot spirituele verrijking, religieus prestige en monastieke identiteitsvorming. Indien men ze situeert in de chronologie van de relatie tussen beide abdijen, merkt men immers dat ze ook hebben gefunctioneerd als een soort 'argumenten' in de opeenvolgende twistpunten en dat ze, binnen de limieten van de hagiografie als discoursief genre, duidelijk op elkaar hebben ingespeeld. Refererend aan de literaire theorie van Mikhail Bakhtin kan men stellen dat ze met andere woorden in een sterk 'dialogische' verhouding tot elkaar hebben gestaan.⁷ Als dusdanig hebben ze ook bij beide monastieke gemeenschappen een rol vervuld in de creatie van een zelfbeeld door confrontatie met de hagiografische creativiteit van de ander.

1. Situering

Tijdens de eerste helft van de negende eeuw hadden de abdijen van Sint-Pieters, op de Blandijnberg, en Sint-Baafs, bij de samenvloeiing van Leie en Schelde en vlakbij de vroegste handelskern van de latere stad Gent, nog een periode van bloei gekend. Ze vormden toen onder het lekenabbatiaat van de befaamde geleerde Einhard (815-840), een vertrouweling van Lodewijk de Vrome (814-840), bescheiden voorbeelden van de implementatie van de Karolingische religieuze politiek en genoten het statuut van koninklijke abdijen, bevolkt door kanunniken.⁸ Op regionaal niveau functioneerden ze als hoogst achtenswaardige religieuze en economische centra. Dat gold vooral voor de Sint-Baafsabdij die, onder meer door de succesvolle uitbouw van de cultus van de h. Bavo, de rijkste van beide instellingen was. Vanaf de jaren vijftig van de negende eeuw maakten de Noormannen echter een einde aan deze periode van welvaart en zou de machtsbalans tussen beide abdijen, die zich geleidelijk had ontwikkeld sinds hun stichting in de zevende eeuw, op losse schroeven worden gezet. Na een eerste belangrijke Noormannenplundering in 851, voltrok het meest belangrijke breukmoment zich in de jaren 879-880, toen het 'Grote Leger' de Sint-Baafsabdij uitkoos als winter-

⁷ Zie M.M. BAKHTIN, *The dialogic imagination. Four essays* (Austin, 1982) en in het bijzonder M.M. BAKHTIN, 'The problem of the text in linguistics, philology, and the human sciences: An experiment in philosophical analysis', in *Speech genres and other late essays* (Austin, 1986), pp. 103-131, hier pp. 105-107.

⁸ G. DECLERCQ, 'Een Karolingisch lekenabt in Gent. Einhard en de Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs', *Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, 55 (2001), pp. 37-76, hier p. 75.

kamp.⁹ Wat eens de belangrijkste Gentse abdij was geweest, bleef volledig vernield achter in 881.¹⁰

Zowel de bewoners van Sint-Baafs als die van Sint-Pieters moeten rond 880 uit Gent zijn weggevlucht. De eersten die zich weer in hun abdij kwamen vestigen, waren de kanunniken van Sint-Pieters. Het zou nog tot de jaren 930 duren vooraleer ook de vroegere bewoners van Sint-Baafs met hun relieken en overgebleven schatten terugkeerden uit hun vluchtoord in het Noord-Franse Laon. Daardoor kon Sint-Pieters gedurende enkele decennia profiteren van het feit dat zij de enige Gentse abdij was en ontwikkelde ze zich zelfs tot een van de belangrijkste religieuze instellingen in het graafschap Vlaanderen. Sint-Pieters had die ontwikkeling vooral te danken aan de graven van Vlaanderen, en meer bepaald aan graaf Arnulf I de Oude (918-965), nadat diens moeder Elftrude (893-929) in 918, bij het overlijden van graaf Boudewijn II de Kale (879-918), de Gentse abdij had uitverkoren als nieuwe familieneecropool.¹¹ Arnulf, die aanvankelijk nog de functie van lekenabt bekleedde, zou in het latere institutionele geheugen dan ook niet enkel als een machtige graaf gegrift blijven, die zijn grondgebied aanzienlijk had weten uit te breiden, maar ook als de *restaurator* van Sint-Pieters. In die rol kwam hij haast op gelijke hoogte te staan met de oorspronkelijke *fundator* Amandus.¹² In 941 slaagde Arnulf erin de Lotharingische hervormingsgezinde succesabt Gerardus van Brogne (d. 959) naar Gent te halen. Gerardus had op dat moment zijn sporen al verdiend in een aantal andere belangrijke abdijen, waaronder die van Sint-Bertijns, en werd nu gevraagd om gelijkaardige hervormingen ook door te voeren in de Gentse Sint-Pietersabdij. Getrouw zijn vaste werkwijze verving Gerardus onmiddellijk de kanunniken door benedic-

⁹ G. DECLERCQ, 'Brugge als toevluchtsoord tijdens de Noormanneninvallen van 851', *Brugs ommeland*, 28 (1988), pp. 131-139. Zie ook nog steeds, inzake de Noormanneninvallen in onze streken: A. D'HAENENS, *Les invasions normandes en Belgique au IXe siècle. Le phénomène et sa répercussion dans l'historiographie médiévale* (Louvain, 1967).

¹⁰ DECLERCQ, 'Heiligen, lekenabten en hervormers', pp. 27-28.

¹¹ J. DHONDT, *Les origines de la Flandre et de l'Artois* (Arras, 1944), p. 38. Zie ook over deze problematiek: G. DECLERCQ, 'Entre mémoire dynastique et représentation politique. Les sépultures des comtes et comtesses de Flandre (879-1128)', in M. MARGUE (ed.), *Sépultures, mort et représentation du pouvoir au Moyen Age / Tod, Grabmal und Herrschaftsrepräsentation im Mittelalter* (Luxembourg, 2006), pp. 321-372. In 1127 nog, onmiddellijk na de moord op graaf Karel de Goede, waren de pieterlingen er als de kippen bij om het lichaam van de dode graaf naar de Gent te verhuizen; zie hierover J. DEPLOIGE, 'Political assassination and sanctification. Transforming discursive customs after the murder of the Flemish Count Charles the Good (1127)', in J. DEPLOIGE en G. DENECKERE (eds.), *Mystifying the monarch. Studies on discourse, power, and history* (Amsterdam, 2006), pp. 35-54, 238-244, hier p. 41.

¹² DECLERCQ, *Traditievorming en tekstmanipulatie*, p. 240.

TWISTEN VIA HEILIGEN

tijner monniken, stipuleerde hij dat de abdij voortaan door een reguliere abt bestuurd diende te worden – een taak die hij zelf gedurende enige jaren op zich nam – en spande hij zich tenslotte in om de verdere verrijking van de instelling te bewerkstelligen.¹³ Tussen 941 en 965 beantwoordde graaf Arnulf dat laatste verzoek en begunstigde hij zijn favoriete abdij met heel wat relikwieën en met restituties van goederen die tot dan toe door de grafelijke familie geusurpeerd waren.¹⁴

In de tussentijd had Arnulf I echter ook schoorvoetend de abdij van Sint-Baafs door Gerardus van Brogne laten restaureren en hervormen. Dit had plaats gevonden in 946 op aandringen van bisschop Transmar van Noyon (937-950) en ging volledig in tegen de wens van de monniken van Sint-Pieters die hun monopoliepositie in Gent wilden beschermen. Maar Sint-Baafs kon toch niet rekenen op de zelfde geprivilegieerde behandeling als Sint-Pieters. Van ca. 964 tot 981 waren de monniken van Sint-Baafs zelfs ondergeschikt aan de abt van Sint-Pieters. Tijdens deze jaren begon de rivaliteit tussen beide instellingen echt wortel te schieten. Het was van die gespannen situatie dat de Duitse keizer Otto II (967-983) gebruik kon maken toen hij, tijdens de jaren 970, op zoek was naar machtsbasissen langs de Schelde als onderdeel van zijn grens-politiek tegen de invloed van de West-Frankische koning Lotharius IV (954-979) in zijn rijk. Vanaf 976 valt op hoe hij in de eerste plaats de abdij van Sint-Baafs via schenkingen en restituties van domeinen begon te favoriseren. Het was ook naar alle waarschijnlijkheid dankzij zijn bemiddeling dat de abdij haar onafhankelijkheid herwon in 981. Later nog zou duidelijk worden dat de monniken van Sint-Baafs hun Duitse weldoeners niet waren vergeten. Toen de Duitse koning Hendrik II (1002-1024) in 1007 tijdens een campagne tegen de Vlaamse graaf Boudewijn IV met de Baard (988-1035) Gent binnenviel, kon hij volgens de Duitse kroniekschrijver bisschop Thietmar van Merseburg (1009-1018) nog steeds rekenen op een goede ontvangst in de abdij van Sint-Baafs.¹⁵

---

¹³ D. MISONNE, 'Gérard de Brogne (Saint), moine et réformateur († 959)', in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, vol. 20 (Paris, 1984), col. 724-740, hier col. 736-737.

¹⁴ *Ibid.*, col. 727-730; F. LIFSHITZ, 'The migration of neustrian relics in the Viking age: The myth of voluntary exodus, the reality of coercion and theft', *Early medieval Europe*, 4 (1995), pp. 175-192, hier pp. 184-185; E. BOZÓKY, 'La politique des reliques des premiers comtes de Flandre (fin du IXe-fin du XIe siècle)', in E. BOZÓKY en A.-M. HELVÉTIUS (eds.), *Les reliques. Objets, cultes, symboles* (Turnhout, 1999), pp. 271-292, hier pp. 276-279.

¹⁵ THIETMARUS MERSEBURGENSIS, *Chronicon*, ed. R. HOLTZMANN, in *Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg und ihrer Korveier Überarbeitung* (Berlin, 1935), p. 309. Zie ook DECLERCQ, 'Heiligen, Ikenabten en hervormers', pp. 31-32.

De politisering van de rivaliteit tussen de abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs tijdens de late tiende en vroege elfde eeuw heeft de relatie tussen beide instellingen grondig gemarkeerd. Maar zelfs nadat de uitgesproken politieke wijvingen waren geneutraliseerd, wakkerde het conflict nog van tijd tot tijd in alle hevigheid op, zij het eerder onder de vorm van een lokale burenruzie, meer in het bijzonder rond het midden van de elfde eeuw en voor het laatst rond 1079. Uit deze korte historische schets blijkt in elk geval hoe na de verwoestingen van de Noormannen de machtsbalans tussen beide Gentse abdijen volledig was omgeslagen door de ongelijke steun waarmee zij hun materiële en spirituele restauratie hadden moeten bewerkstelligen. Het ligt voor de hand dat in die gewijzigde realiteit de collectieve herinnering aan het verleden niet zomaar kon worden genegeerd. Voor de 'bavelingen' vormde die herinnering een argument om de nieuwe situatie ter discussie te stellen, voor de 'pieterlingen' een obstakel dat omzeild moest worden. Nadat hun instelling door Gerardus van Brogne hervormd was, hebben de monniken van Sint-Pieters zelfs getracht van de restauratie van Sint-Baafs in zekere zin overbodig te maken, door zich eenvoudigweg het prestige en het verleden van Sint-Baafs toe te eigenen als was dat het hunne. In het tendentieuze *Liber traditionum antiquus*, een document dat omstreeks 944-946 werd samengesteld met de bedoeling een aantal extra restituties en eigendomsrechten van Arnulf I los te weken,¹⁶ treft men bijvoorbeeld een fundatieverslag aan waarin gesuggereerd wordt dat Sint-Pieters gesticht was op 1 oktober 610, niet alleen de datum van de Gentse jaarmarkt maar tevens de traditionele feestdag van Bavo.¹⁷ In datzelfde *Traditionsbuch* wordt ook heel wat grondbezit dat voorheen aan Sint-Baafs had toebehoord, gepresenteerd als had dat altijd deel uitgemaakt van het domein van Sint-Pieters.¹⁸ Ten slotte pretendeerden de pieterlingen ook dat hun instelling als eerste gesticht was door de zevende-eeuwse missionaris Amandus en dat Sint-Baafs pas later het levenslicht had gezien, als een van Sint-Pieters afhankelijk klooster.¹⁹

Het gevolg was dat na 946, toen Sint-Baafs inmiddels zijn bestaansrecht had herwonnen, en vooral na 981, toen het zijn volledige onafhankelijkheid terug had gekregen, de meningsverschillen tussen beide Gentse abdijen zich niet meer alleen gingen toespitsen op de vraag welke van beide abdijen de meest prestigieuze was geweest in de periode voor de Noormanneninvallen, maar ook en vooral op de ouderdom van beide instellingen. Welke abdij was als eerste gesticht en kon als dusdanig beschouwd worden als de echte Gentse moederabdij? Dit dispuut kristalliseerde zich rond twee thema's. Beide gingen

¹⁶ *Liber traditionum antiquus*, ed. M. GYSSELING en A.C.F. KOCH, in *Diplomata belgica ante annum millesimum centesimum scripta. I. Teksten* (Brussel, 1950), pp. 123-138.

¹⁷ DECLERCQ, *Traditievorming en tekstmanipulatie*, pp. 246-247.

¹⁸ *Ibid.*, pp. 238-239

¹⁹ *Ibid.*, pp. 245-246.

TWISTEN VIA HEILIGEN

terug op passages uit de vroeg-negende-eeuwse *Vita Bavonis*, waarin gesteld werd dat Amandus zijn eerste Gentse abdij had gesticht 'in castro Gandavo' en dat hij daar een zekere Florbertus als eerste abt had geïnstalleerd.²⁰ De monniken van Sint-Pieters zowel als die van Sint-Baafs beweerden uiteraard al gauw dat hun abdij was gelegen in dat weinig gespecificeerde *castrum Gandavum* en, vanaf het midden van de elfde eeuw, dat Florbertus begraven lag binnen de muren van hun abdij.²¹

In de twist tussen beide abdijen werd dus een heel arsenaal aan verschillende tekstsoorten ingezet, maar het is vooral duidelijk dat de conflictieuze dialogen heel vaak via hagiografische teksten werden gevoerd. Het was vooral via de redactie van heiligenlevens, translatieverslagen en mirakelcollecties dat zich het discursieve opbod heeft ontpoppen waarmee de twee instellingen, elk met eigen accenten, hun spirituele prestige en hun plaats in de heilsgeschiedenis wilden onderstrepen. In Tabel 1 wordt een chronologisch overzicht geboden van alle gekende hagiografische teksten, overgeleverde zowel als verloren, die in deze context ontstaan zijn. Dit overzicht kan uiteraard geen volledig beeld geven van de heiligencultus en zijn literaire derivaten binnen de bestudeerde periode. Daarvoor zou ook aandacht moeten worden besteed aan de hagiografische collectievorming en kopieeractiviteiten binnen beide abdijen, want ongetwijfeld bezaten zij ook verschillende hagiografische handschriften waarvoor zij zelf geen echte redactionele initiatieven hadden genomen. Bovendien kunnen er ook tal van teksten verloren zijn gegaan zonder een duidelijk spoor na te laten. Zo bestaat er slechts een vermoeden dat de oudste tiende-eeuwse hagiografische tekst wel eens het werk kan zijn geweest van de net teruggekeerde kanunniken van Sint-Baafs, toen die nog bij de grafelijke burchtkerk verbleven.²² Zij waren op dat moment mogelijk in het bezit van de relieken van de h. Veerle (Pharaildis) en kunnen misschien verantwoordelijk worden gesteld voor een verloren *Vita antiqua metrica sanctae Pharaildis*, waarvan slechts enkele verzen zijn overgeleverd.²³ Evenmin kan worden uitgesloten dat de *Vita prima sanctae Pharaildis virginis* omstreeks 1073 werd opgesteld in de Sint-Baafsabdij naar aanleiding van de translatie van de relieken van de h. Veerle in

---

²⁰ *Vita prima sancti Bavonis*, ed. B. KRUSCH, in *MGH SS rerum Mer.*, 4 (Hannoverae-Lipsiae, 1902), pp. 534-545, hier pp. 537-539. Over deze tekst: G. DECLERCQ, 'La *Vita prima Bavonis* et le culte de saint Bavon à l'époque carolingienne', in E. RENARD et al. (eds.), "*Scribere sanctorum gesta*". *Receuil d'études d'hagiographie médiévale offert à Guy Philippart* (Turnhout, 2005), pp. 596-624.

²¹ DECLERCQ, 'Heiligen, lekenabten en hervormers', pp. 36-37.

²² DECLERCQ, *Traditievorming en tekstmanipulatie*, p. 242 n. 141.

²³ *Vita antiqua metrica sanctae Pharaildis (deperdita)* [fragm.], ed. VAN DER ESSEN, in *Etude critique et littéraire*, p. 303. Zie ook M.-H. VOORDECKERS-DECLERCQ, 'Het ontstaan van de S. Veerlecultus te Gent', *Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, 17 (1963), pp. 3-28, hier pp. 4, 12-13.

JEROEN DEPLOIGE

de grafelijke burchtkerk in datzelfde jaar.²⁴ Doch deze toeschrijvingen blijven erg speculatief. De batterij aan teksten uit Tabel 1 laat ons niettemin al toe een aantal hoogst interessante tendensen in de hagiografische dialogen tussen Sint-Pieters en Sint-Baafs te onderscheiden.

Hagiografie St.-Pietersabdij	Hagiografie St.-Baafsabdij
1. H. Gerulfus van Drongen Anon., <i>Passio et translatio sancti Gerulfi</i> (BHL 3507-3508a), ca. 941-944/946.	2. H. Bavo Anon., <i>Miracula prima sancti Bavonis</i> (BHL 1054), kort na 946.
3. H. Bertulfus van Renty Anon., <i>Miraculum et translatio sancti Bertulfi</i> (BHL 1317), na 941-944, 2 ^{de} helft 10 ^{de} eeuw.	6. H. Bavo Anon., <i>Vita secunda metrica sancti Bavonis</i> (BHL 1050), omstreeks 976.
4. HH. Wandregisilus en Ansbertus van Fontenelle Anon., [<i>De adventu sanctorum Wandregisili et Ansberti in monte Blandinium</i>], tussen 945 en 950.	7. HH. Landoaldus, Landrada e.a. van Wintershoven Notgerus Leodiensis, Herigerus Lobiensis, <i>Vita, translationes et miracula sanctorum Landoaldi, Landradae et sociorum</i> (BHL 4706c), tussen 25 maart en 20 juni 980, vanuit Luik.
5. Verschillende HH. Anon., [<i>Catalogus reliquiarum S. Petri Blandiniensis</i>], na 944 en voor de dood Gerardus van Brogne (d. 960), misschien nog voor Gerardus vertrek uit Gent (953).	8. HH. Landoaldus, Landrada e.a. van Wintershoven Anon., <i>Adventus sancti Landoaldi in castro Gandavo anno 980 et elevatio anno 982</i> (BHL 4707-4708), na 13 juni 982 (elevatie van de relieken) en voor 17 mei 998 (dood abt Oduinus), wellicht voor 990.
10. H. Dunstan van Canterbury Adalardus Blandiniensis, <i>Vita sancti Dunstani Cantuarensis</i> (BHL 2343), tussen 1006 en 1011.	9. H. Bavo Anon., <i>Carmen de sancto Bavone</i> (BHL 1053), eind 10 ^{de} , begin 11 ^{de} eeuw.
	11. H. Bavo Anon., <i>Translatio prima sancti Bavonis</i> (BHL 1055-1056), ca. 1010.
	12. H. Macharius van Antiochië Anon., <i>Vita sancti Macarii Antiocheni</i> (BHL 5100), 1014.
	13. Verschillende HH. Othelboldus Gandensis, <i>Epistola ad Othgavam comitissam Flandriae</i> , tussen 1019 en 1030.

²⁴ *Vita prima seu longa sanctae Pharaïldis virginis*, ed. E. HAUTCOEUR, in *Actes de Sainte Pharaïlde, vierge* (Lille, 1882), pp. 1-17; LIETFRIDUS LEODIENSIS, *Translatio Pharaïldis a. 1073 (charta)*, ed. VOORDECKERS-DECLERCQ, in 'Het ontstaan', pp. 18-19. Zie ook G. DECLERCQ, 'Nieuwe inzichten over de oorsprong van het Sint-Veerlekapittel in Gent', *Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, 43 (1989), pp. 49-102.

TWISTEN VIA HEILIGEN

<p>14. H. Florbertus Anon., <i>Libellus de loco sepulturae sancti Florberti abbatis Blandiniensis contra monachos S. Bavonis Gandavensis</i> (BHL 3029), kort na 1049.</p> <p>19. H. Poppo van Stavelot Onulfus, Everhelmus, <i>Vita sancti Popponis abbatis Stabulensis</i> (BHL 6898), ca 1058-1063.</p> <p>20. H. Winnocus van Wormhout Werricus Gandensis (?), <i>Vita secunda sancti Winnoci Bergensis</i> (BHL 8954), waarschijnlijk ca. 1064, vanuit Sint-Winoksbergen.</p> <p>22. H. Amalberga van Temse Anon., Goscelinus S. Bertini, <i>Vita sanctae Amalbergae virginis</i> (BHL 323), tussen 1058/63 en 1073.</p> <p>23. H. Amalberga van Temse Anon., <i>Inventio, elevatio et translatio sanctae Amalbergae virginis</i> (BHL 324), tussen 1058/63 en 1073, na de <i>Vita sanctae Amalbergae</i>.</p> <p>24. H. Bertulfus van Renty Werricus Gandensis (?), <i>Vita sancti Bertulfi Rentiensis</i> (BHL 1316), kort na de translatie van 20 mei 1073.</p> <p>26. H. Florbertus Anon., <i>De certissima sancti Florberti translatione</i> (BHL 3030), 1079.</p>	<p>15. H. Florbertus Stepelinus, [<i>Epitaphium Florberti</i>], ca. 1049.</p> <p>16. H. Livinus Pseudo-Bonifatius, <i>Passio sancti Livini</i> (BHL 4960-4960a), midden 11de eeuw en wellicht voor 1058.</p> <p>17. H. Bavo Stepelinus (?) [Livinus], <i>Versus sancti Livini episcopi martyris ad Florbertum abbatem monasterii sancti Bavonis</i>, 1049.</p> <p>18. H. Bavo Anon., <i>Translatio secunda sancti Bavonis</i> (BHL 1057-1058), 1058.</p> <p>21. H. Macharius Anon., <i>Vita secunda, miracula et elevatio sancti Macarii Antiocheni</i> (BHL 5101-5101a-d), na de elevatie van 1067.</p> <p>25. H. Bavo Anon., <i>Miracula secunda sancti Bavonis</i> (BHL 1059-1060), na 1067, voor het einde van de 11de eeuw.</p> <p>27. HH. Livinus en Briccius Anon. <i>Translatio sanctorum Livini et Briccii pueri Gandavium an. 1007</i> (BHL 4962), eind 11de, eerste helft 12de eeuw, mogelijk al voor 1083.</p>
--	--

Tabel 1 – Chronologie van de gekende hagiografische productie in de Sint-Pieters- en de Sint-Baafsabdij. Verderop in deze bijdrage wordt voor de duidelijkheid ook verwezen naar de volgnummers van de teksten. Daarnaast is tussen haakjes tevens, voor zover toepasselijk, het BHL-nummer van de teksten gegeven.²⁵ Teksten die niet zijn bewaard staan tussen vierkante haakjes.

²⁵ Dit zijn de referenties naar de repertoria SOCII BOLLANDIANI, *Bibliotheca hagiographica latina antiquae et mediae aetatis* (Bruxelles, 1898-1901) en H. FROS, *Bibliotheca hagiographica latina antiquae et mediae aetatis. Novum supplementum* (Bruxelles, 1986).

2. Gerulfus vs. Bavo

De eerste hagiografische zet in het ontkiemende conflict tussen de Gentse abdijen is al terug te vinden in een tekst die kort na 941 en nog voor de restauratie van Sint-Baafs door een monnik van Sint-Pieters werd opgesteld: de *Passio et translatio sancti Gerulfi* (nr. 1).²⁶ De opdrachtgever achter dit heiligenleven, dat is aangevuld met het verslag van een translatie van de relieken van Gerulfus van Merendree naar Drongen in 915 of 925, was Gerardus van Brogne.²⁷ Het mag vreemd lijken dat de gemeenschap van Sint-Pieters haar eerste hagiografische tekst na haar restauratie precies aan de Drongense patroonheilige Gerulfus heeft gewijd, maar de rol van Gerardus in deze redactie is niet verwonderlijk. Gerardus was al sinds het tweede decennium van de tiende eeuw sterk begaan met de reliekencultus.²⁸ Hij behoorde ook al voor 925 tot de kennissenkring van de Vlaamse graaf Arnulf I en het is zelfs mogelijk dat hij de verheffingsplechtigheid persoonlijk had bijgewoond.²⁹

De eigenlijke *Passio Gerulfi* verhaalt in detail de ongelukkige geschiedenis van de adellijke jongeling Gerulfus, woonachtig in de *villa* van Merendree, die samen met zijn peetoom naar de Sint-Pietersabdij op de Blandijn was getrokken om daar het heilig vormsel te ontvangen van bisschop Eliseus van Noyon (midden achtste eeuw). Op de terugweg naar Merendree, bij de Mariakerk van Drongen, werd Gerulfus dodelijk verwond door zijn malafide oom. Volgens Gerulfus' laatste wens moesten zijn stoffelijk overschot, zijn *allodium* en zijn paard aan het Drongense monasterium worden geschonken. Deze *passio* is echter vooral interessant omdat de auteur, ook al handelt zijn verhaal over een heilige van buiten zijn instelling, toch fijntjes de gelegenheid te baat heeft genomen om zijn tekst met enkele ogenschijnlijk bijkomstige

²⁶ *Passio et translatio sancti Gerulfi*, ed. C. SUYSKENUS, in AASS, Sep. 6 (Antverpiae 1757), pp. 259-264. Over deze tekst, zeer recent: B. MEIJNS, 'Een grafelijke stichting van seculiere kanunniken voor 915 tot aan de omvorming tot norbertijnenabdij in 1138', in J. DECAVELE et al. (eds.), *De Oude Abdij van Drongen. Elf eeuwen geschiedenis* (Drongen-Leuven, 2006), pp. 21-43, hier pp. 27-34.

²⁷ Over de situering en datering van deze tekst, zie DECLERCQ, *Traditievorming en tekstmanipulatie*, pp. 59-61 die op zijn beurt vooral VAN DER ESSEN, *Etude critique*, pp. 386-387 weerlegt. Het jaar 925 wordt naar voor geschoven door R. MOELAERT, 'Sint-Gerolf in geschiedenis en legende', *Appeltjes van het Meetjesland*, 28 (1977), pp. 106-159, hier pp. 129-133 en N.-N. HUYGHEBAERT, 'Un texte prémontré méconnu: l'Adventus (secundus) S. Gerulfi in Trunchinium (XIIe siècle)', *Analecta praemonstratensia*, 56 (1980), pp. 5-20, hier p. 6. MEIJNS, 'Een grafelijke stichting', p. 30 houdt het op het jaar 915 op basis van de datering in de twaalfde-eeuwse *Adventus secundus Gerulfi Trunchiniensis*, ed. SUYSKENUS, in AASS, Sep. 6, pp. 264-266.

²⁸ D. MISONNE, 'Gérard de Brogne et sa dévotion aux reliques', *Sacris erudiri: Jaarboek voor godsdienstwetenschappen*, 25 (1982), pp. 1-26.

²⁹ HUYGHEBAERT, 'Un texte prémontré', p. 7.

TWISTEN VIA HEILIGEN

maar niettemin betekenisvolle elementen te kruiden. Zo beschrijft hij op een bepaald moment in zijn verhaal de Sint-Pietersabdij als het '*monasterium, quod vocatur Blandinium in Gandavo, a sancto, ut fertur, constructum Amando*', een karakterisering die zijn instelling meteen als een echte stichting 'in Gent' naar voren schuift en die in de daaropvolgende eeuwen overigens courant zou blijven, zeker naarmate de Sint-Pietersabdij door de uitbreiding van Gent ook meer en meer tot de eigenlijke stad ging behoren.³⁰ Aan het einde van de eigenlijke *passio* wordt daarenboven een strafmirakel verhaald dat zich afspeelt aan het begin van de negende eeuw. Toen zouden zich te Merendree, op het graf van Gerulfus dat op dat moment nog niet naar Drongen was verhuisd, dermate veel wonderen hebben voorgedaan dat drie kanunniken van Sint-Baafs er niet beter op vonden dan de relieken van de heilige heimelijk wat dieper te gaan begraven. Volgens de hagiograaf uit St.-Pieters wilden de kanunniken op die manier bereiken dat de '*locus et honor*' van hun eigenste patroonheilige Bavo, van wie de cultus op dat moment effectief vanuit de Sint-Baafsabdij werd uitgebouwd,³¹ niet langer te lijden zou hebben onder de concurrerende populariteit van Gerulfus. Het ligt natuurlijk voor de hand dat de drie jaloeze clerici – '*invidia caecati diabolica*' – even symbolische als strenge straffen stonden te wachten: één van hen verloor zijn rechteroog omdat hij de rechtvaardigheid niet had willen zien, een tweede viel van zijn paard en brak zijn heup omdat hij aan anderen had willen ontnemen dat die zich naar een heilige plaats konden begeven, de derde tenslotte werd behept met een afschuwelijke naar mest stinkende lijfgeur vanwege het onrecht dat hij Gerulfus' 'zoet geurende' relieken had aangedaan.³²

Dat dit mirakelverhaal stoelt op een historische kern – de bavelingen die de relieken dieper zouden hebben begraven – is best mogelijk. De precieze omstandigheden en de bedoeling van deze onderneming zijn daarentegen minder goed te achterhalen op basis van het door de pieterlingen overgeleverde strafmirakel. In de negende-eeuwse *Suppletio* of aanvulling van de monnik Milo van Elna (d. 872) bij de oudere *Vita prima Amandi* – een tekst die bijzonder goed bekend was op de Blandijn³³ – kan men bijvoorbeeld lezen dat de relieken van Amandus na een verheffing door bisschop Eligius (641-660) net wat dieper waren begraven om ze te beschermen tegen een mogelijke

---

³⁰ *Passio et translatio Gerulfi*, p. 260. Vergelijk hiertoe G. BERINGS en C. LEBBE, 'Abbaye de Saint-Bavon à Gand', in *Monasticon belge. VII. Province de Flandre orientale* (Liège, 1988), pp. *11-*67, hier p. *11 en G. BERINGS en C. VAN SIMAEY, 'Abbaye de Saint-Pierre à Gand', in *Monasticon belge. VII. Province de Flandre orientale* (Liège, 1988), pp. *69-*154, hier p. *69.

³¹ DECLERCQ, 'La *Vita prima Bavonis*', pp. 602-603.

³² *Passio et translatio Gerulfi*, p. 261.

³³ HUYGHEBAERT, *Une translation de reliques*, p. LXIII.

relikenroof.³⁴ Milo's tekst is zeker geen betrouwbare historische bron voor de door hem beschreven gebeurtenissen,³⁵ maar illustreert wel dat de praktijk van het ingraven van relieken in de negende eeuw ook kon doorgaan voor een daad van beveiliging. Het kan dus niet worden uitgesloten dat de bavelingen destijds de relieken te Merendree, waar zij toch zeker blijkens latere documenten als kerkpatroon optraden, hadden willen beschermen tegen de Drongense clerici die eveneens aanspraak maakten op Gerulfus' stoffelijke resten.³⁶ Hoe dan ook, het ligt voor de hand dat het uitvergroten van een dergelijk kleurrijk mirakel in de tiende eeuw, op het moment waarop de pieterlingen zich met alle macht trachtten te verzetten tegen een mogelijke restauratie van Sint-Baafs, zeker niet zonder bijbedoelingen was.

Dat de pieterlingen zich in de *Passio Gerulfi* al impliciet laatdunkend uitlieten over de h. Bavo, die kennelijk nauwelijks opgewassen was tegen de h. Gerulfus, verraadt wellicht tegelijk een zekere afgunst. De h. Bavo was immers sinds de vroege negende eeuw dé Gentse reliekheilige bij uitstek geworden en als dusdanig een symbool van de rijke monastieke geschiedenis voorafgaand aan de rampzalige Noormanneninvallen. Dit belangrijke 'symbolische kapitaal' wilden de net hervormde monniken van Sint-Baafs natuurlijk na hun restauratie snel weer verzilveren.³⁷ Kort na 946 redigeerden zij dan ook meteen een lange tekst gewijd aan hun patroon: de *Miracula sancti Bavoni* (nr. 2). In tegenstelling tot wat zijn titel laat vermoeden, bevat deze tekst heel wat meer dan enkel mirakels.³⁸ Hij vangt namelijk aan met een lang historiografisch betoog over de geschiedenis van Gent vanaf de 'stichting' onder de Romeinen tot aan de hervorming van de Sint-Baafsabdij door Gerardus van Brogne. Veel aandacht gaat uit naar de christianisering door de h. Amandus, naar de komst van de h. Bavo en uiteraard naar de vernielingen van de Noormannen die een einde aan de oude glorie hadden gemaakt. Als belangrijkste initiatiefnemer voor de restauratie van de abdij worden niet graaf Arnulf of Gerardus van Brogne naar voren geschoven, maar bisschop Transmar.³⁹ Ook binnen de

³⁴ MILO ELNONENSIS, *Suppletio quae addita est libello vitae sancti Amandi*, ed. B. KRUSCH, in *MGH SS rerum Mer.*, 5 (Hannoverae, 1910), pp. 450-485, hier p. 473.

³⁵ E. DE MOREAU, *Saint Amand, apôtre de la Belgique et du Nord de la France* (Louvain, 1927), pp. 270-271.

³⁶ MOELAERT, 'Sint-Gerolf', p. 127.

³⁷ De notie 'symbolisch kapitaal' werd voor het eerst ontwikkeld door P. BOURDIEU, 'Le marché des biens symboliques', *Année sociologique*, 22 (1971), pp. 49-126.

³⁸ *Miracula sancti Bavonis*, ed. J. PERIERUS, in *AASS*, Oct. 1 (Antverpia 1775), pp. 293-303.

³⁹ *Ibid.*, p. 296. Zie ook VERHULST, 'De restauratie van de abdijen', p. 336; A. DIERKENS, *Abbayes et chapitres entre Sambre et Meuse (VIIe-XIe siècles). Contribution à l'histoire religieuse des campagnes du Haut Moyen Age* (Sigmaringen, 1985), pp. 236-237.

TWISTEN VIA HEILIGEN

eigenlijke mirakels valt op hoe die tussen de regels inspelen op de problematiek van het terug samen te stellen abdijbezit. Zo zou bijvoorbeeld een van die mirakels zich hebben voorgedaan in Mendonk, dat niet alleen de plaats was waar de h. Bavo nog een tijd als kluizenaar had verbleven, maar dat eveneens kort tevoren en ten onrechte door de pieterlingen was geclaimd in hun *Liber traditionum antiquus*, weliswaar zonder succes.⁴⁰

De verering van de h. Bavo ging vervolgens als de belangrijkste constante in de hagiografische traditie van Sint-Baafs functioneren. Doch in de meeste van de teksten gewijd aan Bavo bleef de ondertoon er een van verdediging van de patroon tegen allerlei verdachtmakingen die bij herhaling vanuit de Sint-Pietersabdij werden aangewakkerd. Al in de *Miracula Bavonis* wordt verteld dat er bij de eerste vertoning van de relieken van Bavo door Gerardus van Brogne valse geruchten de ronde deden over de echtheid daarvan.⁴¹ In die context van aanhoudende scepsis werd omstreeks 976, conform een typische literaire mode uit de tiende eeuw, een nieuwe metrische *vita secunda* (nr. 6) aan de h. Bavo gewijd, waarin nogmaals diens levensverhaal in de verf werd gezet: zijn Haspengouwse afkomst, zijn inkeer na de dood van zijn vrouw, zijn contacten met Amandus, zijn verblijf in de Gentse abdij van Florbertus en zijn uiteindelijke kluizenaarsbestaan.⁴² Van enkele decennia later dateert vervolgens ook een kort *Carmen de sancto Bavone* (nr. 9).⁴³

Uit de *Translatio prima Bavonis* (nr. 11), het verslag van een publieke vertoning van de relieken van Bavo in 1010 gevolgd door een vijftal mirakels, blijkt echter dat de bavelingen ondanks hun herhaalde inspanningen om de eer en de reputatie van hun patroonheilige te promoten, zich nog steeds verongelukkig voelden door de circulerende geruchten. De pieterlingen worden in het verslag niet bij naam genoemd als degenen die de echtheid van Bavo's relieken maar weer eens in twijfel trokken, maar de auteur laat wel duidelijk verstaan dat het hele gebeuren werd georganiseerd 'ob quandam infamiam eliminan-

---

⁴⁰ *Miracula Bavonis*, p. 301; *Liber traditionum antiquus*, pp. 135-136. Zie ook VERHULST, *De Sint-Baafsabdij*, p. 155; DECLERCQ, *Traditievorming en tekstmanipulatie*, p. 247; IDEM, 'La Vita prima Bavonis', pp. 600-601.

⁴¹ *Miracula Bavonis*, p. 296.

⁴² *Vita secunda metrica sancti Bavonis*, ed. K. STRECKER, in *MGH Poetae latini medii aevi*, 5/1 (Lipsiae 1937), pp. 227-245. Over de populariteit van dergelijke metrische teksten: J.-Y. TILLIETTE, 'Les modèles de sainteté du IXe au XIe siècle, d'après le témoignage des récits hagiographiques en vers métriques', in *Santi e demoni nell'alto medioevo occidentale (secoli V-XI). 7-13 aprile 1988* (Spoleto, 1989), pp. 381-406; F. DOLBEAU, 'Un domaine négligé de la littérature médiolatine: les textes hagiographiques en vers', *Cahiers de civilisation médiévale, Xe-XIIIe siècles*, 45 (2002), pp. 129-139.

⁴³ *Carmen de sancto Bavone*, ed. STRECKER, in *MGH Poetae latini medii aevi*, 5/1, pp. 246-248.

dam', 'om kwaadsprekerij uit te roeien'.⁴⁴ Door ook zijn nogal zwaarwichtige proloog aan te heffen met een parafrase uit de opening van *De coniuratione Catilinae* van Sallustius (86-34 AC) liet hij weinig twijfel bestaan over de atmosfeer waarbinnen deze gebeurtenis en tekstredactie kaderden.⁴⁵ In het verslag van een tweede gelijkaardige translatie in 1058 (nr. 18) wordt de abdijs op de Blandijnberg wel expliciet met de vinger gewezen. Toen hadden de pieterlingen zelfs graaf Boudewijn V (1035-1067) weten af te raden deze plechtigheid bij te wonen.⁴⁶ Van na 1067, ten slotte, dateert nog een laatste hagiografische onderneming ter ere van de h. Bavo, toen men diens wonderkracht nogmaals in de zogenaamde *Miracula secunda sancti Bavonis* (nr. 25) via een vijftal mirakelverhalen in de verf heeft gezet.⁴⁷

3. Wandregisilus vs. Landoaldus

De eerste hagiografische initiatieven die net na haar restauratie in de Sint-Baafsabdij werden genomen, zochten dus meteen, via een verheerlijking van de oude patroonheilige, aansluiting bij het grootse verleden van de instelling. Zo probeerde men kennelijk het beeld op te hangen van een soort continuïteit sinds de vroegmiddeleeuwse periode. Een dergelijke nostalgie was echter niet aan de Sint-Pietersabdij besteed. Haar sterke positie vond haar wortels immers niet in de vervlogen tijd, maar net in de nieuwe werkelijkheid die zich na de Noormanneninvallen had gerealiseerd. Zelfs de h. Amalberga, waarvan de pieterlingen al sinds het derde kwart van de negende eeuw de relieken bezaten, lijkt in de vroegste hagiografie van na de restauratie in 941 een opvallende afwezige te blijven. De eerste teksten die de monniken van Sint-Pieters aan hun eigen heiligen hebben gewijd, zijn dan wel slechts fragmentair of onrechtstreeks overgeleverd, maar leggen niettemin alle de nadruk op de nieuwe relikwieën waarmee zij zich dankzij de steun van Arnulf I hadden weten te verrijken. En dat waren er nogal wat: wellicht kort na 941 bracht Arnulf uit Boulogne, via Harelbeke, de relieken van de vroeg-achtste-eeuwse h. Bertulfus van Renty en van de zevende-eeuwse h. Gudwalus van Bretagne naar de Blandijn⁴⁸ en in 944 ging hij, eveneens uit Boulogne, de aldaar verzeld geraakte relieken van de Normandische abdijs van Fontenelle weghalen,

⁴⁴ *Translatio prima sancti Bavonis*, ed. COENS, in 'Translations et Miracles', pp. 52-55, hier p. 53.

⁴⁵ COENS, 'Translations et Miracles', p. 52 n. 1.

⁴⁶ *Translatio secunda sancti Bavonis*, ed. COENS, in 'Translations et Miracles', pp. 55-60, hier pp. 56-57.

⁴⁷ *Miracula secunda sancti Bavonis*, ed. COENS, in 'Translations et Miracles', pp. 60-65.

⁴⁸ Voor de datering van deze eerste translatie: DECLERCQ, *Traditievorming en tekstmanipulatie*, p. 241 n. 135.

waaronder die van de zevende-eeuwse Wandregisilus, Ansbertus en mogelijk Wulframnus.⁴⁹

De vermoedelijk eerste hagiografische tekst die te kaderen is in de tiende-eeuwse heiligencultus binnen de Sint-Pietersabdij moet een heel beperkte *vita* van Bertulfus van Renty zijn geweest. Deze *vita* is hoogst waarschijnlijk te identificeren als een kort tekstje – een *Miraculum et translatio sancti Bertulfi* (nr. 3) – overgeleverd in een tiende- of vroeg-elfde-eeuws handschrift afkomstig uit Saint-Omer en bewaard in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag.⁵⁰ Dit tekstje biedt effectief een summier stukje levensbeschrijving – een mirakel bij leven – van de h. Bertulfus van Renty, een eenvoudige knecht, verantwoordelijk voor de paarden van zijn meester. Bertulfus zou tijdens een hevige onweer door een arend beschermd zijn geweest tegen de regen, waarop zijn meester, die daarvan getuige werd, hem aan het hoofd zou hebben gesteld van een domein te Herbecques (vlakbij Fruges, een tiental kilometer ten zuiden van Renty).⁵¹ Daar zou Bertulfus later een religieuze gemeenschap hebben gesticht. Het tekstje is vooral van belang omdat het besluit met de mededeling dat de relieken van Bertulfus vanwege de ‘heidense’ invallen naar Boulogne waren gebracht en vandaar, dankzij graaf Arnulf I, in december van een niet nader bepaald jaar, naar Gent waren getransfereerd. Tegelijkertijd zouden ook de relieken van de h. Gudwalus, die wordt voorgesteld als een ‘*rex et confessor*’, en restjes van de heiligen Audomarus en Bertinus zijn overgebracht. Al bij al komen we via deze tekst dus erg weinig te weten over Bertulfus. Of er omstreeks die tijd al een hagiografische tekst is gewijd aan Gudwalus is al helemaal onduidelijk: de eerste teksten waarin die echt centraal wordt gesteld, dateren pas van na de jaren 1130 en presenteren hem bovendien als een Bretoens bisschop.⁵²

⁴⁹ Over de discussie of ook de relieken van Wulframnus naar Gent zijn gebracht, zie HUYGHEBAERT, in *Une translation de reliques*, pp. CXXI-CXXV en IDEM, ‘L’énigme des reliques de saint Vulfram, archevêque de Sens’, *Revue bénédictine*, 87 (1977), pp. 180-189.

⁵⁰ *Miraculum et translatio sancti Bertulfi*, ed. SOCII BOLLANDIANI, in ‘Catalogus codicum hagiographicorum Bibliothecae regiae Hagensis. Sectio prima: codices latini’, *Analecta bollandiana*, 6 (1887), p. 206. Zie ook Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, hs. 70 H 50, fol. 97, beschreven in de nieuwe online catalogus *Medieval Manuscripts in Dutch Collections* (www.mmdc.nl). Dit handschrift bevat tevens de hoger besproken *Passio Gerulfi*.

⁵¹ N.-N. HUYGHEBAERT, ‘Le “Sermo de Adventu SS. Gudwali et Bertulfi”’. Edition et étude critique’, *Sacris erudiri: Jaarboek voor godsdienstwetenschappen*, 24 (1980), pp. 87-113, hier p. 92 n. 13.

⁵² Zie *Sermo de adventu sanctorum Gudwali et Bertulfi*, ed. HUYGHEBAERT, in ‘Le “Sermo de Adventu SS. Gudwali et Bertulfi”’, pp. 90-98; *Vita Gudwali episcopi Britanni*, ed. G. HENSCHENIUS, in *AASS*, Iun. 1 (Antverpiae, 1695), pp. 729-742.

De verwerving in 944 van de relieken van de belangrijke h. Wandregisilus en diens volgeling Ansbertus blijkt aanleiding te hebben gegeven tot een heel wat omvangrijker en vrij gedetailleerd relaas, dat we enkel kennen als (bewerkte) interpolatie in een langere *Sermo* die vermoedelijk omstreeks 1117 is opgesteld, het jaar waarin de Sint-Pietersabdij de gebruiken van Cluny heeft aangenomen.⁵³ De oorspronkelijke *De adventu sanctorum Wandregisili et Ansberti in monte Blandinium* (nr. 4) moet dateren van tussen 945 en 950.⁵⁴ Maar opvallend is dat deze tekst wederom niet de minste aandacht ontwikkelt voor de levensgeschiedenis van Wandregisilus en zijn gezellen. De *De adventu* vertelt enkel het triomfantelijke relaas van hoe de Vlaamse graaf – die opnieuw een hoofdrol krijgt toebedeeld – met een gewapende escorte en een groepje monniken en clerici naar Boulogne is getrokken om daar de resten van de heiligen uit de Normandische abdij van Fontenelle weg te halen en over te brengen naar Gent.⁵⁵ Dit gebeurde tegen de wil van de lokale bevolking, maar met de steun van bisschop Wicfredus van Terwaan (935-959) en de hulp van een zekere Torulla die in een visioen de bewaarplaats van de verborgen relieken te weten kwam. Tijdens de gedetailleerd beschreven terugreis naar Gent zouden zich vervolgens heel wat mirakels hebben voorgedaan. Men kan niet stellen dat de pieterlingen in het geheel niet waren geïnteresseerd in de *vitae* van Wandregisilus, Ansbertus en Wulframnus. Ongetwijfeld moeten zij tevens hebben beschikt over meerdere oudere hagiografische teksten uit Fontenelle,⁵⁶ waarvan in elk geval duidelijk is dat zij die hebben gebruikt om het fundatieverhaal in het *Liber traditionum antiquus* en de twaalfde-eeuwse herwerkte *Sermo de adventu sanctorum Wandregisili, Ansberti et Vulframni in Blandinium* op te stellen.⁵⁷ Maar in hun eigen hagiografische productie ging de aandacht enkel uit naar de verrijking die hen dankzij Arnulf I te beurt was gevallen: hun nieuwe relieken stelden hen zelfs in staat aanspraken te laten gelden op de bezittingen van de op dat moment nog verlaten abdij van Fontenelle.⁵⁸ Van omstreeks dezelfde tijd als *De adventu* moet overigens ook een bijzonder gedetailleerde maar eveneens slechts

⁵³ HUYGHEBAERT, *Une translation de reliques*, pp. LXXXII-LXXXVIII, CIII-CV.

⁵⁴ *De adventu sanctorum Wandregisili et Ansberti in monte Blandinium* [fragm. geïnterpoleerd in twaalfde-eeuwse herschrijving], ed. HUYGHEBAERT, in *Une translation de reliques*, pp. 3-4 cap. 1; pp. 26-29 cap. 24-27; pp. 37-53 cap. 33-47. Zie ook *Ibid.*, pp. CVII-CXIII.

⁵⁵ Over de *adventus* als ritueel en tekstgenre: M. HEINZELMANN, *Translationsberichte und andere Quellen des Reliquienkultes* (Turnhout, 1979), pp. 66-77.

⁵⁶ Zie ook I. WOOD, 'Saint Wandrille and its hagiography', in I. WOOD en G. LOUD (eds.), *Church and chronicle in the Middle Ages: Essays presented to John Taylor* (London, 1991), pp. 1-15.

⁵⁷ HUYGHEBAERT, *Une translation de reliques*, pp. LXVI-LXVII; DECLERCQ, *Traditievorming en tekstmanipulatie*, p. 63 n. 172.

⁵⁸ H. VAN WERVEKE, 'Saint-Wandrille et Saint-Pierre de Gand (IXe et Xe siècles)', in *Miscellanea Mediaevalia in Memoriam Jan Frederik Niermeyer* (Groningen, 1967), pp. 79-92, hier pp. 82-87.

TWISTEN VIA HEILIGEN

onrechtstreeks overgeleverde *Catalogus reliquiarum S. Petri Blandiniensis* (nr. 5) dateren,⁵⁹ die nogmaals de reliekenrijkdom van het klooster op de Blandijn in de verf moest zetten.⁶⁰

Vanaf de jaren 970 blijken vervolgens de monniken van Sint-Baafs, die op dat moment nog ondergeschikt waren aan de pieterlingen, zich expliciet aan de heiligenverering op de Blandijnberg te zijn gaan spiegelen, weliswaar niet zonder eigen accenten. Het was omstreeks die tijd dat keizer Otto II zijn oog liet vallen op de achtergestelde Sint-Baafsabdij in het kader van zijn hoger vermelde grenspolitiek langs de Schelde. Een van de restituties die de bavelingen in 976 van Otto II wisten te bewerkstelligen, was die van hun vroeger domein in Wintershoven, dat sinds de late negende eeuw door graaf Boudewijn II, in zijn hoedanigheid van lekenabt van de verlaten Sint-Baafsabdij, in leen was gegeven aan een lokale heer Tietbold.⁶¹ Meteen werd de speculatie gevoed, onder andere in de *Vita secunda metrica sancti Bavonis* (nr. 6),⁶² dat zich op dat domein belangrijke relieken moesten bevinden. Die zouden toebehoren aan een zekere Romeinse priester Landoaldus, over wie amper iets geweten was, en aan diens gezellen waaronder de diaken Amantius, de maagd Vinciana en Landrada, abdis van een vroegmiddeleeuwse vrouwengemeenschap uit Bilzen. In 980 slaagden de bavelingen erin die relieken naar Gent te laten overbrengen.⁶³ De gelijkenissen met wat er enkele decennia eerder was gebeurd in de Sint-Pietersabdij zijn natuurlijk frappant. Toen bracht Arnulf I de relieken aan van de h. Wandregisilus en diens gezellen, hetgeen zelfs resulteerde in bezitsaanspraken op het verafgelegen Fontenelle; nu was het dankzij de restitutie door Otto II van het Haspengouwse domein dat de lichamen van Landoaldus en zijn gezellen konden worden overgebracht. Net zoals in het geval van Wandregisilus resulteerde dit voor de bavelingen in een lang verslag waarin de overbrenging van de relieken, en alle mirakels die daarmee gepaard gingen, waren opgetekend.

Doch tegelijk zien we in deze tekst ook de typische hang van de bavelingen opduiken naar het oprakelen van het roemrijke verleden, of zeg maar het daadwerkelijke 'creëren' van dat verleden in functie van het heden. Het verslag van de translatie van de relieken van Landoaldus werd immers voorafgegaan

---

⁵⁹ HUYGHEBAERT, *Une translation de reliques*, pp. XXXVI-XLIII.

⁶⁰ *Catalogus reliquiarum S. Petri Blandiniensis* [fragm. geïnterpoleerd in twaalfde-eeuwse herschrijving], ed. HUYGHEBAERT, in *Une translation de reliques*, pp. 30-37 cap. 29a-32a.

⁶¹ VERHULST, *De Sint-Baafsabdij*, p. 66.

⁶² *Vita secunda metrica Bavonis*, p. 229.

⁶³ Zie ook M. GYSSELING, 'De relieken van de H. Landoaldus uit de Sint-Baafsabdij', *Heemkundig nieuws*, 13 (1985), pp. 11-13.

door een lang en ingenieus geconstrueerd levensverhaal.⁶⁴ Voor die *Vita, translationes et miracula sanctorum Landoaldi, Landradae et sociorum* (nr. 7) hadden de bavelingen een beroep gedaan op de Luikse bisschop Notger (972-1008), tevens een politieke steunpilaar van Otto II binnen de Duitse Rijkskerk.⁶⁵ In een brief voorafgaand aan de eigenlijke hagiografische tekst geeft Notger aan dat hij het effectieve redactiewerk waartoe hij was aangezocht, heeft uitbesteed aan een zekere Heriger. Die Heriger (d. 1007) was niet de minste: hij was een monnik en toekomstig abt van Lobbes die vooral naam had gemaakt met zijn belangrijke *Gesta episcoporum Tungrensium, Traiectensium et Leodiensium*.⁶⁶ Notger geeft ook toelichting bij de bronnen die Heriger voor zijn tekst over Landoaldus heeft gebruikt: dat zijn ten eerste die net genoemde *Gesta episcoporum*, ten tweede een verslag bezorgd door de bavelingen van de mirakels die zich tijdens de overbrenging hadden voorgedaan en ten derde de mondelinge getuigenis van een zekere priester Sarabert uit Wintershoven.⁶⁷

In zijn eigenlijke *vita* blijkt Heriger als ervaren historiograaf gebruik te hebben gemaakt van een hiaat in de bestaande kennis van de vroegste geschiedenis van het bisdom Maastricht/Luik om Landoaldus een belangrijke rol te laten bekleden tussen de episcopaten van de heiligen Amandus (647-650) en Remaclus (650-ca 660/61) in. Volgens Heriger was Landoaldus namelijk een Romeins priester die door paus Martinus I (649-653) was meegestuurd met de h. Amandus, na een bezoek van deze laatste aan Rome. Terug in Gallië bezette Amandus gedurende drie jaar de bisschopszetel van Maastricht. Vervolgens bleef de bisschopszetel, althans volgens Heriger, negen jaar vacant tot aan Remaclus' episcopaat, maar nam Landoaldus tijdens dit interval de leiding over het diocees op zich. Landoaldus zou bovendien ook in zijn kerk te Wintershoven een tijd de opvoeding van de latere bisschop en heilige Lambertus (ca 675-ca 700) op zich hebben genomen. Heriger weet ook nog te vertellen dat de relieken van Landoaldus al werden vereerd voor de Noormanneninvallen en dat ze recent weer verheven waren door bisschop Evraclus (959-971), Notgers voorganger. Vooral ontluisterend is de toelichting die wordt gegeven bij de wijze waarop priester Sarabert, Herigers belangrijkste informant, aan zijn inlichtingen was gekomen. Die kon kennelijk ener-

⁶⁴ NOTGERUS LEODIENSIS en HERIGERUS LOBIENSIS, *Vita, translationes et miracula sanctorum Landoaldi, Landradae et sociorum*, ed. GYSSELING en KOCH, in *Diplomata belgica*, pp. 235-244.

⁶⁵ Zie nog steeds G. KURTH, *Notger de Liège et la civilisation au Xe siècle* (Paris-Bruxelles-Liège, 1905).

⁶⁶ HERIGERUS LOBIENSIS, *Gesta episcoporum Tungrensium, Traiectensium et Leodiensium*, ed. R. KÖPKE, in *MGH SS*, 7 (Hannoverae, 1846), pp. 164-189.

⁶⁷ NOTGERUS LEODIENSIS en HERIGERUS LOBIENSIS, *Vita, translationes, miracula Landoaldi*, p. 232.

TWISTEN VIA HEILIGEN

zijds steunen op de getuigenissen van een stokoude man, die al van vóór de invallen opzichter was te Wintershoven en dus blijkbaar ongeveer honderd dertig jaar oud moest zijn. Anderzijds kon hij terugvallen op wat zijn overleden voorganger, een zekere priester Hildebrand, hem had weten te vertellen. Die had namelijk ooit nog een heel oud manuscript kunnen inkijken dat Sarabert zelf echter nooit had gekend aangezien het verloren was gegaan tijdens de invallen van Magyaren omstreeks het midden van de tiende eeuw...⁶⁸

Het is uiteraard niet verwonderlijk dat de relieken van deze toch wel erg verdachte heiligen weinig indruk hebben gemaakt op de monniken van de Sint-Pietersabdij.⁶⁹ Vandaar dat de bavelingen al in 982 dienden over te gaan tot een eerste verheffing ervan in aanwezigheid van bisschop Lindulfus van Noyon (ca 977-988/89). Uit de tekst die ergens in de jaren 980 naar aanleiding van deze gebeurtenis is geschreven, de *Adventus sancti Landoaldi in castro Gandavo anno 980 et elevatio anno 982* (nr. 8), blijkt opnieuw de grote verontwaardiging van de bavelingen over het dedain van de pieterlingen ten aanzien van hun nieuwe reliekeiligen. Op de Blandijnberg werd kennelijk zelfs beweerd dat het hier ging om de botten van misdadigers, tenzij een vuurproef iets anders zou uitwijzen.⁷⁰ Met hun nieuwe tekst probeerden de bavelingen dan ook de geloofwaardigheid van de figuur van Landoaldus nog wat verder te versterken, onder meer door plots – en wellicht valselijk – te reppen over een officiële bisschoppelijke synode die ter voorbereiding van Herigers hagiografische werk door Notger zou zijn georganiseerd.⁷¹ Uit de *Adventus Landoaldi* kunnen we daarnaast ook de grote dankbaarheid van de monniken van de Sint-Baafsabdij afleiden ten aanzien van hún weldoener Otto II, die er wellicht mee voor gezorgd moet hebben dat hun abdij in 981 haar onafhankelijkheid had herwonnen en die ze, blijkens de *Adventus Landoaldi*, vanwege zijn vrijgevigheid hadden opgenomen in hun gebedsbroederschap.⁷² Overigens lieten zij ook in de daaropvolgende decennia niet na hun nieuwe reliekeiligen op te hemelen. Omstreeks het midden van de elfde eeuw bijvoorbeeld, werd het werk van Notger en Heriger bij het kopiëren gevoelig uit-

---

⁶⁸ Ibid. p. 238. Over de amper gekende ware toedracht betreffende de komst van de Magyaren in onze streken: A. D'HAENENS, 'Les incursions hongroises dans l'espace belge (954/955). Histoire ou historiographie?', *Cahiers de civilisation médiévale, Xe-XIIIe siècles*, 4 (1961), pp. 423-440, hier p. 425.

⁶⁹ K. DELCROIX en G. PARTOENS, *Sint-Landoald en zijn gezellen* (Leuven, 1997), p. 88 n. 38.

⁷⁰ *Adventus sancti Landoaldi in castro Gandavo anno 980 et elevatio anno 982*, ed. G. HENSCHENIUS en D. PAPEBROCHIUS, in *AASS*, Mar. 3 (Antverpiae, 1668), pp. 43-47 hier p. 45.

⁷¹ Ibid. Zie hierover ook MAIER, 'Saints, tradition and monastic identity', pp. 244-245.

⁷² *Adventus Landoaldi*, p. 43.

gebreed met nieuwe mirakels.⁷³ En eerder al, in de eerste helft van de elfde eeuw, gingen de bavelingen Landrada een meer prominente historische rol toebedelen. Op een rasuur in de originele *vita* van Heriger voegden zij toen immers toe dat de h. Landrada in Bilzen nog de opvoeding op zich had genomen van niemand minder dan de h. Amalberga, waarvan de relieken in de Sint-Pietersabdij werden vereerd.⁷⁴ Dit betekende twee vliegen in één klap: de bavelingen konden pretenderen een reliekeilige te bezitten van het zelfde kaliber als de al lang in Gent vereerde Amalberga en bovendien bleek die Amalberga dan nog eens haar vroomheid te danken te hebben aan hun Landrada. In de late elfde eeuw zou Landrada overigens zelfs een *vita* krijgen die volledig aan haar was gewijd.⁷⁵

4. Dunstan vs Macharius

De bevoorrechte grafelijke steun die de Sint-Pietersabdij vanaf de tiende eeuw genoot, bezorgde haar niet alleen nieuwe rijkdom in termen van grondbezit en relieken, maar ook een bijzonder ver reikende uitstraling. Vanaf de jaren 960 werden vanuit de Sint-Pietersabdij hervormers uitgestuurd naar Fontenelle en Mont-Saint-Michel in Normandië, naar Egmond in Holland en naar het Trierse klooster Sint-Eucharius, al dient te worden aangestipt dat daar in een aantal van deze gevallen ook monniken van de op dat moment ondergeschikte Sint-Baafsabdij bij betrokken waren.⁷⁶ De Sint-Pietersabdij wist zich tevens tot in de late tiende en elfde eeuw te blijven ontwikkelen tot een intel-

⁷³ Dit is wellicht voor het eerst gebeurd bij het kopiëren van het origineel van Notger en Heriger in de belangrijke hagiografische codex Gent, Universiteitsbibliotheek, hs. 308, fol. 99r-132r. Zie ook GYSSELING en KOCH, *Diplomata belgica*, p. 234. Voor een editie, zie *Vita, translationes et miracula retracta et interpolata sanctorum Landoaldi, Landradae et sociorum*, ed. HENSCHENIUS en PAPERBROCHIIUS, in AASS, Mar. 3, pp. 35-41 [aan te vullen met *Analecta bollandiana*, 4 (1885), pp. 192-194; voor recenter uitgegeven excerpten: ed. HOLDER-EGGER in *MGH SS*, 15/2 (Hannoverae, 1888), pp. 601-607].

⁷⁴ NOTGERUS LEODIENSIS en HERIGERUS LOBIENSIS, *Vita, translationes et miracula*, p. 240. Zie het bewaarde origineel, met rasuur, in het Rijksarchief te Gent.

⁷⁵ THEODERICUS TRUDONENSIS, *Vita sanctae Landradae Belisiensis*, ed. R.H. BETTEN, in 'Landrada. De wordingsgeschiedenis van een heilige maagd. Over de functie van haar *vitae* in het Latijn en het Middelnederlands van de tiende tot de vijftiende eeuw' (Onuitgegeven doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen, 1999), pp. 106-114.

⁷⁶ G. DECLERCQ, 'Blandinium rond het jaar 1000. Twee eeuwen monastieke bloei en uitstraling in de Gentse Sint-Pietersabdij', *Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, 58 (2004), pp. 59-82, hier pp. 74-78; IDEM, 'Van 'Renovatio ordinis' tot 'Traditio romana'. De abdij van Egmond en de Vlaamse kloosterhervorming van de 12de eeuw', in G.N.M. VIS en J.P. GUMBERT (eds.), *Egmond tussen Kerk en wereld* (Hilversum, 1993), pp. 163-181, hier p. 165 n.10.

TWISTEN VIA HEILIGEN

lectueel centrum met internationale renomme.⁷⁷ Gezien hun effect op de hagiografische traditie kunnen echter vooral de contacten met Engeland bijzonder boeiend worden genoemd.⁷⁸ Die kunnen worden teruggevoerd tot 956. Toen had Dunstan (d. 988), een invloedrijk Engelse abt die uit de gratie van de Engelse koning Eadwig (955-959) was gevallen, dankzij de Vlaamse graaf Arnulf I tijdelijk asiel gekregen in de Sint-Pietersabdij. Daar maakte hij grondig kennis met de impact van de monastieke restauratiepolitiek van Gerardus van Brogne. Het daaropvolgende jaar werd Dunstan echter door de nieuwe koning Edgar van Mercia en Northumbrië, een achterneef van Arnulf I, teruggeroepen. Edgar benoemde hem eerst tot bisschop van Worcester en van Londen en vervolgens, nadat hij 959 koning van heel Engeland was geworden, tot aartsbisschop van Canterbury. In die hoedanigheid is Dunstan, samen met zijn leerling bisschop Aethelwold van Winchester (963-984), zowat de belangrijkste monastieke hervormer van het tiende-eeuwse Engeland geweest. Het is wellicht ook via Dunstans bemiddeling geweest dat koning Edgar in 964 is overgegaan tot de schenking aan de Sint-Pietersabdij van enkele belangrijke domeinen in de omgeving van Londen (Lewisham, Greenwich en Woolwich).⁷⁹

Tussen 1006 en 1011, dus amper vijftientig jaar na Dunstans overlijden, ontvingen de pieterlingen al een eervol verzoek van aartsbisschop Aelfheah van Canterbury (1006-1012) tot het schrijven van een *Vita sancti Dunstani Cantuarensis* (nr. 10).⁸⁰ Deze opdracht werd ter harte genomen door de monnik Adalardus en resulteerde in een levensbeschrijving opgebouwd uit twaalf *lectiones*. De toonzetting in deze tekst is bijzonder karakteristiek voor het zelfbeeld van de Sint-Pietersabdij. Adalardus geeft graaf Arnulf meteen een glansrol als zijnde de gastheer van Dunstan en typeert de graaf gewoontegetrouw als diegene die het door de h. Amandus op de Blandijn gestichte klooster had gerenoveerd en begiftigd met de relieken van de beroemde Wandregisilus en

---

⁷⁷ DECLERCQ, 'Heiligen, lekenabten en hervormers', pp. 35-36; A. DEROLEZ, 'Scriptorium en bibliotheek tijdens de middeleeuwen', in DECLERCQ (ed.), *Ganda et Blandinium*, pp. 145-160, hier pp. 147-150.

⁷⁸ Zie ook S. VANDERPUTTEN, 'Canterbury and Flanders in the late tenth century', *Anglo-Saxon England*, 35 (2007), pp. 219-244.

⁷⁹ DECLERCQ, 'Heiligen, lekenabten en hervormers', p. 35; N. RAMSAY, M. SPARKS en T. TATTON-BROWN (eds.), *St. Dunstan: His life, times and cult* (Woodbridge-Suffolk, 1992). Zie ook VANDERPUTTEN, 'Canterbury and Flanders', p. 221.

⁸⁰ ADALARDUS BLANDINIENSIS, *Vita sancti Dunstani Cantuarensis – Lectiones*, ed. W. STUBBS, in *Memorials of Saint Dunstan, archbishop of Canterbury* (London 1874), pp. 53-68. Zie ook: D. ROLLASON, 'The concept of sanctity in the early lives of St. Dunstan', in RAMSAY, SPARKS en TATTON-BROWN (eds.), *St. Dunstan*, pp. 261-272.

diens gezellen.⁸¹ Opvallender aan deze tekst is echter het feit dat hierin een vrij eigentijdse figuur werd beschreven. Dat was, zeker in continentaal West-Europa, hoogst ongewoon. Als reactie op een aantal misbruiken uit de eerste helft van de achtste eeuw, alsook vanuit een sterk toegenomen voorzichtigheid tegenover het 'nieuwe' en het 'twijfelachtige', was er onder Karel de Grote (768-814) hervormingsgezinde kerkpolitiek immers heel wat voorbehoud ingebouwd tegenover de verering van nieuwe heiligen en van personages waarvan nog geen passieverhaal of *vita* bestond.⁸² De *Vita Dunstani* is in elk geval de oudste nog gekende hagiografische tekst uit de Nederlanden van na de Karolingische tijd die gewijd is aan een nieuwe heilige.⁸³

Onmiddellijk na de redactie van de *Vita Dunstani* in de Sint-Pietersabdij, werd echter plots ook in de naburige Gentse Sint-Baafsabdij een *vita* over een nieuwe heilige aan het perkament toevertrouwd: de *Vita sancti Macarii Antiocheni*

⁸¹ ADALARDUS BLANDINIENSIS, *Vita Dunstani*, pp. 59-60. VANDER-PUTTEN, 'Canterbury and Flanders', p. 220 n. 4 merkt op dat Dunstan – en dus niet Arnulf I – door Adalardus wordt voorgesteld als de restaurator van de Sint-Pietersabdij en de verantwoordelijke voor de translatie van de relieken van Wandregisilus. In volgende formulering slaat 'Hic' echter op de laatstgenoemde Arnulf: '*Dunstanus autem exsilio pro justitia ascriptus mare transiit, regiae stirpis virum magnum videlicet adiens Arnulfum. Hic tempore eodem nobile quoddam coenobium nomine Blandinium, a sancto quondam Amando structum, in majori elegantia renovavit, ibique magnum Dei sacerdotem Wandregisilum cum sociis archipraesulibus nutu Dei transtulit.*'

⁸² Erg gekend is in elk geval de canon die in 794 werd uitgevaardigd tijdens de hervormingsgezinde synode te Frankfurt, *Capitulare Francofurtense*, ed. G.H. PERTZ, in *MGH Leges*, I (Hannoverae, 1835), pp. 71-75, hier p. 74: '*Ut nulli novi sancti colantur aut invocentur nec memoria eorum per vias erigantur; sed hii soli in ecclesia venerandi sint qui ex auctoritate passionum aut vitae merito electi sint*'. Zie ook M. VAN UYTFANGHE, 'Le culte des saints et la prétendue "Aufklärung" carolingienne', in *Le culte des saints aux IXe-XIIIe siècles. Actes du Colloque tenu à Poitiers les 15-16-17 septembre 1993* (Poitiers, 1995), pp. 151-166, hier pp. 156-159; P. RICHIÉ, 'Les Carolingiens en quête de sainteté', in *Les Fonctions des saints dans le monde occidental (IIIe-XIIIe siècle). Actes du colloque organisé par l'École française de Rome avec le concours de l'Université de Rome "La Sapienza", Rome, 27-29 octobre 1988* (Rome, 1991), pp. 217-224.

⁸³ Misschien iets ouder, maar enkel gekend via enkele fragmenten uit SIGEBERTUS GEMBLACENSIS, *Gesta abbatum Gemblacensium*, ed. G.H. PERTZ, in *MGH SS*, 8 (Hannoverae 1848), pp. 523-557, hier pp. 524-525, is de *vita* van abt Erluinus van Gembloers (d. 987): RICHARIUS, *Vita metrica Erluini Gemblacensis* [fragm.], ed. STRECKER, in *MGH Poetae latini medii aevi*, 5/1, pp. 249-250. Voor de discussies omtrent de echtheid van deze tekst, zie M. DE WAHA, 'Sigebert de Gembloux faussaire? Le chroniqueur et les "sources anciennes" de son abbaye', *Revue belge de philologie et d'histoire/Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, 60 (1977), pp. 989-1036, hier pp. 1023-1025 en DIERKENS, *Abbayes et chapitres*, pp. 118 n. 229, 171 n. 148. Meer in het algemeen over de schaarse aanwezigheid van teksten over de nieuwe heiligen in de Nederlanden voor de jaren 1120, zie DEPLOIGE, 'Political assassination', pp. 41-43.

(nr. 12).⁸⁴ In deze tekst, opgesteld in 1014 door dezelfde anonieme auteur die kort tevoren de *Translatio prima Bavonis* (nr. 11) had geschreven, wordt verteld hoe een viertal jaren eerder een vreemde zwerver, die zich uitgaf als bisschop van (het niet bestaande) Antiochië in Armenië, zich was komen aanmelden aan de poorten van het klooster. Hij was er als gast ontvangen en werd daar vervolgens in een visioen door de h. Bavo uitgenodigd kennis te maken met de lokaal vereerde heiligen, waaronder Landoaldus. Hij stierf er ook in 1012, net voor hij de abdij opnieuw vaarwel wou zeggen, aan een of andere pestilentie die Gent had getroffen. Een deel van Macharius' baard zou toen, op verzoek van de overledene, naar diens moeder zijn gezonden. Over Macharius' leven vóór zijn aankomst te Gent kan de hagiograaf eigenlijk, zo geeft hij zelf toe, niets met zekerheid vertellen.⁸⁵ Niettemin werd Macharius al heel snel als heilige vereerd in de Sint-Baafsabdij. In die rol kreeg hij ook meteen een prominente plaats, naast Bavo en Landoaldus. In het belangrijkste hagiografische verzamelhandschrift uit St.-Baafs, bewaard onder het nummer 308 in de Gentse Universiteitsbibliotheek, is Macharius zelfs de enige heilige die in een volbladminiatuur, daterend van het midden van de elfde eeuw, is weergegeven (zie Afbeelding 2).

Vanuit hagiografisch discoursief oogpunt lijkt het er sterk op dat de snelle opeenvolging van de *Vita Dunstani* en de *Vita Macarii* niet volledig aan het toeval kan worden toegeschreven en dat we hier een mooi voorbeeld aantreffen van de wijze waarop innovatieve discursieve tactieken, in dit geval het beschrijven van nieuwe heiligen, via een soort contextgebonden dialogisch spel konden worden aangezwengeld. De *Vita Macarii* vertoont immers een aantal opvallende karakteristieken die, bewust of onbewust, als een echt imiterend antwoord op de *Vita Dunstani* lijken te zijn geformuleerd. Om een aantal parallellen kunnen we in elk geval moeilijk heen. Zowel Macharius als Dunstan was een 'buitenlandse' figuur die van een tijdelijk onderdak in een Gentse abdij kon genieten. Dunstan zou kort na zijn verblijf in de Sint-Pietersabdij een belangrijk Engels bisschop worden. Van Macharius werd zonder meer aangenomen dat hij bisschop van Antiochië was. Ten slotte kwam Dunstan als Engelsman uit een gebied waarmee de Vlaamse graaf, die als de belangrijkste beschermheer van de Sint-Pietersabdij optrad, politieke en familiale contacten onderhield. Macharius van zijn kant kwam uit het wat minder gekende christelijke Oosten, dat tijdens de periode van de laat-tiende- en vroeg-elfde-eeuwse Ottoonse renaissance en zeker mede door het huwelijk van Otto II met de byzantijnse prinses Theofanu (972-991) niettemin op een

⁸⁴ *Vita sancti Macarii Antiocheni*, ed. G. HENSCHENIUS, in AASS, Apr. 1 (Antverpiae, 1675), pp. 875-877.

⁸⁵ *Ibid.*, p. 876: '*Cujus quidem peregrinationis seriem explicare non est facile memoratu: quoniam fama incertae opinionis praestantior est veritas*'.

Afbeelding 2 – De h. Macharius. Volbladminiatuur, midden elfde eeuw, in het belangrijkste hagiografische verzamelhandschrift van Sint-Baafs. (Copyright: Universiteitsbibliotheek Gent, hs. 308, fol. 174 v°).

grote fascinatie in het Duitse Rijk was gaan rekenen.⁸⁶ In die context kan trouwens ook verwezen worden naar een merkwaardig en synchroon kunsthistorisch getuigenis. In de Sint-Laurentiuskerk van Ename, dat net als de Sint-Baafsabdij door de Ottonen was ingeschakeld in hun rijksgrenspolitiek, is immers nog steeds een restant bewaard van een Byzantijns aandoende muurschildering die van rond 1010 moet dateren, het jaar waarin ook Macharius in Gent was aangekomen (Afbeelding 3).⁸⁷ De oudst gekende vermelding van de *portus* van Ename is overigens toevallig ook nog eens terug te vinden in het tweede mirakel dat aan de *Vita Macarii* is toegevoegd.⁸⁸ Daarin wordt verteld dat een blind meisje uit Ename met haar moeder naar Gent was afgezakt ter ere van een plechtigheid voor de h. Bavo, wat toch op zijn minst wijst op een gedeelde religieuze belangstellings sfeer. Het lijkt er in elk geval toch op dat de bavelingen, nadat de pieterlingen de eervolle uitnodiging hadden gekregen tot het schrijven van de *Vita Dunstani*, hebben willen tonen dat ook zij een eigentijdse figuur onmiddellijk met een hagiografie konden vereren en tot heilige konden verheffen.

⁸⁶ Zie H. KELLER, 'Das ottonische Kirchenreich und Byzanz', in *Cristianità d'Occidente e cristianità d'Oriente (secoli VI-XI)* (Spoleto, 2004), pp. 249-288; A. DAVIDS (ed.), *The Empress Theophano: Byzantium and the West at the turn of the first millennium* (Cambridge, 1995).

⁸⁷ D. CALLEBAUT en M. BUYLE, 'De Sint-Laurentiuskerk van Ename (stad Oudenaarde, prov. Oost-Vlaanderen): een vroeg-11de-eeuws symbool van *stabilitas regni et fidelitas imperatoris*', *Archeologie in Vlaanderen*, 2 (1994), pp. 435-470, hier pp. 457-459. De hypothese van Callebaut in dit artikel (p. 461) dat er in Ename mogelijk zelfs nog een *Festkrönung* zou hebben plaatsgevonden van keizer Hendrik II lijkt me nog iets te speculatief om ze bij mijn argumentatie te betrekken.

⁸⁸ *Vita Macarii*, pp. 876-877. Zie ook: L. MILIS en D. CALLEBAUT, 'Ename: burcht en "pre-stedelijke" nederzetting', in *La genèse et les premiers siècles des villes médiévales dans les Pays-Bas méridionaux. Un problème archéologique et historique. Ontstaan en vroegste geschiedenis van de middeleeuwse steden in de Zuidelijke Nederlanden. Een archeologisch en historisch probleem. 14e Colloque International. 14de Internationaal Colloquium. Spa, 6-8 sept. 1988. Actes. Handelingen* (Bruxelles, 1990), pp. 459-497, hier pp. 473-474.

Afbeelding 3 – Detail van de Majestas Domini in het huidige orgelfront en vroegere oostkoor van de Sint-Laurentiuskerk te Ename. Muurschildering in Byzantijnse stijl, daterend van ca. 1010 (Copyright, VIOE - pam Ename).

5. Livinus ontmoet Florbertus

In 1007 moeten de monniken van de Sint-Baafsabdij zich ongetwijfeld het ongenoegen van graaf Boudewijn IV op de hals hebben gehaald. In de zomer van dat jaar immers hadden zij de Duitse koning Hendrik II nog gastvrij ontvangen toen die tijdens een veldtocht tegen de Vlaamse graaf op 19 augustus Gent had ingenomen. Toch moet deze gebeurtenis geen blijvende wonden hebben geslagen. Integendeel, vanaf de jaren 1010 tot de jaren 1030 lijkt het conflict in Gent wat te zijn gaan liggen en moeten de bavelingen in een relatief genormaliseerde verstandhouding zijn terecht gekomen met zowel de Sint-Pietersabdij als met Boudewijn IV en zijn entourage. Van disputen tussen de beide abdijen zijn er doorheen deze periode in elk geval nauwelijks sporen en van hernieuwde contacten tussen Sint-Baafs en het grafelijke hof hebben we zelfs concrete aanwijzingen. Toen Boudewijn IV bijvoorbeeld in 1030 in Oudenaarde een belangrijke Godsvrede binnen zijn graafschap liet afkondigen, zorgde hij ervoor dat dit gebeurde in de aanwezigheid van de belangrijkste heiligenreliëken uit zijn graafschap:⁸⁹ die van Bavo,

---

⁸⁹ BOZÓKY, 'La politique des reliques', p. 271; G. KOZIOL, 'Monks, feuds, and the making of peace in eleventh-century Flanders', in T. HEAD en R. LANDES (eds.), *The peace of God. Social violence and religious response in France around the year 1000* (Ithaca-London, 1992), pp. 239-258, hier p. 239.

TWISTEN VIA HEILIGEN

Wandregisilus, Amandus, Vedastus... respectievelijk de vertegenwoordigers van de abdijen van Sint-Baafs, Sint-Pieters, Sint-Amands, Sint-Vaast...⁹⁰

Belangrijker nog in deze context is een brief (nr. 13) die ergens tussen 1019 en 1030 door abt Othelbold (1019-1034) van Sint-Baafs aan gravin Otgiva (1012-1030), de gemalin van Boudewijn IV, werd gericht. Deze zogenaamde 'bedelbrief' lijkt een antwoord te vormen op een voorafgaand verzoek van Otgiva tot het haar in kennis brengen van de heiligenreliëken die in de Sint-Baafsabdij bewaard werden. Het eerst deel van de brief is effectief gewijd aan de relieken-schat aldaar, terwijl Othelbold zijn schrijven bovendien nog van een onge-vraagd tweede deel heeft voorzien. Daarin schetst hij eerst kort de rampzalige geschiedenis van zijn abdij: van de stichting door Amandus in het *castrum Gandavum*, over de Noormannenplunderingen en de vlucht naar Laon, tot aan de usurpaties door verschillende lieden, waaronder vooral graaf Arnulf I. Vervolgens geeft hij een opsomming van de bezittingen die zijn abdij nog resten, waaronder ook de restitutie door keizer Otto II en enkele schenkingen door Otgiva. Hij eindigt zijn brief ten slotte met een smeekbede waarin hij de gravin verzoekt zich nog wat meer om de Sint-Baafsabdij te bekommeren.⁹¹ Vooral Othelbolds opsomming van de heiligenreliëken van Sint-Baafs verdient nadere aandacht. Eerst en vooral wordt daarin uiteraard de h. Bavo gepresenteerd, van wie Othelbold meteen, in een poging tot wat genealogische verdichting, een graaf van Haspengouw maakt en een neef van de h. Gertrudis van Nijvel.⁹² Daarna volgen Landoaldus en diens gezellen, de h. Veerle van wie wordt gesteld dat de bavelingen haar relieken eertijds nog in hun bezit hadden gehad, de h. Macharius en als laatste ook een reeks kleinere relieken waaronder een belangrijk geacht stuk van het h. Kruis. Na Landoaldus' gezellen en voorafgaand aan Macharius ontmoeten we in deze bron echter ook voor het

⁹⁰ De belangrijkste notitie die ons over deze gebeurtenis informeert, die ook veelzeggend is voor wat betreft de volgorde van de opgesomde heiligen, is opgenomen in het zogenaamde *Sigeberti Gemblacensis chronographiae auctarium Affligimense*, ed. P. GORISSEN, in *Sigeberti Gemblacensis chronographiae auctarium Affligimense*, (Brussel 1952), pp. 97-146, hier p. 113, geschreven tussen ca. 1149 en 1164 en voor wat de betreffende passage betreft gebaseerd op oudere annalistische gegevens uit zowel Sint-Pieters als Sint-Baafs: '*Comes Balduinus, sui dictus est Barbatus, congregatis marchisie sue sanctorum corporibus, Bavonis, Wandregisili, Amandi, Vedasti, Bertini, Winnoci, cum aliis innumerabilibus sanctorum reliquiis, presente Hugone, Noviomense episcopo, cum aliis pluribus episcopis et abbatibus, congregatis totius regni sui primatibus apud Aldenardum, pacem ab omni populo coniuratam firmari fecit*'. In principe konden de relieken van Bertinus hier nog niet bij betrokken zijn: die werden pas rond het midden van de elfde eeuw herontdekt, zie GORISSEN, *Sigeberti Gemblacensis chronographiae*, pp. 51-52. Over de vraag of ook de relieken van Gerulfus bij deze gelegenheid aanwezig waren, zoals in een aantal andere bronnen wordt gesteld, zie MOELAERT, 'Sint-Gerolf', pp. 133-135.

⁹¹ OTHELBOLDUS GANDENSIS, *Epistola ad Otgivam comitissam Flandriae*, ed. GYSSELING en KOCH, in *Diplomata belgica*, pp. 246-249.

eerst de tot dan toe onbekende h. Livinus, over wie Othelbold hier enkel heel summier weet te vertellen dat die uit *Scottia* was overgekomen om te bidden en in een oud, niet nader bepaald domein van de Sint-Baafsabdij ('*apud villam [...] hereditariam*') de marteldood was gestorven.⁹³

In de jaren 1040 echter, raakte de rivaliteit tussen de Gentse abdijen opnieuw sterk aangewakkerd. Daar kan zeker in hebben meegespeeld dat de pieterlingen in 1042 waren overgegaan tot het redigeren van een nieuwe, aangevulde versie van hun *Liber traditionum*, waarin zij hun verschillende onterechte claims op delen van het oude Sint-Baafsdomen opnieuw bevestigden en ook de ouderdomsdiscussie tussen beide instellingen heropenden.⁹⁴ In 1049 bereikten de spanningen opnieuw een hoogtepunt, ditmaal rond de figuur van Florbertus die was gekend als de eerste abt van de oudste Gentse abdij en die door de pieterlingen al sinds de redactie van hun *Liber traditionum antiquus* was geaccapareerd als de eerste abt van de Blandijnberg. In 1049 waren de pieterlingen bovendien overgegaan tot een translatie van de relieken van Florbertus in een ceremonie die door bisschop Boudewijn van Noyon (1044-1068) was geconfirmeerd. Van kort na deze gebeurtenis dateerde ook een soort open brief van de monniken van Sint-Pieters, gekend als het *Libellus de loco sepulturae sancti Florberti abbatis Blandiniensis contra monachos S. Bavonis Gandavensis* (nr. 14) en toegevoegd aan het *Liber traditionum*. Uit dit schrijven blijkt dat de bavelingen helemaal niet akkoord moeten zijn gegaan met deze gang van zaken. Zij worden er in deze brief in elk geval van beschuldigd een frauduleuze *inventio* van zogenaamde relieken van Florbertus bij hun eigen abdijkerk in scène te hebben gezet en zelfs een kopie van de *Vita sancti Amandi* die in de abdij van Sint-Amands werd bewaard te hebben vervalst in hun voordeel.⁹⁵ De pieterlingen lieten hun apologetische brief overigens aanvangen met een citaat van de *Tytulus sancti Bavonis*, het schriftelijke bewijsstuk dat de bavelingen hadden gefabriceerd en waarin van Florbertus werd gesteld dat die in de Sint-Baafsabdij lag begraven.⁹⁶

⁹² Zie hierover ook L. VOET, *De brief van Othelbold aan gravin Otgiva over de relikwieën en het domein van de Sint-Baafsabdij te Gent (1019-1030)* (Brussel, 1949), pp. 36-37.

⁹³ OTHELBOLDUS GANDENSIS, *Epistola ad Otgivam*, p. 247.

⁹⁴ Zie, in afwachting van een nieuwe editie door Georges Declercq: *Liber traditionum Sancti Petri Blandiniensis*, ed. A. FAYEN (Gand, 1906). Zie ook MAIER, 'Saints, tradition and monastic identity', pp. 264-265.

⁹⁵ *Libellus de loco sepulturae sancti Florberti abbatis Blandiniensis contra monachos S. Bavonis Gandavensis*, ed. O. HOLDER-EGGER, in *MGH SS*, 15/1-2, (Hannoverae 1887-1888), pp. 642, 1318.

⁹⁶ Zie hierover ook HUYGHEBAERT, 'La consécration de l'église abbatiale', p. 139 n. 3; MAIER, 'Saints, tradition and monastic identity', p. 265 n. 174.

TWISTEN VIA HEILIGEN

De gebeurtenissen van 1049, en vooral dan de kijk van de pieterlingen hierop, heeft nog een echo gekregen in een tweede document dat in 1079 werd geschreven, twee jaar na een nieuwe translatie van de relieken van Florbertus in de Sint-Pietersabdij in aanwezigheid van bisschop Radbod van Noyon (1068-1098). In deze *De certissima sancti Florberti translatione seu contra-ria fratrum S. Bavonis relatione* (nr. 26) wordt plots ook melding gemaakt van een weinig waarschijnlijke allereerste verheffing van Florbertus' relieken in de Sint-Pietersabdij in 975.⁹⁷ Dit zou zijn gebeurd in aanwezigheid van aartsbisschop Adalbero van Reims (969-989), die toen effectief naar de Blandijn was gekomen voor de inwijding van de net herbouwde abdijkerk. Eveneens in deze tekst wordt met veel verontwaardiging terug gekomen op wat er in 1049 allemaal was gebeurd. Toen zou een onhandige monnik van de Sint-Baafsabdij zozegegd per ongeluk het tweetalige Latijns-Griekse grafsteentje dat in de Sint-Pietersabdij was teruggevonden kapot hebben laten vallen. Daarna zou vervolgens Stepelinus, een uit Sint-Truiden weggevluchte monnik die in Sint-Baafs verbleef, een nieuw epitaaf (nr. 15) hebben geschreven dat door de bavelingen onmiddellijk in steen was gehouwen met het oog op een eigen – en volgens de pieterlingen dus geheel onterechte – cultus.⁹⁸ In elk geval waren de bavelingen sinds 1049 blijven beweren, en tot grote ergernis van de pieterlingen zelfs met succes, dat zij de trotse bezitters van Florbertus' relieken waren die zij op 8 oktober in plaats van op 1 november, zoals het geval was in Sint-Pieters, vereerden.

Uit de Sint-Baafsabdij kennen we geen gelijkaardige verontwaardigde teksten over de aanspraken van Sint-Pieters op de cultus van Florbertus. De bavelingen blijken hun gram in dit dispuut op een heel andere wijze te hebben gehaald, en wel via maar weer eens een nieuwe stap in de ontwikkeling van hun hagiografische creativiteit. De figuur die hen hiertoe in staat stelde, was de enigmatische Livinus, over wie in de brief van Othelbold aan gravin Otgiva nog nauwelijks iets geweten was. Van wellicht omstreeks 1049, en in elk geval voor 1058, dateert immers de *Passio sancti Livini* (nr. 16), waarin Livinus eindelijk van een gedetailleerde levensgeschiedenis werd voorzien.⁹⁹ Deze tekst verhaalt hoe Livinus de zoon was geweest van de Schotse senator Theagnius en de Ierse koningsdochter Agalmia. Hij werd gedoopt door de h. Augustinus van Canterbury (d. 604/5) en genoemd naar zijn overleden oom, aartsbisschop en martelaar van Humbrië. Nauwelijks negen jaar oud zou Livinus al twee door de duivel bezetenen hebben genezen. Samen met drie leerlingen, de missionarissen Foillanus, Helia en Kilianus, stak hij op bevel van een engel te voet de zee over om zich aan te sluiten bij bisschop Augustinus, die hem opleidde tot

⁹⁷ *De certissima sancti Florberti translatione*, ed. HOLDER-EGGER, in *MGH SS*, 15/1-2, pp. 642-644, 1317-1318.

⁹⁸ Zie ook DECLERCQ, 'Heiligen, lekenabten en hervormers', p. 37.

⁹⁹ PSEUDO-BONIFATIUS, *Passio sancti Livini*, ed. J. MABILLON, in J.-P. MIGNE, *Patrologia Latina*, 87 (Parisiis, 1851; or. 1669), col. 327-344.

priester. Nadat hij naar zijn vaderland was teruggekeerd, werd hij bisschop. Uiteindelijk reisde hij naar het continent, waar hij eerst dertig dagen in de Sint-Baafsabdij verbleef vooraleer hij naar Brabant vertrok om heidenen te bekeren en mirakels te verrichten. Dat gebeurde niet zonder moeilijkheden. In Houtem (het huidige Sint-Lievens-Houtem) rukte men hem zijn tong uit, wat verklaart waarom Livinus in de laatmiddeleeuwse iconografie vrijwel steeds wordt afgebeeld met de marteltang in de hand. God genas hem wel van die verwonding, maar het martelaarschap bleek onafwendbaar.¹⁰⁰ Uiteindelijk werd hij op 12 november onthoofd in Esse (het huidige Sint-Lievens-Esse).¹⁰¹ Op de hoogte gebracht van de moord op Livinus haastte een zekere Craphaildis, wier zoon Brictius nog onlangs door Livinus was gedoopt, zich naar de plaats van het ongeluk. Omwille van haar medeleven met het lot van Livinus doodden diens beulen ook haar en hakten ze zelfs Brictius in stukken. Livinus zou daarop samen met Brictius zijn begraven.

Afbeelding 4 – Onafgewerkte begininitialiaal van de Passio Livini, toegeschreven aan de achtste-eeuwse missionaris Bonifatius, in het belangrijkste tiende-twaalfde-eeuwse hagiografische verzamelhandschrift van Sint-Baafs (Tekst: 'Praefacio in passione sancti Livini martiris et episcopi. Bonifacius homo peccator, servus servorum...'). (Copyright: Universiteitsbibliotheek Gent, hs. 308, fol. 135 v°).

¹⁰⁰ Ibid., col. 339.

¹⁰¹ Ibid., col. 341.

TWISTEN VIA HEILIGEN

De *Passio Livini* blijkt om meerdere reden een merkwaardig voorbeeld te vormen van erg handige hagiografische fabulering en het mag verwonderlijk heten dat ons geen expliciete reacties hierop zijn overgeleverd uit de Sint-Pietersabdij. In de eerste plaats valt op dat de bavelingen deze *vita* hebben gepresenteerd als een oude tekst van de hand van niemand minder dan de beroemde vroegmiddeleeuwse missionaris Bonifatius,¹⁰² de bekeerder van de Saksen die zelf in 754 nabij Dokkum door heidense Friezen de marteldood was ingejaagd (Afbeelding 4).¹⁰³ Daarnaast is ook duidelijk geworden dat het levensverhaal van Livinus bijzondere overeenkomsten vertoont met de oudere *Vita sancti Lebuini*, handelend over de achtste-eeuwse, in Deventer vermoorde Friese h. Lebuinus die eveneens op 12 november werd vereerd, wat de vraag doet rijzen of Livinus niet louter een perkamenten *dédoublement* zou kunnen zijn van deze Lebuinus.¹⁰⁴ Overigens lijkt ook de naam van het kind Briccius eenvoudigweg ontleend aan de vijfde-eeuwse h. bisschop Briccius van Tours die op 13 november werd gevierd. Ten slotte, en dat is in de bestaande literatuur misschien nog onvoldoende benadrukt, is het ook wel heel betekenisvol dat in dit levensverhaal de h. Livinus heel handig gebruikt wordt om de vroegste geschiedenis van de Sint-Baafsabdij extra te versterken. Tijdens zijn verblijf aldaar zou hij immers ontvangen zijn door, hoe kan het ook anders, abt Florbertus en gedurende dertig dagen zijn gebeden hebben opgedragen aan de net overleden h. Bavo.¹⁰⁵ Dat beeld van de relaties tussen de Sint-Baafsabdij en Livinus is vervolgens nog versterkt. In diezelfde historische context is immers ook een metrische brief geredigeerd als was die van de hand van Livinus zelf.¹⁰⁶ In die brief (nr. 17) richt Livinus zich tot Florbertus, vertelt hij over zijn bekeringsactiviteit in Brabant – waarbij hij ook Houtem allegorisch typeert als een plek waar men op de goede grond nog netels en kleefkruid liet tieren – én biedt hij Florbertus een epitaaf aan ter ere

---

¹⁰² Over deze attributie binnen de problematiek van auteurschap in de middeleeuwse hagiografie: J. DEPLOIGE, 'Anonymat et paternité littéraire dans l'hagiographie des Pays-Bas méridionaux (ca. 920-ca. 1320). Autour du discours sur "l'original" et la "copie" hagiographique au Moyen Age', in RENARD et al. (eds.), *"Scribere sanctorum gesta"*, pp. 77-107, hier p. 95.

¹⁰³ Voor een mooie synthese: M. MOSTERT, *754: Bonifatius bij Dokkum vermoord* (Hilversum, 1999).

¹⁰⁴ M. COENS, 'L'auteur de la *Passio Livini* s'est-il inspiré de la *Vita Lebuini*?', *Analecta bollandiana*, 70 (1952), pp. 285-311. Vgl. *Vita sancti Lebuini antiqua*, ed. W. HOFMEISTER, in *MGH SS*, 30/2 (Hannoverae, 1934), pp. 791-795.

¹⁰⁵ *Passio Livini*, col. 338-339.

¹⁰⁶ Zie ook O. HOLDER-EGGER, 'Zu den gefälschten Livin-Versen', *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, 16 (1891), p. 623.

Afbeelding 5 – Miniatuur uit een laat-achtste-eeuws Evangeliarium van Sint-Baafs waarvan na verloop van tijd werd beweerd dat het door Livinus zou zijn geschreven. (Copyright: Gent, Sint-Baafskathedraal, hs. 13).

TWISTEN VIA HEILIGEN

van de h. Bavo.¹⁰⁷ Naderhand is men in de Sint-Baafsabdij zelfs een van de belangrijkste Karolingische *evangelitaria* uit de eigen collectie – thans nog steeds bewaard in de Sint-Baafskathedraal – gaan beschouwen als van de hand van Livinus (Afbeelding 5).¹⁰⁸

Uit de laat-elfde-eeuwse *Miracula secunda Bavonis* (nr. 25), ten slotte, leren we dat vermoedelijk nog ten tijde van abt van Folpert (1040-1066), onder wiens abbatiaat in elk geval ook de *Passio Livini* tot stand is gekomen, er al een begin moet zijn gemaakt van een jaarlijkse bedevaart met de relieken van Livinus naar Houtem.¹⁰⁹ Op 28 juni, daags voor het feest van de apostelen Petrus en Paulus – de h. Petrus was overigens niet alleen de patroonheilige van de Sint-Pietersabdij maar oorspronkelijk ook van Sint-Baafs – trok men volgens deze bron naar Houtem waar Livinus vaak, zo wordt gesteld, een ‘bron van ellende’ had gekend. ’s Anderendaags werden zijn relieken weer bijgezet in de Sint-Baafsabdij.¹¹⁰ In een ander mirakelverhaal uit deze zelfde collectie heet het dat Houtem de plaats was waar Livinus’ graf was geweest.¹¹¹ Opvallend is dus dat vanaf de tweede helft van de elfde eeuw geleidelijk Esse uit de teksten verdwijnt als de plaats waar Livinus vermoord zou zijn, en vooral Houtem als zijn begraaf- en oorspronkelijke cultusplaats naar voren wordt geschoven. Vreemd genoeg kan Houtem, evenmin als Esse, beschouwd worden als een *villa hereditaria* van de Sint-Baafsabdij, zoals Livinus’ sterfplek in de brief van abt Othelbold aan gravin Otgiva nog werd genoemd. De *curtis* Esse werd ten vroegste pas omstreeks het midden van de elfde eeuw door de St. Baafsabdij verworven. Het opduiken van deze locatie in de *Passio Livini* kan dus mogelijk verklaard worden als een vorm van legitimatie van deze aanwinst.¹¹² Houtem anderzijds, behoorde evenmin tot het oudste abdijgoed en werd pas in 976 met instemming van Otto II via een ruiloperatie verkregen.¹¹³ Uit de *Miracula secunda Bavonis* blijkt echter dat de Sint-Baafsabdij vanaf de

---

¹⁰⁷ STEPELINUS (?), *Versus sancti Livini episcopi martyris ad Florbertum abbatem monasterii S. Bavonis*, ed. J. GHESQUIERUS, in *Acta sanctorum Belgii selecta*, 3 (Bruxellis 1785), pp. 114-116. HOLDER-EGGER, ‘Zu den Heiligengeschichten’, pp. 653, 665 en VAN DER ESSEN, *Etude critique et littéraire*, p. 372 menen dat Stepelinus als de auteur van deze tekst dient te worden aangewezen.

¹⁰⁸ Gent, Sint-Baafskathedraal, hs. 13. Zie DEROLEZ, ‘Scriptorium en bibliotheek’, p. 150.

¹⁰⁹ Over de betekenis van deze bedevaart in de late middeleeuwen, zie P. ARNADE, *Realms of ritual. Burgundian ceremony and civic life in late medieval Ghent* (Ithaca-London, 1996), pp. 53-55 en de bijdragen van Marc Boone en Paul Trio in dit volume. Zie ook de verschillende bijdragen in M. DE COCK et al. (eds.), *Met het hoofd onder de arm. Een cultuurhistorische blik op de Livinusverering in Sint-Lievens-Esse en Sint-Lievens-Houtem* (Gent, 2007).

¹¹⁰ *Miracula secunda Bavonis*, pp. 61-62.

¹¹¹ *Ibid.*, p. 63.

¹¹² VERHULST, *De Sint-Baafsabdij*, p. 339 n. 81.

¹¹³ *Ibid.*, pp. 89-91.

jaren 1060 net daar behoorlijk wat problemen moet hebben gehad met pogingen tot usurpaties door Arnold, heer van Oosterzele en een zekere Siger van Meerbeke.¹¹⁴ Deze problemen zouden op hun beurt een verklaring kunnen bieden voor het toenemende spirituele belang dat de bavelingen, middels de cultus van Livinus, aan Houtem gingen hechten.¹¹⁵ Deze discursieve tactiek om via mirakelverhalen aan bezitsverdediging te doen, was overigens, zoals we hoger hebben gezien, ook al toegepast in de oudste, tiende-eeuwse *Miracula Bavonis* (nr. 2).

6. Poppo vs Macharius

Terwijl men dus vanaf het midden van de elfde eeuw in de Sint-Baafsabdij het fabuleren tot een nieuwe kunst was gaan verheffen en men een nieuwe imaginaire constructie van de vroege middeleeuwen in het leven was gaan roepen, bleek de eerstvolgende hagiografische redactie die in Sint-Pietersabdij aan het perkament werd toevertrouwd weer helemaal geworteld te zijn in de actualiteit van het heden. Het is immers in de hagiografie van de pieterlingen dat we voor het eerst sporen terug vinden van de nieuwe monastieke herbronning-sinitiatieven die de elfde eeuw hebben gemarkeerd. Dat waren weliswaar nog geen hervormingen geïnspireerd door de Bourgondische abdij van Cluny. Die zouden pas vanaf 1117 in Gent worden geïntroduceerd. In de elfde eeuw bleef het kloosterwezen in de Nederlanden nog sterk onder de invloed van de Lotharingische religieuze dynamiek.¹¹⁶ Al in de jaren 1029-1032 werd de Sint-Pietersabdij door graaf Boudewijn IV toevertrouwd aan de belangrijke Lotharingische hervormer Richard van Saint-Vanne (d. 1046).¹¹⁷ Met enige jaren vertraging, vanaf 1034, werden de maatregelen van deze vernieuwing ook doorgevoerd in de Sint-Baafsabdij. Maar het is tekenend dat we van deze beweging enkel echo's terugvinden in hagiografie van de pieterlingen, weliswaar in een context van intern conflict.

¹¹⁴ *Miracula secunda Bavonis*, pp. 61-64. Zie ook VERHULST, *De Sint-Baafsabdij*, pp. 340-341.

¹¹⁵ Zie ook J. DEPLOIGE, 'Liévin, St.', in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, vol. 29 (Paris, te verschijnen).

¹¹⁶ Over de Cluniacenser invloed in Vlaanderen, zie recent S. VANDERPUTTEN, 'Fulcard's pigsty. Cluniac reformers, dispute settlement and the lower aristocracy in early-twelfth-century Flanders', *Viator: Medieval and Renaissance studies*, 38 (2007), pp. 91-115.

¹¹⁷ Zie H. DAUPHIN, *Le bienheureux Richard de Saint-Vanne de Verdun († 1046)* (Louvain-Paris, 1946); D.C. VAN METER, 'Count Baldwin IV, Richard of Saint-Vanne, and the inception of monastic reform in eleventh century Flanders', *Revue bénédictine*, 107 (1997), pp. 130-148.

TWISTEN VIA HEILIGEN

In de jaren 1058-1063 werd namelijk in de Sint-Pietersabdij de laatste hand gelegd aan de *Vita sancti Popponis abbatis Stabulensis* (nr. 19), gewijd aan Richard van Sint-Vannes meest beroemde volgeling Poppo van Stavelot.¹¹⁸ Deze tekst vormde meteen ook, na de *vitae* van Dunstan en van Macharius, de derde gekende hagiografische tekst uit de Nederlanden die sinds het einde van de Karolingische tijd aan een nieuwe heilige werd gewijd. Poppo (ca. 978-1048), afkomstig uit Deinze, was net als zijn leermeester een hervormingsgezind abt geweest die op vraag van keizer Hendrik II en anderen tal van voornamelijk Lotharingische abdijen had hervormd. Poppo's *vita* werd in eerste instantie neergeschreven door de Gentse monnik Onulfus. Dit gebeurde in opdracht van Poppo's neef Everhelm, die na een eerder abbatiaat in de abdij van Hautmont abt van de Sint-Pietersabdij (1059-1069) was geworden. Everhelm heeft vervolgens zelf de eindredactie en de epiloog van de *Vita Popponis* verzorgd.¹¹⁹ In deze vrij lange *vita* wordt een portret geschetst van een abt met een sterke persoonlijkheid, die er ondanks vele tegenstanden – niet in het minst tijdens zijn belangrijkste abbatiaat te Stavelot – in slaagt een hele reeks instellingen aan zijn autoriteit en spirituele vaderschap te onderwerpen en de correcte navolging van de Regel van Benedictus af te dwingen.¹²⁰

Op het moment waarop hij zich bezighield met de eindredactie van de *Vita Popponis* was Everhelm niettemin haast het tegenbeeld van zijn oom en spirituele vader geworden. In hetzelfde jaar 1058 waarin de bavelingen volgens hun *Translatio secunda Bavonis* (nr. 18) er door de kwaadsprekerij van de pieterlingen niet in waren geslaagd om graaf Boudewijn V over te halen tot het assisteren bij de tweede *ostensio* van de relieken van de h. Bavo,¹²¹ was het immers ook tot een wrijving tussen de graaf en de pieterlingen zelf gekomen. In dat jaar immers werd Everhelm door Boudewijn V aangetrokken om in de Sint-Pietersabdij de overleden abt Wichard (1 april 1058) te vervangen. De monniken van Sint-Pieters, die prat gingen op hun traditie van autonomie op het vlak van de abtskeuze, waren helemaal niet opgezet met deze opvolging. Pas na een tiental maanden van moeilijkheden, op 25 februari 1059, werd Everhelm definitief geïnstalleerd als nieuwe abt.¹²² Daarenboven bleek al

---

¹¹⁸ ONULFUS en EVERHELMUS, *Vita sancti Popponis abbatis Stabulensis*, ed. W. WATTENBACH, in *MGH SS*, 11 (Hannoverae, 1854), pp. 293-316.

¹¹⁹ J. DEPLOIGE, 'Intériorisation religieuse et propagande hagiographique dans les Pays-Bas méridionaux du 11e au 13e siècle', *Revue d'histoire ecclésiastique*, 94 (1999), pp. 808-831, hier p. 817 n. 29.

¹²⁰ P. GEORGE, 'Un réformateur lotharingien de choc: l'abbé Poppon de Stavelot (978-1048)', *Revue Mabillon*, 71 (1999), pp. 89-111.

¹²¹ *Translatio secunda Bavonis*, pp. 56-57.

¹²² Zie E. SABBE, 'Deux points concernant l'histoire de l'abbaye de St.-Pierre du Mont-Blandin (Xe-XIe siècles)', *Revue bénédictine*, 47 (1935), pp. 52-71, hier pp. 62-71 en de kritieken hierbij van N.N. HUYGHEBAERT, 'La "Vita secunda S. Winnoci" restituée à l'hagiographie gantoise', *Revue bénédictine*, 81 (1971), pp. 216-258, hier pp. 247-254.

gauw dat Everhelm zich niet bepaald onderscheidde door een exemplarisch monastiek bestuur. Er is namelijk een brief bewaard uit ca 1064 van paus Alexander II (1061-1073) aan aartsbisschop Gervasius van Reims (1055-1067) waaruit kan worden afgeleid dat de pieterlingen hun abt van simonie hadden beschuldigd en van het verjagen van een aantal medemonniken uit de abdij.¹²³ In zijn epiloog van de *Vita Popponis* maakt Everhelm er echter melding van dat hij zich, precies tijdens die moeilijke jaren, naar Stavelot had begeven, om daar de tekst, die de monnik Onulfus op zijn bevel al had geschreven, plechtig op de tombe van zijn oom neer te leggen.¹²⁴ In die context verschijnt de *Vita Popponis*, ter ere van de grote abt Poppo die er ondanks veel tegenstand in geslaagd was de gehoorzaamheid af te dwingen van een hele reeks abdijen, natuurlijk niet meer enkel als een onschuldige lofzang, maar eveneens als een soort zelflegitimatie van haar eindredacteur.¹²⁵

Volgens een ingenieuze hypothese van Nicolaas Huyghebaert die behoorlijk wat bijval gekregen heeft, was een van de monniken die onder het abbatiaat van Everhelm de Sint-Pietersabdij tijdelijk had verlaten terecht gekomen in de abdij van Sint-Winoksbergen. In die abdij werd ten tijde van Everhelms periode in Gent een nieuwe *vita* geschreven van de lokale patroonheilige Winnocus, de zogenaamde *Vita secunda sancti Winnoci Bergensis* (nr. 20). De auteur daarvan was een monnik die tijdelijk een toevlucht had gevonden in Sint-Winoksbergen en die hoogstwaarschijnlijk ook als de hagiograaf van de latere *Vita sancti Bertulfi Rentiacensis* (nr. 24) kan worden geïdentificeerd, een tekst geschreven in de Sint-Pietersabdij waar verderop in deze bijdrage nog op wordt teruggekomen.¹²⁶ Het portret van Winnocus, een volgeling van de h. Bertinus die in de late zevende en vroege achtste eeuw aan de basis van een *cella* in Wormhout moet hebben gelegen, ademt een hele reeks hervormingsgezinde idealen uit en lijkt wel een tegenbeeld te schetsen van de figuur van Everhelm.¹²⁷ Onder meer Winnocus' dienstbaarheid, zijn rol als betrouwbare beheerder van de abdij en de wijze waarop slechte prelaten in de *vita* worden veroordeeld, wijzen daarop.¹²⁸ Volgens Huyghebaert zou de auteur van deze tekst mogelijk zelfs de hervormingsgezinde Werricus kunnen zijn geweest, die een aantal jaren later nog als propagandist van de Gregoriaanse

¹²³ A. VAN LOKEREN, *Chartes et documents de l'abbaye de Saint Pierre au Mont Blandin à Gand depuis sa fondation jusqu'à sa suppression* (Gand, 1868), vol. 1, p. 98 nr. 140.

¹²⁴ ONULFUS en EVERHELMUS, *Vita sancti Popponis*, pp. 315-316. Zie ook P. GEORGE, 'Un moine est mort: sa vie commence. Anno 1048 obiit Poppo abbas Stabulensis', *Le Moyen Age*, 108 (2002), 497-506, hier pp. 505-506.

¹²⁵ DEPLOIGE, 'Intériorisation religieuse', p. 824.

¹²⁶ HUYGHEBAERT, 'La "Vita secunda S. Winnoci"'.
¹²⁷ WERRICUS GANDENSIS (?), *Vita secunda Winnoci Bergensis*, ed. C. DE SMEDT, in AASS, Nov. 3 (Bruxellis, 1910), pp. 267-274.

¹²⁸ HUYGHEBAERT, 'La "Vita secunda S. Winnoci"', pp. 237-240.

TWISTEN VIA HEILIGEN

Hervorming en van de *vita apostolica* actief zou zijn in Vlaanderen en Brabant en onder meer aan de basis zou gaan liggen van de stichting van de nieuwe abdij van Affligem.¹²⁹

In de hagiografie van de Sint-Baafsabdij viel omstreeks diezelfde tijd echter maar weinig te merken van de elfde-eeuwse hervormingsidealen die de tekstproductie van de pieterlingen hebben gemarkeerd. Maar kort nadat Everhelm vanuit de Sint-Pietersabdij met Poppo opnieuw een eigentijdse heilige op het voorplan had geschoven, hebben ook de bavelingen zich ingelaten met de hernieuwde lof van hun eigen meest recente heilige. In 1067 gingen zij immers over tot een nieuwe elevatie van de relieken van de h. Macharius. Naar aanleiding van deze gebeurtenis redigeerden zij bovendien een heel nieuwe en bijzonder lange *vita* ter ere van hun vermeende Armeense bisschop.¹³⁰ Waar zij echter in hun *Vita prima Macarii* (nr. 12) uit 1014 nog gewoon toegegeven hadden dat zij amper iets wisten over de levensloop van hun jongste heilige, kan men deze *Vita secunda, miracula et elevatio sancti Macarii Antiocheni* (nr. 21) gerust omschrijven als een breed uitgesponnen hagiografische roman, waarin, net zoals eerder al was toegepast in de *Passio Livini* (nr. 16), de verbeelding volledig ten dienste stond van actuele prestigebelangen. Het valt volgens Oswald Holder-Egger zelfs niet uit te sluiten dat achter deze nieuwe tekst dezelfde hand schuilt als achter de *Passio Livini*. Want net als voor die *Passio Livini* blijkt in de nieuwe *vita* van Macharius wel sterk gebruik te zijn gemaakt van een bestaand heiligenleven, in dit geval de *Vita Brunonis archiepiscopi Coloniensis* van Ruotgerus uit het einde van de jaren 960.¹³¹ In elk geval verschijnt Macharius' levenswandel voor zijn aankomst in Gent helemaal niet meer als een gesloten boek. In deze tekst wordt onder meer verteld over zijn jeugd en christelijke opvoeding, over de armenzorg en evangelisatie waarmee hij zich als aartsbisschop van Antiochië had ingelaten, over zijn terugtrekking uit zijn ambt en over zijn verblijf bij de heilige plaatsen in Palestina waar hij door de patriarch van Jeruzalem was ontvangen. Macharius zou hebben gediscussieerd met joden en zou zijn gemarteld door Saracenen die hij uiteindelijk wist te bekeren. Uiteindelijk was hij via omzwervingen door Dalmatië, Beieren, het Rijnland, Brabant en Henegouwen, waar hij overal een spoor van mirakels achter zich liet, in Gent terecht gekomen. De *Vita*

¹²⁹ Zie ook C. DEREINE, 'La spiritualité 'apostolique' des premiers fondateurs d'Affligem (1083-1100)', *Revue d'histoire ecclésiastique*, 54 (1959), pp. 41-65; IDEM, 'Les prédicateurs "apostoliques" dans les diocèses de Théroouanne, Tournai et Cambrai-Arras durant les années 1075-1125', *Analecta praemonstratensia*, 59 (1983), pp. 171-189.

¹³⁰ *Vita secunda, miracula et elevatio sancti Macarii Antiocheni*, ed. HENSCHENIUS, in AASS, Apr. 1, pp. 878-892.

¹³¹ RUOTGERUS, *Vita Brunonis archiepiscopi Coloniensis*, ed. I. OTT, in *Ruotgers Lebensbeschreibung des Erzbischofs Bruno von Köln* (Weimar, 1951). Zie ook Ibid. p. XVII en HOLDER-EGGER, 'Zu den Heiligengeschichten', p. 649.

secunda Macarii dateert duidelijk uit de decennia van toenemend wantrouwen tegenover het Oosten die aan de eerste kruistocht zijn vooraf gegaan en ademt tegelijk een soort middeleeuws oriëntalisme uit. Wat Macharius' aankomst in Gent betreft, wordt in deze tekst eveneens een zeer betekenisvolle episode aan het oorspronkelijke summiere levensverhaal toegevoegd. Macharius zou in Gent immers eerst hebben aangeklopt bij de Sint-Pietersabdij, waar men blind bleek voor zijn heiligheid, alvorens hij met open armen in de Sint-Baafsabdij werd ontvangen. En wanneer hij ten slotte, na even het plan te hebben opgevat terug naar Armenië te keren, uiteindelijk toch besloot in Gent te blijven, zouden de pieterlingen tevergeefs de burggraaf Lambertus hebben gevraagd om Macharius, desnoods tegen zijn zin, naar de Sint-Pietersabdij te brengen.¹³² De jaloezie van op de Blandijnberg zou, nog steeds volgens deze tekst, zelfs zijn blijven spelen tot de dag van de verheffing van de relieken, toen men daar meende dat de echtheid van Macharius' relieken eerst maar eens bewezen moest worden door de heilige zelf zijn grafsteen te laten openmaken.¹³³

7. Amalberga en Florbertus vs Livinus

Hierboven hebben we net gezien hoe een monnik uit de Sint-Pietersabdij omstreeks 1064 tijdens zijn verblijf in Sint-Winoksbergen een volwaardig heiligenleven had gewijd aan de oude patroonheilige Winnocus. Een vergelijkbaar initiatief was – de tiende-eeuwse *Passio Gerulfi* (nr. 1) uitgezonderd – in de Sint-Pietersabdij tot dusver vrijwel onbestaande geweest. Daar had men steeds gekozen voor teksten waarin ofwel de verrijking met relieken centraal stond ofwel nieuwe, eigentijdse heiligen werden geportretteerd. In haar nieuwe positie van meest welvarende Gentse abdij – en dit zowel op materieel als op spiritueel en cultureel vlak – had Sint-Pieters nooit echt de noodzaak gevoeld om haar verre verleden via de redactie van *vitae* van vroegmiddeleeuwse heiligen in de verf te zetten. Daar kwam echter in de tweede helft van de elfde eeuw, nadat de abdij toch ook al meer dan een eeuw gerestaureerd was, duidelijk verandering in. Tussen 1060 en vóór 1073 blijken de pieterlingen immers eindelijk werk te hebben gemaakt van enkele teksten die hun oudste reliekheilige, Amalberga van Temse, opnieuw in de belangstelling moest brengen. Over Amalberga bestond tot dan enkel een vroeg-tiende-eeuwse homilie van de hand van Radbod van Utrecht (899-917). Daarin werd van haar verteld dat zij als adellijke maagd op haar domein aan de Schelde was opzocht door de *rex provinciae* Karel – waaronder vermoedelijk Karel Martel (d. 741) kan worden begrepen – die haar tegen haar wil had proberen te overhalen tot een huwelijk. Tijdens zijn overreding was hij nogal bruuw tewerk gegaan en

¹³² *Vita secunda, miracula et elevatio Macarii*, p. 886.

¹³³ *Ibid.*, p. 891.

TWISTEN VIA HEILIGEN

had hij per ongeluk Amalberga's arm gebroken. Maar nadat Christus Amalberga's breuk wonderbaarlijk had genezen, kwam hij tot inkeer.¹³⁴ Dit eenvoudige verhaalmotief werd uiteindelijk door een monnik van Sint-Pieters, en met de redactionele hulp van de gekende hagiograaf Goscelinus van Sint-Bertijns,¹³⁵ omgewerkt tot een lange hagiografische roman vol avonturen en omzwervingen. Als dusdanig kon die nieuwe tekst beslist – en wellicht ook bewust – optornen tegen het even onderhoudende, gefabuleerde karakter van de *Vita secunda Macarii* (nr. 21) die de bavelingen omstreeks deze tijd ontwikkeld hadden.

In de nieuwe, legendarische *Vita sanctae Amalbergae virginis* (nr. 22) wordt Amalberga plots van koninklijke bloede, afkomstig uit de Ardennen en verwant met belangrijke vroegmiddeleeuwse heiligen als Gertrudis van Nijvel, Aldegundis van Maubeuge en Waldetrudis van Bergen.¹³⁶ Zoals we hoger hebben gezien, hadden ook de bavelingen in de late tiende eeuw de h. Bavo al tot een familielid gemaakt van Gertrudis, waardoor beide oudste Gentse reliekheiligen dus verwanten leken te zijn geworden. Terwijl dat laatste niet met zoveel woorden opduikt in de *Vita Amalbergae*, blijkt wel dat een ander legendarisch element dat in de eerste helft van de elfde eeuw als een interpolatie in de *Vita Landoaldi* (nr. 7) in Sint-Baafs gecreëerd was, expliciet wordt overgenomen. Van Amalberga wordt namelijk effectief gesteld dat zij, op aanraden van de beroemde missionaris Willibrord (d. 739), een leerlinge was geworden van de h. Landrada.¹³⁷ Men kan hierin een geslaagde hagiografische tactiek van de bavelingen zien: één van hun verzinsels bleek nu zo succesvol dat zelfs de pieterlingen het gingen overnemen. Het verhaalmotief van de mislukte avances van Karel Martel krijgt in de *Vita Amalbergae* vervolgens een heel nieuwe invulling en uitwerking. Volgens de nieuwe legende immers werd Amalberga in Bilzen opgemerkt door Pepijn de Korte (751-768) als een interessante partij voor zijn zoon Karel – de latere keizer Karel de Grote. Pepijn hechtte geloof aan haar maagdelijkheidswens, maar niettemin ontbrandde bij Karel een hevig liefdesvuur. Op een bepaald moment zou de jonge Karel een wilde beer hebben gedood en het vlees naar Bilzen hebben gestuurd. Zijn heldendaad zou hem zijn bijnaam 'Magnus' – de Grote – hebben opgeleverd.¹³⁸ Het vervolg van het verhaal bestaat ten slotte uit een heel

---

¹³⁴ RADBODUS TRAIECTENSIS, *Tomellus seu sermo de vita et meritis paradoxae virginis Christi Amalbergae*, ed. J.B. SOLLERIUS, in AASS, Iul. 3 (Antverpiae, 1723), pp. 88-90.

¹³⁵ P. FRANSEN, H. MARAITE, *Index scriptorum operumque Latino-Belgicorum Medii Aevi. Nouveau répertoire des oeuvres médiolatines belges*, Vol. 2, XIe siècle (Bruxelles, 1976), pp. 123-125.

¹³⁶ *Vita sanctae Amalbergae virginis*, ed. SOLLERIUS, in AASS, Iul. 3, pp. 90-102.

¹³⁷ Zie noot 73.

¹³⁸ *Vita Amalbergae*, p. 94.

lang relaas, doorspekt met allerlei mirakels, waarin wordt verteld hoe Karel, die intussen koning was geworden, zijn geliefde vruchteloos bleef achtervolgen door Haspengouw, via Jette en Vilvoorde tot in Mater, waar hij Amalberga's arm brak. Na deze geschiedenis zou Amalberga zich uiteindelijk terug getrokken hebben op haar domein langs de Schelde in Temse.¹³⁹

De *Vita Amalbergae* moet vrij snel na haar redactie nog een aanvulling hebben gekregen in de vorm van een nieuw soort hagiografische verslaggeving die tot dusver nog in geen van beide abdijen was beproefd. Daarin werd namelijk een reliektranslatie uit een ver verleden omstandig in herinnering gebracht. In de *Inventio, elevatio et translatio sanctae Amalbergae virginis* (nr. 23) wordt effectief gerapporteerd op welke wijze Amalberga's relieken ten tijde van graaf Boudewijn I de IJzere (863-879) vanuit Temse in de Sint-Pietersabdij terecht waren gekomen.¹⁴⁰ Volgens dit verslag waren overigens ook de kanunniken van Drogen en vooral de bavelingen er toen vruchteloos op uit geweest om Amalberga's stoffelijke resten in Temse terug te vinden. Uiteindelijk was die goddelijke eer te beurt gevallen aan de pieterlingen, nadat één van hen, een zekere Thietwala, via een visioen was ingelicht over de precieze plaats waar de relieken rustten.¹⁴¹ Men zou in deze tekst eventueel een reactie kunnen lezen op de *Vita secunda Macarii* (nr. 21), waarin de monniken van de Sint-Pietersabdij was aangewreven dat zij aanvankelijk blind waren geweest voor de heiligheid van Macharius, toen die tevergeefs op de Blandijnberg was komen aankloppen. Maar Nicolaas Huyghebaert heeft tevens betoogd dat de interesse voor Amalberga van de bavelingen in de jaren 870 wel degelijk reëel kan zijn geweest. Mogelijk hebben zij toen al willen vermijden dat zich in Gent een concurrente voor de h. Bavo zou gaan aandienen. Daarnaast moet de Sint-Baafsabdij omstreeks die tijd nog belangen hebben gehad in de onmiddellijke omgeving van Temse, met name te Waasmunster, wat hun belangstelling voor Temse eveneens kan verklaren.¹⁴² Het verwerven van heiligenreliken kon immers vaak ook een legitimatie bieden voor aanspraken op het domein waarvan die heilige ooit de patroon was geweest. Het domein van Temse was dan ook tot de bezittingen van de Sint-Pietersabdij gaan horen, ook al hebben de pieterlingen zich later, in de loop van de elfde eeuw, met wisselend succes en zelfs via de opstelling van een

¹³⁹ Zie ook de analyse in VAN DER ESSEN, *Etude critique*, pp. 178-182.

¹⁴⁰ *Inventio, elevatio et translatio sanctae Amalbergae virginis*, ed. SOLLERUS, in AASS, Iul. 3, pp. 103-104.

¹⁴¹ *Ibid.*, p. 104.

¹⁴² N.-N. HUYGHEBAERT, 'La translation de Sainte Amelberge à Gand', *Analecta bollandiana*, 100 (1982), pp. 443-458, hier pp. 455-458. Zie ook VERHULST, *De Sint-Baafsabdij*, p. 104.

valse schenkingsoorkonde toegeschreven aan Karel de Kale, nog moeten verdedigen tegen usurpaties van hun *villa en ecclesia* aldaar.¹⁴³

De redactie kort na 1073 van een nieuwe *Vita secunda Bertulfi Rentiensis* (nr. 24), nadat in mei van dat jaar een translatie had plaatsgevonden van de relieken van zowel Amalberga als Bertulfus, toont aan dat men in de Sint-Pietersabdij vervolgens echt werk is gaan maken van een vorm van historisering binnen de eigen hagiografische traditie. Pas in deze *vita* wordt immers een gedetailleerd levensverhaal verteld van de h. Bertulfus van wie de resten al in de vroege jaren 940 in de abdij waren terechtgekomen en over wie tot dan toe slechts enkele details gekend waren uit de hoger besproken tiende-eeuwse *Miraculum et translatio Bertulfi* (nr. 3). Volgens zijn nieuwe *vita* was Bertulfus afkomstig uit het *Alemannia* (eigenlijk Austrasië) van de heilige Merovingische vorst Sigebert III (639-656) en was hij het kind van weinig bemiddelde, heidense ouders. Hij vestigde zich in de regio van Terwaan, waar hij in nauw contact kwam te staan met graaf Wambert en diens vrouw Hombuga. Bertulfus werd gedoopt en kreeg zelfs de klerikale tonsuur. Hij vervulde op uitstekende wijze de functie van beheerder van Wamberts goed en was in die hoedanigheid ook bijzonder gul voor de armen. Nadat de graaf en zijn echtgenote ziek waren teruggekeerd van een reis naar Rome, stierven ze in hun villa te Fauquemergues en zorgde Bertulfus ervoor dat hun lichamen begraven werden te Renty, dat hij van zijn beschermheren had geërfd en waar hij een klooster stichtte.¹⁴⁴ Tot daar de grote lijnen uit het nieuwe levensverhaal van Bertulfus. Zoals al aangestipt, kunnen we deze tekst aan dezelfde auteur – mogelijk Werricus – toeschrijven die eerder te Sint-Winoksbergen voor de *Vita Winnoci* (nr. 20) had gezorgd.¹⁴⁵ Ook in deze *vita* vinden we heel wat hervormingsgezinde idealen uit de tweede helft van de elfde eeuw terug. Zo belichaamde Bertulfus duidelijk de gedisciplineerde clericus, die door zijn hagiograaf expliciet als voorbeeld wordt gesteld voor heel wat hogere prelaten uit zijn eigen tijd die een veel minder deugdelijk bestaan leidden.¹⁴⁶ Ten aanzien van de Sint-Baafsabdij is deze tekst daarentegen helemaal niet zo polemisch als bijvoorbeeld de kort daarvoor geredigeerde *Inventio, elevatio et translatio Amalbergae virginis* (nr. 23). Integendeel, hier wordt zelfs gerapporteerd hoe tijdens de feestelijkheden voor de inwijding van het nieuwe schrijn van Bertulfus op 20 mei 1073 ook relikwieën uit de

¹⁴³ N.-N. HUYGHEBAERT, 'L'usurpation du domaine de Tamise. Note sur le faux diplôme de Charles le Chauve pour Saint-Pierre de Gand (870)', *Revue bénédictine*, 92 (1982), pp. 82-104. Zie ook de verouderde publicatie van P. GRIERSON, 'The translation of the relics of St. Amalberga to St. Peter's of Ghent', *Revue bénédictine*, 51 (1939), pp. 292-315.

¹⁴⁴ WERRICUS GANDENSIS (?), *Vita Bertulfi Rentiensis*, ed. J. BOL-LANDUS, in AASS, Feb. 1 (Antverpiae, 1658), pp. 677-687.

¹⁴⁵ Zie HUYGHEBAERT, 'La "Vita secunda S. Winnoci"', pp. 227 e.v..

¹⁴⁶ WERRICUS GANDENSIS (?), *Vita Bertulfi*, p. 681.

naburige instellingen, namelijk die van de h. Livinus uit Sint-Baafs, die van de h. Veerle uit de grafelijke burchtkerk en die van de h. Gerulfus uit Drongen werden meege dragen. Daaruit mag blijken dat zelfs Livinus intussen al zijn plaats had weten te verwerven als gerespecteerde relikheilige in Gent.¹⁴⁷

Ook al is de *Vita Bertulfi* veel minder romantiserend dan de *Vita Amalbergae* (nr. 22), toch vinden we ook in deze tekst een spectaculair relaas terug van hoe de relieken van Bertulfus lang geleden via Harelbeke in Gent waren terechtgekomen.¹⁴⁸ Het verhaal in deze tardieve bron luidt dat Bertulfus' lichaam na de Noormanneninvallen naar Boulogne was gebracht. Daar werd het echter gestolen door een zekere Electus, een dief die al een hele collectie relieken had aangelegd die hij wenste door te verkopen aan de koning van Engeland. Bisschop Wicfredus van Terwaan en graaf Arnulf I ontdekten deze misdaad en zorgden ervoor dat Bertulfus' overschot uiteindelijk samen met dat van de h. Gudwalus, die Electus eveneens wou helen, in Gent terecht kwam.¹⁴⁹ Een deel van de relieken van Bertulfus werd door de graaf niettemin achtergelaten in de kerk van Harelbeke. Dat deel werd uiteindelijk pas in de late tiende eeuw naar Gent overgebracht. Terwijl dit verhaal de nadruk legt op de inspanningen die waren geleverd om de reliekenschat op de Blandijnberg te vergroten, probeert deze zelfde tekst echter ook met alle macht te verdoezelen dat de Sint-Pietersabdij haar eerste schenking relieken van Bertulfus eigenlijk al snel was kwijtgeraakt. In 975 hadden de pieterlingen namelijk een beroep moeten doen op aartsbisschop Adalbero van Reims, overigens een medestander van Otto II, om hun nieuwe abdijkerk op de Blandijn te laten wijden. Adalbero blijkt zich voor die dienst te hebben laten vergoeden met die relieken van Bertulfus die op dat moment in de Sint-Pietersabdij werden bewaard, om die vervolgens aan een eigen monastieke stichting in Mouzon in de huidige Franse Ardennen te schenken.¹⁵⁰ Over deze episode wordt in de *Vita Bertulfi* met geen woord gerept. Wel wordt verteld dat korte tijd voor de translatie van 1073, twee schrijnen, voorzien van inscripties, werden ontdekt: één met de relieken die door Arnulf I waren overgebracht en één met de relieken die pas later uit Harelbeke waren nagekomen.¹⁵¹ Minstens een van deze twee reliekschrijnen moet beenderen hebben bevat die zeker niet van Bertulfus konden zijn. De rol die Adalbero van Reims voor de Sint-Pietersabdij heeft gespeeld, moet in

¹⁴⁷ Ibid., p. 687. Vanaf de twaalfde eeuw, na de introductie van de cluniacenser gebruiken in 1117, gingen beide Gentse abdijen zelfs elkaars heiligen opnemen in hun respectieve litanieën. Zie M. COENS, 'Anciennes litanies des saints (suite)', *Analecta bollandiana*, 59 (1941), pp. 272-298, hier 271-282.

¹⁴⁸ Zie ook P.J. GEARY, *Furta sacra: Thefts of relics in the central Middle Ages* (Princeton, 1978), pp. 60-61.

¹⁴⁹ WERRICUS GANDENSIS (?), *Vita Bertulfi*, p. 682.

¹⁵⁰ HUYGHEBAERT, 'La consécration de l'église abbatiale', pp. 129-134.

¹⁵¹ WERRICUS GANDENSIS (?), *Vita Bertulfi*, p. 685. Zie ook HUYGHEBAERT, 'La consécration de l'église abbatiale', pp. 137-140.

werkelijkheid dus niet onverdeeld positief zijn geweest. Niettemin hebben we hierboven gezien dat de pieterlingen er enkele jaren na 1073 al niet meer voor terugdeinsden om die rol helemaal in hun voordeel om te buigen. Inderdaad, in de tekst *De certissima sancti Florberti translatione* (nr. 26) uit 1079 gingen zij plots en volkomen onterecht beweren dat Adalbero in 975, tijdens de wijding van de nieuwe abdijkerk, al was overgegaan tot een eerste verheffing van het lichaam van Florbertus, de abt waarvan zij nog steeds met alle macht probeerden aan te tonen dat die in hun instelling begraven lag.¹⁵²

Nadat de pieterlingen dus met hun al dan niet fictieve verslagen van translaties uit het verre verleden op korte tijd een opvallende nieuwe hagiografische trend hadden ingezet, merken we dat hierop ten slotte ook in de Sint-Baafsabdij een antwoord is geformuleerd en wel via de redactie van de zogenaamde *Translatio sanctorum Livini et Bricii pueri Gandavum an.1007* (nr. 27).¹⁵³ Die tekst valt eigenlijk al buiten de in deze bijdrage behandelde periode 941-1079, maar het is duidelijk dat hij nog expliciet deel uitmaakt van de hagiografische dialogen die tot hertoe zijn geschetst. Het is moeilijk de *Translatio Livini* met zekerheid te dateren. Wellicht stamt dit verslag uit de late elfde of eerste helft van de twaalfde eeuw. Er wordt geen melding in gemaakt van de translatie die op 2 oktober 1083 werd georganiseerd, waarbij Livinus' relieken in een nieuw schrijn werden geplaatst, dus misschien dateert de tekst wel van kort daarvoor.¹⁵⁴ Met deze *Translatio Livini* zijn de bavelingen er vooral in geslaagd een hele nieuwe reliekgeschiedenis te weven rond een aantal feiten en teksten die tot dan toe goed gekend waren. Ten eerste was er het historische gegeven dat de Duitse koning Hendrik II in de zomer van 1007 nog een veldtocht door Brabant en Vlaanderen had ondernomen tegen graaf Boudewijn IV. Zoals we hoger hebben gezien, weten we uit de kroniek van Thietmar van Merseburg dat de koning toen echter nog gastvrij ontvangen is in de Sint-Baafsabdij.¹⁵⁵ In de brief van abt Othelbold aan gravin Otgiva (nr. 13) uit de jaren 1020 was vervolgens voor het eerst sprake geweest van een zekere Livinus die zou zijn vermoord in een *villa hereditaria* van Sint-Baafs.¹⁵⁶ Ten derde was er de verzonnen *Passio Livini* (nr. 16) uit het midden van de elfde eeuw, waarin overigens Esse nog werd aangeduid als de plaats van Livinus' marteldood.¹⁵⁷ En uit de *Miracula secunda Bavonis* (nr. 25) weten we ten slotte dat zich vanaf de jaren 1060 onder abt Folpert (1040-1066) een jaarlijkse bedevaart was gaan ontwikkelen op 28 juni naar het oorspronkelijke graf van Livinus dat intussen in

¹⁵² *De certissima*, p. 642-643

¹⁵³ Voor de meest volledige editie: *Translatio sanctorum Livini et Bricii pueri Gandavum an.1007*, ed. GHESQUIERUS, in *Acta sanctorum Belgii selecta*, 3, pp. 130-136.

¹⁵⁴ Zie ook O. HOLDER-EGGER, *MGH SS.*, 15/2, p. 611.

¹⁵⁵ Zie noot 15.

¹⁵⁶ Zie noot 93.

¹⁵⁷ Zie noot 101.

Houtem werd gesitueerd. Houtem was echter net zomin als Esse een *villa hereditaria* van de bavelingen.¹⁵⁸

Wat de *Translatio Livini et Bricii pueri Gandavum an.1007* uiteindelijk op basis van deze gegevens heeft gecreëerd, vormt een schitterend voorbeeld van een ware middeleeuwse *invention of tradition*, waarbij aan de jaarlijkse processie die onder abt Folpert was ontstaan een soort extra legitimerende en naar alle waarschijnlijkheid volledig fictieve voorgeschiedenis werd verleend.¹⁵⁹ Volgens deze tekst bestond er al van oudsher een cultus van de h. Livinus in Houtem. Diens tombe had de Noormanneninvallen overleefd en bisschop Theodericus van Kamerijk (830-863) had er zelfs al een eerste verheffing van zijn relieken gecelebreerd. Wanneer vervolgens Hendrik II in 1007 zijn veldtocht ondernam, sloeg die zijn kamp op bij Houtem. Terwijl zijn mannen daar stevig mochten plunderen, vatte hij er zelf het plan op om de relieken van Livinus mee te roven. Zijn soldaten slaagden daar echter niet in – zij werden door plotse blindheid getroffen –, waarna Hendrik tot inkeer en boetedoening kwam en vele offers bracht ter ere van de heilige. Daarop besloot abt Erembold van Sint-Baafs (998-1017) de relieken van Livinus naar de Sint-Baafsabdij te laten overbrengen, aangezien, zo stelt de tekst volkomen onterecht maar met de bedoeling aansluiting te vinden bij de brief van Othelbold, Houtem een '*locus (...) haereditarius (...) ex antiquo*' was.¹⁶⁰ Die overbrenging naar Gent verliep niet zonder moeite. Op een bepaald moment bleken de relieken zo zwaar te zijn geworden dat ze niet meer verplaatsbaar waren. Uiteindelijk begreep de abt dat hij enkele deeltjes van het lichaam van de heilige in Houtem diende achter te laten en maakte hij met Livinus de afspraak dat hij eenmaal per jaar op 28 juni, de dag voor het feest van de heiligen Petrus en Paulus, een bedevaart met diens relieken naar Houtem zou ondernemen. Die belofte verwaterde echter na het overlijden van Erembold in 1017 en werd pas onder abt Folpert opnieuw hersteld. Tot daar de hoofdlijnen uit de *Translatio Livini et Bricii pueri Gandavum an.1007*. Het mag duidelijk zijn dat deze tekst heel wat elementen bevat die op de grote scepsis van historici

¹⁵⁸ Zie noot 110.

¹⁵⁹ Het concept '*invention of tradition*' werd voor het eerst heel mooi uitgewerkt in E. HOBSBAWM en T. RANGER (eds.), *The invention of tradition* (Cambridge, 1984).

¹⁶⁰ *Translatio Livini et Bricii*, p. 132.

kunnen rekenen.¹⁶¹ In elk geval is duidelijk dat de Livinuscultus, met alle ver-
dichting waarmee die is omgeven, pas vanaf het midden van de elfde eeuw
een reële betekenis heeft gekregen in Gent en dat het verslag van de over-
brenging van Livinus' relieken uit Houtem in 1007 vooral bijzonder goed past
in een nieuwe trend die pas in de Gentse hagiografische dialogen van de twee-
de helft van de elfde eeuw was ingezet.

¹⁶¹ Vooral sinds COENS, 'L'auteur de la *Passio Livini*', pp. 287-297 wordt er
nog weinig geloof gehecht aan het historische karakter van de *Translatio Livini (...)*
an.1007. Niettemin heeft Christoph Maier in zijn recente onderzoek weer een pleidooi
gevoerd voor de opvatting dat er wel degelijk een Livinuscultus in Houtem moet heb-
ben bestaan én dat Livinus' relieken in 1007, in weliswaar onduidelijke omstandighe-
den, zijn overgebracht naar Gent. Zie MAIER, 'Saints, tradition and monastic identity',
pp. 250-256. In zijn argumentatie beschouwt Maier de *Translatio Livini (...)*
an.1007 niet als een onderscheidbare laat-elfde- of vroegtwaalfde-eeuwse tekst, maar
slechts als een inleidend deel, mogelijk gebaseerd op een ouder narratief, bij het trans-
latieverslag dat is opgesteld na een tweede verheffing van de relieken van Livinus te
Gent op 27 juni 1171, uitgegeven als de *Translatio Livini Flandrensis an. 1171*, ed.
GHESQUIERUS, in *Acta sanctorum Belgii selecta*, 3, pp. 138-139. Hij meent dat de
sceptis onder historici aangaande de realiteit van de *adventus* van 1007 vooral is inge-
geven door het feit dat men ten onrechte op basis van de *Translatio Livini (...)* *an.1007*
heeft aangenomen dat de overbrenging van de relieken van Livinus in 1007 op 27 juni
zou zijn gevallen, wat niet overeenstemming is te brengen met Hendriks campagne die
van pas start ging in juli van dat jaar en op 19 augustus resulteerde in diens binnen-
vallen in Gent. Op basis van gegevens uit een twaalfde-eeuws martyrologium van de
Sint-Baafsabdij, uitgegeven door M. COENS en J. VAN DER STRAETEN, 'Un marty-
rologe du XIIe siècle à l'usage de Saint-Bavon de Gand (Brit. Mus., Egerton 2796)',
Analecta bollandiana, 84 (1966), pp. 129-157, hier pp. 140-143 en uit de veertiende-
eeuwse *Annales S. Bavonis*, ed. G.H. PERTZ, in *MGH SS*, 2 (Hannoverae, 1829),
pp. 185-191, hier pp. 189-190 maakt Maier vervolgens een terecht onderscheid tussen
drie verschillende ceremonies die vanaf de twaalfde eeuw werden gememoreerd: de
veronderstelde *adventus* van de relieken van Livinus in Gent op 17 augustus 1007 –
wat wel kan samenvallen met koning Hendriks expeditie –, de *translatio prima* op
2 oktober 1083 en de *translatio secunda* op 27 juni 1171. De feestdag op 27 juni zou
volgens Maier dus pas betekenis hebben gekregen vanaf 1171. De argumentatie voor
de opvatting van Maier blijft niettemin heel wankel op enkele punten en verwaarloost
een aantal belangrijke problemen: ten eerste dat de processie op 27 juni al wordt ver-
meld in de laat-elfde-eeuwse *Miracula prima Bavonis*; ten tweede dat in het midden
van de elfde eeuw Esse nog als sterfplaats van Livinus werd beschouwd; ten derde dat
de onterechte kwalificatie van Houthem als *locus (...)* *hereditarius* in de *Translatio
Livini (...)* *an.1007* vooral sterk lijkt op een poging om een overeenstemming te berei-
ken met de schaarse informatie die voor het eerst was terug te vinden in de brief van
Othelbold; en ten vierde het feit dat de bavelingen in 1007 nog de gastheren van
Hendrik II waren geweest wat niet bepaald het beeld ondersteunt van een Hendrik II
die de bezittingen van de bavelingen ging plunderen. Hier kan ook verwezen worden
naar de lezing die door Georges Declercq is gegeven op het Livinuscolloquium op
5 mei 2007, die jammer genoeg niet gepubliceerd is in dit volume, maar waarin nog
op tal van verder te onderzoeken pistes werd gewezen voor de deconstructie van de
Livinuscultus.

8. Conflict en identiteit: balans na anderhalve eeuw rivaliteit

In zijn baanbrekende studie *Phantoms of remembrance. Memory and oblivion at the end of the first millennium* uit 1994 heeft de Amerikaanse mediëvist Patrick Geary mooi aangetoond hoe de periode na het uiteenvallen van het Karolingische Rijk en na de Noormanneninvallen zich heel uitgesproken heeft geleend tot een bijzondere omgang met het verleden.¹⁶² Het machtsvacuum dat vanaf de late negende eeuw was ontstaan, diende immers weer te worden ingevuld. Dat ging gepaard met heel creatieve processen van vergeten en herinneren. Geary onderzocht daartoe onder meer *cartularia*, kloosterkronieken, politieke geschiedenissen, egodocumenten... maar uit het voorgaande mag duidelijk zijn geworden dat ook hagiografische narratieven bijzonder interessante teksten zijn voor een dergelijk onderzoek. Bij de zoektocht naar een nieuw machts-evenwicht tussen de Gentse abdijen en naar nieuwe monastieke identiteiten voor elk van beide instellingen hebben die hagiografische teksten een hoogst belangrijke rol gespeeld.

Doorheen haar hagiografische productie heeft de Sint-Pietersabdij zich voornamelijk laten kennen als een materieel welvarende en politiek goed ondersteunde instelling die vooruit kon kijken na de ommekeer in haar machtsverhouding met de Sint-Baafsabdij. De aanvankelijke inspanningen van de monniken van Sint-Pieters om via andere dan hagiografische bronnen te wijzen op hun ouderdom en institutionele primogenituur waren vooral belangrijk in het kader van hun usurperende ambities. Zij wilden zich immers via die ouderdomsdiscussie opwerpen als de rechtmatige erfgenaam van het Gentse monastieke prestige en tevens van heel wat bezittingen die voorheen aan de Sint-Baafsabdij hadden toebehoord. Maar de hagiografie werd daarentegen amper door de pieterlingen aangewend als een instrument om hun sacrale verleden op te hemelen. De eerste reeks hagiografische teksten uit de Sint-Pietersabdij legde juist heel sterk de nadruk op de recente materiële verrijking met nieuwe relieken en de steun die de graaf van Vlaanderen daarbij geboden had. De interesse voor de heilige levens achter die nieuwe relieken bleef bijzonder gering. De bestaande en geïmporteerde vroegmiddeleeuwse *vitae* van bijvoorbeeld Amalberga of Wandregisilus volstonden lange tijd als bewijsstukken van de sacraliteit van de recent verworven relikwieën. Voor de Sint-Pietersabdij betekende de nieuw vergaarde reliekenschat ook een middel tot verdere verrijking. Zo konden nieuwe eigendomsrechten zoals te Fontenelle in Normandië worden geclaimd. Zelfs Dunstans tijdelijk verblijf in de abdij resulteerde enkele jaren later in de schenking van belangrijke domeinen nabij Londen. Gezien haar positie van sterk op het heden gerichte instelling hoeft het daarnaast niet te verwonderen dat ook de belangrijkste monastieke her-

---

¹⁶² P.J. GEARY, *Phantoms of remembrance. Memory and oblivion at the end of the first millennium* (Princeton, 1994).

TWISTEN VIA HEILIGEN

vormingstendensen vrijwel uitsluitend in de teksten van de Sint-Pietersabdij hun sporen hebben gelaten. In de tiende eeuw was er de invloed van Gerardus van Brogne geweest, die precies een groot promotor was van de nieuwe reliekencultus, en had de abdij bovendien haar tijdelijke banneling Dunstan tot model gediend om ook in Engeland hervormingen door te voeren. In de elfde eeuw wist de abdij vervolgens Richard van Saint-Vanne aan te trekken als abt, ook al zou een van diens latere opvolgers, Everhelmus, kort na het midden van de elfde eeuw als door de graaf geparchuteerde abt voor een minder geslaagde episode in de abdijschiedenis zorgen. Niettemin stonden vanuit de Sint-Pietersabdij zelfs in die moeilijke periode nog belangrijke hervormingsgezinde figuren op, zoals bijvoorbeeld Werricus, een latere medestichter van Affligem, die mogelijk de auteur van verschillende hagiografische teksten is geweest waarin de disciplinerende van de hoge clerus een opvallende karakteristiek vormt. Ten slotte merken we dat het pas ruim een eeuw na haar restauratie in 941 was dat de Sint-Pietersabdij prat leek te willen gaan, niet alleen op haar nieuwe verwezenlijkingen, maar ook op haar sacrosancte traditie. Pas toen begonnen, aanvankelijk voorzichtig via de figuur van abt Florbertus, maar daarna vooral via de heiligen Amalberga, Bertulfus van Renty en Gudwalus, ook de levensgeschiedenissen achter de relieken in soms sterk geromantiseerde narratieven op enige aandacht te rekenen.

Een heel ander beeld laat zich aflezen uit de intensieve hagiografische propagandavoering zoals die in de Sint-Baafsabdij tot ontwikkeling kwam na het midden van de tiende eeuw. De Sint-Baafsabdij profileerde zich daarin vooral als een oude instelling die krampachtig een verloren machts- en autoriteitspositie wou terugwinnen. De eerste hagiografische teksten van na haar restauratie zetten meteen bijzonder sterk in op het verre verleden van de instelling, op de plaats van de abdij in de heilsgeschiedenis en uiteraard op de belangrijkste oude patroonheilige Bavo, van wie het leven en de wonderkracht meermaals in herinnering werden gebracht. Wanneer de bavelingen vervolgens een aantal succesvolle recepten uit de heiligencultus van de Sint-Pietersabdij trachtten over te nemen, bleven zij die sterk kruiden met hun eigen preoccupatie met het sacrale verleden. Dankzij de onverhoopte steun die zij vanaf de jaren 970 van keizer Otto II mochten genieten, wisten ook zij nieuwe – weliswaar sterk verdachte – relieken naar hun abdij te halen. Maar in de teksten die zij over deze heiligen schreven, werd de nadruk meteen weer heel sterk op levensverhalen gelegd. Deze relieken moesten met andere woorden eerst via een *vita* geconsacreerd worden vooraleer zij tot het symbolische kapitaal van de abdij konden bijdragen. In de hagiografie van de heilige Landoaldus merken we bovendien dat de oorsprong van alle rampspoed voor de bavelingen, namelijk de Noormanneninvallen, kon evolueren tot een gemakkelijk excuus om het gebrek aan verifieerbare bronnen voor het nieuw gecreëerde verleden te verantwoorden. Een gebrek aan betrouwbare bronnen kon bovendien worden opgevangen door uit te pakken met de autoriteit van sterke, al dan niet verzonnen auteursnamen: die van Notger van Luik voor het

Afbeelding 6 – De rotulus mortuorum of dodenrol uit 1406 van de Sint-Baafsabdij met een miniatuur waarop de heiligen Livinus, Bavo, Landoaldus en Macharius zijn afgebeeld. (Copyright: Gent, Sint-Baafskathedraal).

TWISTEN VIA HEILIGEN

leven van Landoaldus, later ook die van de h. Bonifatius voor het geheel gefabuleerde leven van Livinus.¹⁶³ Heel typisch ook voor de hagiografie binnen de Sint-Baafsabdij zijn de duidelijke inspanningen die zijn geleverd tot het creëren van een soort heilige gemeenschap uit het verleden, waarin de heiligen Bavo, Landoaldus, Landrada, Florbertus en Livinus allemaal met elkaar in relatie werden gebracht.¹⁶⁴ Zelfs wanneer de bavelingen met de h. Macharius een gast van de abdij tot eigentijdse heilige wisten te verheffen, zorgden zij ervoor dat die via een visioen deel ging uitmaken van de lokale *familia* van heiligen. Een mooi vroeg-vijftiende-eeuws getuigenis van die heilige gemeenschapsvorming is terug te vinden op de miniatuur waarmee de dodenrol van de Sint-Baafsabdij aanvangt: daarop staan Livinus, Bavo, Landoaldus en Macharius als één hechte groep van beschermheiligen afgebeeld (Afbeelding 6).

De casus van de Gentse abdijen tijdens de volle middeleeuwen toont dus heel goed aan dat dergelijke religieuze instellingen op geheel eigen wijze konden reageren op de plotse herschikking van hun onderlinge machtsevenwicht en dat ook de ontwikkeling van hun respectieve groepsidentiteit daar sterk door getekend werd. In de monastieke profilering van de Sint-Pietersabdij zou men als het ware de attitude van de *nouveau riche* kunnen onderscheiden, van wie het institutionele en religieuze prestige vooral op onmiddellijke materiële verrijking was gestoeld en die pas na ruim een eeuw de behoefte aan enige historisering van haar prestige ging voelen. Voor de Sint-Baafsabdij gaat daarentegen erg goed op wat de Nieuw-Zeelandse historicus John Pocock ooit heeft gesteld, namelijk dat wanneer de traditionele verbanden tussen heden en verleden op de helling komen te staan, vooral degenen die daar het meest door getroffen worden reageren met een hervormen van het begrip van hetgeen heden en verleden met elkaar verbindt in termen van een nieuwe continuïteit.¹⁶⁵ De bavelingen hebben als het ware de vroege middeleeuwen heruitgevonden in de loop van de elfde eeuw, en daardoor ook de generaties na hen opgezadeld met die nieuwe imaginaire constructie. Belangrijk is echter dat we hebben gezien dat deze uiteenlopende groepsidentiteiten zijn gerealiseerd via

---

¹⁶³ Zie hierover ook DEPLOIGE, 'Anonymat et paternité littéraire', *passim*, sterk voortbouwend op M. FOUCAULT, 'Qu'est-ce qu'un auteur?', in *Dits et écrits* (Paris, 1994), pp. 789-821 en M.M. BAKHTIN, 'From notes made in 1970-71', in *Speech genres*, pp. 132-158, hier p. 153.

¹⁶⁴ Zie ook MAIER, 'Saints, tradition and monastic identity', pp. 248-249.

¹⁶⁵ J. POCOCK, 'The origins of the study of the past: A comparative approach', *Comparative studies in society and history*, 4 (1962), pp. 209-246, hier p. 217. Eveneens aangehaald in GEARY, *Phantoms of remembrance*, p. 8. Zie ook, voor een toenadering tussen het onderzoek van Patrick Geary en een aantal inzichten uit de psychologie: F. GEERARDYN en J. DEPLOIGE, 'Van *memorabilia* naar *memoranda*. Over de herinneringsarbeid in de historiografie', *Psychoanalytische perspectieven*, 37-38 (1999), pp. 159-174.

een continue dialoog, gevoerd via hagiografische teksten. Dit veronderstelde enerzijds dat men een aantal spelregels van het genre diende te blijven respecteren om tegemoet te komen aan de verwachtingshorizon van lezers en luisteraars: die dienden de geproduceerde teksten uiteraard als heiligenlevens, translatieverslagen, mirakelcollecties... te herkennen. Doch anderzijds hebben we ook gemerkt hoe precies dat hagiografische genre doorheen die dialoog aan een aantal belangrijke vernieuwingen onderhevig is geweest. Denken we aan het ophemelen van relikverwervingen, het naar voren schuiven van eigentijdse heiligen, het creëren van gemeenschappen van heiligen, het romantiseren van oude heiligenlevens, het memoreren van al dan niet reële reliktranslaties uit een ver verleden... Vele van die discursieve vernieuwingen zijn overigens ook illustratief voor de belangrijkste meer algemene ontwikkelingen die men in de hagiografie van de volle middeleeuwen kan waarnemen.¹⁶⁶ Maar het boeiende aan de Gentse hagiografie is dat we in deze literatuurproductie zo goed hebben kunnen waarnemen dat dergelijke vernieuwingen nooit uit de lucht komen vallen als geheel isoleerbare particuliere initiatieven, maar dat ze steeds het resultaat zijn van debat en conflict, van discursieve interactie.

---

¹⁶⁶ Dit wordt precies het thema van mijn boek *Strategies and tactics in medieval hagiography. Discourse, church, and society in the medieval Low Countries, c. 920-c. 1320* (Turnhout, te verschijnen).

HANDEL EN WANDEL MET EEN HEILIGE Organisatie van en deelnemers aan de laatmiddeleeuwse Sint-Lievensprocessie vanuit de Gentse Sint-Baafsabdij naar Sint-Lievens-Houtem (tot 1540)

Paul Trio

Inleiding

Toen Karel V overging tot de afschaffing van de georganiseerde Sint-Lievensprocessies vanuit de stad Gent naar Sint-Lievens-Houtem, was dat in de eerste plaats een politieke zet. Al te vaak had deze in oorsprong en in wezen religieuze manifestatie aanleiding gegeven tot oproer tegen de overheid, zodat maatregelen om deze bron van mogelijke opstand in de kiem te smoren, zich opdrongen. De afschaffing kaderde trouwens in een ruim pakket van maatregelen, de zogenaamde Karolijnse Concessie, waarmee de keizer op 30 april 1540 de stad Gent bestrafte vanwege haar openlijke verzet van het jaar tevoren.¹ Het door Karel V aangestelde nieuwe stadsbestuur (10 mei 1540) proclameerde overeenkomstig de *Concessio* op 27 juni 1540 dat *niement vergade-*

---

¹ Art. 74, zie de uitgave door A.E. GHELDOLF, A. BOIS en L. DE HONDT (eds.), *Coutume de la ville de Gand* (Coutumes des Pays et comté de Flandre), 2 dln., Brussel, 1887, II, pp. 172-173. Voor deze opstand en de reactie van Karel V, zie J. DECAVELE en P. VAN PETEGHEM, "Gent 'absoluut' getemd", in: J. DECAVELE (red.), *Gent. Apologie van een rebelse stad. Geschiedenis. Kunst. Cultuur*, Antwerpen, 1989, pp. 107-134, hier pp. 107-112; V. FRIS, *Histoire de Gand depuis les origines jusqu'en 1913*, Gent, 1930 [2de ongewijzigde editie van Parijs-Brussel, 1913], pp. 172-196; N. MADDENS, *De opstandige houding van Gent tijdens de regering van Keizer Karel V (1515-1540)* (Oostvlaams Verbond van de Kringen voor Geschiedenis. Voorlichtingsreeks, 17), Maldegem, 1978; H. SOLY, "Openbare feesten in Brabantse en Vlaamse steden, 16de-18de eeuw", in: *Het openbaar initiatief van de gemeenten in België. Historische grondslagen (Ancien Régime). Handelingen van het 11e Internationaal Colloquium te Spa, 1-4 sept. 1982* (Pro civitate. Historische uitgaven, reeks in -8°, 65), Brussel, 1984, pp. 605-636, hier p. 618; W. BLOCKMANS en J. VAN HERWAARDEN, "De Nederlanden van 1493 tot 1555: binnenlandse en buitenlandse politiek", in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem, 1980, V, pp. 443-491, hier pp. 473-476; J. DAMBRUYNE, "Keizer Karel: meester of knecht?", in: J. DECAVELE (red.), *Keizer tussen stropdragers. Karel V 1500-1558*, Leuven, 1990, pp. 156-173; en recent J. DAMBRUYNE, *Corporatieve middengroepen. Aspiraties, relaties en transformaties in de 16de eeuwse Gentse ambachtswereld*, Gent, 2000, passim en vooral pp. 613-634. Diverse elementen worden ook hernomen in de studies over de Sint-Lievensprocessie die hierna vermeld worden. Over het verloop en de socio-politieke betekenis en contextualisering, zie de bijdrage van M. BOONE in deze bundel.

ringhe maken en zoude, zonderlinghe van te reysen met vergaderinghe Thauthem.² Dit ernstige voorval, de zeer subjectieve beschrijving van de processie door een keizersgezinde auteur ca. 1541,³ eerdere baldadigheden zoals die van Gentse processiegangers in 1301 te Sint-Lievens-Houtem,⁴ het oproer in 1467 nadat de processie in Gent teruggekeerd was⁵ en de talrijke voorgebo-

² H. NOWE, "Gentse voorgeboden op de St.-Lievensbedevaart", in: *Miscellanea J. Gessler*, Antwerpen, 1948, II, pp. 967-970, hier p. 969. Ook aangehaald in P.C. VANDER MEERSCH (ed.), *Memorieboek der stad Ghendt van 't j. 1301 tot 1737* (Maatschappij der Vlaemsche Bibliophilen, 2de reeks, 15), 4 dln., Gent, 1852-1861, II, pp. 211 en 218; en op basis van de stadsrekeningen: F. DE POTTER, "De St. Lievensprocessie uit Gent naer Houtem", *De Vlaamsche kunstbode* 28 (1898) pp. 5-17, hier 17. Dit voorgebod werd tot 1545 jaarlijks herhaald.

³ M. GACHARD (ed.), *Relation des troubles de Gand sous Charles-Quint, par un anonyme; suivie de trois cent trente documents inédits sur cet événement* (Chroniques Belges, -4e), Brussel, 1846, pp. 102-107. Ook gedeeltelijk uitgegeven op basis van GACHARD door J. GESSLER, "De aloude bedevaart naer Sint-Lievens-Houtem", *Oostvlaamse Zanten* 16 (1941) pp. 65-73, hier pp. 69-72, en diverse parafraseringen bij P. CLAEYS, *Pages d'histoire locale Gantoise*, Gent, 1885, I, pp. 114-121; DE POTTER, "De St. Lievensprocessie", pp. 8-12; IDEM, "Schets eener geschiedenis van de gemeentefeesten in Vlaanderen", *Annales de la Société royale des beaux-arts et de littérature de Gand* 12 (1869-1870) pp. 41-188, hier pp. 52-54; G. CELIS, *De bedevaartplaatsen in Oost-Vlaanderen*, Gent, 1914, pp. 111-112. Voor de datering zie ook nog V. FRIS, *Bibliographie de l'histoire de Gand depuis l'an 1500 jusqu'en 1850. Répertoire méthodique et raisonné des écrits anciens et récents concernant la ville de Gand dans les temps modernes* (Buitengewone uitgaven der Maatschappij van Geschiedenis en Oudheidkunde van Gent, 2), Gent, 1921, p. 41. De auteur moet misschien gezocht worden in het milieu van de keizerlijke hofhouding, maar hij moet ongetwijfeld Gentse connecties gehad hebben, waardoor hij bijzonder goed gedocumenteerd was. Zijn uitgebreide negatieve beschrijving van de processie had eigenlijk tot doel de afschaffing ervan door Karel V te verantwoorden. Zie ook nog een korte beschrijving door een Duitse humanist met eenzelfde neerbuigende houding, enkele jaren eerder geschreven: R. FONCKE, "Het oordeel van een 16e-eeuwse Duitser over de Sint-Lievensprocessie van Gent", *Oostvlaamse Zanten* 30 (1955) pp. 161-163.

⁴ Verhaald in de *Annales Gandenses*, zie F. FUNCK-BRENTANO (ed.), *Annales Gandenses. Nouvelle édition* (Collection de textes pour servir à l'étude et à l'enseignement de l'histoire), Parijs, 1896, p. 15. Aangehaald door G. BERINGS en C. LEBBE, "Abbaye de Saint-Bavon", in: *Monasticon Belge*, Deel VII: *Province de Flandre Orientale*, Luik, 1988, I, pp. 11-67, hier pp. 48 en 50.

⁵ Tegenmaatregelen van Karel de Stoute volgden op 8 januari 1469. Hierover, met verwijzing naar oudere literatuur: P. TRIO, *Volksreligie als spiegel van een stedelijke samenleving. De broederschappen te Gent in de late middeleeuwen (12de-16de eeuw)*, Onuitgegeven doctoraat, K.U.Leuven, 1989, II, pp. 113-114; R. FONCKE, "Kaliothe af". Commentaar bij een laat-middelnederlands kwatrijn", *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde* (1951) pp. 95-114; M. BOONE, "Openbare diensten en initiatieven te Gent tijdens de late middeleeuwen (14de-15de eeuw)", in: *Het openbaar initiatief*, pp. 71-114, hier: p. 101; P. ARNADE, "Secular Charisma, Sacred Power: Rites of Rebellion in the Ghent Entry of 1467", *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Nieuwe reeks 45 (1991) pp. 69-94. Zie ook de in de noten 6 en 7 opgenomen literatuur en verder in deze bundel de bijdrage van Marc BOONE.

HANDEL EN WANDEL MET EEN HEILIGE

den betreffende deze processie,⁶ hebben ertoe geleid dat de processie tot hertoe haast uitsluitend vanuit die hoek werd bekeken, waarbij in de studies telkens veel nadruk werd gelegd op het rumoerige karakter ervan en de baldadigheden die plaatsvonden.⁷ Volgens de meesten van de vroegere auteurs die dit onderwerp bestudeerden, was de processie niet veel meer dan een uiting van buitensporig wangedrag dat nog weinig met religie te maken had. Of zoals Rogghe het beeldrijk beschreef: *De misselijke processies van St.-Lieven dienden meer het klein geloof en de lage aandriften dan de ware werkelijke vroomheid.*⁸ Automatisch duwde deze al te sterke focus op dit ene aspect de meer religieuze inhoud, functie en context van de Sint-Lievensprocessie wat in de vergeethoek. Dat de processie heel vaak aanleiding gaf tot gedragingen die volgens tijdgenoten niet door de beugel konden, en zelfs aan de basis lag van regelrechte opstanden tegen de landsheer en zijn gedweë stadsbestuur kan en moet uiteraard niet ontkend worden. Tevoren heeft men deze processie reeds meermaals politiek proberen te duiden door haar te bestuderen tegen de achtergrond van de toenmalige sociaal-economische ontwikkelingen; dit onderzoek zullen wij hier niet overdoen.⁹ In deze bijdrage willen wij precies helpen te verklaren waarom deze processie zo een duidelijk politieke en sociale connotatie kreeg, door het ontstaan, de organisatie en de deelnemers ervan te analyseren. Hoe was het in godsnaam mogelijk dat bepaalde krachten deze processie konden accapareren om hun politiek-sociale programma door te voeren of af te dwingen? Wij proberen daarom ook na te gaan waar deze Sint-Lievensprocessie precies gesitueerd moet worden binnen het rijke landschap van processies en sacrale optochten in de Nederlanden van de late middeleeuwen. Het is geenszins de bedoeling om hier een gedetailleerde beschrijving van de processie met al haar gebruiken en rituelen te geven. Dat is, in zekere zin,

---

⁶ Naast de literatuur in de voetnoot hierna, in het bijzonder NOWE, "Gentse voorgeboden".

⁷ Zie hiervoor K.-L. DIERICX, *Mémoires sur la ville de Gand*, 2 dln., Gent, 1814-1815, II, pp. 398-403; A. VAN LOKEREN, *Histoire de l'abbaye de Saint-Bavon et de la crypte de Saint-Jean*, 2 dln., Gent, 1855, I, pp. 112 en 115-116; DE POTTER, "Schets", pp. 52-56, IDEM, "De St. Lievensprocessie"; GESSLER, "De aloude bedevaart", p. 66; P. ROGGHE, "Gent in de XIVde en de XVde eeuw. De geestelijkheid en haar tijd", *Appeltjes van het Meetjesland* 24 (1973) pp. 102-145, hier pp. 126-128; A. VAN WERVEKE, *Gedenkbladen uit het leven onzer voorouders* (Uitgaven van het Willemfonds, 19), Gent, 1936, p. 10.

⁸ ROGGHE, "Gent in de XIVde en de XVde eeuw. De geestelijkheid", p. 128.

⁹ Concrete literatuur, zie telkens tevoren. Meer algemeen over het inkaderen van (stedelijke) laatmiddeleeuwse processies binnen de ruime maatschappelijke ontwikkelingen, bv. M. BOONE, "Les Gantois et la grande procession de Tournai: aspects d'une sociabilité urbaine au bas moyen âge", in: J. DUMOULIN en J. PYCKE (reds.), *La grande procession de Tournai (1090-1992). Une réalité religieuse, urbaine, diocésaine, sociale, économique et artistique*, Doornik-Louvain-la-Neuve, 1992, pp. 51-58, hier p. 52; SOLY, "Openbare feesten", pp. 619-620.

al elders gebeurd¹⁰ en in het kader van een uitgave is er ook een uitgebreidere studie betreffende dit aspect in voorbereiding.¹¹ Wie het volledige verloop van deze processie – dat dankzij de bronnenoverlevering bijzonder goed gekend is¹² – analyseert, zal merken dat heel wat van de elementen die erin voorkomen ook in andere processies aanwezig zijn, zowel in Vlaanderen als daarbuiten.¹³ De processies die op andere feestdagen van de Sint-Baafsabdij uitgingen, maar ook die die door de naburige Sint-Pietersabdij georganiseerd werden, waren weliswaar kleinschaliger van opzet, maar verliepen volgens een zelfde stramen, waardoor zij een goed vergelijkingskader bieden voor de studie van de Sint-Lievensprocessie.¹⁴ Uit zo een vergelijking blijkt dat de processie zich in de eerste plaats profileerde als een religieuze manifestatie, wat zij in wezen en oorsprong dan ook was. Dit facet van de processie, dat hier minder tot uiting komt, mag zeker niet vergeten worden. Onze aandacht zal vooral uitgaan naar de institutionele omkadering van de processie, m.a.w. wie organiseerde en dirigeerde de processie? Vervolgens zullen wij kijken wie eraan participeerde. Dit moet ons toelaten om beter te begrijpen waarom de processie zo gemakkelijk in het politieke vaarwater belandde. Dit onderzoek volgt de tendens van de afgelopen jaren om de confrontatie te onderzoeken tussen gedirigeerde en beleefde religie, waarbij de abdij en haar monniken staan voor de kerkelijke – en tegelijk geleerde – overheid, en de deelnemers voor de

¹⁰ TRIO, *Volksreligie*, 1989, II, pp. 74-123, met vermelding van de belangrijkste bronnen op p. 93 e.v. Hierop sterk gebaseerd is J. MERTENS, “De Sint-Lievensprocessie”, in: M. DE COCK e.a. (reds.), *Met het hoofd onder de arm. Een cultuurhistorische blik op de Livinusverering in Sint-Lievens-Esse en Sint-Lievens-Houtem*, Gent, 2007, pp. 46-64. Recent verscheen op basis van dit rapport ook nog W. BRAEKMAN, “De bedevaart uit het St.-Baafsdorp bij Gent naar St.-Lievens-Houtem”, *Het Land van Aalst* (1998) pp. 111-130. Beide publicaties zijn echter op bepaalde punten met de nodige voorzichtigheid te gebruiken, omdat ze niet altijd precies zijn en voor sommige zaken nog te veel steunen op de onbewezen oudere misleidende publicaties. BRAEKMAN zegt trouwens volkomen ten onrechte dat de tweede hand in de kostersnota (zie hierna; dus vanaf f° 13 r°) *weinig interessante aanvullingen heeft toegevoegd*. Deze werden door hem *niet benut*, wellicht ook omdat zij *moeilijk leesbaar* zijn (p. 112 n. 5). BRAEKMAN gebruikt ook de kotersrekeningen niet.

¹¹ Deze uitgave van het kotersdocument (zie hierna onder voetnoot 16) zal door mijzelf in samenwerking met B. BOUCKAERT gebeuren.

¹² Zie hierna.

¹³ M. DE SMET, J. KUYS en P. TRIO, *Processions and Church Fabrics in the Low Countries during the Late Middle Ages. An Inquiry into Secular Influence on Ecclesiastical and Religious Matters on a Local Level* (Preprints uitgegeven door de Subfaculteit Letteren van de K.U.Leuven-Campus Kortrijk, 111), Kortrijk, 2006, pp. 5-82, met zeer uitgebreide bibliografie.

¹⁴ TRIO, *Volksreligie*, 1989, II, pp. 38-65 en 124-128; IDEM, “Volksdevotionele aspecten in de Sint-Jans- en de Sint-Baafskerk (tot omstreeks 1560)”, in: B. BOUCKAERT (red.), *De Sint-Baafskathedraal in Gent van Middeleeuwen tot Barok*, Gent-Amsterdam, 2000, pp. 13-44, hier pp. 37-44.

meer passieve en doorgaans niet of minder geleerde massa. In welke mate beantwoordde deze processie aan de doelstellingen en verwachtingen van beide partijen. Waren hun belangen gelijklopend of tegengesteld?

Van, voor en door de Sint-Baafsabdij¹⁵

Dat de belangrijkste bronnen over het verloop en de uitvoering van de Sint-Lievensprocessie afkomstig zijn van de Sint-Baafsabdij, zegt al heel wat over wie de touwtjes in handen had en ook wie de processie grotendeels financierde. Een zeer belangwekkende en haast unieke – voor wat betreft onze kennis van het laat-middeleeuwse processiegebeuren binnen de Nederlanden – informatiebron is een kostersnota.¹⁶ Wij kennen geen andere documenten uit de late middeleeuwen die zo gedetailleerd het verloop van een processie in de Nederlanden beschrijven.¹⁷ Dit handschrift, dat thans bewaard wordt in het Rijksarchief te Gent, in het fonds van de Sint-Baafsabdij, dateert grosso modo uit 1488/89 n.s. en de onmiddellijk daarop volgende jaren. In onze doctoraatsthesis uit 1989 over de Gentse broederschappen hebben wij, dankzij een tip van wijlen Dr. Gysseling,¹⁸ het document uitvoerig kunnen gebruiken. Het liet ons toe om de Sint-Lievensprocessie en de daaraan voorafgaande en de daarop volgende rituelen bij wijze van spreken van minuut tot minuut te volgen.¹⁹ In het kader van een onderzoek naar de muzikale opulstering van de processie, hebben wij aan de hand van deze nota nogmaals een overzicht gegeven van het verloop van de processie.²⁰

¹⁵ Op verzoek van keizer Karel V (1519-1556) vormde paus Paulus III (1534-1549) op 24 juli 1536 de Sint-Baafsabdij om tot een seculier kapittel. Op 12 mei 1540 verhuisde het kapittel naar de Sint-Janskerk in de binnenstad, die voortaan Sint-Baafskerk werd genoemd. Heel wat devoties, waaronder die ter ere van Sint-Lieven, werden meegenomen naar de nieuwe lokatie. Zie over deze gang van zaken, waar wij verder niet op ingaan, J. ROEGIERS, "Sint-Baafs: abdij, kapittel, kathedraal (1536-1657)", in: BOUCKAERT, *De Sint-Baafskathedraal*, pp. 106-139, hier pp. 106-122; TRIO, "Volksdevotionele aspecten", pp. 37-44.

¹⁶ RAG, SBAB, K 10672: papier, zonder band, 16 folio's, moderne foliëring in Arabische cijfers.

¹⁷ Men zou bv. nog kunnen verwijzen naar de richtlijnen voor het houden van de processie vanuit Brugge naar West-Rozebeke, zie uitgave in J. WEALE, "La procession et les confréries de Notre-Dame de Roosebeke", *La Flandre* 3 (1870) pp. 154-187.

¹⁸ GYSSELING liet daarover, met een kort relaas over het verloop van de processie, een kort artikeltje verschijnen: M. GYSSELING, "Bergenkruis en de Sint-Lievensbedevaart", *Heemkundig Nieuws. Contactblad van de heemkundige kring 'Oost-Oudburg' en het Documentatiecentrum voor streekgeschiedenis* 13 (1985) pp. 5-7, hier pp. 6-7. Zijn hierin geformuleerde intentie om het interessante register uit te geven, kreeg nooit uitvoering.

¹⁹ Zie literatuur in de noten 10 en 11.

²⁰ B. BOUCKAERT en P. TRIO, "Trompers, pipers en luders in de Gentse Sint-Baafsabdij (14de-16de eeuw). Over de muzikale opulstering van enkele processies", *Musica antiqua* 11 (1994) pp. 150-155, met ruime aandacht voor de muzikale begeleiding, die een wezenlijk onderdeel van de Sint-Lievensprocessie vormde. Het muzikale aspect komt ook elders in deze bundel aan bod, zie de bijdrage van Bruno BOUCKAERT.

Vanwege het grote belang van dit document voor elk onderzoek naar deze processie, is het nodig er de juiste draagwijdte van te kennen. Naast de vraag naar het auteurschap en de datering, dienen wij ons ook af te vragen waarom deze nota werd opgesteld en welke functie hij had. Uit de beginwoorden van de tekst op f° 4 r° kunnen wij reeds een aantal belangrijke zaken afleiden: *Item dit siin de costume van de costerie, de welke men huseert binnen de gheheele jare ende waren al zo ghehuseert binnen de costerscip van heeren Jan de Vos ende was ghescreven int jaer duust cccc ende lxxxviii*. In concreto gaat het hier dus om een uiteenzetting van de rechten en plichten van de opperkoster van de Sint-Baafsabdij wat betreft de liturgische plechtigheden die de Sint-Baafsabdij gedurende het jaar organiseerde. De opperkoster, die werd bijgestaan door twee secondanten, had vanuit zijn ambt de supervisie en het beheer over al het kerkmeubilair, en dus ook de relieken, en hierdoor speelde hij natuurlijk ook een belangrijke rol in de diensten en ceremonieën waarin die 'kerkschatten' gebruikt werden.²¹ Dat verklaart ook waarom de koster een cruciale plaats innam in de processies en ommegangen die in, rond en vanuit de Sint-Baafsabdij gingen, en waarbij relieken werden meegevoerd en tentoongesteld. Zijn verantwoordelijkheid in het sturen van deze plechtigheden bracht niet alleen plichten, maar ook allerlei baten met zich mee. Zowel de kostersnota als zijn rekeningen geven dat uitgebreid aan.

In deze kostersnota volgt na de genoemde hoofding een overzicht van alle plechtigheden, met nadruk op diegene waar de heiligen en de relieken van de Sint-Baafsabdij een hoofdrol in spelen. Het relaas start met nieuwdag of 1 januari en gaat zo in kalendervorm verder tot men op folio 6 v° start met de plechtigheden rond de feestdag van Sint-Lieven (van 24 juni tot de zondag na 29 juni). Alleen al de vaststelling dat de uiteenzetting betreffende de Sint-Lievensverering met haar processie doorloopt tot f° 16 v°, wijst erop hoe deze verering alle andere plechtigheden in en rond de Sint-Baafsabdij ver in de schaduw stelde. Op f° 16 v° volgen dan nog de feestelijkheden rond het feest van Landrada (8 juli) en het wijdingsfeest van de Triniteit.²² Dat toont ook

²¹ Zie hiervoor TRIO, *Volksreligie*, 1989, II, pp. 53-54. Zijn rol en activiteiten worden ook nader toegelicht in IDEM, "Ganda en Blandinium tijdens de late middeleeuwen. Een historisch overzicht (13de-15de eeuw)", in: G. DECLERCQ (red.), *Ganda & Blandinium. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs*, Gent, 1997, pp. 41-72, hier p. 53; E. PAIRON, "De financiën van de Sint-Baafsabdij in de 14^e-15^e eeuw", *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Nieuwe reeks 35 (1981) pp. 61-79, hier pp. 69-70; BRAEKMAN, "De bedevaart", p. 113. Bijstand kreeg hij van een onderkoster en een derde koster, zoals aangehaald wordt in bv. RAG, SBAB, K rol 12, a° 1380-81.

²² Mogelijk gaat het hier om de herdenking van de gelijknamige kapel. Betreffende al deze en andere plechtigheden binnen de context van de Sint-Baafsabdij, zie de uitvoerige bespreking in TRIO, *Volksreligie*, 1989, II, pp. 66-87 en 124-129.

HANDEL EN WANDEL MET EEN HEILIGE

aan dat het document niet volledig is, aangezien een derde van het jaar ontbreekt. Maar zelfs indien men daarmee rekening houdt, blijkt de dominantie van de festiviteiten rond Sint-Lieven toch niet te ontkennen, aangezien wij hier nog niet eens de feestvieringen in de rest van het jaar die betrekking hebben op Sint-Lieven (zie hierna) aanhalen, terwijl het reliekschrijn van Sint-Lieven toch ook regelmatig tijdens andere plechtigheden opduikt. Dat dit document ook effectief gebruikt werd als administratieve handleiding voor de koster, wordt ook bewezen door het feit dat de tekst die door de eerste hand geschreven werd (van f° 2 r° tot f° 12 r°), en die dus uit 1488/9 n.s. dateert,²³ her en der veranderd en aangevuld werd door één of meerdere latere handen. Zo schrapt één van deze latere handen stelselmatig het woord *trompers* en verving het door *pipers* (schalmeispeleers).²⁴ De folio's 12 v° - 16 v° werden trouwens alleen geschreven door die latere hand(en) en lopen inhoudelijk tot het jaar 1496. Hun onregelmatig karakter wijst eerder in de richting van een periodische optekening, waarbij de redactiedatum wellicht telkens overeenstemt met het jaar dat wordt beschreven. Deze toevoegingen neigen bovendien sterk naar het 'kroniekachtige', zodat men min of meer jaar per jaar de lotgevallen van de processie tot het einde van de 15de eeuw kan volgen. De aldus verkregen vrij uitvoerige informatie over de processie en de aanleunende rituelen, kan nog verder gespecificeerd of aangevuld worden door middel van de kosterrekeningen die vanaf de tweede helft van de 14de eeuw - zij het met

---

²³ Toch is dit deel van de nota over de bevoegdheden en verplichtingen van de koster slechts een kopie uit 1492/93 n.s., zoals blijkt uit f° 13 v°: *Item dit zin ghenoege de aude costumen die men gheploghen te huwseren heeft bijnnen den tijde van her Jan van de Kercove ende her Jan Walput ende her Lauwereins van Latruwen die coster waart int jaer 1482, ende waast toten jare '85, ende toe quam her Jan de Vos an, ende ordenerde desen boec int jaer '92 alzo men bijnnen zinen tijde dede.* Dit betekent dat wat door ons beschouwd werd als zijnde geschreven door de eerste hand (2 r° - 12 v°), niets anders is dan een afschrift van een ouder register dat opgemaakt werd in 1488/89 n.s. Aangezien de verandering van hand zich op 12 v° midden in een zin voltrekt, moet ook 12 v° - 13 v°, dat inhoudelijk een geheel is en dat loopt tot aan de melding van de opdracht, tot dat oorspronkelijke geheel behoord hebben. Uit de opdracht lijkt naar voren te komen dat de opgetekende gebruiken grotendeels teruggaan tot het midden van de 15de eeuw. Heer Jan van de Kerkhove trad als koster op in 1464-69, heer Laureins van Latruwen tussen 1482-85 en Jan de Vos vanaf 1485 (eventueel vanaf 24 dec.) tot 1500 (cf. kosterrekeningen). Heel wat gebruiken gaan zelfs terug tot het einde van de 14de eeuw en eventueel nog veel verder. Op f° 2 r° - 3 v° bevindt zich een aflatbrief uit 1345 (zie hierna).

²⁴ Zie hierover BOUCKAERT en TRIO, "Trompers", p. 153.

nogal grote lacunes – bewaard gebleven zijn.²⁵ Dankzij deze rekeningen kunnen wij de invoering van diverse gebruiken die opgesomd worden in de kostersnota min of meer chronologisch dateren. Uit de confrontatie van beide bronnen blijkt dat nogal wat gebruiken met financiële implicaties vooral in het laatste kwart van de 14de eeuw werden ingevoerd. Waar in 1381 de totale uitgave voor de processie in de rekeningen van de koster slechts 693 s. par. bedroeg, waarbij het leeuwendeel – met name 657 s. par. – naar de muziekuitvoering ging, liepen de uitgaven in 1401-02 al op tot 2283 s. 6 d. par., zonder de 49 stopen wijn mee te rekenen.²⁶ Dit kwam dus neer op een verdrievoudiging,²⁷ wat betekende dat op dat moment ongeveer één derde van alle uitgaven besteed werd aan de Sint-Lievensprocessie en aan de daarbij aansluitende plechtigheden. De bestedingen omvatten uitgaven voor o.a. diverse maaltijden en bijkomende hoeveelheden spijs en drank, de muzikanten, allerlei dragers met hun touwen, vaandels, bellen, toortsen, ‘hoofd’,²⁸ processiekruis en abdijkaars, kledingstukken voor bepaalde deelnemers (hoeden, kapmantels en handschoenen), het vervoer van o.a. die spijzen en het keukengerel en de reparatie van bepaalde stukken die de processie vergezelden (schrijn, de kruisen langs de processieroute, gordijnen, etc.). Diverse leden van de abdijsgemeenschap – de koster en de prior voorop – genoten het meeste voordeel wat betreft de ontvangst van gelden en eten en drank. Daarnaast mochten ook de leden van de twee afdelingen van de Sint-Lievensbroederschap, met in het bijzonder hun deken en medebestuurders, allerlei uitdelingen ontvangen. Ook de dragers, enkele functionarissen en hoogwaardigheidsbekleders (twee schepenen van de keure van de stad Gent, de baljuw van het Sint-Baafsdorp, die van het Land van Aalst en de gerechtsofficier van de heerlijkheid van Sint-Lievens-Houtem) deelden eveneens in de prijzen. Verder ontmoeten wij als begunstigden ook allerlei bedienaars en een beperkt aantal deelnemende groe-

²⁵ Overzicht van deze rekeningen in B. AUGUSTYN en E. PALMBOOM, *Dokumenten bewaard in het Rijksarchief te Gent* (Bronnen voor de agrarische geschiedenis van het middeleeuwse graafschap Vlaanderen. Een analytische inventaris van documenten betreffende het beheer en de exploitatie van onroerende goederen (tot 1500), A. VERHULST (red.), 1 / Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis, 72), Gent, 1983. De oudste die bewaard bleef, loopt van 11 febr. 1365 tot 30 juni 1365 (R 90/1) en is dus onvolledig. De eerstvolgende, tegelijk de eerste volledige rekening, betreft het jaar 1380-81 (K rol 12). Daarna moeten wij wachten tot 1401-02 voor een nieuwe rekening (K 8050). Alle volgende rekeningen zijn te vinden onder R 90/3 tot R 90/6. De laatste rekening vóór het jaar 1540 is die van 1525 (K 9640). Verwijzingen naar deze rekeningen die niet gefolieerd zijn, gebeuren door de annotatie RAG, SBAB, gevolgd door het rekenjaar.

²⁶ 1 stoop is 2,3 liter.

²⁷ Zie voor een overzicht van de grote rubrieken binnen de kostersrekeningen PAIRON, “De financiën”, pp. 69-70.

²⁸ In tegenstelling tot wat wij vroeger meenden, wijst KOLDEWEIJ (zie zijn bijdrage) er terecht op dat dit niet het hoofd van Sint-Lieven kan zijn. Hij denkt eerder aan een soort opschrift dat als openingsstuk in de processie vooropging.

HANDEL EN WANDEL MET EEN HEILIGE

pen (zie hierna) die, net als sommige thuisblijvers van de abdij, een aantal keren een traktatie ontvingen. Rond ca. 1400 lag het budget – en dus het ook het programma – min of meer vast en nadien volgden nog nauwelijks toevoegingen of wijzingen, althans wat betreft de inbreng vanuit de abdij. De meeste nieuwigheden die nadien nog opdoken, betroffen zaken die van overheidswege (stad en landsheer) waren opgelegd met de bedoeling de processie in het gareel te doen lopen.

De rol van de Sint-Baafsabdij lag al voor een stuk besloten in het ontstaan van de processie.²⁹ Het lijkt er immers sterk op dat de stimulans tot de verering van Sint-Lieven en het initiatief tot het houden van de processie beide terug te voeren zijn op de abdij. In de promotie van de devotie – mét processie – tot de figuur van Sint-Lieven meende de abdij een geschikt wapen gevonden te hebben in haar strijd voor het behoud van haar bezittingen te Sint-Lievens-Houtem. Het feit dat haar patrimonium aldaar op het einde van de 11de eeuw dreigde geïsurpeerd te worden door enkele lokale potentaten, maakt deze interpretatie aannemelijk. Vóór het einde van de 11de eeuw bestond er al enige devotie tot deze heilige in en rond de abdij, zij het slechts op een laag pitje. Het is dan ook nog zeer onduidelijk wie Livinus eigenlijk was, waar hij vandaan kwam en waar hij overleed. Precies in de laat-11de-eeuwse *Translatio Livini* wordt voor het eerst duidelijk bericht dat zijn feestdag op 28 juni herinnert aan de overbrenging van het stoffelijke overschot van Lieven op die dag in 1007 vanuit zijn sterfplaats Sint-Lievens-Houtem. Het translatieverhaal vervolgt met de bewering dat de toenmalige abt Erembold (998-1017)³⁰ voor zichzelf en zijn opvolgers beloofde om de heilige jaarlijks op de vooravond van het feest van Sint-Pieter en Sint-Paulus (feestdag op 29 juni) naar Sint-Lievens-Houtem terug te brengen. Deze belofte was nodig, omdat het stoffelijke overschot door toedoen van de heilige anders te zwaar werd om te transporteren.³¹ Het inschakelen van heiligen en hun relieken om bezit te beschermen was een algemeen verspreide taktiek in die periode. Het feit dat Sint-Lieven gestorven was in Sint-Lievens-Houtem, dat zijn relieken in de Sint-Baafsabdij rustten maar wel jaarlijks naar 'zijn' grond (m.a.w. ook die van Sint-Baafsabdij) terugkwamen, moest de claim van Sint-Baafs op haar bezit-

---

²⁹ Over het ontstaan van de Sint-Lievensverering en -processie, zie naast ons doctoraat ook de bijdrage in deze bundel van Jeroen DEPLOIGE. De lezing waarin Georges DECLERCQ de ontstaanscontext uit de doeken doet, werd niet in deze bundel opgenomen, maar zal op een later moment verschijnen.

³⁰ Biografieën van de abten van Sint-Baafs zijn te vinden in BERINGS en LEBBE, "Abbaye".

³¹ TRIO, *Volksreligie*, 1989, II, pp. 74-77 (met verwijzing naar uitgave en oudere literatuur).

tingen in Sint-Lievens-Houtem onderstrepen.³² Mogelijk heeft deze ontstaanscontext, waarbij de verering volgens een *top-down* model werd opgelegd, tot gevolg gehad dat de 'volkse' belangstelling voor deze heilige en dus ook de deelname aan de processie aanvankelijk niet goed van de grond kwam. Zo hebben wij voor de 12de en 13de eeuw bijzonder weinig getuigenissen omtrent de processie en de Sint-Lievensverering in het algemeen (bv. schenkingen).³³ Bovendien bleef de grote concurrent van de Sint-Baafsabdij, de naburige Sint-Pietersabdij, de echtheid van de relieken van Sint-Lieven in vraag stellen, ons inziens niet geheel onterecht. De verheffing of beperkte translatie van Sint-Lieven door de Bavolingen in 1171, mogelijk op 27 juni, moest die verdachtmaking de kop indrukken en de devotie tot de heilige nieuw leven inblazen.³⁴ Binnen het kader van deze studie betekent het wel dat men er rekening mee dient te houden dat deze devotie niet het gevolg was van een spontane volksverering, maar wel een door de Sint-Baafsabdij georkestreerd manoeuvre, waarbij zij alle touwtjes in handen hield. De processie zou dan ook verlopen zoals de abdij dat wenste en beschikte, waarbij enkel voor haar leden een hoofdrol in de uitvoering was weggelegd. Deze ontstaanscontext zorgde ervoor dat de abdij heel de middeleeuwen door de eerste viool zou

³² Zie, met uitgebreide bewijsvoering en verwijzing naar eerdere literatuur, *ibidem*, pp. 74-77 en 87-88, waarin de gegevens uit de knappe studies van L. VAN DER ESSEN, *Etude critique et littéraire sur les vitae des saints Mérovingiens de l'ancienne Belgique* (Université de Louvain. Recueil de travaux publiés par les membres des conférences d'histoire et de philologie, Tweede reeks, 17), Leuven-Parijs, 1907, p. 369 en M. COENS, "L'auteur de la 'Passio Livini' s'est-il inspiré de la vita Lebuini?", *Analecta Bollandiana* 70 (1952) pp. 285-305, hier pp. 291-2, verder worden uitgewerkt. Zo is er de vaststelling dat de *adventus* van Lieven en de broederschapsmis in de Sint-Baafsabdij op 17/18 augustus gevierd werden. De keuze van 28 juni als processiedag lijkt ons beïnvloed geweest te zijn door het feit dat deze dag al in Sint-Lievens-Houtem gevierd werd, nl. als herdenking van de kerkwijding. De keuze voor het jaar 1007 ligt dan weer opvallend dicht bij het moment van de overdracht van de kerk van Sint-Lievens-Houtem aan de Sint-Baafsabdij, nl. in 1008.

³³ Zie enkele schaarse gegevens in TRIO, *Volksreligie*, 1989, II, p. 89. Wel is er voldoende grond om eruit af te leiden dat de processie regelmatig doorging.

³⁴ Zoals steeds ging een dergelijke campagne ook gepaard met hagiografie, hier in de vorm van een tweede *Translatio Livini* (BHL 4963). Daarmee lijkt *de discussion des deux dates de juin, les 27 et 28, où l'on trouve indiquée la fête secondaire de S. Liévin* (cf. COENS, "L'auteur", p. 291 n. 2) opgelost. Zie verder: *Index scriptorum operumque latino-belgicorum medii aevi. Nouveau répertoire des oeuvres médiolatines Belges*, L. GENICOT en B. TOMBEUR (reds.), 3 dln., Brussel, 1973-79, III, nr. T.LU.D (22); COENS, "L'auteur", p. 289 n. 1; A. D'HAENENS en C. COLAFRANCESCHI, "Livino", in: *Bibliotheca Sanctorum* (1967), VIII, kk. 74-75, hier k. 74. Het gebeuren is eveneens overgeleverd in J.-J. DE SMET (ed.), *Annales sancti Bavonis Gandensis* (Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, -4°. Collection de chroniques Belges inédites. Recueil des chroniques de Flandre, 1), Brussel, 1837, pp. 439-451, hier p. 448. 27 juni als datering leiden wij af uit de herdenking van de translatie op deze dag, zie hoger en J. GHESQUIERE, *Acta Sanctorum Belgii selecta*, Brussel, 1785, III, p. 123.

HANDEL EN WANDEL MET EEN HEILIGE

spelen in de Sint-Lievensprocessie en de manifestaties die aan deze voorafgingen en deze volgden.

Wil men de draagwijdte van de Sint-Lievensverering binnen de Sint-Baafsabdij beter kunnen inschatten, dan moet men weten dat de heilige er ook nog op andere dagen gedurende het jaar publiekelijk werd geëerd. Zo voltrokken zich naast de viering van juni ook nog de plechtigheden van 17/18 augustus (*adventus*), 2 oktober (*translatio*), 12 november (sterfdag of *dies natalis*) en 19 november (octaaf van *dies natalis*).³⁵ Op 4 juni 1345 wist de abdij een pauselijke aflaatbul te verkrijgen. Hierdoor ontving eenieder die de abdijkerk bezocht op bepaalde van de Sint-Lievenfeestdagen (evenals op die van Bavo, Landoald, Macharius en op nieuwdag of het feest van de Jezus' besnijdenis) 3 jaar en 120 dagen aflaat. De oorkonde stipt aan dat die aflaten ook gingen naar de leden van de broederschap van Sint-Lieven en de bedevaarders die deelnamen aan de (een?) processie naar Sint-Lievens-Houtem.³⁶ Het belang van Sint-Lieven en de andere heiligen voor de Sint-Baafsabdij was reeds duidelijk geworden in de voorgaande eeuw, toen in de abdijsverordeningen werd opgenomen dat een jaarlijkse maaltijd georganiseerd moest worden op bepaalde van hun feestdagen.³⁷ Voor Sint-Lieven viel die feestdag op 28 juni. De feestmaaltijd zou ook later in de kostersnota en de kostersrekeningen steeds vermeld worden.

---

³⁵ Op basis van de kostersnota en de kostersrekeningen. Deze feestdagen stonden ook al aangestipt in de 12de-eeuwse liturgische kalenders van de abdij, zie M. COENS en J. VAN DER STRAETEN, "Un martyrologe du XIIe siècle à l'usage de Saint-Bavon de Gand (Brit. Mus., Egerton 2796)", *Analecta Bollandia* 84 (1966) pp. 129-160. Een overzicht van de belangrijkste liturgische feestdagen binnen de Sint-Baafsabdij geeft TRIO, *Volksreligie*, 1989, II, pp. 85-86.

³⁶ U. BERLIÈRE (ed.), *Suppliques de Clément VI (1342-1352). Textes et analyses* (Analecta Vaticano-Belgica, 1), Rome, 1906, nr. 836 (208). Eveneens vermeld bij DE SMET, *Annales*, p. 451. Zie hierover ook U. BERLIÈRE, "Jean Bernier de Fayt, abbé de Saint-Bavon de Gand, 1350-1395, d'après des documents vaticans", *Annales de la Société d'Emulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre* 56 (1906) pp. 359-381 en 57 (1907) pp. 5-43. De aflaatbulle is in kopie, in het Middelnederlands, te vinden in RAG, SBAB, K 10672, 2 r° - 2 v°. Hierin zitten echter wat afwijkingen die mogelijk het gevolg zijn van een slechte tekstoverlevering.

³⁷ Kermisdag, tegelijk de feestdag van Macharius, op 9 mei, Landoald op 13 juni en Bavo op 1 oktober, zie M. GYSSELING, "Uit de vroege geschiedenis van Gent en de Oost-Oudburg", *De Oost-Oudburg. Jaarboek* 23 (1986) pp. 5-87, hier p. 47 (vierde kwart 13de eeuw). Zie ook nog de tussenkomst van de bisschop van Doornik, Jan V de Toisy (1410-1433) op 2 november 1414 naar aanleiding van bepaalde wanordelijkheden op de feesten van Bavo, Macharius en Lieven en andere niet genoemde feestdagen: RAG, SBAB, O sub dato: uitgave in DIERICX, *Mémoires*, II, p. 392 n. 1. Verkeerde interpretatie van dit stuk bij VAN LOKEREN, *Histoire*, II, pp. 107 en 139; DE VOS, *Regulier en spiritueel leven in een laatmiddeleeuwse Benedictijnerabdij. De Sint-Baafsabdij te Gent*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, R.U.Gent, 1983-84, p. 89.

Hoe de processie er in de periode vóór het einde van de 14de eeuw uitzag, wordt niet door archivalia gedocumenteerd. Zonder al de betaalde activiteiten en ingrediënten die er tegen het einde van de 14de eeuw waren bijgekomen, was de optocht wellicht zeer sober, wat ongetwijfeld de sleutelpositie van de abdij en haar vertegenwoordigers nog meer in de verf zette.³⁸ Het lijkt er zelfs sterk op dat, met uitzondering van de groep gelovigen die de stoet volgde, alleen de Bavolingen de ceremonie leidden. Naderhand zou de Sint-Baafsabdij een deel van haar bevoegdheid, zoals het omringen en dragen van het reliekschrijn, delen met de leden van de Sint-Lievensbroederschap, maar zelfs dan bleef zij prominent aanwezig in de processie en de andere sacrale rituelen. Zoals wij uit de kostersnota en -rekeningen kunnen aflezen, begonnen de plechtigheden rond Sint-Lieven in de maand juni al op 25 juni, wanneer men op de vooravond de heilige wekte. Pas met het terugplaatsen van het reliekschrijn op de daarvoor bestemde plaats in de abdijskerk op de zondag na de processie van 28-29 juni, eindigde het ceremoniële gebeuren. De abdijskerk was steevast het decor voor de opening en het slot van de opeenvolgende plechtigheden, en het was de abdijsgemeenschap die de meeste van die vieringen leidde. Dat gold grotendeels ook voor de diverse manifestaties in Sint-Lievens-Houtem zelf, waar de abdij als grootgrondbezitter, patronaatsheer en feodaal heer eveneens een thuismatch speelde. Het was en bleef in de eerste plaats een processie van en voor de abdij.

Andere medespelers

Na de Sint-Baafsabdij was het vooral de Sint-Lievensbroederschap die de processie mee hielp kleuren.³⁹ Haar ontstaan wordt pas expliciet geattesteerd met de goedkeuring van haar statuten in 1283/84 n.s., maar gaat mogelijk terug tot het einde van de 12de eeuw.⁴⁰ Ten laatste in het begin van de 15de eeuw was deze broederschap ont dubbeld in een buiten- en een binnenafdeling. Beide verenigingen hadden een eigen bestuur, maar toch bleef een aantal zaken gemeenschappelijk, zodat het wellicht te ver gaat om deze instellin-

³⁸ Zie de hoger vermelde bronnen en studies.

³⁹ Alle gegevens over deze broederschappen en hun inbedding in het Gentse broederschapswezen zijn te vinden in P. TRIO, *De Gentse broederschappen (1182-1580). Ontstaan, naamgeving, materiële uitrusting, structuur, opheffing en bronnen* (Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, 16), Gent, 1990 en IDEM, *Volksreligie als spiegel van een stedelijke samenleving. De broederschappen te Gent in de late middeleeuwen* (Symbolae Facultatis Litterarum et Philosophiae Lovaniensis, Series B, 11), Leuven, 1993, telkens met index. Te mijden is BRAEKMAN, "De bedevaart", pp. 114-116, die onze studies niet kent.

⁴⁰ Uitgave en bespreking in P. TRIO (ed.), "Statuten van laatmiddeleeuwse broederschappen. Enkele Gentse voorbeelden", *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* 155 (1989) pp. 279-308, hier pp. 285-291 en 297-299.

HANDEL EN WANDEL MET EEN HEILIGE

gen als volkomen aparte corporaties te zien. Heel veel informatie over hun organisatie, samenstelling en werking is er niet, zodat wij er geen duidelijk zicht op hebben hoe de broederschap met haar twee afdelingen zich profileerde in en betrokken was bij de organisatie van de processie. Het lijkt er sterk op dat de buitenafdeling haar leden vooral rekruteerde onder alle niet-Gentenaars, waartoe dus ook de inwoners van het Sint-Baafsdorp behoorden, terwijl de binnenafdeling de stad Gent tot haar rekruteringsgebied mocht rekenen. Aangezien dit echter wellicht een te groot onevenwicht in de leden-samenstelling veroorzaakte, werden leden van een aantal ambachten en neringen aan de buitenafdeling toegevoegd. Het ging hierbij zeker om zij die actief waren als schiplieden, wolwevers, scheepmakers, tijkwevers, kuipers, metse-laars, pijnders en verseviskopers.⁴¹ In de Sint-Baafsabdij had zeker de buitenafdeling, maar mogelijk ook de binnenafdeling, haar onderkomen. In de kerk was er tenminste één altaar dat aan de heilige Lieven was toegewijd, en alhoewel een in de abdij aanwezige Sint-Lievenskapel pas laat in de bronnen verschijnt, namelijk pas in een document uit 1506, toen de buitenbroeder-schap er actief was, toch moet zij al veel ouder zijn. Zij bevond zich in de benedenkerk (*beuk*), het deel van de kerk dat traditioneel voor de niet-monni-ken openstond.

Misschien was er in de processie aanvankelijk geen grote rol weggelegd voor de Sint-Lievensbroederschap. In 1227 gaf de abt van Sint-Baafs immers het recht om de fiertel van Sint-Lieven naar Sint-Lievens-Houtem te dragen aan een zekere Zeger Ribel en zijn erfgenamen.⁴² Slechts vanaf de 15de eeuw zien wij dat de broederschap instaat voor het dragen van de fiertel buiten het Sint-Baafsdorp en buiten Sint-Lievens-Houtem. Blijkbaar ging die taak dan speciefiek naar de versevissers van de buitenafdeling, zoals in de kostersnota staat.⁴³ In een vonnis van 11 juni 1505 beslechtten de Gentse schepenen een aanslepend conflict tussen enerzijds de abdij en de baljuw van het Sint-Baafsdorp, en anderzijds de beide afdelingen van de Sint-Lievensbroeder-schap betreffende de vraag wie van beide de voorrang zou krijgen in de processie. De schepenen oordeelden dat bij het uitdragen van de fiertel op 28 juni

---

⁴¹ Een aantal van deze ambachten of neringen kreeg in 1535-36 vergoedingen van de stad voor deelname aan de Sint-Lievensprocessie (zie hierna).

⁴² VAN LOKEREN, *Histoire*, I, p. 116; DE POTTER, "De St. Lievensprocessie", p. 8 (zonder bewijsvoering).

⁴³ De rol dienaangaande van de broederschap wordt ook aangestipt in een notitie uit 1422, zie M. VAN LOKEREN (ed.), *Chronique de S. Bavon à Gand par Jean de Thielrode (1298), d'après le ms. original, appartenant à M. Lammens, bibliothécaire de l'université de cette ville, avec un extrait de la chronique de S. Bavon, du XVe siècle, d'une chronique d'Olivier de Lange, et d'un martyrologe*, Gent, 1835, pp. 149-150. Verder ook in: SAG, reeks 301, nr. 29, a° 1425-26, 50 r° (1425); P. BLOMMAERT en C.P. SERRURE (eds.), *Kronijk van Vlaenderen van 580 tot 1467* (Maetschappij der Vlaemsche Bibliophilen, 3), 2 dln., Gent, 1839-40, p. 263 (a° 1467).

de baljuw, de proost en de overige leden van de Sint-Baafsabdij tot aan de Sint-Jorispoort, die de grens vormde van het Sint-Baafsdorp, naast en voor de fiertel mochten rijden. Zij deden immers de tocht te paard. Vanaf dan werd hun plaats ingenomen door de dekens van de beide broederschappen. Bij het binnentreden van de Sint-Baafsheerlijkheid te Sint-Lievens-Houtem was de ereplaats opnieuw voorbehouden aan de mannen van Sint-Baafs. Hetzelfde scenario gold bij de terugkeer en dit *zo zij van oudts danof ghecostumeert zijn*.⁴⁴ Verder droegen de leden van de broederschap die mee opstapten in de processie toortsen, de twee touwen die aan het reliekschrijn werden vastgebonden en vaandels. Beide afdelingen beschikten ook over een eigen groep muzikanten die op verscheidene momenten de plechtigheden opluisterde.⁴⁵ Al in de 14de eeuw (1321 en enkele daaropvolgende jaren) kreeg de broederschap vrijstelling van accijns op de drank die zij verbruikte o.a. tijdens hun *reyse tHoutem*.

Vanaf het begin van de 15de eeuw vinden wij *de ghesellen die met Sente Lievin te Houtem metten calfvelle ommegaen* terug.⁴⁶ Hun aanwezigheid op de festiviteiten begon al vanaf de vroege ochtend van de 27ste juni. Het lijkt er sterk op dat de 'gezellen van het Kalfsvel' ondergebracht waren bij de buitenafdeling van de Sint-Lievensbroederschap.⁴⁷ Dat de benaming van het kalfsvel verwees naar een politiek charter dat de rechten van de stad Gent beknotte, lijdt weinig twijfel, gezien wat wij weten voor andere steden, maar op welk stedelijke oorkonde van die aard zij precies alludeerde, is volkomen onduidelijk.⁴⁸ In elk geval moet het gaan om een uitbeelding die op een of andere manier de spot dreef met deze vorstelijke oorkonde. Dat er in een middeleeuwse processie een groep optrok die een spel vertoonde of opvoerde met een politiek geladen betekenis, was kenmerkend voor laat-middeleeuwse processies.⁴⁹ Het is dan ook wellicht niet verwonderlijk dat na de bestraffing van de opstand in 1469 de gezellen van het Kalfsvel tijdelijk van het toneel verdwenen. Deze combinatie van gegevens wijst er dan ook op dat de broederschap van Sint-Lieven duidelijk een bepaald politiek engagement vertoonde

⁴⁴ RAG, SBAB, R 2867; eveneens SAG, reeks 301, nr. 68, a° 1504-5, 87 v°. Uitgave bij DIERICX, *Mémoires*, II, p. 402 n. 2; DE POTTER, "Schets", pp. 52-54; IDEM, "De St. Lievensprocessie", p. 10 n. 1. Regest bij VAN LOKEREN, *Histoire*, II, p. 143.

⁴⁵ Zie noot 20.

⁴⁶ RAG, SBAB, a° 1401-2.

⁴⁷ De broederschap bezat in Sint-Lievens-Houtem een huis dat 'het Calf' heette, zie hierover ook: BRAEKMAN, "De bedevaart", p. 123.

⁴⁸ Zie voor een uiteenzetting omtrent de mogelijke interpretaties TRIO, *Volksreligie*, 1989, II, p. 97 e.v. Gezien de ouderdom van het verschijnen van deze benaming kan het dus niet gaan om het zgn. *Calfvel* van 1515, zoals vaak beweerd wordt (zie bv. nog in DECAVELE en VAN PETEGHEM, "Gent", p. 109).

⁴⁹ R. VAN UYTVEN, "Volksvermaak en feestvieren in de steden", *Spiegel Historiaal* 18 (1983) pp. 551-561, hier p. 560.

en dat zij de Sint-Lievensprocessie gebruikte om haar boodschap aan de man te brengen.⁵⁰ Het feit dat Karel V in 1540 niet alleen de Sint-Lievensprocessie, maar in hetzelfde artikel 74 meteen ook de beide afdelingen van de Sint-Lievensprocessie afschafte, laat dan ook niets aan de verbeelding over. Ook zij werden door de landsvorst geïseerd, omdat zij in hun activiteiten opkwamen voor bepaalde stedelijke rechten. Vanwege de duidelijke vertegenwoordiging en de prominente aanwezigheid van een aantal ambachten en neringen binnen de broederschap en bij de processie kan men daarbij denken aan de mogelijkheid dat deze opkwamen voor hun voorrechten in het kader van het stedelijk bestuur en voor het behoud van hun privileges tegenover de landsheer.⁵¹

Verder nam, ten laatste vanaf het begin van de 15de eeuw, een delegatie van Koolkerke en Oedelgem, twee dorpen in de buurt van Brugge, deel aan de Sint-Lievensprocessie en de daarbij aansluitende plechtigheden tijdens die dagen in juni. In 1493 mochten ze ook de fiertel dragen van de Brabantpoort naar de Steenpoort, maar het is niet duidelijk of dit eenmalig was of dat de vermelding een bestaande toestand weergaf. Dat deze twee dorpsgemeenschappen zich in deze processie als een duidelijk herkenbare groep manifesteerden, is op het eerste gezicht heel vreemd, al is er voor Oedelgem een mogelijke verklaring.⁵² De naam Oedelgem duikt op in juni-augustus 1381, toen daar onderhandelingen plaatsvonden tussen Gent en de Vlaamse graaf. Was de Gentenaars daar zo een joviale ontvangst te beurt gevallen, dat zij de mensen uit dit dorp een vooraanstaande plaats in de processie gaven? In de processie stapten ook vier duiveltjes op, waarvan verondersteld kan worden dat ze dansten of de hel uitbeeldden.⁵³ Men vindt een dergelijke groep in de

⁵⁰ Misschien kan ook het gegeven betreffende een schenking van de begijnen aan de beide 'gulden' uit 1450 in dit ruimere verband geïnterpreteerd worden, zie M. BOONE, *Geld en macht: de Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming, 1384-1453*, Gent, 1990, p. 97 n. 306.

⁵¹ Omtrent de confrontatie tussen Gents streven naar autonomie en het vorstelijke centralisatiestreven, met de plaats daarin van de ambachten, zie M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen ca. 1384 – ca. 1453. Een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, jrg. 52, 133), Brussel, 1990.

⁵² Zie J. VUYLSTEKE (ed.), *De rekeningen der stad Gent. Tijdvak van Philips van Artevelde (1367-1389)*, Gent, 1891-93, p. 450.

⁵³ Vanaf 1401-2 vermeld in de kosterrekeningen, maar al in de 14de eeuw vergoed door de stad voor hun deelname aan de processie, zie bv. in VUYLSTEKE, *De rekeningen*, a^o 1376 (p. 129), 1389 (p. 401). Een aantal voorbeelden uit deze bron wordt ook aangehaald in DE POTTER, "De St. Lievenprocessie", p. 14. Men vindt dergelijke groep vaak in processies terug, zie vb. in DE POTTER, "Schets", pp. 105-106 en E. VAN AUTENBOER, *Volksfeesten en rederijkers te Mechelen (1400-1600)* (Uitgaven van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, reeks VI, 89), Gent, 1962, pp. 40-41.

late middeleeuwen vaak terug in processies in de Lage Landen,⁵⁴ waar het plastisch uitbeelden van geschiedenissen (*tableaux vivants*) en bijbelse tafereelen en het opvoeren van toneelstukjes in snel toenemende mate het processiebeeld ging kleuren.⁵⁵ Maar van dat alles – de schamele voorbeelden van de duiveltjes en de gezellen van het Kalfsveld niet te na gesproken – was er niets te zien gedurende de Sint-Lievensprocessie. Deze processie sloot dus niet aan bij de algemene ontwikkeling van het processiewezen in de Nederlanden. Elders mochten de belangrijkste stedelijke processies steevast rekenen op belangrijke financiële steun van de stedelijke overheid. Wijken, gilden, broederschappen, ambachten en gelegenheidsgezelschappen werden er door zulke remuneratie toe aangezet om zich als groep te manifesteren en de stadsprocessie (soms meerdere) mee vorm te geven. Het was voor de stad een ideale kans om zich zowel ten opzicht van de buitenwacht als van haar inwoners te profileren.⁵⁶ Maar bij de Sint-Lievensprocessie was er niets van dat alles: de stad blonk er eerder uit door afwezigheid.⁵⁷ Zo af en toe waren er wel betalingen voor deelname aan de processie, zowel voor de Sint-Lievensbroederschap in de 14de eeuw, als voor enkele ambachten en neringen in de 16de eeuw, maar deze bleven zeer beperkt qua omvang en qua duur.⁵⁸ Op organisatorisch vlak had de stad dan ook weinig of niets in te brengen. Alleen had de stedelijke overheid vanaf 1469 bekomen, wellicht mede onder druk van Karel de Stoute, dat de inrichtende macht van de processie toelating moest krijgen van de stad voor het dragen van de heilige. In feite bleef het stadsbestuur zich voornamelijk engageren voor deelname aan de O.L.V.-processie naar Doornik, waarvoor zij dan ook een ruim budget vrijmaakte.⁵⁹ Wellicht lag het feit dat de Sint-Lievensprocessie een broeihaard kon vormen van oproer en verzet – niet alleen tegen het vorstelijke gezag, maar ook tegen de zittende magistratuur – aan de basis van de eerder afzijdige en afkeurende, en allerminst stimulerende houding van de stedelijke overheid. Bovendien lag de

⁵⁴ DE POTTER, "Schets", pp. 105-106 en VAN AUTENBOER, *Volksfeesten*, pp. 40-41.

⁵⁵ VAN AUTENBOER, *Volksfeesten*, p. 29 e.v.; VAN UYTVEN, "Volksvermaak", pp. 554-555; B.A.M. RAMAKERS, *Spelen en figuren. Toneelkunst en processiecultuur in Oudenaarde tussen Middeleeuwen en Moderne Tijd*, Amsterdam, 1996.

⁵⁶ DE SMET, KUYS en TRIO, *Processions*.

⁵⁷ Reeds vastgesteld door BOONE, *Geld*, p. 97.

⁵⁸ Zie eerder voor de Sint-Lievensbroederschap, waar het eerder gaat om het kwijtschelden van accijnzen o.a. ter gelegenheid van de processie. Betaling door de stad aan bepaalde deelnemers in de 16de eeuw: DE POTTER, "De St. Lievensprocessie", o.a. p. 16 n. 2. In 1535-36 vergoedde de stad de schiplieden, scheepmakers, verseviskopers, de molenaars en de gezellen van de 'rooden eerden' (eerden = de wol met volaarde van de vetdelen zuiveren) voor hun deelname aan de Sint-Lievensprocessie: ibidem, p. 15 n. 3. Terzijde weze vermeld dat de gezellen van de wolbewerking in 1522-23 56 s. par. ontvingen van de koster van Sint-Baafs voor deelname aan de processie. Het waarom is niet duidelijk.

⁵⁹ Zie BOONE, *Geld*, 94-97.

leiding van deze processie in handen van de Sint-Baafsabdij, een machtige kerkelijke instantie, die wellicht niet graag gezien zou hebben dat een wereldlijke macht de organisatie naar zich toe zou trekken om in toenemende mate het verloop ervan te bepalen. Helemaal afzijdig blijven kon het stadsbestuur echter ook weer niet. De stadsbestuurders blijken hun opwachting te maken bij het binnenkomen van de processie uit Sint-Lievens-Houtem, al is de kostersnota niet heel nauwkeurig wat dat betreft. Dit ontvangstcomité liet zich dan een maaltijd serveren. Iets anders was natuurlijk de controlefunctie die de stadsmagistraat uitoefende. In het kader daarvan trokken al vrij vroeg in de 14de eeuw twee schepenen van de keure mee met de processie om een oogje in het zeil te houden.⁶⁰ Mogelijk waren de troebelen uit 1301 daartoe de aanleiding. De aanwezigheid van de baljuw van Sint-Baafsdorp in de processie had mogelijk een soortgelijke reden, al was hij natuurlijk ook een notabele, wat op zichzelf voldoende reden was om uitgenodigd te worden om mee te stappen.

Ten slotte waren er de vele anonieme gelovigen, over wie wij te horen krijgen dat zij in groten getale waren.⁶¹ Blijkbaar ging vooral veel jong volk (*jonghers*) mee,⁶² misschien ook wel begrijpelijk vanwege de afstand. Voor een zogenaamde tegenstelling tussen de processie van Sint-Lieven, die erg populair zou zijn geweest in de meer volkse milieus, terwijl de reële machthebbers eerder deelnamen aan het *auweet*, een soort militaire parade op halfvasten die uiting gaf aan 'de weerbaarheid van de stedelijke top- en middengroepen',⁶³ bestaan er volgens ons onvoldoende bewijzen. Ook het *auweet* sneuvelde onder de mokerslagen van Karel V in 1540. Dat nogal wat mensen op wagens

⁶⁰ Vanaf 1336-37 nagenoeg ononderbroken vermeld in de stadsrekeningen. Zij werden daarbij doorgaans vergezeld van een aantal politieambtenaren, zie bv. de stadsrekening a° 1337-38 (VUYLSTEKE, *De rekeningen*, p. 36): *Item scepenen Jan Spellard ende Jan van Ponteraven die voeren Thoutem in sente pieters avonde omme daer te verhoedene datter ghene onruste gesciede, thare tere van 2 daghen*. Zie nog andere voorbeelden geciteerd in DE POTTER, "De St. Lievensprocessie", p. 14 n. 2; NOWE, "Gentse voorgeloden", p. 967. Het meegaan van de twee schepenen wordt nog eens expliciet vastgelegd in 1468: DIERICX, *Mémoires*, II, p. 398 n. 1; DE POTTER, "De St. Lievensprocessie", p. 16.

⁶¹ Met wellicht enige overdrijving zegt de kroniek van ca. 1541: *On estimoit y aller chascun an plus de douze cens chariotz; le tiers du peuple de Gand s'y trouvoit cedit jour, et aussi du quartier à l'environ*, zie GACHARD, *Relation*, p. 105.

⁶² Zie eerdere literatuur in verband met de maatregelen door Karel de Stoute in 1469 en het voorgelod van 1486 in NOWE, "Gentse voorgeloden", p. 968 (met foute interpretatie p. 970 n. 14). Zelfs de kroniekschrijver Marcus VAN VAERNEWIJCK, *Van die beroerliche tijden in die Nederlanden, en voornamelick in Ghendt, 1566-1568, door Marcus van Vaernewijck naar het oorspronkelijk handschrift uitgegeven*, F. VAN DER HAEGHEN (ed.) (Maetschappij der Vlaemsche Bibliophilen, 4de reeks, 1), 5 dln., Gent, 1872-81, II, p. 282, zoveel jaren na de afschaffing (1566), herinnerde zich dat nogal wat 'jongelui' de processie naar Houtem deden.

⁶³ BOONE, "Openbare diensten", p. 101. Zie nog BOONE, *Geld*, pp. 94-95.

en zeker op paarden de processie mee volgden, duidt nu niet direct op de lagere bevolkingsgroepen. Evenzo wijst de kroniekschrijver van ca. 1541 op de diversiteit van de deelnemers.⁶⁴ Men moet er rekening mee houden dat bij eventuele 'sociale' rellen de verantwoordelijkheid niet bij alle deelnemers van de processie lag. De machtige en rijke Sint-Baafsabdij zal waarschijnlijk één van de eersten geweest zijn om zich te distantiëren van dergelijke opstootjes die zich keerden tegen het wettelijke gezag. De Sint-Lievensprocessie zal dan ook net als alle andere laatmiddeleeuwse processie zowel rijken als armen, patriciërs en plebs hebben aangetrokken. Op dat vlak was er geen onderscheid tussen volks- en elitedevotie. De massale aanwezigheid van dagloners en andere ambachtsslui was ongetwijfeld zeer uitgesproken, maar ook getalsmatig maakten zij een groot deel van de Gentse bevolking uit.

Afgunst en geldgewin

Bijzonder interessant voor onze kennis van de Sint-Lievensverering in het algemeen en van de Sint-Lievensprocessie in het bijzonder is een oorkonde van 25 juni 1442.⁶⁵ Hierin vernemen wij dat sinds enige tijd in de stad Gent het gerucht de ronde deed dat al wie meeging met de fiertel naar Sint-Lievens-Houtem de kans liep geëxcommuniceerd te worden. Dit bracht bij de bevolking grote ongerustheid teweeg, wat had kunnen leiden tot tumult. Om die reden wensten, op verzoek van de abt en de abdijs van Sint-Baafs, Nicolaas Maes, bisschop van Sarepta en hulpbisschop van Doornik (1437-1481) en Pieter Pluvier, pastoor van de Sint-Michiëlskerk, een einde te maken aan deze valse geruchten. Zij zouden dit doen door in de Sint-Janskerk op het feest van Johannes de Doper (24 juni), wanneer het volk daar verzamelde voor het aanhoren van de goddelijke dienst, een viertal stellingen te verkondigen.⁶⁶ Aangezien dit gebeurde in een kerk onder het patronaatschap van de Sint-Pietersabdij, hadden zij hiervoor de toestemming nodig van de abt van deze instelling. Deze stemde in met dit voornemen op voorwaarde dat noch de abt, noch de abdijs in deze zaak zouden vernoemd worden. De volgende vier punten werden gepredikt: 1) de verspreide geruchten houden geen steek; 2) eenieder die devoot met Sint-Lieven naar Sint-Lievens-Houtem trekt, loopt niet de minste kans om geëxcommuniceerd te worden; 3) het is volkomen legaal dat de heilige Lieven gedurende gans het jaar naar Sint-Lievens-Houtem wordt

⁶⁴ *Grand nombre de commun peuple et autres de la ville de Gand: GACHARD, Relation*, p. 103.

⁶⁵ RAG, SBAB, 0 sub dato. Uitgave door DIERICX, *Mémoires*, II, p. 399 n. 1 (met nogal subjectieve interpretatie op p. 398-400); regest bij Van Lokeren, *Histoire*, II, p. 118. Vermelding bij U. BERLIÈRE, *Les évêques auxiliaires de Cambrai et de Tournai*, Brugge-Parijs-Rijssel, 1905, p. 132.

⁶⁶ Over de rol en betekenis van de Sint-Janskerk, zie TRIO, "Volksdevotionele aspecten".

HANDEL EN WANDEL MET EEN HEILIGE

gedragen, en dat dit in het bijzonder met veel luister gebeurt op 28 juni, en bij de terugkeer daags erna; 4) indien iemand mee optrekt tijdens de processie en dit doet met minachting voor de aflaten van de Sint-Janskerk of van een andere kerk, of niet uit devotie meegaat en zondigt, dan is voor hem de excommunicatie niet uitgesloten. Uit dit document kunnen wij enkele interessante conclusies trekken. Het feit dat de Sint-Pietersabdij niet wenste vernoemd te worden, zou er wel eens op kunnen wijzen dat precies vanuit die hoek de processie in diskrediet werd gebracht; ongetwijfeld een restant van de oude vete. Wellicht was er een veeleer financiële oorzaak. Sinds 1345 konden de processiegangers naar Houtem immers rijke aflaten verdienen, terwijl ook voor de bezoekers van de abdijkerk van Sint-Baafs dezelfde gunsten waren weggelegd, in het bijzonder op de feestdagen van bepaalde heiligen, waaronder Sint-Lieven. Dat zorgde natuurlijk voor flinke concurrentie met de aflaten die in de Sint-Janskerk te verdienen waren. Nog meer stond het gebeuren rond Sint-Lieven in onmiddellijke concurrentie met het belangrijke feest van 24 juni dat in de Sint-Janskerk werd gevierd. Men kan zich afvragen waarom precies de Sint-Janskerk werd uitgekozen voor deze mededeling.⁶⁷ Niet alleen was zij de belangrijkste stadskerk, maar als kerk van een grote parochie mocht zij op zon- en feestdagen een grote menigte gelovigen verwelkomen. Vooral het feest van Johannes de Doper op 24 juni trok veel pelgrims en bracht dan ook heel wat geld op. Al dan niet toevallig treft men ten laatste in 1441-2 ook in de Sint-Janskerk een Sint-Lievensdevotie aan.⁶⁸ Of was die devotie al ouder en zag men deze nu bedreigd door degene die opbloeiende vanuit Sint-Baafs? Vanwege haar patronaatschap had de Sint-Pietersabdij recht op een deel van de offergaven in deze parochiekerk, zodat deze abdij uiteindelijk niet al te veel voor door het succes van de Sint-Lievensprocessie. Verder lezen wij nog in de bovengenoemde akte dat, alhoewel op 28 juni de grote Sint-Lievensprocessie doorging, evenzo op andere dagen de fiertel van Sint-Lieven regelmatig naar Houtem werd gedragen.⁶⁹

Het belang van de verering rond Sint-Lieven als inkomstenbron voor de Sint-Baafsabdij blijkt uit de cijfers van de ontvangsten uit deze devotie uit de

---

⁶⁷ Ibidem, p. 20.

⁶⁸ Ibidem, p. 27.

⁶⁹ NOWE, "De Gentse voorgedoden", p. 96: verbod om groepsgewijs te bedevaarten (*wekken*) met Sint-Lieven via wijk, nering al dan niet met kinderen. Het bestaan van dit fenomeen wordt ook bevestigd in een akte van 12 januari 1527 n.s.: RAG, reeks 301, nr. 82, a° 1526-27 r° - v° (cf. p. 677). Ook na de afschaffing in 1540 bleef men op bepaalde dagen groepsgewijs naar Sint-Lievens-Houtem trekken, zie TRIO, *Volksreligie*, 1989, II, p. 120. Daarnaast werd de fiertel van Sint-Lieven ook in generale dank- of smeekprocessies rondgedragen, bv. in 1452: V. FRIS (ed.), *Dagboek van Gent van 1447 tot 1470 met een vervolg van 1477 tot 1515* (Maatschappij der Vlaamse Bibliophilen, 4de reeks, 12), 2 dln., Gent, 1901-1904, II, p. 12; BLOMMAERT en SERRURE, *Kronijk*, II, p. 128, of bij speciale gelegenheden zoals in 1482: VANDER MEERSCH, *Memorieboek*, I, p. 332.

PAUL TRIO

periode toen de abdij – die intussen seculier kapittel geworden was en met haar relieken was overgebracht naar de Sint-Janskerk⁷⁰ – een periode wanneer globaal genomen in heel de Nederlanden de inkomsten uit offerandes, schenkingen en reliekenverering daalden. Tijdens het ‘zitten’ met de fiertel op 27 juni en andere feestdagen van de heilige haalde de Sint-Baafskerk nog ca. 15.000 s. par. op. In de 15de eeuw droeg de centrale abdijskas aan de koster rechtstreeks een bedrag over om de kosten van de Sint-Lievensprocessie te helpen dekken. In 1417-18 en 1419-20 was dat telkens ongeveer 1200 s. par., in 1428-29 480 s. en vanaf 1429-30 onveranderd 720 s. par. Ook al blijft een vergelijking moeilijk – wij kennen immers ook niet precies alle inkomsten en uitgaven⁷¹ – toch ziet het er naar uit dat de opbrengsten die de Sint-Lievensverering met zich meebracht ver uitstegen boven de kosten ervan. Men kan dus gemakkelijk begrijpen waarom de Sint-Baafsabdij deze melkkoe niet graag uit handen gaf en wellicht ook af en toe een oogje dichtkneep wanneer de processie uit de hand liep.

---

⁷⁰ Voor de periode daaraan voorafgaand is er in de Sint-Baafsabdij slechts voor het begin van de 15de eeuw (jaren 1401-1419) een min of meer gestructureerde opdeling van inkomsten uit appoorten (blokken of/en omhalingen) genoteerd. De opbrengsten daarvan waren het hoogst op het Sint-Lievensfeest in juni met een kleine 450 s. par.; op het Sint-Lievensfeest in november haalde men gemiddeld 50 s. par. op. Alle overige appoorten brachten samen nog geen 200 s. par. op. Wel zouden de inkomsten van de zitdagen in Sint-Lievens-Houtem hier niet bijgerekend zijn. Die worden pas uitdrukkelijk vanaf 1457-58 als inbegrepen in de totale appoorten vermeld, zie TRIO, *Volksreligie*, 1989, II, p. 129. Het is evenwel niet zeker dat dergelijke rubrieken alle inkomsten van die aard weergeven. De gewoonte was algemeen verspreid om sommige inkomsten direct door te sluizen naar bepaalde uitgaven, zonder dat zij in de algemene rekeningen verschenen. Deze opmerking geldt evenzeer voor de inkomsten uit de Sint-Janskerk, al blijft daar natuurlijk de hoge som een niet te miskennen gegeven.

⁷¹ Van zijn inkomsten stortte de koster een deel door naar de twee afdelingen van de Sint-Lievensbroederschap. Zie de bedragen per afdeling in s. par.: a° 1401-2 (240), a° 1440-41 (264), a° 1459-60 (281) en a° 1522-23 (240). Misschien diende dit ook om bepaalde uitgaven tijdens de Sint-Lievensprocessie te bekostigen. Zij verwijzen ook naar mogelijke kosten door de abdij te maken wanneer het reliekschrijn moest hersteld of vervangen worden, zoals in 1470. De opperkoster Jan van Sycleer gaf daarmee gevolg aan een opdracht van de abt van Sint-Baafs. Er werd ook een traliehek (*pansyer*) gemaakt om het schrijn ter bescherming onder te plaatsen wanneer het naar Sint-Lievens-Houtem afreisde. Deze maatregelen waren het gevolg van de sancties die door de vorst waren opgelegd na de opstand van 1468, waarbij hij ondermeer verbood om het schrijn nog langer te dragen; voortaan moest het op een wagen vervoerd worden. Het schrijn wordt getypeerd als vrij omvangrijk en uitgevoerd in verguld zilver, wat het behoorlijk zwaar maakte, zie de literatuur in noot 5 en ook nog GACHARD, *Relation*, p. 104. Op dit en andere reliekschrijnen van Sint-Lieven, alsook op de vele afbeeldingen die de Sint-Baafsabdij herbergde (en die al dan niet op eigen kosten gemaakt waren), gaan we hier niet verder in. Zie naast onze doctoraatsstudie ook de bijdrage in deze bundel van Jos KOLDEWEIJ en DE COCK e.a.

Besluit

Het is duidelijk dat de Gentse Sint-Lievensprocessie, ook al vertoonde zij op religieus en ritueel vlak heel wat gelijkenissen met andere processies in de Nederlanden, daar toch ook grondig van afweek, zeker wanneer wij er rekening mee houden dat zij in de late middeleeuwen was uitgegroeid tot de belangrijkste processie voor de Gentenaars. Sint-Lieven was in die tijd ook uitgegroeid tot een belangrijke schutspatroun van de stad. Processies in andere steden die het aureool van belangrijkste stadsprocessie hadden verworven, zoals de Heilig-Bloedprocessie in Brugge, de Tuindagprocessie in Ieper of de Heilig-Sacramentsprocessie in Oudenaarde, werden zwaar financieel ondersteund door de stedelijke overheid.⁷² Daar stond wel tegenover dat in deze gevallen het stadsbestuur zijn stempel kon drukken op de organisatie, de uitbouw en het verloop ervan. Het werden processies met pracht en praal, met prachtige uitgedoste wagens, met toneelopvoeringen en wedstrijden, waar wijken en corporaties zich volop in engageerden en de bevolking in al haar geleidingen eensgezind in opstapte. De stad maakte van die processie een uithangbord. Voor de inwoners en de bezoekers was het niet alleen een dag van religieuze ontroering, maar ook van vertier en vermaak. Diepe vroomheid en uitbundig feesten gingen hand in hand.⁷³ Op de Sint-Lievensprocessie had de stedelijke overheid echter nauwelijks impact. Financieel werd er ook nauwelijks iets bijgedragen, terwijl het stadsbestuur in al zijn geleidingen in de processie uitblonk door zijn afwezigheid. De twee schepenen van de keure die meegingen, deden dat eerder vanuit hun functie als bewaarders van de orde en niet zozeer als vertegenwoordigers van de stadsregering. Daartegenover stond de Sint-Baafsabdij die het geheel had opgezet, het financierde en controleerde, ook al moest zij gaandeweg of plots, gewild of opgedrongen, de inbreng van de Sint-Lievensbroederschap, die naderhand werd opgesplitst in twee afdelingen, tolereren. Deze broederschap, waarin mogelijk de ambachten een dominerende rol speelden, deed geen moeite om haar politieke kleur te ontkenen. Meer zelfs, via een voorstelling van het kalfsvel hekelde men zichtbaar de vorstelijke beknotting van de stedelijke privileges en gaf men mogelijk ook uiting aan het ambachtelijke streven naar participatie in het bestuur. Waar doorgaans de stadsprocessie, die zowel door de stedelijke overheid als door de ganse bevolking gedragen en gekoesterd werd, in belangrijke mate bijdroeg tot de cohesie en de stabiliteit van de stedelijke gemeenschap, lijkt de

⁷² Zie voor de H.-Bloedprocessie in Brugge, de processie van O.L.V.-Tuindag in Ieper, de H.-Sacramentsprocessie in Oudenaarde VAN UYTVEN, "Volksvermaak", p. 555; P. TRIO en W. SIMONS, "Achtergronden bij het ontstaan van de Tuindagprocessie: bronnen en situering", in: R. VINCKIER red., *Ieper Tuindag. Zesde Eeuwfeest. Een bundel historische opstellen*, Ieper, 1983, pp. 107-128, en vooral de schitterende studie van RAMAKERS, *Spelen*.

⁷³ Voor een analyse van het laatmiddeleeuwse processiewezen met uitvoerige literatuurverwijzingen, zie in laatste instantie DE SMET e.a.

PAUL TRIO

Sint-Lievensprocessie vanuit haar ontstaan en verdere ontwikkeling precies het omgekeerde met zich te hebben meegebracht. Uit vrees dat de bevolking naar aanleiding van deze processie, die blijkbaar al in haar gewone vorm enige contestatie uitdrukte, zich tegen het gezag zou keren, probeerden de stadsbestuurders en de vorst de processie aan banden te leggen. Omdat de bij herhaling opgelegde maatregelen te weinig effect hadden en de processie keer op keer grote onrust en regelrechte opstand met zich meebracht, zat er voor Karel V, die bij de uitoefening van zijn soevereine macht over veel meer mogelijkheden beschikte dan zijn voorgangers, niets anders op dan voor eens en altijd af te rekenen met een eeuwenoude religieuze traditie.⁷⁴ Daarmee kwam er een einde aan een fenomeen dat binnen de Nederlanden nauwelijks zijn gelijke kende. Maar het rebelse Gent was dan ook lange tijd de grootste stad in de Nederlanden, waardoor het een geduchte tegenstander was voor de landsheren met hun streven naar absolute macht.

---

⁷⁴ DAMBRUYNE, *Corporatieve middengroepen*, 709.

DE SINT-LIEVENSBEDEVAART

Bouwsteen van de stedelijke identiteit van Gent (late middeleeuwen en vroege 16de eeuw)¹

Marc Boone

1. De processie in de late middeleeuwen: instrument van politieke communicatie

In zijn klassiek werk *'Herfsttij der Middeleeuwen'* (waarvan ook de ondertitel verdient aangehaald te worden 'studie over de levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden') voor het eerst verschenen in 1919 schreef Johan Huizinga de onderhand zeer bekende openingszin van het merkwaardige eerste hoofdstuk getiteld 's levens felheid': *'Toen de wereld vijf eeuwen jonger was, hadden alle levensgevallen veel scherper uiterlijke vormen dan nu. Tussen leed en vreugde, tussen rampen en geluk scheen de afstand groter dan voor ons; al wat men beleefde had nog die graad van onmiddellijkheid en absoluutheid, die de vreugde en het leed nu nog hebben in de kindergeest'*².

In de manier waarop de bedevaart van Gent naar Sint-Lievens-Houtem in dezelfde periode verliep komen ogenschijnlijk vele van deze, in onze moderne ogen zeer exuberante gedragingen terug. En de wat oudere literatuur van volkskundige signatuur heeft erg opvallend de nadruk gelegd op het ogenschijnlijk zeer baldadige karakter van het gebeuren. De Leuvense volkskundige Gessler heeft het in 1941 – het jaar van publicatie is uiteraard opvallend – over *'een wilde fakkeltocht, die meer van een barbareninval of een neger-*

---

¹ Deze studie kadert in het onderzoek zoals uitgevoerd binnen het IUAP project (Interuniversitaire attractiepool - fase VI, nr. 32) *'City and society in the Low Countries, 1200 to 1800'* dat ik het genoeg heb te coördineren. Het project wordt gefinancierd door de Programmatorische Overheidsdienst (POD) Wetenschapsbeleid. Voor meer informatie: <http://www.cityandsociety.be/>.

² J. HUIZINGA, *Herfsttij der Middeleeuwen. Studie over de levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden*, Groningen, 1973 (12de druk), p. 1. Over de receptie van Huizinga en in een comparatief perspectief met het werk van een tijdgenoot, de Gentse mediëvist H. Pirenne: M. BOONE, 'L'automne du Moyen Age': Johan Huizinga et Henri Pirenne ou 'plusieurs vérités pour la même chose', in: *L'automne du Moyen Age. Textes, iconographie, philologie. Journées pour Alberto Varvaro (chaire Francqui au titre étranger 2003-2004)*, éd. Paola Moreno, Giovanni Palumbo, (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège,...), in druk.

*tocht weg had dan van een godsdienstigen stoet*³.

En ook tijdgenoten uit de late middeleeuwen hebben ogenschijnlijk de klemtoon gelegd op het weinig gecontroleerde en ronduit wilde karakter van wat op het eerste gezicht een religieus gebeuren was. De Gentse schepenen zelf in de eerste plaats, die in een op 23 juni 1412 (enkele dagen dus voor de jaarlijkse processie op 28 juni van start ging) uitgevaardigd voorgebod bepalen dat voortaan: *'alle deghene die devocie hebben ende in meeninghe zijn met Sente Lievine tHoutem te treckene, hemlieden paisivelic ende gheordinerdelic draeghen sonder eenighe empeerskede ofte parlement te makene, nochte niemant in twater ofte inct vule en draghe, nochte eenighe nieuwichede in en bringhe daerof dat rumoer ofte onruste binnen der stede van Ghend ghescepen ware te commene*⁴. Afgezien van de gebruikelijke vermelding van ongeregeldheden, iemand in het water of in vuilnis gooien, vallen enkele politiek sterk geladen woorden op: *'parlement makene'*, *'nieuwichede'* en als mogelijk gevolg daarvan *'rumoer ofte onruste binnen der stede van Ghend'*. Parlementeren, in de betekenis van overleg plegen, tot het formuleren van gemeenschappelijke standpunten komen die een politieke betekenis en uitstraling kennen, hoeft ons niet te verbazen. De zuidelijke Nederlanden en het graafschap Vlaanderen in het bijzonder waren in de late middeleeuwen gekenmerkt door een uitzonderlijke intense mate van politiek overleg, op het niveau van het graafschap (de vorst, graaf van Vlaanderen, vanaf 1384 ook hertog van Bourgondië), op dat van de stad (tussen schepenbank en de gestelde 'politieke lichamen' van de stad in de eerste plaats de ambachten) en ook nog eens, binnenin elk ambacht. In deze periode en na de doorbraak van de ambachten in 1302 waren de ambachten immers ook politieke organisaties, naast de evidente economische maar ook grote religieuze rol die ze in de middeleeuwse stedelijke samenleving vervulden⁵. De Gentse schepenen waren zich in 1412, toen ze dit voorgebod – een intern stedelijke ordonnantie of zo men wil politieverordening - uitvaardigden, kennelijk goed bewust van de potentiële risi-

³ J. GESSLER, 'De aloude bedevaart naar Sint-Lievens-Houtem', in: *Oostvlaamse Zanten. Mededeelingen van den bond der oostvlaamsche folkoristen*, 16, 1941, p. 65-73, voor het citaat: p. 66 en H. NOWE, Gentse voorgeboden op de St.-Lievensbedevaart, in: *Miscellanea J. Gessler*, dl. 2, Deurne, 1948, p. 667-670.

⁴ Stadsarchief Gent (hierna: SAG), reeks 108, nr. 2, f° 32v°.

⁵ Over de politieke representatie en de rol van verschillende 'parlementaire' systemen heb ik recent een synthese gepubliceerd: M. BOONE, 'In den beginne was het woord'. 'De vroege groei van 'parlementen' in de middeleeuwse vorstendommen der Nederlanden', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 120, afl.3, 2005, p. 338-361. Zie verder over politieke representatie in het algemeen: M. BOONE, 'Meervoudige macht. Vorst en stad in de Nederlanden', in: H. DE SMAELE, J. TOLLEBEEK (red.), *Politieke representatie*, Leuven, (Universitaire pers Leuven, Alfred Cauchie reeks), 2002, p. 207-220. Over de politieke doorbraak van de ambachten, M. BOONE, 'Een verstedelijkte samenleving onder spanning. Het graafschap Vlaanderen omstreeks 1302', in: R.C. VAN CAENEGEM (red.), *1302. Feiten en mythen van de Guldensporenslag*, Mercatorfonds, Antwerpen, 2002, p. 44-53.

DE SINT-LIEVENSBEDEVAART

co's die het bij elkaar brengen van een grote menigte religieus en ook op andere wijze opgewonden ambachtslieden inhield. In de eerste plaats was er de vrees voor 'niewichede' en als direct gevolg daarvan rumoer en onrust in de stad Gent zelf. *Niewichede* verwees ook naar hét grote angstbeeld in het middeleeuwse politiek denken waar vooral alles wat 'oud' en dus eerbiedwaardig was een positieve bijklank had, wat vernieuwend was werd in het beste geval met veel argwaan, maar doorgaans erg vijandig bekeken.

Tijd om ons de vraag te stellen of het politiek decoderen van stedelijke processies een exclusieve Gentse aangelegenheid was of niet? De vraag stellen is ze, ook in dit geval beantwoorden. In een opmerkelijk essay uit 1990 heeft de Franse sociale historicus (voornamelijk bekend als auteur van werken over criminaliteit en religieuze geschiedenis) Jacques Chiffolleau aandacht gevraagd voor wat hij in de ondertitel zelf de '*analyse d'un rituel flamboyant*' heeft genoemd, met name de honderden religieus geïnspireerde optochten die, opmerkelijk maar niet toevallig in hetzelfde jaar als het aangehaalde Gentse voorgebod op de Sint-Lievensbedevaart, in 1412 dus, door de stad Parijs zijn getrokken⁶. 1412 is een van de donkerste jaren waarin het verscheurende conflict, de burgeroorlog tussen de partijen van de Armagnacs en de Bourguignons, Frankrijk had gestort⁷. Het is in deze context dat de partij van de Bourguignons, onder leiding van hertog Jan zonder Vrees, op dat ogenblik ook graaf van Vlaanderen, een mobilisatie van het gekende ritueel van de religieuze processies heeft in gang gezet, dat zich in een bijna obsessievolle rondgang in Parijs en in de onmiddellijke omgeving van de stad heeft vertaald⁸. Chiffolleau wil, terecht, het hele gebeuren niet herleiden tot een politieke recuperatie door de tijdelijke Bourgondische machthebbers in Parijs, van een gekend publiek ritueel, maar het blijft een opmerkelijke explosie van een publiek uitgedragen collectieve behoefte aan zekerheid. Meer concreet vertaalde deze drang zich in de verhoopte terugkeer van een koninklijke macht die naam waardig, als sluitstuk van de hele samenleving. Een en ander is te situeren in een bredere context van verschillende vormen van veralgemeende

---

⁶ J. CHIFFOLEAU, 'Les processions parisiennes de 1412'. Analyse d'un rituel flamboyant, in: *Revue Historique*, 114, 1990, p. 37-76.

⁷ Voor het feitelijk verloop van dit conflict zie B. SCHNERB, *Les Armagnacs et les Bourguignons. La maudite guerre*, Paris, 1988. Het kwam neer op een aanslepende gewapende confrontatie tussen twee clans die de controle over de centrale koninklijke instellingen nastreefden: enerzijds de aanhangers van de hertog van Bourgondië, de 'Bourguignons' en anderzijds de partijgangers van de hertog van Orléans, en na de moordaanslag op deze laatste in 1407 genoemd naar de graaf van Armagnac die de leiding van de beweging op zich had genomen.

⁸ Over de politiek van deze hertog, de uitstekende biografie van B. SCHNERB, *Jean sans Peur. Le prince meurtrier*, Paris, 2005, p. 422-423 voor een overzicht van de persoonlijke betrokkenheid van deze hertog bij de grote Vlaamse stedelijke processies (Heilig Bloed in Brugge, Onze-Lieve-Vrouw processie in Doornik).

onzekerheid en collectief beleefde angst die in deze jaren de geesten in de ban hield: het Westers Schisma dat de kerk had opgedeeld in concurrerende fracties, de oorlogsomstandigheden, de endemisch aanwezige pest die zich ondermeer in het verschijnsel van de flagellanten processies heeft vertaald, en zo verder. Als dusdanig wordt de processie, en het betoog van Chiffoleau wordt met vele verwijzingen naar de zoals steeds beter bestudeerde want ook beter door bronnen ondersteunde Italiaanse voorbeelden geïllustreerd, ook een politiek gebeuren van de eerste orde⁹. Met alle voorzichtigheid die het transponeren van begrippen uit andere sociale wetenschappen gebiedt, is het duidelijk dat de laatmiddeleeuwse stedelijke processie een gebeuren is dat als een ritueel op een vaste, regelmatige wijze een als oorspronkelijk geachte oerscène wil herhalen, maar ook onder invloed van de concrete strategieën tot een ceremonieel wordt waarin het visuele en auditieve kader drager worden van politieke boodschappen¹⁰. De Italiaanse steden zijn zoals vaak met hun overweldigende documentaire rijkdom richtinggevend geweest in dergelijk onderzoek, maar dat de in de context van deze steden ontwikkelde benaderingswijze ook voor de Zuidelijke Nederlanden zonder meer relevant is, is een uitgemaakte zaak. Verwijzen we in laatste instantie naar het werk van de Amerikaanse onderzoeker T. Boogaart over de Brugse Heilig-Bloedprocessie¹¹. Een recente synthese over de laatmiddeleeuwse sociale geschiedenis van Engeland verwijst zelfs naar het vermoedelijk uit de Lage Landen overgewaaid concept van 'omweggang'¹². We weten onderhand, recent nog dank zij het exemplarische onderzoek van Elodie Lecuppre-Desjardin, hoe de verstedelijkte samenleving van de Bourgondische Nederlanden een uitgelezen terrein vormde waarbinnen dergelijke strategieën zich hebben kunnen ontwikkelen¹³.

⁹ Tot de beste gekende en klassieke studies over Italië behoren deze van R. TREXLER, *Public life in Renaissance Florence*, New York – London, 1980 en E. MUIR, *Civic ritual in renaissance Venice*, Princeton, 1981. Een originele en krachtige synthetische visie is ontwikkeld door E. CROUZET-PAVAN, *Renaissances Italiennes, 1380-1500*, Paris, 2007, p. 517-532.

¹⁰ Een belangrijke methodologische waarschuwing in deze zin (ook al komen vele voorbeelden voornamelijk uit de vroege middeleeuwen) maar vooral het historigrafisch overzicht waarbij de filiatie van uit de Duitse mediëvistiek over het werk van Kantorowicz en zijn verspreiding in de Amerikaanse (en bij uitbreiding Anglo-Saksische) wereld via Clifford Geertz en zo opnieuw naar Trexler en anderen: P. BUC, *Dangereux rituel. De l'histoire médiévale aux sciences sociales*, Paris, 2003 (Franse versie van *The dangers of ritual*, Princeton, 2001).

¹¹ Zie T. A. BOOGAART II, *An ethnography of late medieval Bruges. Evolution of the corporate milieu 1280-1349*, Lewiston, 2004.

¹² Zie CH. PHYTIAN-ADAMS, 'Ritual construction of society', in: R. HORROX, W. M. OMROD (ed.), *A social history of England, 1200-1500*, Cambridge, CUP, 2006, p. 377.

¹³ E. LECUPPRE-DESJARDIN, *La ville des cérémonies. Essai sur la communication politique dans les anciens Pays-Bas bourguignons*, Turnhout, (Studies in European Urban History, 4), 2004, XIX-407 pp.

DE SINT-LIEVENSBEDEVAART

Er zijn geen directe aanwijzingen dat de Bourgondische machthebbers, die zo uitgekiend en met massaal succes in Parijs in 1412 het fenomeen 'processie' voor hun politieke kar hebben kunnen spannen, ook de Gentse schepenen tot het formuleren van hun voorgebod in uitgerekend dezelfde maanden hebben aangezet. Wel weten we dat van alle hertogen Jan zonder Vrees de minst verstoorde relatie met de stad Gent had, en dat hij er alle belang bij had om het graafschap Vlaanderen als uitvalsbasis (en eventueel als terugvalbasis) bij zijn vele militaire exploitaties in Frankrijk te gebruiken¹⁴. In 1413 zal een officiële Gentse delegatie overigens naar Parijs trekken, waar dezelfde Jan zonder Vrees, nog in 1408 de genadeloze vorst die het opstandige Luik had neergeslagen, in de context van de opstand van Caboche (en de naar deze volksleider genoemde hervorming de '*ordonnance cabochienne*') poseerde als de verdediger van de stedelijke belangen¹⁵. Het was duidelijk dat de stad Gent als symbool van stedelijke opstandigheid en stedelijke eigenheid in deze strategie van cruciaal belang was. Wie zijn verbondenheid met de zaak van de hertog van Bourgondië in die dagen in Parijs duidelijk wenste te maken, droeg, in Parijs, de witte kaproen, het symbool bij uitstek van de Gentse weerstand tegen de graven van Vlaanderen en herkenningsteken van de Gentse stedelijke militie¹⁶. Toen het in Gent regende, drupte het in Parijs.

2. Het laatmiddeleeuwse Gent: een grootstad met Europese uitstraling

De stad Gent was in de late middeleeuwen een der grootste steden van noordwest Europa, ze telde ca. 64.000 inwoners rond het midden van de 14de eeuw,

---

¹⁴ Zie mijn analyse van de Gents-Bourgondische verhoudingen: M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen, ca. 1384 - ca. 1455. Een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces*, Brussel, 1990, (*Verhandelingen van de koninklijke academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, Klasse der Letteren, jaargang 52, 1990, nr. 133*), p. 210-214.

¹⁵ Zie over deze opstand (met de bijhorende bronneneditie): A. COVILLE, *L'ordonnance cabochienne (26-27 mai 1413)*, Paris, 1891, voor de context: B. SCHNERB, *Jean sans Peur*, p. 562-567, van dezelfde auteur ook B. SCHNERB, 'Caboche et Capeluche: les insurrections parisiennes au début du XVe siècle', in: F. BLUCHE, S. RIALS (éd.), *Les révolutions françaises*, Paris, 1989, p. 113-130..

¹⁶ M. BOONE, 'Witte Kaproenen', in: *Lexikon des Mittelalters*, München, 9/2, 1998, kol. 269.

haar bevolking stabiliseerde zich ca. 50.000 in de loop van de 15de eeuw¹⁷. Het soortgelijke politieke gewicht van de stad was navenant: als eerste der Vier Leden van Vlaanderen zette ze doorgaans de toon bij de quasi permanente onderhandelingen met de vertegenwoordigers van de vorst (graaf van Vlaanderen, hertog van Bourgondië) en doorheen de 14de en 15de eeuw incarneerde ze in een op het eerste gezicht chaotische en zeer verwarde aaneenschakeling van opstanden en revoltes de weerstand tegen een te verregaande politieke centralisatie¹⁸. Figuren als vader en zoon Van Artevelde waren tot ver buiten de grenzen van de stad, en van het graafschap Vlaanderen, uitgegroeid tot symbolen van stedelijke opstandigheid. Kenmerkend voor de Gentse politieke organisatie was de zeer actieve rol die de ambachten, na hun politieke en militaire doorbraak in de grote crisis van 1302 hadden verworven. Als gestelde lichamen bekleedden hun vertegenwoordigers niet minder dan twintig van de in totaal 26 jaarlijks te begeven Gentse schepenambten (tien waren er voorbehouden aan het lid van de 53 kleine neringen, tien aan het lid van de weverij waarin alle ambachten van de dominante lakenindustrie waren verenigd)¹⁹. De ambachten en hun symbolen zouden, met vele ups en downs die trouw de verhouding van Gent tot de achtereenvolgend Vlaamse, Bourgondische en Habsburgse vorsten volgen, de geschiedenis van de stad in

¹⁷ Een algemeen overzicht van de Gentse geschiedenis, met verwijzing naar vele secundaire literatuur treft men, in afwachting van een nieuwe synthese aan in W. PREVENIER, M. BOONE, 'De 'stadstaat'-droom, (veertiende en vijftiende eeuw)', in: J. DECAVELE (red.), *Gent. Apologie van een rebelse stad, Geschiedenis, kunst, cultuur*, Antwerpen, 1989 pp. 81-105. Van dezelfde auteurs: Gent, in: *Lexikon des Mittelalters*, München, 1989, Band IV, kolom 1240-1244. Een historiografische balans van de Gentse middeleeuwse geschiedenis bij M. BOONE, 'Omzien met bewondering, vooruitblikken met verwachting. De Gentse geschiedenis van middeleeuwen en Ancien Régime', in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, n.r. XLVII, 1993, pp. 29-48, herdruk in: *Oostvlaams verbond van de kringen voor geschiedenis, voorlichtingsreeks, nieuwe reeks nr. 30*, (Gent, 1994), pp. 29-48. Voor de demografische gegevens: W. PREVENIER, 'La démographie des villes du comté de Flandre aux XIVe et XVe siècles. Etat de question. Essai d'interprétation', in: *Revue du Nord*, LXV, 1983, pp. 255-258

¹⁸ Een overzicht van deze opstandigheid voor de cruciale 14de eeuw: M. BOONE, 'Le comté de Flandre dans le long XVe siècle: une société urbanisée face aux crises du bas Moyen' Age, in: G. PINTO (ed.), *Rivolte urbane e rivolte contadine nell'Europa del Trecento: un confronto. Atti del convegno Firenze, 30 marzo-1 aprile 2006*, Firenze, Centro di studi sulla civiltà comunale (ter perse), verder in een reeks publicaties van mijn leerlingen: R. VERBRUGGEN, *Geweld in Vlaanderen. Macht en onderdrukking in de Vlaamse steden tijdens de veertiende eeuw*, Brugge, uitgeverij Marc vande Wiele, 2005 en J. DUMOLYN, J. HAEMERS, 'Patterns of urban rebellion in medieval Flanders', in: *Journal of Medieval History*, 31, 2005, pp. 369-393; J. DUMOLYN, 'The legal repression of revolts in late medieval Flanders', in: *Revue d'histoire du droit*, LXVIII, 2000, pp. 479-521.

¹⁹ Ik heb dit systeem van politieke representatie elders uitgebreid geanalyseerd: M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, p. 54-93.

DE SINT-LIEVENSBEDEVAART

grote mate bepalen, tot wanneer ze na het neerslaan van de Calvinistische Republiek in 1584 definitief politiek werden uitgeschakeld²⁰.

Een en ander had ook aanleiding gegeven tot de ontwikkeling van een eigen stedelijke identiteit die bewust beleefd werd en op velerlei manieren werd uitgedragen: doorheen de politieke actie van de stedelijke politieke elite uiterwaard, maar ook via een veelheid aan symbolen en herkenbare tekens. Ik vermeldde er terloops al een, want overgenomen in het opstandige Parijs van het jaar 1413, de witte kaproen, maar ook de figuur van de Maagd van Gent, uitgedragen in vele afbeeldingen, op vaandels en herkenningstekens van stedelijke boodschappers bijvoorbeeld, (zoals er nog steeds bewaard zijn gebleven) en in de literatuur²¹. In volle opstand tegen het grafelijke gezag, in 1382, dichtte de Gentse dichter Boudin Vander Luere immers een aan haar opgedragen gedicht²². In dit gedicht dat aanvangt met sterke moreel geladen begrippen 'suver leven ende vri gaet voor gout, voor dierbaer stene, suver leven, God ere di. Alle rijcheit die es clene, o vri suver leven rene' wordt verder het beeld opgeroepen van de stad (een marktplaats gelegen tussen twee rivieren) die wordt bedreigd en verdedigd door een schare heiligen met elk een vaandel in de hand²³. Het ligt voor de hand hierin aan de hand van de vermelde heiligen de patroonheiligen van de vele Gentse ambachten te herkennen, die bovendien elk een vaandel als herkennings- en identificatieteken hadden²⁴. De band tussen patroonheilige en ambachten en hun respectievelijke

---

²⁰ Over deze laatste episode (in afwachting van het onderzoek naar de Gentse Calvinistische Republiek van Anne-Laure Van Bruaene) vooral een sociaal-economische analyse bij J. DAMBRUYNE, *Corporatieve middengroepen. Aspiraties, relaties en transformaties in de 16de eeuwse Gentse ambachtswereld*, Gent, 2002 (*Verhandelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent, XXVIII*), p. 644-677.

²¹ Zie onder meer het in het vroegere Bijlokemuseum (nu het in aanbouw zijnde Stam) het vaandel uit de 15de eeuw waarvan de traditionele toeschrijving aan de Gentse schilderes Agnes vanden Bossche niet langer zeker is: J. BALDEWIJNS, D. LIEVOIS, *Agnes Vanden Bossche. Een zelfbewuste vrouw en een merkwaardige kunstnares uit het 15de eeuwse Gent*, Gent, 1996.

²² Zie over de Maagd van Gent, met verschillende afbeeldingen: M. BOONE, W. PREVENIER, 'De steden van de Zuidelijke Nederlanden in de late middeleeuwen: stedelijke identiteit en corporatieve solidariteiten', in: *Het Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 47, 1993, pp. 25-42.

²³ Zie editie en bespreking van het gedicht bij J. REYNAERT, 'Boudewijn Vander Luere en zijn 'maghet van Ghend'', in: *Jaarboek van de Koninklijke Soevereine hoofdkamer van retorica de Fonteine te Gent*, 31, 1981, p. 118-121. Over het Gentse stadswaapen waarin de maagd bij herhaling wordt afgebeeld: J. DE ZUTTER, *Het wapen van Gent*, Gent, 1990.

²⁴ Vaandels hadden in het politieke gebeuren, ook in Gent een aparte mobiliserende en identificerende functie, zie, toegepast op de Gentse opstand van 1449-1453: P. ARNADE, 'Crowds, banners and the Marketplace: symbols of defiance and defeat during the Ghent War of 1452-1453', in: *The Journal of Medieval and Renaissance Studies*, 24, 1994, p. 471-497.

organisaties is evident, hij wordt bijvoorbeeld ook in de individuele naamgeving tot uitdrukking gebracht. Dit laatste heb ik ooit samen met Inge Schoups in een analyse van de voornamen die in het milieu van Gentse ambachtslieden populair waren aangetoond: een heel ruim bestand (12.521 namen uit de bewaarde ledenlijsten van negentien ambachten), Lievin neemt daarbij de derde plaats in met 903 vermeldingen (na Jan en alle varianten met 3145 vermeldingen en Pieter met 1001), maar duidelijk afgetekend voor de vierde meest populaire naam (Jacob: 779 vermeldingen) en bovendien in ongeveer gelijke mate voorkomend bij alle ambachten waarvoor ledenlijsten zijn bewaard gebleven²⁵.

De ambachten en hun organisatievormen zoals de ambachtsmilities en –vaandels situeren zich in de kern van het stedelijk sociale en politieke leven²⁶. Vaandels die in de vele confrontaties tussen Gent en de Bourgondische hertogen als symbolen van de stedelijke weerbaarheid met enige regelmaat van eigenaar veranderden. Bij elke nederlaag van de stad werd deze gedwongen haar vaandels in te leveren. Onder meer na de nederlaag van Gent tegen de hertog op het slagveld van Gavere in 1453, zoals op de vaak afgebeelde miniatuur opgenomen in het in 1458 aan de hertog Filips de Goede aangeboden handschrift over de Gentse privileges is afgebeeld²⁷.

De stadsrekeningen leren ons dat bij verschillende processies vergelijkbare vaandels werden meedragen en die met opzet daarvoor bij vooraanstaande Gentse schilders door de stad werden besteld. Dit was onder meer het geval bij de grote processie van Onze-Lieve-Vrouw in Doornik waaraan elk jaar op 14 september, een officiële Gentse delegatie bestaande uit de stadsschepenen, een forse delegatie van vooraanstaande ambtenaren en een grote anonieme menigte van Gentse poorters deelnam. Ook deze processie, die zich over een relatief grote afstand uitstreckte nam verschillende dagen in beslag. Ze had een veel officiëler karakter dan de Sint-Lievens processie en lag dan ook aan de

²⁵ M. BOONE, I. SCHOUPS, 'Jan, Johan en alleman: voornaamgeving bij de Gentse ambachtslieden (14de-15de eeuw), symptoom van een groepsbewustzijn?', in: J. DE ZUTTER, L. CHARLES, A. CAPITEYN, (red.), *Qui valet ingenio. Liber amicorum Johan Decavele*, Gent, 1996, p. 39-62.

²⁶ Zie in het geval van Gent: M. BOONE, 'Les métiers dans les villes flamandes au bas moyen âge (XIVe-XVIe siècles): images normatives, réalités socio-politiques et économiques', in: *Les métiers au moyen âge. Aspects économiques et sociaux. Actes du Colloque international de Louvain-la-Neuve 7-9 octobre 1993*, éd. P. LAMBRECHTS, J.-P. SOSSON, Louvain-la-Neuve 1994 (Université Catholique de Louvain, Publications de l'Institut d'Etudes Médiévales, Textes, Etudes, Congrès, vol. 15), p. 2-3.

²⁷ De kunsthistorische studie van een in Gent tot stand gekomen verzameling van Gentse privileges, resulterend in een der meest aangehaalde pronkhandschriften van de Bourgondische bibliotheek (nu in de vroegere collectie van de Habsburgse vorsten in Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, cod. 2583) door G.T. CLARK, *Made in Flanders. The Master of the Ghent Privileges and manuscript painting in the Southern Netherlands in the time of Philip the Good*, Turnhout, 2000, p. 348 (afbeelding).

DE SINT-LIEVENSBEDEVAART

basis van het ontstaan van een, voor het eerst in de rekening van 1321 geat-
testeerd apart hoofdstuk in de uitgaven van de stad Gent, 'de cost van Onser
Vrouwen feesten van Dornicke'²⁸. Samen met de uitgaven voor een andere
jaarlijkse manifestatie, het *auweet*, een optocht van de gewapende ambachts-
milities in de stad zelf, die op halfvasten doorging, kennen de uitgaven voor
de drie publieke optochten waaraan de stad, of een aantal van haar 'gestelde'
lichamen, ambachten telkens aangevuld met een breder publiek deelnamen,
de Sint-Lievensprocessie, de Onze-Lieve-Vrouw processie in Doornik en het
auweet, het hierna volgend verloop (cf. grafiek)²⁹. Het *auweet* van de
ambachten situeerde zich in de kern van de stedelijke identiteit: in drie dolle
dagen, 11, 12 en 13 maart 1488 zal het 'model' zelfs actief overgenomen wor-
den door de Brugse ambachten die op deze wijze uitdrukking gaven aan hun
verbondenheid en aan hun militaire slagkracht op het hoogtepunt van de
opstand tegen would-be regent Maximiliaan van Oostenrijk die op dat ogen-
blik zelfs gevangen werd gehouden in Brugge³⁰.

De bijdrage aan de Sint-Lievensprocessie was evenwel eerder symbolisch, het
was geen stedelijke processie in die zin dat de stad zich als initiatiefnemer
opstelde (wat in het geval van de processie in Doornik en van het *auweet* wel
nadrukkelijk het geval was) maar wel door een ondersteuning het initiatief als
dusdanig erkende. De echte financiële verantwoordelijkheid lag bij beide
broederschappen die voor het gebeuren tekenden en er dan ook de kosten van
hielpen dragen. Uit een klacht over het gewicht van deze onkosten voor het
budget van de broederschappen uit 1425 blijkt ten anderen dat ze zeer gelijk-

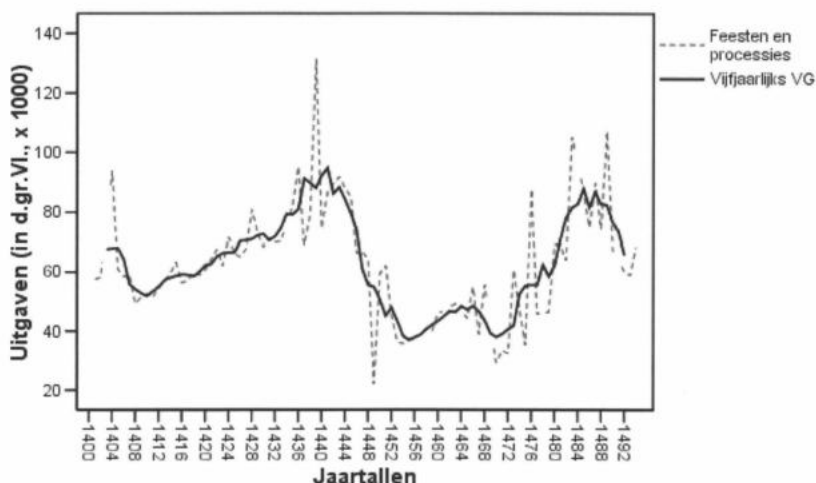
---

²⁸ Over deze processie, haar financiële, politieke, sociale en religieuze bete-
kenis: zie M. BOONE, E. LECUPPRE-DESJARDIN, *Grains de blé, grains du chapelet. Economie et dévotion entre Gand et Tournai à la fin du Moyen Age*, in: L. NYS, D. VAN
WIJNSBERGHE (éd.), *Campin in context. Peinture et société dans la vallée de l'Escaut à l'époque de Robert Campin (vers 1375-1445)*. *Actes du colloque international organisé par l'Université de Valenciennes et du Hainaut-Cambrésis, L'Institut royal du Patrimoine artistique, et l'association des Guides de Tournai, Tournai 30 mars -1er avril 2006, Valenciennes-Bruxelles-Tournai, 2007*, p.193-204.

²⁹ Overgenomen uit W. RYCKBOSCH, *Tussen Gavere en Cadzand. De Gentse stadsfinanciën op het einde van de middeleeuwen (1460-1495)*, Gent, 2007 (*Verhandelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent, XXXI*), p. 83. De gegevens tot en met 1460 zijn overgenomen uit M. BOONE, *Geld en macht. De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)*, Gent, 1990 (*Verhandelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent, XV*), p. 94-98. Over het *auweet*, zie nog steeds: A. VAN WERVEKE, 'Het *auweet*, de groote parade van Half Vasten voor 1540', in: *Bulletin de la Société d'Archéologie et d'Histoire de Gand, XV, 1907, n°7*, p. 254-267.

³⁰ J. HAEMERS, E. LECUPPRE-DESJARDIN, 'Conquérir et reconquérir l'espace urbain. Le triomphe de la collectivité sur l'individu dans le cadre de la révolte brugeoise de 1488', in: C. DELIGNE, C. BILLEN (eds.), *Voisinages, coexistences, appropriations. Groupes sociaux et territoires urbains (Moyen Âge-16e siècle)*, Turnhout, (*Studies in European Urban History*, 10) 2007, p. 119-139.

aardig waren aan de onkostenposten die de stad voor andere processies en optochten in rekening bracht: gelegenhedskledij voor het bestuur, maaltijden en gelegenhedsuitgaven voor het verloop van de processie (in dit geval het dragen van de fiertel)³¹.

(bron: W. RYCKBOSCH, *Tussen Gavere en Cadzand*, p. 83, op basis van de stadsrekeningen, SAG, reeks 400)

De zeer ongelijk verlopende curve illustreert hoezeer de nederlaag en het tijdelijk uitschakelen van het stedelijk particularisme na de nederlaag te Gavere in 1453 een forse impact hebben gehad op deze uitgaven (die terloops gezegd op jaarbasis goed zijn voor gemiddeld 14% van de totale bestuurlijke uitgaven van de stad)³². Met ingang van 1453 dalen de uitgaven voor processies en feestelijkheden effectief drastisch, met een bijkomende tweede daling die in 1468 inzet. In beide gevallen is dit het gevolg van een gewilde ingreep, niet van de stad zelf, maar haar opgedrongen door de financiële gevolgen van de politiek van de centrale overheid. Ook het herstel dat zich vanaf 1477 doorzet heeft een politieke achtergrond, in dat jaar overlijdt immers de Bourgondische hertog Karel de Stoute en herwinnen de ambachten hun vroegere politieke slagkracht. Zo werden alle oude middeleeuwse politieke verhoudingen die de autocratische hertog onder het geweld van zijn hervormingen had gewijzigd

³¹ P. TRIO, *Volksreligie als spiegel van een stedelijke samenleving. De broederschappen te Gent in de late middeleeuwen*, Leuven, 1993 (*Symbolae facultatis litterarum et philosophiae Lovanensis, s. B, vol. 11*), p. 267.

³² Over de slag bij Gavere, haar betekenis en nawerking, zie: M. BOONE, J. HAEMERS, P.-J. LACHAERT, 'Gavere 1453: feiten en verhalen', in: *Zottegems Genootschap voor geschiedenis en oudheidkunde, Handelingen XI*, 2003, p. 207-254.

DE SINT-LIEVENSBEDEVAART

of omgebogen terug in ere hersteld. Bij het 'temmen' van de stedelijke weerbarstigheid had hertog Karel ten andere heel nadrukkelijk de ruimtelijke manifestaties van de Gentse ambachten en hun politieke slagkracht op het oog gehad. Zo had hij bij het bestraffen van de Gentse opstandigheid die bij het samengaan van de Sint-Lievensprocessie en van zijn 'Blijde Intrede' andermaal de Gentse ambachtbanieren in het vizier (cf. infra).

In 'normale omstandigheden' behoorden de symbolische uiterlijkheden en rituelen waarmee de politieke verhoudingen binnen de stad naar buiten werden gebracht, zoals de processies en andere zichtbare manifestaties van religieuze ijver, tot de kern van de stedelijke identiteit, maar ze symboliseerden ook de politieke en economische overheersing buiten de stadsmuren. Tot deze laatste categorie hoorden beide processies, deze van Onze-Lieve-Vrouw van Doornik en deze van Sint-Lievens-Houtem. Via beide massale manifestaties van Gentse invloed in een straal rondom de stad, onderlijnde de stad hoezeer het domineren van haar directe ommeland, wat zich ook op andere terreinen (deze van de fiscale organisatie en van de rechtspraak) manifesteerde van cruciaal belang was voor haar overleven. Deze zogenaamde 'kwartier' indeling, waarmee de Vlaamse steden, alle proporties in acht genomen een opsplitsing van het territorium van het graafschap hadden weten te bewerkstelligen, die niet zonder gelijkenissen is met de overheersing door de Italiaanse stadstaten van hun respectievelijke *contado's*, is uiteraard ook een van die elementen die in het spanningsveld tussen stad en staat doorlopend onder druk stonden³³. De grote processies die zich buiten de stadsmuur waagden, waren in deze optiek manifestaties van de stedelijke machtsaanspraken, die jaarlijks op een rituele wijze werden herbevestigd, en zowel de stedelingen zelf als de 'onderworpen' plattelandsbevolking aan de verhouding tussen stad en platteland herinnerden.

---

³³ Over de Kwartieren die zich, niet toevallig voor het eerst manifesteren in het Artevelde tijdvak in het midden van de 14de eeuw: D. NICHOLAS, *Town and countryside: social, economic, and political tensions in fourteenth-century Flanders*, Bruges, 1971 (*Rijksuniversiteit te Gent, werken uitgegeven door de faculteit der Letteren en wijsbegeerte*, 152), p. 152-172; W.P. BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen in de overgang van Middeleeuwen naar nieuwe tijden (1384-1506)*, Brussel, 1978 (*Verhandelingen van de Koninklijke Academie, klasse der letteren*, jg. XL, n° 90), p. 107-127; M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, p. 191-198. Gelijkaardige instellingen treft men aan in Brabant, cf. R. VAN UYTVEN, *Imperialisme of zelfverdediging: de extra-stedelijke rechtsmacht van Leuven*, in: *Bijdragen tot de geschiedenis (La ville en Brabant, quatrième colloque, Bruxelles 29-30 mars 1974)*, 58, 1975, pp. 7-71. De vergelijking met Italië wordt uitgewerkt in E.CROUZET-PAVAN, E. LECUPPRE-DESJARDIN (ed.), *Villes de Flandre et d'Italie Les enseignements d'une comparaison*, Turnhout, Brepols, 2008 (*Studies in European Urban History*, 12) de verschijnselen van de *contado's* en/of kwartieren komen ter sprake in de bijdragen van J.-Cl. Maire-Vigueur en van M. Boone.

3. Tussen stad en staat: de processies inzet van het staatsvormingsproces?

Een van de eerste echo's van het bestaan van de Sint-Lievens-processie in een bredere politieke connotatie vangen we op in de zogenaamde '*Annales Gandenses*', een verhalende bron geschreven door een anonieme Gentse minderbroeder over de bijzonder woelige gebeurtenissen in het graafschap Vlaanderen ca. 1300³⁴. Hij verhaalt onder het jaar 1301 ingelast in het verhaal over de grote politieke gebeurtenissen (het onderlinge conflict waarin de Franse koning en de Vlaamse graaf betrokken zijn geraakt groeit stilaan naar de voorlopige dramatisch ontknoping in 1302 toe) hoe de Gentenaren, na te zijn aangevallen door plattelanders 'en anderen' naar aanleiding van de jaarlijkse processie van Sint-Livinus in Hautem en daarna terugkeerden '*quod factum ut communitas Gandensis cognovit, armata manu et cum signis bellicis exiens, villam campestrem de Hautem concremavit, multos ibidem vel occidit vel vulneravit, et gravia damna intulit monasterion sancti Bavonis*'³⁵. Het fragment wijst m.i. wel op het gevestigde en ingeburgerde karakter van de bedevaart, op haar risicovolle en gewelddadige verloop en vooral op de systematiek van de Gentse reactie, die op het inschakelen van het formele Gentse gemeentelager lijkt te wijzen, en als dusdanig een van de vroegste vermeldingen biedt van het gewelddadig domineren van het omliggende platteland, waar de 14de eeuw wel meer staaltjes van zou te zien geven.

Precies deze ambitie illustreert hoe de grote steden in het graafschap, en Gent in de eerste plaats, zichzelf zagen als een alternatieve macht voor het vaak gecontesteerde en betwiste grafelijke gezag. Dit laatste raakte bovendien bij herhaling gekneld tussen de twee in een langdurig conflict verzeild geraakte 'grootmachten' van het ogenblik: de Franse en Engelse kroon. Het duurde evenwel tot het aantreden van de nieuwe Bourgondische dynastie, een zijtak van het regerende Franse vorstenhuis der Valois die met ingang van 1385 effectief regeert nadat met de vrede van Doornik een *modus vivendi* met het alweer in opstand verkerende Gent is gevonden, vooraleer een staatsvormingsproces die naam waardig op gang komt. Dezelfde steden hadden immers, door hun fiscale afdrachten aan de vorst een belangrijke hefboom in handen om op diens politiek te wegen. Het komt er dan ook op aan om door het geleidelijk terugdringen van de stedelijke machtsaanspraken inzake twee essentiële activiteiten, rechtsspraak en fiscale politiek terreinwinst ten nadele van de steden te boeken. Dit kon zowel aanleiding geven tot een proces van

³⁴ Over deze merkwaardige tekst zie: M. BOONE, 'Der anonyme Minorit von Gent *Annales Gandenses*', in: V. REINHARDT (ed.), *Hauptwerke der Geschichtsschreibung*, Stuttgart, 1997 (Kröners Taschenausgabe Band 435), p. 14-17.

³⁵ F. FUNCK-BRENTANO (ed.), *Annales Gandenses*, Paris, 1896, p. 15: de vraag dient gesteld gezien het fragment een logische verhaallijn onderbreekt, of ook dit geen latere interpolatie van locale of regionale aard is (zoals er duidelijk wel meer voorkomen in de door Funck-Brentano op dit vlak verre van vlekkeloos uitgegeven tekst). Voor onze analyse evenwel heeft deze vaststelling relatief weinig consequenties.

DE SINT-LIEVENSBEDEVAART

verleiding als van het opleggen van dwangmaatregelen. Dat nu eens voor de ene, dan weer voor een andere strategie werd gekozen, had in eerste instantie met concrete tijdelijke machtsverhoudingen te maken. Publieke manifestaties zoals processies waren gedroomde middelen om de vorst en zijn omgeving (familie, ambtenarij, staatsapparaat) stilaan naar voren te schuiven en op een bijna geruisloze manier letterlijk een plaats te bezorgen in het geheel van stedelijke rituelen en betekenisverlenende publieke activiteiten. Dit gebeurde, bijvoorbeeld met een processie als de Heilig Bloed processie in Brugge, de Gentse processie naar Doornik, de processie voor Notre Dame de la Treille in Rijsel, de processie van Notre Dame du Saint Cordon in Valenciennes of van Onze-Lieve-Vrouw van de Zavel in Brussel³⁶. De processie van Sint-Lieven naar Sint-Lievens-Houtem onderscheidt zich van deze officiële stedelijke processies door het feit dat ze door broederschappen (de zogenoemde binnen en buitenbroederschappen van Sint-Lieven) verbonden aan de Sint-Baafsabdij werd georganiseerd³⁷. Ze werd dan ook niet geconfronteerd met enige poging van de vorsten uit om zich in het verloop van de processie een plaats te verwerven of zelfs maar om de volkse begeestering die kennelijk van het gebeuren uitging, voor de eigen kar te spannen. In tegendeel. De algemene veroordeling die nog doorklinkt uit de plechtige oorkonde uit november 1414 waarmee de bisschop van Doornik de herwijding van de kerk van de Sint-Baafsabdij toestond, nadat ze in de context van de processie '*effusione sanguinis aut emissionem seminis (...) per concursum populi, ibidem diebus festorum sanctorum Bavonis, Macharii et Livini ac aliorum, in maxima copia seu quantitate confluentium polluta*' ontwijd was, lijkt een dergelijke toenadering ontmoedigd te hebben³⁸. De processie van Sint-Lieven was om deze reden niet minder een uiting van de eigen stedelijke cultuur en van de verhoudingen binnen de stad. Het was moeilijk om ze, zoals vele andere processies een meervoudige, complexe betekenisinhoud te geven, daarvoor bevond ze zich

---

³⁶ T. A. BOOGAART, 'Our Saviour's Blood: Procession and Community in Late Medieval Bruges', in: K. ASHLEY & W. HÜSKEN (ed.), *Moving Subjects. Processional performance in the Middle Ages and the Renaissance*, Amsterdam-Atlanta, 2001, p. 69-116 en zijn thesis: IDEM, *An ethnogeography of late medieval Bruges. Evolution of the corporate milieu 1280-1349*, Lewiston, 2004, passim, verder: E. LECUPPRE-DESJARDIN, 'Procession et propagande à Valenciennes en 1472. L'intégration des cultes locaux dans la construction de l'image princier', in: *Revue du Nord*, 86, 2004, p. 757-770. Daarnaast algemeen en als vergelijking: M. JAMES, 'Ritual, Procession and Social Body in the Late Medieval English Town', in *Past and Present*, 98, 1983, p. 3-29 en C. ZIKA, Hosts, 'Processions and Pilgrimages: Controlling the Sacred in Fifteenth-Century German', in: *Past and Present*, 118, 1984, p. 25-64. Zie ook over een bepaald soort processie: MIRI RUBIN, *The Eucharist in Late Medieval Culture*, Cambridge, 1991.

³⁷ Over deze broederschappen en hun ontstaan en werking en structuur: P. TRIO, *De Gentse broederschappen (1182-1580). Ontstaan, naamgeving, materiële uitrusting, structuur, opheffing en bronnen*, Gent, 1990, (*Verhandelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, XVI), p. 38-43

³⁸ Ch. DIERICX, *Mémoires sur la ville de Gand*, 1814, I, 392.

de hele periode door te eenduidig in het kamp van de kritische en vaak gewelddadige oppositie tegen de gevestigde krachten.

Dit kwam spectaculair tot uiting toen in het jaar 1467 de terugkeer van de processiegangers samenviel met de 'Blijde Intrede' van de nieuwe hertog, Karel de Stoute³⁹. Diens vader, de kort voordien overleden hertog Filips de Goede, had Gent in 1453 een zware nederlaag op het slagveld toegediend, en gaandeweg de stad in een politiek en financieel keurslijf gedwongen (de boetes die na Gavere opgelegd werden hadden een cruciale rol daarin gespeeld). Er was dus veel onvrede aanwezig in de stad, het aantreden van een nieuwe vorst was uitgerekend het moment waarop onderdanen hun grieven konden ventileren. Het zo goed als samenvallen van deze Blijde Intrede - wat impliceert dat het een eerste intrede was van een nieuwe vorst, doorgaans een plechtig en feestelijk moment waarop de twee betrokken instanties, stad en vorst wederzijdse beloftes van trouw en bijstand formuleerden, in de lijn van de middeleeuwse contractuele invulling van het begrip macht - met de processie was uiteraard ook niet aan de tijdgenoten ontgaan. In een daad van overmoed hadden zowel de vorst als de stadsschepenen de processie een dag eerder de stad uitgezonden (de 27^e) en ze laten terugkeren op de 'normale' dag de 29^e, op de 28^e juni had dan de plechtige hertogelijke intrede plaats gegrepen, volgens het terzake geldend ritueel⁴⁰. Bij de terugkeer liep het evenwel verkeerd: volgens een doorgaans goed ingelichte (want van Gentse origine) maar in deze zeker vooringenomen bron, de officiële hofkroniekschrijver Georges Chastellain waren de ongeregelheden het gevolg van opgewonden gedrag van onbezonnen, dronken jongeren. Hij beschrijft de bedevaarders die op het moment waarop de ongeregelheden uitbreken de relieken van de heilige dragen als volgt: "*maintenant une multitude de respaille et de garçonaille mauvaise le portent, crians et huans, chantans et baléans, et faisans cent mille dérisions et ivres tous*"⁴¹. Even verder gaat hij nader in op de sociale samenstelling van de bedevaarders: "*Et estoient en grand multitude, toutes jeunes rudes gens, ramaqués et de légère teste, varlets et compagnons de divers mestiers (...)* et

³⁹ Zie fundamenteel voor deze episode (met alle details): P. ARNADE, 'Secular charisma, sacred power: rites of rebellion in the Ghent entry of 1467', in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XLV, 1991, p. 69-94, in een bredere context hernomen in zijn werk P. ARNADE, *Realms of ritual. Burgundian ceremony and civic life in late medieval Ghent*, Ithaca-London (Cornell univ. press), 1996, p. 145-158.

⁴⁰ Zie de beschrijving in M. BOONE, TH. DE HEMPTINNE, 'Espace urbain et ambitions princières: les présences matérielles de l'autorité princière dans le Gand médiéval (12e siècle - 1540)', in: W. PARAVICINI (hg.), *Zeremoniell und Raum*, 4. *Symposium der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Potsdam 25. bis 27. September 1994 (Residenzenforschung Band 6)*, Sigmaringen, Thorbecke Verlag, 1997, pp. 279-304.

⁴¹ J. C. KERVYN DE LETTENHOVE (ed.), *Oeuvres de Georges Chastellain*, Brussel, 1863-1866, V, p. 254.

DE SINT-LIEVENSBEDEVAART

entre lesquels y avoient de mauvais mutins courage"⁴². Een ander anoniem auteur beklemtoont de uitbarsting van onvrede met voornamelijk de fiscale politiek, de processiegangers sloegen eerst enkele stallingen waarin de taksen werden ontvangen op de Korenmarkt in stukken, vooraleer ze zich naar de Vrijdagmarkt begaven⁴³. Ook in het concreet uitvoeren van een opstand hadden de Gentenaars een arsenaal aan betekenisvolle handelingen, de zogenaamde 'wapening' ontwikkeld, gekenmerkt door een geleidelijk opgevoerde escalatie van geweld, doorgaans aanvangend met een gewapende bezetting van het centrale marktplein, de Vrijdagmarkt, waarop niet enkel goederen maar ook politieke standpunten werden geruild⁴⁴. Afwijkend deze keer was het ontbreken van de vaandels van de ambachten die waren na Gavere immers ingeleverd, als vervanging werd dan het doek dat over het reliekschrijn was geslagen als een vervangende vlag gebruikt. Het voorwerp dat als het ware met de heilige in aanraking was geweest verleende, met andere woorden in de antropologische duiding die de Amerikaanse historicus Peter Arnade van het voorval gaf, een legitimatie aan de confrontatie tussen wereldlijk charisma en sacrale macht. Een dergelijke gang van zaken is op zich ook weer niet uitzonderlijk. In hun gedetailleerde analyses van één van de bekendste middeleeuwse stedelijke opstanden, de revolte van de Ciompi in Firenze in 1378 wijzen historici als Richard Trexler en Alessandro Stella ook op het mobiliserende karakter van in processies meegedragen vlaggen die letterlijk, wanneer ze door opstandelingen overschilderd worden of aan hun concrete eisenpakket en/of beweging aangepast een legitimerende aan hun sacrale functie ontleende kracht krijgen en als dusdanig extra betekenis geven aan een sociale beweging⁴⁵. Vermelden we nog dat laatstgenoemde in een nieuw ontdekte verhalende bron over de Ciompi opstand ook de leidinggevende rol van Vlaamse immigranten heeft blootgelegd... De gebeurtenissen van 1467 hebben de hertog, Karel de Stoute, zeer tegen zijn zin gedwongen tot het aanknopen van onderhandelingen en het toestaan van tijdelijke toegevingen, voornamelijk inzake het inperken van de fiscaliteit en de teruggave van de ambachtsbanieren. Tijdens de onderhandelingen die in real time op de

⁴² *Ibidem*, p. 257.

⁴³ V. FRIS, *Dagboek van Gent van 1447 tot 1470 met een vervolg van 1477 tot 1515*, Gent, 1904, dl. 2, p. 207.

⁴⁴ Zie over deze 'wapening' als politiek ritueel: J. HAEMERS, 'A moody community? Emotion and ritual in late medieval urban revolts', in: E. LECUPPRE-DESJARDIN, A.-L. VAN BRUAENE (ed.), *Emotions in the heart of the City (14th-16th century). Les émotions au Coeur de la ville (XIVe-XVIe siècle)*, Turnhout, Brepols, 2005, (*Studies in European Urban History, 1100-1800*, 5), pp. 71-80. Over de Vrijdagmarkt als Gentse 'lieu de mémoire': M. BOONE, 'Gent: Vrijdagmarkt. De macht van de massa', in: W. BLOCKMANS, H. PLEIJ (ed.), *Plaatsen van herinnering. Nederland van prehistorie tot Beeldenstorm*, Prometheus, Amsterdam, 2007, pp. 215-225.

⁴⁵ A. STELLA, *La révolte des Ciompi. Les hommes, les lieux, le travail*, Paris, EHESS, 1993, p. 28-29, 43-48, 272.

Vrijdagmarkt werden gevoerd, bleven de relieken van de heilige ter plekke, ze zouden pas na de goede afloop met als symbolisch hoogtepunt de weergave van de sinds 1453 geconfisqueerde ambachtsbanieren, naar de abdij terugkeren. Uiteraard zon de hertog op wraak, nadat hij in 1468 met de verwoesting van Luik heel nadrukkelijk had gedemonstreerd hoever zijn toorn wel kon reiken, is de Gentse politieke elite tot een vernederende onderwerping aan Karel de Stoute gedwongen geweest op 8 januari 1469, de banieren wisselden andermaal van eigenaar. Dit keer vond de vernedering van Gent plaats in het paleis van de hertog in Brussel, de heilige Lieven was in deze fase nutteloos, want ver weg en van geen invloed op de gebeurtenissen. In de daaropvolgende jaren haalde de Bourgondische propaganda deze rituele onderwerping van Gent door hertog Karel aan als de eerste der twaalf 'magnificences' van de vorst, te vergelijken met de werken van Hercules⁴⁶. Het bleef niet bij het inleveren van de banieren, de hertog greep de gelegenheid aan om ook het 'charter van Senlis' uit 1301 dat de verkiezing van de Gentse schepenen regelde nietig te laten verklaren en publiekelijk te laten canceleren⁴⁷.

Een van de volgende grote confrontaties tussen stad en vorst, in 1540 bij de onderwerping van de eigenlijk door de landvoogdes Maria van Hongarij al zo goed als bedwongen of toch gepacificeerde Gentse fiscale revolte tegen de bede heffing van 1537, liet de vorst, de in Gent geboren Karel V, toe om dit keer vernietigend uit te halen naar enkele elementen van de stedelijke identiteit, waaronder de processie naar Sint-Lievens-Houtem. In de tekst die het arsenaal van strafmaatregelen tegen Gent bevat, de zogenaamde 'Carolijnse concessie' van 30 april 1540 wordt het geheel van maatregelen opgesomd (die ook ten uitvoer zijn gebracht) die er op zijn gericht om de Gentse identiteit en vooral de corporatieve onderbouw ervan blijvend aan te tasten: de macht van de ambachten wordt gebroken, hun vergaderlokalen aangeslagen en hun collectief geheugen uitgewist doordat het grootste deel van de ambachtsarchieven na schifting en controle in de Rijselse rekenkamer worden vernietigd⁴⁸. Op een structurele wijze heeft Karel V verder een geheel van collectieve publieke uitingen van stedelijke solidariteit, het auweet, de processie van Sint-

⁴⁶ W. PARAVICINI, 'Die zwölf 'Magnificences' Karls des Kühnen', in: G. ALTHOFF, *Formen und Funktionen öffentlicher Kommunikation im Mittelalter, (Vorträge und Forschungen LI)*, Stuttgart, 2001, p. 319-395 (de eerste wordt behandeld op pp. 323-327).

⁴⁷ M. BOONE, 'Het 'charter van Senlis' (november 1301) voor de stad Gent. Een stedelijke constitutie in het spanningsveld tussen vorst en stad (met uitgave van de tekst)', in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, n.r., LVII, 2003, p. 24-26.

⁴⁸ Een systematisch overzicht van maatregelen: M. BOONE, 'Le dict mal s'est espandu comme peste fatale'. Karel V en Gent, stedelijke identiteit en staatsgeweld,' in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, n.r. LIII, 2000, p. 55-59.

DE SINT-LIEVENSBEDEVAART

Lieven en de processies van de wevers – traditioneel het talrijkste en politiek meest woelige ambacht - op straffe van dood verboden. Eeuwenoude collectieve manifestaties die aan de corporatieve instanties de kans gaven hun rol in het stedelijk weefsel ruimtelijk te vertalen, werden door Karel V in de 'concessie' met opstandige bewegingen gelijk gesteld⁴⁹. Alsof dit alles niet volstond werd ook het decor, het stedelijk landschap als dusdanig aangetast. Ook hier werd een oud plan van Karel de Stoute, de Sint-Baafsabdij vervangen door een militaire citadel, van stal gehaald⁵⁰. Het concept was voor de Bourgondische hertog, die het ook in Luik had toegepast, niet nieuw: de inspiratie was, net als de architecten die er traditioneel in de Nederlanden mee werden belast, Italiaans. Kort na 1450 had Francesco Sforza in Milaan een dergelijke dwangburcht laten oprichten, voor Machiavelli in zijn *'Il principe'* het voorbeeld van hoe men als vorst te ver kon gaan⁵¹. De omvang van de ingreep in het Gentse stedelijke weefsel is welbekend, de strategische overwegingen die er ten grondslag aan lagen evenzeer⁵².

In zijn relaas over de Gentse opstand gaat Lodewijk van Schore, de Leuvense jurist die als voorzitter van de Geheime raad en van de Raad van State heel nauw bij de organisatie en legitimatie van de repressie betrokken was, in op de betekenis in zijn ogen van de processie. Hij noemt haar *'ung pelerinage et voyage plus de malediction que de devotion et ou que, chascun an, dix mil pechiez mortelz s'y faisoient'*, het afschaffen van deze praktijken was dan ook geen gemakkelijke zaak *'les abolyr et mectre jus, le commun peuple, qui estoit*

---

⁴⁹ Een overzicht, met opgave van het belang van deze manifestaties voor de middeleeuwse stad: W. PREVENIER, M. BOONE, *De steden van de Zuidelijke Nederlanden*, p. 36. Het desbetreffende fragment uit de 'Concessie': A. DU BOIS, L. DE HONDT, *Les coutumes de la ville de Gand*, Brussel, 1887, p. 172.

⁵⁰ J. DUVERGER, 'Wilde Karel de Stoute een burcht tegen Gent oprichten in het Domein van de St. Baafsabdij?', in: *Miscellanea historica in honorem Alberti De Meyer*, deel 2, Leuven-Brussel, 1946, p. 748-750.

⁵¹ P. BOUCHERON, 'Les expressions monumentales du pouvoir princier à Milan au temps de Francesco Sforza (1450-1466)', in: *Les princes et le pouvoir au moyen âge. XXIIIe congrès de la S.H.M.E.S. Brest mai 1992*, Paris, 1993, (*Publ. de la Sorbonne, série histor ancienne et médiévale* 28), p. 122-123. Onder de Italiaanse ingenieurs die in Gent werden ingezet was Donato Buoni di Pellezuoli uit Bergamo, wiens ontwerp voor de nieuwe Antwerpse omwalling in hetzelfde jaar 1540 door Karel V werd goedgekeurd.

⁵² M.C. LALEMAN, 'Woord, beeld en materie. Het Sint-Baafs dorp in Gent', in: J. DE ZUTTER, L. CHARLES, A. CAPITEYN (red.), *Qui valet ingenio. Liber amicorum Johan Decavele*, Gent, 1996, p. 289-314 en M. BOONE, 'Civitas mori potest si auctoritate superioris damnetur': politieke motieven voor het bewust verwoesten van steden (14de-16de eeuw), in: *Destruction et reconstruction de villes, du moyen âge à nos jours. Verwoesting en wederopbouw van steden, van de middeleeuwen tot heden. Actes du 18e colloque international - Handelingen van het 18e internationaal colloquium Spa, 10-12.IX.1996*, Brussel, 1999, (Gemeentekrediet van België, historische reeks in-8°, nr. 100), p. 362-364.

*grand en la ville, ne l'eussent jamais souffert, se ce n'eust esté par le moyen et de la sorte comme il s'est faict presentement par l'Empereur ainsi estant en puissance en la ville, et par le chasteau qui s'y est fait*⁵³.

De Gentenaren hebben Karel V veel verweten, de ingreep in zowel het stedelijk weefsel – door de eeuwenoude abdij letterlijk van de kaart te vegen – en in de voor de stedelijke identiteit zo belangrijk rituelen van de processies behoren tot de meest bitter stemmende vaststellingen. De herleving die de Calvinistische republiek bood aan een reeks middeleeuwse instellingen en verhoudingen binnen het Gentse politieke bestel, bood evenwel geen soelaas. Aan processies, heiligenverering en al wat daar kwam kijken hadden Calvinisten van het soort van Hembyze en Ryhove die in Gent de plak zwaaiden geen boodschap.

De keizer als beschermheer van het katholieke geloof kon tevreden zijn met zijn sloopwerk, een onuitputtelijke bron van zondigheid was drooggelegd, maar vooral een geducht instrument voor mobilisatie van politiek erg geladen energie was uitgeschakeld.

---

⁵³ L.P. GACHARD (ed.), *Relation des troubles de Gand sous Charles-Quint par un anonyme, suivie de trois cent trente documents inédits sur cet événement*, Brussel, 1846, K.C.G. in-4e, p. 106-107.

KREEG DE ONTHOOFDE HEILIGE OOK EEN RELIEKHOOFD?

Over bedevaarten naar Sint Lieven, pelgrimstekens en reliekbustes ...

Jos Koldewij

In het begin van de zestiende eeuw verschijnt er onder de bedevaartsplaatsen waarheen vanuit de Zeeuwse stad Zierikzee criminelen op boetevaart werden gezonden, een nieuwe bestemming: Sint Lieven in Gent.¹ Niet eerder was deze heilige genoemd in de Zierikzeese veroordelingen tot een strafbedevaart, waarvan er tussen 1490 en 1571 vele zijn gedocumenteerd. De reisdoelen liepen sterk uiteen, van Vrouwenpolder in Zeeland (Onse Lieve Vrouwe op Zee) tot Jeruzalem, Rome en Santiago; ook de reis naar Einsiedeln in Zwitserland werd dikwijls opgelegd, evenals bijvoorbeeld Sint Adelbert te Egmond en de Heilige Adriaan te Geraardsbergen of de Driekoningen in Keulen voor lichte vergrijpen. Van de in totaal 281 vastgelegde veroordelingen gingen er 25 naar Sint Lieven in Gent, dat daarmee op de vijfde plaats komt, na Keulen (58x), Einsiedeln (36x), Vrouwenpolder (36x) en Rome (29 x).²

Op 31 maart 1509 noteerde men in het *Waerheytsboeck*, waarin de vonnissen werden opgetekend, dat een man opnieuw betrapt was op het ongerechtigd houden van vee: daarvoor werd hem ondermeer als straf gegeven op bedevaart te trekken naar de heilige Livinus in Gent.³ Een goed jaar later, op 16 maart 1510, werd iemand naar Sint Lieven gestuurd omdat hij ramen had ingegooid.⁴ Na weer ruim een jaar werd een man bestraft voor afpersing en intimidatie (9 mei 1511): ook hij moest op weg naar Livinus.⁵ Hetzelfde vonnis werd dat jaar nog uitgesproken over een man die de wet belachelijk had gemaakt (17 oktober 1511).⁶ Een vrouw die een ander ten onrechte had beschuldigd abortus te hebben gepleegd en een volgende die ook had gelasterd, kregen beiden op 17 december 1512 de tocht naar Gent opgelegd.⁷ Vijf

¹ L.J. Abelman, C. van Heel, H. Uil, Strafbdevaarten in Zeeland, *Bulletin van de werkgroep Historie en Archeologie onder auspiciën van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, 1974, p. 2-72; J. van Herwaarden, *Opgelegde bedevaarten*, Assen-Amsterdam 1978, p. 694; H. Uil, *Middeleeuwse strafbedevaarten vanuit Zierikzee, Kroniek van het Land van de Zeemeermin (Schouwen-Duiveland)*, 5 (1980), p. 24-44.

² Uil, *Middeleeuwse strafbedevaarten*, p. 26.

³ Abelman, Van Heel, Uil, Strafbdevaarten in Zeeland, p. 32; Uil 1980, p. 32.

⁴ Abelman, Van Heel, Uil, Strafbdevaarten in Zeeland, p. 32.

⁵ Abelman, Van Heel, Uil, Strafbdevaarten in Zeeland, p. 33.

⁶ Abelman, Van Heel, Uil, Strafbdevaarten in Zeeland, p. 33.

⁷ Abelman, Van Heel, Uil, Strafbdevaarten in Zeeland, p. 34.

jaar later, op 30 april 1517, komen we opnieuw een veroordeling naar Gent tegen: nu gaat het om een man die zijn moeder overlast bezorgde: hij moet een kaars van één pond gaan offeren aan Livinus.⁸ In de zomer van 1519 werd een lastig heerschap op bedevaart naar Sint Lieven in Gent gestuurd om 'aldaer een misse duen duen'.⁹ De deken van de Vismarkt accepteerde in 1520 niet dat hij werd beledigd: op 5 oktober kreeg de belediger te horen dat hij ter betering naar Livinus moest afreizen.¹⁰ Dertig jaar later kon een man zich niet inhouden tegenover de burgemeester en riep hem toe 'ghij sijt importuyn al zijt ghij burghmeester'; hij werd ertoe veroordeeld om een kaars van een half pond naar Sint Lieven in Gent te brengen.¹¹ Hetzelfde vonnis werd in 1553 uitgesproken tegen een man die had gescholden en die de deken van de Pannelieden had aangevallen (5 mei).¹² De cipier van het Gravensteen volgde in 1558 een bevel niet op en moest daarom op strafbedevaart naar Livinus (20 mei).¹³ In 1560 werden drie mannen naar Lieven gestuurd: een omdat hij wijn van Zierikzeese poorters tegen de regels in had opgeslagen in Middelburg (23 februari) en twee andere waren aangehouden afpersers (28 november).¹⁴ Drie mannen die in 1562 weigerden op bevel van de burgemeester een lijk weg te voeren, mochten bij Livinus hun berouw gaan uitspreken (10 december).¹⁵ In 1566 is het een lasteraar en schrijver van dreigbrieven (5 april) en in 1568 worden een onoplettende cipier die gevangenen liet ontsnappen (3 december) en een vechtersbaas (23 december) naar Lieven gestuurd ter betering en berouw.¹⁶ Tenslotte worden op 23 december 1571 nog twee kerels veroordeeld tot de bedevaart naar Livinus omdat ze bij nacht overlast aan een vrouw hadden bezorgd.¹⁷ Bij elkaar een gestage reeks veroordelingen vanuit Zierikzee naar Sint Livinus in Gent.

Het gerecht in de andere Zeeuwse steden waarvan gegevens bekend zijn (Middelburg, Goes, Reimerswaal) koos helemaal nooit voor Sint Lieven als doel van een strafbedevaart, en ook in Vlaanderen komt hij niet voor als bestemming van opgelegde pelgrimages.¹⁸ In Zierikzee daarentegen was Lieven juist uitgesproken populair.¹⁹ Dit heeft een duidelijke verklaring. De

⁸ Abelman, Van Heel, Uil, Strafbedevoarten in Zeeland, p. 35.

⁹ Abelman, Van Heel, Uil, Strafbedevoarten in Zeeland, p. 36.

¹⁰ Abelman, Van Heel, Uil, Strafbedevoarten in Zeeland, p. 37.

¹¹ Abelman, Van Heel, Uil, Strafbedevoarten in Zeeland, p. 38.

¹² Abelman, Van Heel, Uil, Strafbedevoarten in Zeeland, p. 39.

¹³ Abelman, Van Heel, Uil, Strafbedevoarten in Zeeland, p. 39.

¹⁴ Abelman, Van Heel, Uil, Strafbedevoarten in Zeeland, p. 39.

¹⁵ Abelman, Van Heel, Uil, Strafbedevoarten in Zeeland, p. 39.

¹⁶ Abelman, Van Heel, Uil, Strafbedevoarten in Zeeland, p. 40.

¹⁷ Abelman, Van Heel, Uil, Strafbedevoarten in Zeeland, p. 40.

¹⁸ Van Herwaarden, *Opgelegde bedevaarten*; Uil, *Middeleeuwse strafbedevaarten*.

¹⁹ Abelman, Van Heel, Uil, Strafbedevoarten in Zeeland, p. 65-69; Uil, *Middeleeuwse strafbedevaarten*, p. 37.

DE SINT-LIEVENSBEDEVAART

plaatselijke kerk was aan de heilige Livinus gewijd. Livinus was, volgens zijn fictieve levensbeschrijving, ook op het eiland Schouwen actief geweest als geloofsprediker en genoot van oudsher verering te Zierikzee. Livinus is zelfs patroonheilige van de stad, die in de veertiende en vijftiende eeuw grote welvaart kende. De vroegste vermelding van Livinus als kerkpatroon dateert uit 1156. Dit patronaat hangt direct samen met de bezittingen en rechten van de Sint-Baafsabdij in Gent, die tot in de tiende eeuw teruggaan.²⁰ In de tweede helft van de vijftiende en vroege zestiende eeuw werd de oude kerk volledig vervangen door een grote laatgotische nieuwbouw, de Sint-Lievensmonsterkerk waarvan alleen nog de indrukwekkende onderbouw van de toren resteert.²¹ De verering van Livinus speelde uiteraard een rol in het openbare leven van Zierikzee, ondermeer met de viering van zijn feestdag op 12 november. Op het befaamde drieluik uit het stadhuis van Zierikzee, dat dateert uit de laatste jaren van de vijftiende eeuw, staat Livinus afgebeeld naast Martinus, de patroon van het bisdom Utrecht waartoe Zierikzee behoorde. In 1463 had de Sint-Lievensmonsterkerk in het kader van een gebedsgemeenschap een armrelik verworven van de Sint-Baafsabdij te Gent.²² De Sint-Baafsabdij te Gent bezat behalve een grote reliekschrijn ook een kostbare reliekhouder van Livinus in de vorm van een arm. In een relieken- en kostbaarhedeninventaris uit 1495 staat deze als volgt omschreven:²³ 'eene silveren arm vergult, an de canten besaedt met diversche steen ende an zijne vinghere een ghuldenen rinc met eene saphiere d'inne ende in dat zijn reliquien de brachio sanctissimi Livini / hier ghebrecken iij steenen'. In twee iets oudere reliekenlijsten, respectievelijk uit 1479 en 1483, ontbreekt de ring nog, die kennelijk door een vroom gelovige als ex-voto aan de heilige was geschonken; wel misten er ook toen al drie van de edelstenen waarmee de arm was versierd.²⁴ De reliekarm van Livinus bevond zich in de late veertiende eeuw al in de Sint-Baafsabdij, waar toen nog van drie andere heiligen met zilver beslagen 'aermen met reliquien'

²⁰ Gemeentelijke website 'Zierikzee monumentenstad': <http://www.zierikzee-monumentenstad.nl/index.html>. Geraadpleegd april/mei 2007.

²¹ *Kunstreisboek voor Nederland*, Amsterdam / Antwerpen 1977 (zevende herziene druk), p. 572-573.

²² M. Gysseling, *Inventaris van het Archief van Sint-Baafs en Bisdom Gent tot eind 1801. Deel 1. Sint-Baafsabdij en Sint-Baafskapitel als instelling (nrs. 1-7534)*, Brussel 1997 (Rijksarchief te Gent, Toegangen in beperkte oplage 64), p. 267 nrs. 2799-2806. Deze en andere archivalia uit het Rijksarchief te Gent, Archief Bisdom – St. Baafs betreffende de Livinusreliken en de Livinusverering werden medio 2007 tentoongesteld in Sint-Lievens-Houtem: (J. Mertens), *Devotie en ontucht. Op bedevaart met Livinus*, Sint-Lievens-Houtem 2007 (informatiebrochure tentoonstelling Sint-Michaëlkerk, 1 juli-19 augustus).

²³ Gent, Rijksarchief, Bisdom – St. Baafs nr. 4936A, fol. 2v nr. v. Gysseling, *Inventaris*, nr. 2748.

²⁴ Gent, Rijksarchief, Bisdom – St. Baafs nr. 4936B, fol. 2r; nr. 4935 fol. 1v nr. iv. Gysseling, *Inventaris*, nr. 2744, 2745.

bewaard werden.²⁵ Als 'sprekende' reliekhouders, dat wil zeggen als reliekhouders die door de vorm laat zien wat de inhoud is (in dit geval dus een deel van de arm van Livinus), zal deze uit de dertiende of veertiende eeuw dateren. Oudere voorbeelden van reliekhouders in de vorm van lichaamsdelen bestaan, maar zijn hoogst zeldzaam.²⁶ Wellicht werd omstreeks 1463 voor de reliekhouders waarin het armbot voor Zierikzee werd gevat, de vorm van de veel oudere Livinusarm uit de schatkamer van de Sint-Baafs min of meer gevolgd. Ongetwijfeld werd in Zierikzee de reliekarm meegevoerd in de jaarlijkse Ommegang van Sint Lieven. Deze ommegang of processie vond in de zomer plaats, zoals ook wordt bevestigd door het vonnis van de man die op 1 juli 1519 veroordeeld was tot een boetetocht naar Sint Lieven in Gent om daar een mis te laten opdragen: hij werd bestraft omdat hij tijdens de Ommegang van Sint Lieven iemand had verwond!²⁷ In 1462 was door de Sint-Baafsabdij besloten tot de schenking van de armrelik aan Zierikzee en de overdracht had in juni van het volgende jaar plaats: op 15 juni 1463 werd voor ontvangst getekend en de formele schenkingsakte was 19 juni 1463 gedagtekend.²⁸ De jaarlijkse ommegang trok op 25 juni uit, de datum waarop de Livinusrelik in Zierikzee was aangekomen. Dit viel bijna samen met de dag, 28 juni, waarop de translatie van de heilige werd herdacht en er jaarlijks een processie met het Livinusschrijn vanuit Gent naar Sint-Lievens-Houtem trok waar dan ook een plaatselijke kermis plaats vond.²⁹ In Zierikzee werd ook processie gehouden met de armrelik op 12 november, de dag van de marteldood van Lieven.³⁰

De bedevaart ter ere van Livinus was, zo blijkt uit de Zierikzeese bronnen, uitsluitend gericht op Gent. Dit moet, meer in het bijzonder, de Sint-Baafsabdij zijn geweest, aangezien zich daar het gebeente van Livinus bevond, waar de door de Sint-Baafsabdij fel gepropageerde Livinuscultus op geconcentreerd

²⁵ Gent, Rijksarchief, Bisdom – St. Baafs rol 22 en rol 166. A. Van Lokeren, *Histoire de l'Abbaye de Saint-Bavon et de la crypte de Saint-Jean à Gand, Deuxième Partie. Analyse Succincte Chartes et Documents de L'Abbaye de Saint-Bavon*, Gent 1855, p. 96-97; Gysseling, *Inventaris*, nr. 2741 en 2742.

²⁶ A. Legner, *Reliquien in Kunst und Kultur. Zwischen Antike und Aufklärung*, Darmstadt 1995, p. 233-277.

²⁷ Abelman, Van Heel, Uil, Strafbedevoarten in Zeeland, p. 36; Uil, *Middeleeuwse strafbedevaarten*, p. 37.

²⁸ Gysseling, *Inventaris*, p. 267, nrs. 2799-2806.

²⁹ J. Mertens, De Sint-Lievensprocessie. In: M. De Cock, C. Demeunynck, W. De Vuyst, K. De Wolf, C. Stalpaert, *Met het hoofd onder de arm. Een cultuurhistorische blik op de Livinusverering in sint-Lievens-Esse en Sint-Lievens-Houtem*, Gent 2007, p. 46-64, 434-442: p. 46-47.

³⁰ Uil, *Middeleeuwse strafbedevaarten*, p. 36-37.

DE SINT-LIEVENSBEDEVAART

was.³¹ Tegelijk bestond er evenwel een verering te Sint-Lievens-Esse en te Sint-Lievenshoutem, waar de heilige omstreeks 657 de marteldood was gestorven en werd begraven. In 842 vond een verheffing van zijn stoffelijke resten plaats, die in 1007 naar Gent werden overgebracht. De traditie van de jaarlijkse bedevaart in juni vanuit Gent naar Sint-Lievens-Houtem zou tot die vroegelfde-eeuwse reliekentranslatie teruggaan.³² Op 27 juni werd het reliekschrijn van Livinus plechtig tevoorschijn gehaald uit de Sint-Baafsabdij en werden de voorbereidingen getroffen om in alle vroegte op 28 juni in processie naar Sint-Lievens-Houtem te trekken. Op 29 juni keerde men terug naar Gent en werd het schrijn weer in triomf teruggevoerd naar de abdijkerk.³³ In 1540 werd de jaarlijkse tocht met het reliekschrijn van Livinus vanuit Gent naar Sint-Lievens-Houtem wegens allerlei wantoestanden en politieke complicaties afgeschaft door Keizer Karel V en volstond men met het tijdelijk ter verering overbrengen van het schrijn uit de Sint-Baafsabdij naar de Sint-Janskerk binnen de muren van de stad Gent.³⁴ In de late vijftiende of vroege zestiende eeuw werd ook voor de Sint-Michielskerk van Sint-Lievens-Houtem een reliekschrijn van Livinus vervaardigd voor achtergebleven of van de Sint-Baafsabdij teruggekregen Livinusreliëken.³⁵ (afb. 1) Op een van de korte zijden van het zwaar gerestaureerde schrijn is Livinus als bisschop afgebeeld.

Op 28 juni zal Sint-Lievens-Houtem met het dan voor één dag teruggekeerde fiertel met de stoffelijke resten van Livinus vele bedevaartgangers en andere bezoekers hebben aangetrokken om de heilige of de dan te zijner ere gehouden kermis te bezoeken. Van een meer reguliere bezoekersstroom en andere pelgrimages naar Sint-Lievens-Houtem lijkt geen sprake te zijn geweest. Ons is slechts één vermelding bekend van een laatmiddeleeuwse bedevaart naar Houtem. Op 27 september 1330 kreeg de kanunnik Henri Braem toestemming van het kathedrale kapittel van Doornik om een betrekkelijk kleine pelgrims-

---

³¹ Zie de andere bijdragen in deze bundel. Voorts m.n. L. Voet, *De brief van abt Othelbold aan gravin Otgiva, over de relikwieën en het domein van de Sint-Baafsabdij te Gent (1019-1030)*, Brussel 1949, m.n. p. 57-60; W.L. Braekman, *Bedevaartlepels, -vaantjes en 'tacken' van Sint Lieven, Oost-Vlaamse Zanten*, 66 (1991), p. 11-20, p. 12-14; W. Giraldo, *Duizend jaar mirakels in Vlaanderen, een volkskundige benadering*, Brugge 1995, p. 39, 43, 93; S. van der Linden, *De Heiligen*, Amsterdam/Antwerpen 1999, p. 526-527.

³² Giraldo, *Duizend jaar*, p. 34; Mertens, *De Sint-Lievensprocessie*, p. 46-67.

³³ Zie het artikel van Paul Trio elders in deze bundel. Ook: B. Bouckaert, Paul Trio, Trompers, pipers en luders in de Gentse Sint-Baafsabdij (14de-16de eeuw). Over de muzikale opulstering van enkele processies, *Musica Antiqua*, 11 (1994), p. 150-155; W.L. Braekman, *De bedevaart uit het St.-Baafsdorp bij Gent naar St.-Lievens-Houtem, Het Land van Aalst*, 50 (1998), p. 111-130; Mertens, *De Sint-Lievensprocessie*, p. 46-67.

³⁴ Braekman, *Bedevaartlepels*, p. 15-16; Mertens, *De Sint-Lievensprocessie*, p. 65.

³⁵ J. Koldewij, *Geloof & Geluk. Sieraad en devotie in middeleeuws Vlaanderen*, Arnhem 2006, p. 207 en 209 nr. 15.21.1.

tocht te maken die hem zou voeren langs Sint Christoffel in Evergem, Sint-Lievens-Houtem, het Heilig Bloed in Brugge en Onze Lieve Vrouw in Aardenburg.³⁶

Pelgrims die naar Gent kwamen om Livinus te vereren en de bedevaartgangers die vanuit Gent naar Sint-Lievens-Houtem trokken en in het midden van de zestiende eeuw zij die Lieven vereerden in de Gentse Sint-Janskerk, waren als gebruikelijk gemotiveerd om een vroom souvenir of aandenken te verwerven van hun bezoek aan de heilige. Niet alleen kon daarmee de herinnering aan de bedevaart levendig worden gehouden, ook zou de afbeelding van de heilige hen onderweg en later thuis beschermen en geluk brengen. Na 1540, toen de devoties uit de Sint-Baafsabdij waren overgegaan naar de tot Sint-Baafskerk herdoopte Sint-Janskerk, werden daar Sint-Lievenstekens verkocht blijkens de rekeningen van de kerkfabriek.³⁷ Uit archivalische bronnen weten we ook dat dit in de tweede helft van de zestiende eeuw zowel bedevaartsvaantjes waren als pelgrimstekens.³⁸ Onder de uitgaven van de Sint-Baafskathedraal van 1 augustus 1574 tot 31 juli 1575 werd op fol. 39 gnoteerd:

Item betaelt den man in de Duve te Putte voor twee hondert vaentens van Sente Lieven, 3s. 4 g.

Item betaelt den zelve, voor twee hondert loon tacken ooc van Sente Lieven 3 s. 4 g.

Willy Braekman, die deze rekeningpost publiceerde, duidde dit ook verder zorgvuldig. De papieren vaantjes en de loden pelgrimstekens ('loon tacken') werden afgenomen van een drukkersgast van de weduwe van de Gentse drukker Guislain Manilius, 'wonende te Putte, naest de Gulden Schale inde Duve'. Het huis heette 'De Duve' en lag in de Gentse wijk 'Putte'. Dat een drukker/uitgever zich behalve met drukwerk ook bezighield met eenvoudig gietwerk in tin-lood is niet verbazingwekkend en zal vrij algemeen gebruikelijk zijn geweest. Drukkers beheersten immers de techniek van het gieten voor de vervaardiging van hun losse loden letters waarmee tekst werd gezet. Niemand minder dan de Duitse drukker Johannes Gutenberg had zelfs een belangrijke rol gespeeld voor de productie van meer gecompliceerde pelgrimstekens, die waren samengesteld uit verschillende losse onderdelen waaronder een spiegelte.³⁹ Gedrukte bedevaartsvaantjes van Sint-Lieven uit Gent zijn niet overgeleverd. Bovendien werden in de Sint-Baafskathedraal aan de kanunniken en

³⁶ J. Pycke, *Les Pèlerinages de dévotion dans la première moitié du XIVe siècle, Horae Tornacenses*, Doornik 1971, p. 111-130: p. 130.

³⁷ Vriendelijke mededeling van Paul Trio, die hiervoor verwijst naar de fabrieksrekeningen Gent, Rijksarchief, Bisdom - St. Baafs nrs. K 60-62 en 9567.

³⁸ Braekman, *Bedevaartlepels*, p. 19-20.

³⁹ K. Köster, *Gutenbergs Aachener Heilumsspiegel*. In: *Das Werk der Bücher. Ein Festschrift für Horst Kliemann. Zu seinem 60. Geburtstag*, Freiburg i. Br. 1956, p. 284-301; K. Köster, *Gutenbergs Strassburger Aachenspiegel-Unternehmen*, *Gutenberg-Jahrbuch* 58 (1983), p. 24-44; I. Fleischmann, *Metallschnitt und Teigdruck. Technik und Entstehung zur Zeit des frühen Buchdrucks*, Mainz 1998, p. 83-93.

DE SINT-LIEVENSBEDEVAART

anderen, zoals zangers en muzikanten, bij vervulling van hun (liturgische) plicht presentieloodjes uitgereikt die op een later moment verzilverd konden worden. Deze loodjes, in de vorm van 'enkele' en 'dobbel looden', zijn archivalisch gedocumenteerd, maar nog niet teruggevonden. Ze bestonden in twee varianten, namelijk met de beeltenis van de beide in de abdij hoog vereerde heiligen, de patroon Sint Bavo en de gevierde Livinus. De laatste werden aangeduid als *meslooden van Sinte Lieven*.⁴⁰ Bedevaartvaantjes gewijd aan Livinus van meer recente datum zijn wel overgeleverd, maar niet uit Gent: uit Sint-Lievens-Houtem en uit Elverdinge bij Ieper, waar omstreeks 1800 een houten reliekborstbeeld van de heilige werd verworven.⁴¹ (afb. 2)

Ook pelgrimsinsignes van Livinus waren tot kort geleden onbekend. Wel zijn al langer zestiende-eeuwse koperen medailles herkend uit het Noordfranse Merck-Saint-Liévin, niet ver ten zuiden van Saint-Omer gelegen.⁴² (afb. 3) De heilige is hier volgens zijn standaard iconografie weergegeven: als bisschop, met kruisstaf en met zijn meest kenmerkende attribuut, de tang met de uitgerukte tong. Dit laatste verwijst naar een gruwelijk voorval uit zijn vita, dat zich in Sint-Lievens-Houtem zou hebben afgespeeld. Door een mirakel kreeg Lieven overigens onmiddellijk zijn tong en daarmee zijn spraak terug. Kort na 1990 werden, in het kader van een nieuwe catalogus van de collectie toegepaste kunst en kunstnijverheid in Museum Boijmans Van Beuningen te Rotterdam, de daar bewaarde pelgrimstekens opnieuw nauwkeurig bekeken. Een van de tot op heden nauwelijks opgemerkte ontdekkingen was de identificatie van een insigne dat tot dat moment niet kon worden geduid: op de voorzijde troont Livinus, op de keerzijde is zijn reliekschrijn afgebeeld.⁴³ (afb. 4) De iconografie is, eenmaal herkend, overduidelijk: bisschop, kruisstaf, tang met uitgerukte tong. De keerzijde toont het schrijn op een draagbaar, ongetwijfeld de reliekkist (de *fiertel*) die tot 1540 jaarlijks heen en weer ging vanuit de Gentse Sint-Baafsabdij naar Sint-Lievens-Houtem. Het opschrift op de keerzijde luidt op de banderol boven het schrijn: S. LIEVEN, terwijl nog niet opgelost is wat eronder staat. Zeker niet uitgesloten is dat in de Gentse drukkerij van Manilius in 1574/1575 deze insignes werden gegoten in dan

⁴⁰ E. Vander Straeten, *Les méreaux de la cathédrale de Saint-Bavon, à Gand*, *Revue Belge de Numismatique*, 47 (1891), p. 478.

⁴¹ R. van der Linden, *Bedeavaartvaantjes. Volksdevotie rond 200 heiligen op 1000 vaantjes*, Brugge 1986, p. 207-208.

⁴² L. Dancoisne, *Les médailles religieuses du Pas-de-Calais, Extraits des Mémoires de l'Académie des Sciences, lettres et Arts d'Arras (France)*, 1881, IIe série, tome 12, p. 103; Kunera-database, website: <http://www.let.ru.nl/ckd/kunera/>. Geraadpleegd april/mei 2007.

⁴³ H. Vreeken, *Kunstnijverheid. Middeleeuwen en Renaissance / Decorative Art. Middle Ages and Renaissance. Museum Boymans - van Beuningen Rotterdam, Afdeling Kunstnijverheid en Vormgeving / Department of Applied Arts and Design*, Rotterdam 1994, p. 133; Koldewej, *Geloof & Geluk*, p. 207 cat. 15.21.2; Mertens, *Devotie*.

inmiddels behoorlijk oude gietmallen, die gezien de vorm van het pelgrimsteken en de stijl van de voorstellingen rond 1500 zullen zijn gesneden.

Aanzienlijk ouder, vermoedelijk uit tweede helft veertiende eeuw, moet een ander Livinus-insigne zijn dat door de Archeologische Dienst in Hoorn (Noord-Holland) werd opgegraven.⁴⁴ (afb. 5) Het insigne toont het hoofd van een bisschop, geplaatst in een gotische omkadering. De buste staat als het ware op drie bollen en daaronder is op de lijst een opschrift aangebracht, dat net leesbaar is: + CAPUT LIVIN(I +). De duiding is ondubbelzinnig. Het insigne verwijst naar het hoofd van Livinus, niet ongepast voor een door ont-hoofding om het leven gekomen martelaar. Het meest waarschijnlijk lijkt dan ook dat het insigne verwijst naar een concreet 'hoofd' of reliekenborstbeeld in de traditie van reliekbustes zoals die bijvoorbeeld bewaard bleven van Servatius te Maastricht (rond 1400, hermaakt 1579-1587) of van Lambertus te Luik (1508-1512) dat werd gemaakt naar voorbeeld van het oude Maastrichtse Servatiusborstbeeld.⁴⁵ Hoe zeer dit ook voor de hand ligt, een middeleeuws reliekhoofd van Livinus is in Gent niet terug te vinden. Ook uit Sint-Lievens-Houtem en Sint-Lieves-Esse of van elders is een dergelijke laat-middeleeuwse reliekhouders niet bekend.

De relieken van Livinus bevonden zich in het reliekschrijn van Livinus dat jaarlijks vanuit de Sint-Baafsabdij te Gent naar Sint-Lievens-Houtem werd overgebracht. Daarnaast bezat de Sint-Baafsabdij nog een verguld zilveren beeld van Livinus met enkele relieken en de al genoemde kostbare reliekarm van de heilige.

In de zestiende eeuw gingen niet alleen deze laatmiddeleeuwse reliekhouders verloren, ook de relieken van Livinus zouden vernietigd zijn.⁴⁶ Dat echter al in de veertiende eeuw enkele partikels, ook van het hoofd, van Livinus naar elders waren verdwenen, blijkt uit een klein zilveren reliekhoofdje van deze heilige, dat nog altijd wordt bewaard in de kerkschat van de Sint-Servaaskerk te Maastricht.⁴⁷ (afb. 6) In een reliekenlijst uit 1677 werd nauwkeurig de inhoud van deze reliekbuste genoteerd: *In parvo capite argenteo est unus ex dentibus S. Livini, Episcopi et martyris*, 'in een klein zilveren hoofd bevindt zich een van de tanden van Sint Livinus, bisschop en martelaar'.⁴⁸ Een gegrav-

⁴⁴ Met dank aan Hanneke van Asperen, die mij attendeerde op dit onlangs door haar voor de Kunera-database geïnventariseerde insigne; Mertens, *Devotie*.

⁴⁵ A.M. Koldewij, Das Servatius-Büstenreliquiar in der Maastrichter Servatiuskirche und seine liturgische Nutzung. In: N. Bock, S. de Blaauw, Chr. L. Frommel, H. Kessler, *Kunst und Liturgie im Mittelalter*, München 2000 (*Römisches Jahrbuch der Bibliotheca Hertziana*, 33, 1999/2000 Beiheft), p. 217-233.

⁴⁶ Gysseling, *Inventaris*, p. 267; A. Van de Kerkhove, De metaalkunsten. In: G. Declerck, *Ganda & Blandinium. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs*, Gent 1997 (tent.cat. Sint-Pietersabdij, Gent), p. 207-208.

⁴⁷ F. Bock, M. Willemsen, *Antiquités sacrées conservées dans les anciens col-légiales de S. Servais et de Notre-Dame à Maestricht*, Maastricht 1873, p. 172-177.

⁴⁸ Bock, Willemsen, *Antiquités sacrée*, p. LXVI nr. 70.

DE SINT-LIEVENSBEDEVAART

veerde inscriptie vermeldt dat de reliekhouders, die in het midden van de veertiende eeuw moet worden gedateerd, een geschenk was van de abt van de Norbertijnen van Tongerlo. De abdij van Tongerlo had oude banden met het Maastrichtse Sint-Servaaskapittel;⁴⁹ hoe de abdij aan de Livinusrelikwie was gekomen, is onbekend. Het kleine reliekhoofdje toont hoe dan ook aan dat de latere Livinus-reliekbustes voortgaan in een oudere traditie van een Livinusborstbeeld. In de jaren dertig van de zeventiende eeuw werd naar ontwerp van Rubens een zilveren reliekbuste gemaakt voor de Sint-Baafskathedraal, waarop we hierna nog terugkomen, en in de kerken van Elverdinge en Ramskapelle bevinden zich nog negentiende-eeuwse reliekborstbeelden van de heilige bisschop.⁵⁰ (afb. 7, 8)

Het pelgrimsteken met de Livinusbuste (afb. 5) is echter zeker geen getrouwe weergave van een laatmiddeleeuws reliekborstbeeld van de heilige, al toont het wel enige gelijkens met andere afbeeldingen van Livinus,⁵¹ zoals op het Lam-Godsretabel van Jan van Eyck of het Maastrichtse reliekhoofdje. (afb. 6) Het insigne werd overduidelijk letterlijk gekopieerd naar een pelgrimsteken van Thomas Becket, bisschop van Canterbury. Enkele sterk gelijkende exemplaren zijn bekend, die alle dateren uit de tweede helft van de veertiende eeuw.⁵² (afb. 9) Met name de overeenkomsten met een in het Zeeuwse Valkenisse opgegraven en nagenoeg identiek exemplaar zijn frappant.⁵³ (afb. 10) De maker van de mal voor het Livinusinsigne heeft ongetwijfeld een soortgelijk pelgrimsteken als voorbeeld genomen en afgevormd. Slechts het onderschrift + CAPUT THOME + veranderde hij om de bisschop van een nieuwe identiteit te voorzien. Tot op heden is dit het enige bekende voorbeeld waarbij een pelgrimsteken exact werd gekopieerd om te voorzien in de behoefte aan insignes voor een andere heilige. Hoogstwaarschijnlijk gebeurde dit in Gent, waar immers de relieken van Livinus en uiteraard het bijbehorende heiligenleven de aandacht van pelgrims trokken. Echter, er werd geen

---

⁴⁹ J. Koldewij, De Antwerpse kromstaf van de Norbertijnenabdij Tongerlo, vervaardigd in 1536 in opdracht van abt Arnold Streyters. In: J. Vander Auwera (ed.), *Liber Amicorum Raphaël De Smedt*, Leuven 2001, p. 215-231.

⁵⁰ Ramskapelle (Nieuwpoort), Kerk Sint Laurentius: Brussel, KIKIRPA clichénummer M33452; Elverdinge, Kerk Sint Petrus en Paulus: Brussel, KIKIRPA clichénummer M52281.

⁵¹ C. Stalpaert, De heilige Livinus verbeeld in de kunsten. In: M. De Cock, C. Demeunynck, W. De Vuyst, K. De Wolf, C. Stalpaert, *Met het hoofd onder de arm. Een cultuurhistorische blik op de Livinusverering in sint-Lievens-Esse en Sint-Lievens-Houtem*, Gent 2007p. 326-400.

⁵² J. van Herwaarden, *Pelgrimstochten*, Bussum 1974, p. 145 afb. 73; B. Spencer, *Pilgrim Souvenirs and Secular Badges*, Londen 1998 (*Medieval Finds from Excavations in London*, 7), p. 102-117.

⁵³ H.J.E. van Beuningen, A.M. Koldewij, *Heilig en Profaan. 1000 laat-middeleeuwse insignes uit de collectie H.J.E. van Beuningen*, Cothen 1993 (Rotterdam Papers, 8), p. 198 afb. 361.

afzonderlijk borstbeeld meegevoerd in de jaarlijkse processie met het reliekschrijn van de heilige op 27 tot 29 juni van Gent naar Sint-Lievens-Houtem. Een dergelijke voor de hand liggende reliekhouder voor de schedelrelikwie van de door onthoofding om het leven gekomen Livinus wordt nergens vermeld in de beschrijvingen van die roemruchte processie die keizer Karel V in 1540 rigoureuus afschafte.⁵⁴ Ook in de andere bronnen, zoals de inventarislijsten en de rekeningen van de kosterij van de Sint-Baafsabdij, komt zo'n reliekhoofd niet voor, al is dat in vele historische studies wel gesuggereerd.

Jaarlijks werd bij de terugkeer van de processie uit Sint-Lievens-Houtem in Gent het reliekschrijn van de heilige, zo komt naar voren uit de kosterijrekeningen en uit de gang van zaken die koster Jan de Vos in 1488 beschreef, opgewacht op bij het marktkruis op het Zand.⁵⁵ Ook op de heenweg naar Houtem was dat de eerste halte van de processie geweest, waar gepreekt werd en de stoet herschikt.⁵⁶ Dat tafereel herhaalde zich bij terugkomst en vervolgens ging het reliekschrijn in processie door naar de Sint-Baafsabdij.⁵⁷ Zowel op de heen- als terugweg vergezeld door bazuinspelers (*die trompers trompen altoos toot sinte Lievin thuys es*), vier vaandels, vier bellen, een kaars, een processiekruis en *et hoef*.⁵⁸ Wanneer we deze passage isoleren, lijkt de betekenis vanzelfsprekend: het hoofd van de heilige. Dit kan echter niet juist zijn. In de beschrijving door Jan de Vos uit 1488 komen deze niet nader benoemde rekwisieten precies zo voor in de andere processies, te weten op de feestdag van Sint Marcus (25 april), op de Kruisdagen (de drie dagen voor Hemelvaart) en op de feestdag van Macharius (8 mei).⁵⁹ De kosterijrekeningen bevestigen dit beeld. Bijvoorbeeld in de gedetailleerde rekening over 1401-1402 lezen we dat de dragers in de processies hun vergoedingen ontvingen:⁶⁰

... *Item in sente Marcus daghe, die thoeft, de vane ende de bellen droughen ...*
 ... *Item smaendachs ende sdonderdaechs in de cruusweke, die thoeft, de vanen, ende de bellen droughen ...*

⁵⁴ M. Gachard, *Relation des Troubles de Gand sous Charles Quint en 1539 et 1540*, Gent 1846: hierin : [anoniem,] *Relation des Troubles de Gand en 1539 et 1540*, p. 1-174 [p. 102-107 'Digression sur saint Liévin', 'Fête annuelle de saint Liévin. Description de cet usage', 'L'Empereur l'abolit']; Braekman, *De bedevaart*, p. 111-130; Bouckaert, Trio, Trompers, p. 150-155; Mertens, *De Sint-Lievensprocessie*, p. 46-67.

⁵⁵ Gent, Rijksarchief, Bisdome – St. Baafs nr. 10672, fol. 12r. Braekman, *De bedevaart*, p. 129.

⁵⁶ Braekman, *De bedevaart*, p. 119.

⁵⁷ Mertens, *De Sint-Lievensprocessie*, p. 53, 437. Zie ook Paul Trio, elders in deze bundel.

⁵⁸ Gent, Rijksarchief, Bisdome – St. Baafs nr. 10672, fol. 12r.

⁵⁹ Gent, Rijksarchief, Bisdome – St. Baafs nr. 10672, fol. 5v en 6r.

⁶⁰ Gent, Rijksarchief, Bisdome – St. Baafs nr. K 8050, fol. 3v. Gysseling, *Inventaris*, nr. 2662.

DE SINT-LIEVENSBEDEVAART

... *Item in sente Macharis daghe ... die t cruce, thoeft, de vanen ende de bel-
len droughen ...*

... *Item in sente Landolfs daghe ... die t cruce, thoeft, de vanen ende de bel-
len droughen ...*

Ook toen al werd het reliekschrijn van Livinus op de heen- en terugweg naar en van Sint-Lievenshoutem in de laatste dagen van juni onder andere vergezeld door lieden die *t cruce ende thoeft* droegen en door *vaendraghers* en *belledraghers*.⁶¹ Nergens wordt *thoeft* nader benoemd. Kennelijk behoort het met het kruis, de vier vaandels en de vier bellen tot het algemene gerei dat in alle feestelijke processies werd meegevoerd. *Hoeft* kan in deze context dan ook niet de betekenis hebben van 'menselijk hoofd' en duidt geen reliekhouder aan, maar vermoedelijk een decoratiestuk dat voorop ging in de processie en daar letterlijk het hoofd van vormde. Dit *hoeft* of *hooft* moeten we mijn inziens duiden als openingsstuk, 'kopje' in de zin van opschrift. Ook in Stallaerts *Glossarium* en in het *Middelnederlands Woordenboek* treffen we betekenissen aan die hier dichtbij komen.⁶² Wanneer er een reliekhoofd van Livinus mee zou zijn bedoeld, zou dit ook duidelijk als zodanig omschreven zijn geweest om verwarring met andere reliekhoofden te voorkomen. Zo werd op de feestdag van Macharius in de processie behalve de vier niet nader beschreven en altijd meegenomen vaandels, ook *de vane van sint macharis* meegevoerd.⁶³

De bewaard gebleven relieken- en kostbaarhedeninventarissen van de Sint-Baafsabdij, die werden opgemaakt inde late veertiende eeuw, in 1479, 1483 en 1495 maken, zoals reeds benadrukt, geen melding van een 'hoofd' of een reliekborstbeeld van Livinus.⁶⁴ Wel is er sprake van enkele kostbare reliekbustes, die nadrukkelijk als zodanig omschreven worden: bijvoorbeeld in de lijst van 1479, waar achtereenvolgens worden genoemd *een hooft van sinte Iacope*, *thoof van sinte barbelen*, *thoof van sinte Pauwels*, *thoof van sinte kathelijne*.⁶⁵ Er waren dus vier verschillende reliekborstbeelden, terwijl uit de twee veel oudere lijsten blijkt dat er ook nog vijf hoofden van de Elfduizend Maagden in de abdij waren,⁶⁶ schedels die later in een reliekschrijn blijken te

⁶¹ Gent, Rijksarchief, Bisdom – St. Baafs nr. K 8050, fol. 5r, 5v.

⁶² *Middelnederlands Woordenboek*, trefwoord 'hoofd' betekenis II-6; geraadpleegd (januari 2008) via <http://wnt.inl.nl/iWDB/search?actie=article&wdb=VMNW&id=ID98212&lemmodern=hoofd>; K. Stallaert, *Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen uit Vlaamsche, Brabantsche en Limburgsche oorkonden*, Eerste deel, Leiden 1890, I, p. 611.

⁶³ Gent, Rijksarchief, Bisdom – St. Baafs nr. 10672, fol. 6r.

⁶⁴ Van Lokeren, *Deuxième Partie*, p. 96-97; Gysseling, *Inventaris*, nrs. 2741, 2742, 2744, 2745, 2748.

⁶⁵ Gent, Rijksarchief, Bisdom – St. Baafs nr. 4936B, fol. 2r. Gysseling, *Inventaris*, nrs. 2744.

⁶⁶ Gent, Rijksarchief, Bisdom – St. Baafs rol 166 en rol 22. Gysseling, *Inventaris*, nrs. 2741, 2742.

zijn opgeborgen.⁶⁷ Wanneer met het in de processies steevast tussen de vanen en de bellen meegevoerde *hoeft* een van deze heilige hoofden bedoeld zou zijn geweest, was ook beslist omschreven welk reliekhoofd meegedragen zou moeten worden.

Wel komt in alle lijsten een beeld van de heilige Livinus voor, maar dat is zeker geen borstbeeld of reliekhoofd. In de lijsten van 1395 en 1396 wordt het opgesomd met slechts een zeer summiere beschrijving (beelden: *item sente Lievin*).⁶⁸ Bij de inventarisatie van 1479, toen de zilversmid Jan Dullaert op last van de roemruchte abt Raphaël de Marcatellis de kostbaarheden vrij nauwkeurig en met vermelding van hun gewicht beschreef, wordt het vermeld als *Item een beelde van sente Lievens vergult mette reliquien*.⁶⁹ De lijsten van 1483 en 1495 zijn uitvoeriger en sluiten uit dat het hier om een reliekborstbeeld gaat. Opperkoster Jan de Vos en onderkoster Heinderic de Hooghe die feitelijk de inventarisatie opmaakte, vermeldden in hun overzicht dat in aanwezigheid van abt Raphaël de Marcatellis op 28 april 1495 werd vastgesteld, als nummer 35 het verguld zilveren beeld van Livinus. De mijter was bezet met stenen waarvan er één miste; *voor de bust een buskin ende in dar sijn reliquien* onder andere van de heilige Livinus, de heilige Fabianus en van de Heilige Maagden.⁷⁰ In de lijst die op 5 maart 1483 was geaccordeerd, wordt het Livinusbeeld omschreven als *een ymage selveren vergult van S. Lievin waer af eene stert af es vande mitere van achteren ende een .. pallio ende es met eender niewer custodie ghemaect*.⁷¹ Opgemerkt werd dus dat aan de achterzijde van de mijter een van beide afhanginge linten (de *fasciae* of *fanones*) ontbrak en kennelijk was ook het pallium beschadigd. Bovendien vond men het nieuwe foedraal blijkbaar de moeite van het vermelden waard.

Na de opheffing van de Sint-Baafsabdij in 1539-1540 werden de monniken gesecculariseerd tot wereldheren en als kanunniken opgenomen in het kapittel van de Sint-Janskerk, die Sint Bavo als nieuwe patroonheilige kreeg.⁷² De relieken en kostbaarheden van de Sint-Baafsabdij werden overbracht naar

⁶⁷ Gysseling, *Inventaris*, nr. 2778.

⁶⁸ Gent, Rijksarchief, Bisdom – St. Baafs rol 166 en rol 22. Gysseling, *Inventaris*, nrs. 2741, 2742.

⁶⁹ Gent, Rijksarchief, Bisdom – St. Baafs nr. 4936B, fol. 2v. Gysseling, *Inventaris*, nrs. 2744.

⁷⁰ Gent, Rijksarchief, Bisdom – St. Baafs nr. 4936A, fol. 5v nr. xxxv. Gysseling, *Inventaris*, nrs. 2748.

⁷¹ Gent, Rijksarchief, Bisdom – St. Baafs nr. 4935, fol. 4v nr. xliiij. Gysseling, *Inventaris*, nrs. 2745.

⁷² J. Van de Wiele, De zestiende eeuw. De Sint-Baafsabdij afgeschaft en gesloopt, de Sint-Pietersabdij een ruïne. In: G. Declerck, *Ganda & Blandinium. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs*, Gent 1997 (tent.cat. Sint-Pietersabdij, Gent), p. 73-84: p. 78.

DE SINT-LIEVENSBEDEVAART

deze 'nieuwe' Sint-Baafskerk, die vanaf 1559 kathedraal is. Tijdens de beeldenstorm van 1566 ging wellicht al een en ander verloren en zeker ook bij de confiscatie in de jaren 1578-1579, toen ondermeer de reliekschrijnen van Livinus en van Bavo ingeleverd moesten worden.⁷³ In die jaren zullen ook het Livinusbeeld en de reliekarm ten onder zijn gegaan. Toch werd de traditie daarmee niet definitief gesloten. In 1621 werd de nieuwe Jezuïetenkerk in Gent gewijd waarvoor Livinus was gekozen als patroonheilige.⁷⁴ Toen in 1633 herdacht werd dat duizend jaar eerder Livinus naar Vlaanderen was gekomen en daar de marteldood had gevonden, werd dat groots door de Jezuïeten gevierd. Van het Gentse stadsbestuur ontving de rector van de Jezuïetenstatie, pater Pieter-Ernest Verreyken, het forse bedrag van 5000 gulden, dat hij inzette om het leven van Livinus te laten schilderen in zeven grote taferelen.⁷⁵ Vermoedelijk werden er zes door Gerard Seghers (Antwerpen 1591-1651) geschilderd en één, het sluitstuk, door Peter Paul Rubens (Siegen 1577 – Antwerpen 1640). Ook liet Verreyken een meer dan levensgroot zilveren reliekenborstbeeld van de heilige martelaar maken.⁷⁶ Blijkbaar waren de Jezuïeten in het bezit gekomen van relieken van Livinus en werden die in een voetstuk of piëdestal van het borstbeeld geborgen. Niemand minder dan Rubens maakte het ontwerp voor de indrukwekkende reliekbuste. Zo werden de vernielde reliekhouders van de in Gent zo populaire heilige vervangen door een imposante opvolger en niet ontoepasselijk, in de vorm van een reliekhoofd. In 1771 beschreef J.F.M. Michel twee olieverschetsen van Rubens, die toen nog bij de Jezuïeten berustten.⁷⁷ Enkele jaren later werd deze vermelding ook opgenomen in een Nederlandse editie: *Te Gent. By de Jesuiten. Twee stukken in 't graauw geschilderd, zynde het eene het Borstbeeld van St. Livinus, het andere 't afbeeldzel van een kas tot onderschraging van hetzelfde borstbeeld, en de bewaaring der overblyfselen van dezer heiligen.*⁷⁸ Korte tijd hierna, in 1773, werd de Jezuïetenorde opgeheven. In de verkoping van geconfisqueerde goederen op 5 mei 1777 werd het borstbeeld gekocht door de Sint-Baafskathedraal, waardoor de relieken van Livinus weer terug in bezit waren

⁷³ Van de Kerkhove, De metaalkunsten, p. 207-208.

⁷⁴ Stalpaert, De heilige Livinus, p.372, 462.

⁷⁵ H. Vlieghe, Rubens's Activity for the Ghent Jesuits in 1633, *The Burlington Magazine*, 111 (1969), p. 427-435.

⁷⁶ Vlieghe, Rubens's Activity, p. 431, 435; Stalpaert, De heilige Livinus, p. 374-379.

⁷⁷ ...deux tableaux en grisailles par Rubens, dont un représente le buste de S. Livin en forme colossale, l'autre est le dessin d'une chasse pour porter ledit buste, & y conserver les reliques dudit Saint, & pour faire exécuter ces modèles en argent massif. Vlieghe, Rubens's Activity, p. 432.

⁷⁸ J.F.M. Michel (vertaald door door Johannes Smit), *Historische Levensbeschryving van Petrus Paulus Rubens. Ridder, Heere van den Steen &c.....Nevens eene nauwkeurige opgave zynere Schilderyen, berustende in de Hoven, Kerken, en verdere openbare Gebouwen van Europa, met aanwyzing welke van dezelve in het koper zyn gebragt.* Amsterdam, Johannes Smit, 1774, p. 372.

gekomen van de rechtstreekse opvolger van de St.-Baafsabdij. Niet voor lange tijd echter. In de turbulente periode die de Franse Revolutie bracht, ging het borstbeeld met de relieken van Livinus spoorloos verloren. Ook de olieverfschetsen van Rubens raakten op drift. In de veilingcatalogus uit 1777 staat het al genoemde grote doek beschreven evenals een verder onvermeld kleiner ontwerp in grisaille voor het reliekenborstbeeld: *Jésuits de Gand. ... No. 2. Le Buste de St. Liévin en Grisaille, peint plus grand que nature, très légèrement touché & parfaitement bien dessiné. T(oile). Hauteur 3 pieds – Largeur 2 pieds 3 pouces*; No. 3. *Le Buste du même Saint en Grisaille, plus petit que le précédent; bien touché. T. H.: 2 pi. 1 po. L.: 1 pi. 8 po.*⁷⁹

Van het barokke zilveren reliekhoofd van Livinus noch van de olieverfschetsen die Rubens hiervoor maakte, lijkt ook maar iets te resteren.

Tenslotte kan hier nog een ander type bedevaartsouvenir van Sint Lieven aan de orde worden gesteld, dat met Sint-Lievens-Houtem in verband moet worden gebracht. In 1991 publiceerde Willy Braekman (1931-2006) twee houten lepels, die een oude herkomst in zijn geboortedorp, Sint-Lievens-Houtem, hebben.⁸⁰ De buxushouten (in de volksmond 'palmhouten') lepels zijn 24 en 20,5 cm. lang en fijn gesneden. (afb. 11) Bij beide wordt de steel beëindigd met het vaste en karakteristieke attribuut van Livinus: de afbeelding van een nijptang met daarin geklemd de tong van de heilige. Wellicht dat deze lepels gebruikt werden bij het tot zich nemen van water uit de bron te Sint-Lievens-Houtem, die daar volgens overlevering onder de staf van de heilige Livinus was ontsprongen.⁸¹ Braekman haalde twee teksten aan die onmiskenbaar de relatie leggen tussen lepels, pelgrimage en Livinus, terwijl er ook afbeeldingen zijn die als visuele bron laten zien hoe pelgrims zich tooiden met een lepel als insigne. Een mooi voorbeeld van dit laatste is een detail op de geschilderde panelen van het altaarstuk dat een broederschap, met vele Nederlandse kooplieden als lidmaten, omstreeks 1490 schonk aan de St. Annenkapelle, de 'capella brabantinorum', in de Karmelietenkerk te Frankfurt.⁸² (afb. 12) Een van de afgebeelde arme pelgrims op het in Antwerpen gesneden en geschild-

⁷⁹ Vlieghe, Rubens's Activity, p. 432.

⁸⁰ G. Braekman, *Sint-Lievens-Houtem in oude prentkaarten*, Zaltbommel 1973, afb. 30; Braekman, *Bedevaartlepels*. Huidige verblijfplaats onbekend. Voor de zomerjaarmarkt te Sint-Lievens-Houtem van 25 juni 2000 werden chocolade Livinuslepels vervaardigd; in de jaren '80 waren in kleine oplage tinnen Livinuslepels op de jaarmarkt verkocht. Deze gietsels waren gebaseerd op een derde overgeleverd exemplaar. F. Duquet, *Het Oude St.Lievens-Houtem*, (Sint-Lievens-Houtem) 1993, p. 4; F. Duquet, *De Livinuslepel*, Sint-Lievens-Houtem 2000 (brochure); I. Van der Kelen, Historische houten lepels, *Darcos, Tijdschrift Dienst voor Archeologie en Oudheidkunde te Sint-Lievens-Houtem*, 2000 nr. 5, p. 4-7.

⁸¹ Van der Linden, *Heiligen*, p. 526;

⁸² K. Köster, *Pilgerzeichen und Wallfahrtsplaketten von St. Adrian in Geraardsbergen*, *Städel-Jahrbuch*, 4, 1973, p. 103-120.

DE SINT-LIEVENSBEDEVAART

derde retabel draagt tussen twee schelpen een duidelijk herkenbaar Adrianus-insigne uit het Oostvlaamse Ninove. Een ander draagt een vooralsnog onherkenbaar insigne tussen opnieuw twee schelpen; bovendien heeft deze een houten lepel op zijn hoed gestoken. Die is uiteraard niet te duiden als een Livinus-lepels, maar bewijst wel dat het fenomeen van de pelgrim getooid met een lepel bekend was. De teksten die Braekman traceerde, verbinden de lepels en de Livinuscultus heel direct.⁸³ De eerste dateert uit de jaren dertig van de zestiende eeuw en beschrijft hoe vrolijke pelgrims terugkeerden in Gent na het jaarlijkse uitstapje naar Sint-Lievens-Houtem met de Livinusreliken. Thuis deelden ze aan 'vrouwen, meisjes en anderen' devotionalia uit die ze van de heilige Lieven hadden meegebracht, met name 'vele houten en tinnen lepels, de meeste van hout, zorgvuldig en mooi bewerkt en met besneden stelen': 'grand nombre de louches de bois et d'estain, mais la pluspart de bois, les aucunes bien gentement et jolyement ouvrées et tailliées à la manche'.⁸⁴ Het tweede citaat is van de Gentse chroniqueur Marcus van Vaernewijck die beschreef hoe in juni 1567 het schrijn van Livinus uit de Sint-Baafsabdij naar de Sint-Janskerk werd overgebracht. Dat was anders dan vroeger, schrijft hij, toen men de jongelui uit Houtem zag terugkomen 'up haer bonetten met lepelen besteken ...'. Vermoedelijk moet een in het Munt- en Penningkabinet van de Koninklijke Bibliotheek Albert I te Brussel bewaard tinloden speldje in de vorm van een lepeltje waarvan de steel bestaat uit de figuur van een zegenende bisschop, op grond van het voorgaande ook worden geïdentificeerd als een Livinus-insigne. (afb. 13) Want hoewel er geen andere voorbeelden bekend zijn, is het zeker niet onwaarschijnlijk dat er naast houten en tinnen lepels ook tinloden lepelspeldjes als deze waarop de heilige was afgebeeld, werden verkocht als aandenken van een bedevaart naar de reliken van de heilige Livinus en met name naar de Sint-Lievensbron in Houtem. Livinus' meest herkenbare en belangrijkste attribuut, de tang met de uitgerukte tong (verwijzend naar zijn marteling), ontbreekt hier echter.⁸⁵ Deze zal de heilige, zoals gebruikelijk in de Livinus-iconografie, met de nu ontbrekende rechterhand hebben getoond.

Bij de voorbereiding voor dit artikel en de corresponderende lezing op 5 mei 2007 te Sint-Lievens-Houtem ontving ik waardevolle informatie van Hanneke van Asperen, Anne Mink, Jan Mertens, Paul Trio en Ignace Van der Kelen.

⁸³ Braekman, *Bedevaartlepels*, p. 15-16.

⁸⁴ Gachard, *Relation*, p. 105; J. Gessler, *De aloude bedevaart naar Sint-Lievens-Houtem, Oost-Vlaamsche Zanten*, 16 (1941), p. 65-73: p. 71.

⁸⁵ Met dank aan Anne Mink, die in het kader van een Nijmeegse studentengroep Kunstgeschiedenis 2004-2005, gewijd aan de insigneverzameling in de KB Brussel, onder andere dit bisschopslepel-insigne beschreef.

Afb. 1. Gepolychromeerd houten reliekschrijn van Livinus, laat vijftiende of vroeg zestiende eeuw, Sint-Lievens-Houtem, Sint-Michielskerk (foto Brugge, Stadsfotografen Jan Termont, Dirk Van der Borgh).

DE SINT-LIEVENSBEDEVAART

Afb. 2. Bedevaartvaantje (detail) van Livinus uit Elverdinge bij Ieper, waar omstreeks 1800 een houten reliekborstbeeld van de heilige werd verworven.
(foto uit Van der Linden, *Bedevaartvaantjes*, afb. L54).

Afb. 3. Koperen Livinusmedaille uit het Noordfranse Merck-Saint-Liévin (bij Saint-Omer), zestiende eeuw
(tekening uit Dancoisne, *Les médailles religieuses*, p. 104, nr. 284).

Afb. 4. Livinus-insigne uit Gent, loodtin, begin zestiende eeuw, Rotterdam, Museum Boijmans Van Beuningen; op de voorzijde troont Livinus, op de keerzijde is zijn reliekschrijn afgebeeld.
(foto uit Koldewij, *Geloof & Geluk*, cat. 15.21.2).

*Afb. 5. Pelgrimsinsigne van Livinus, loodtin, tweede helft veertiende eeuw,
Hoorn (Noord-Holland), Archeologische Dienst
(foto Hoorn, Archeologische Dienst).*

DE SINT-LIEVENSBEDEVAART

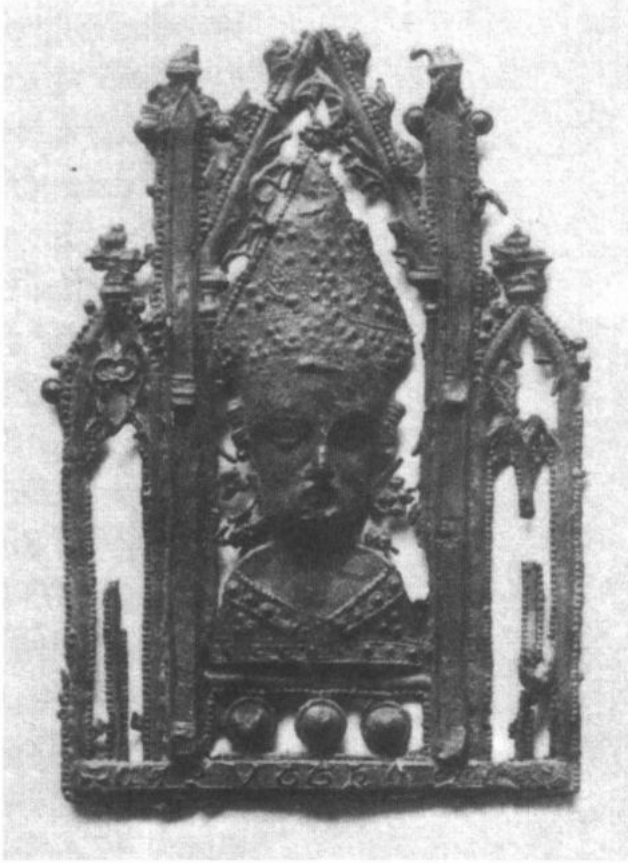
Afb. 6. Gedreven zilveren reliekhoofdje van Livinus, midden veertiende eeuw, Maastricht, Sint-Servaaskerk (foto Bunnik, G.Th. Delemarre).

*Afb. 7. Verguld houten reliekborstbeeld van Livinus, omstreeks 1800,
Elverdinge, Kerk Sint Petrus en Paulus
(foto Brussel, KIKIRPA clichénummer M52281).*

Afb. 8. Gepolychromeerd houten reliekborstbeeld van Livinus, negentiende eeuw, Ramskapelle (Nieuwpoort), Kerk Sint Laurentius (foto Brussel, KIKIRPA clichénummer M33452).

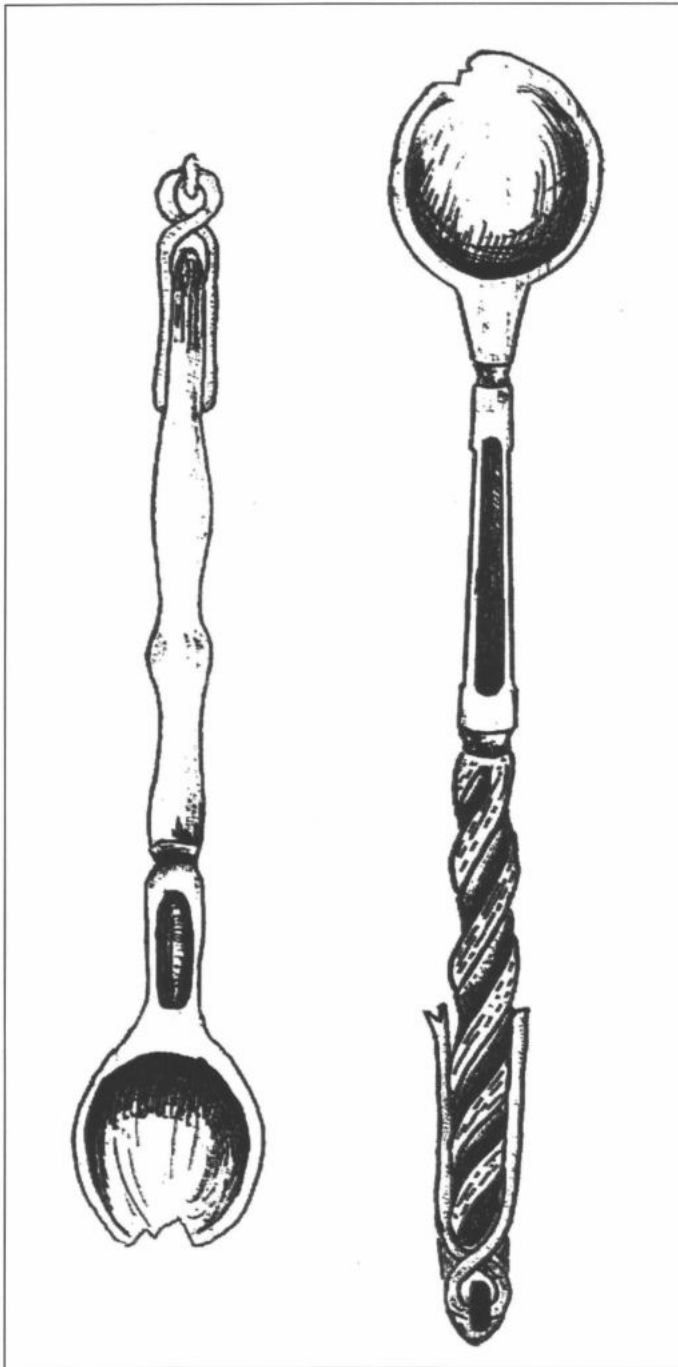

Afb. 9. Pelgrimsinsigne van Thomas Becket, loodtin, tweede helft van de veertiende eeuw, opgegraven in Londen (foto Van Herwaarden, Pelgrimstochten, afb. 73).

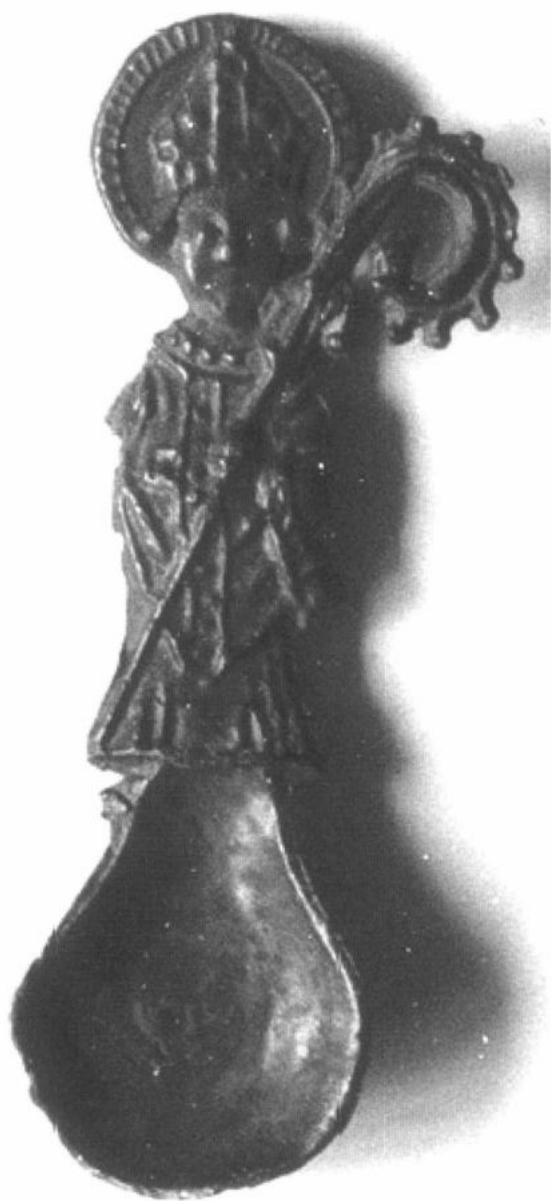
Afb. 10. Pelgrimsinsigne van Thomas Becket, loodtin, tweede helft van de veertiende eeuw, opgegraven in Valkenisse (Zeeland) (foto Van Beuningen, Koldewij, Heilig en Profaan, p. 198 afb. 361).

Afb. 11. De buxushouten (in de volksmond 'palmhouten') lepels, 24 en 20,5 cm. lang. (foto Braekman, Bedevaartlepels, p. 17).

Afb. 12. Bedelende pelgrims (detail), geschilderd altaarstuk, omstreeks 1490, Frankfurt, St. Annenkapelle in de Karmelietenkerk (foto Köster, Pilgerzeichen, p. 110).

Afb. 13. Insigne in de vorm van een Livinuslepel, loodtin., Brussel, Munt- en Penningkabinet, Koninklijke Bibliotheek Albert I (foto Buren, Jos Koldewey).

EEN MIRAKEL VERRICHTEN ...
EEN KOUD KUNSTJE?
De Heilige Livinus verbeeld in de schilderkunst

Christel Stalpaert

Hoewel de Christelijke traditie nog steeds in ons denken en handelen aanwezig is, is de beleving van ons geloof sterk gewijzigd. Het geloof wordt soberder beleefd, met minder mystieke uitspattingen dan in bijvoorbeeld de middeleeuwen. Om de impact van een kunstwerk van die tijd ten volle te begrijpen, moeten we daar rekenschap van geven. Binnen de context van de volksdevotie bestonden er heel wat gebruiken, rituelen en tradities die niet in vraag gesteld werden. Ze boden de 'kleine, nietige mens' een zekere houvast. De wetenschappelijke kennis van de mens was immers nog niet zo ver gevorderd en voor veel onverklaarbare fenomenen had men een fundamentele angst. Om die angst te kanaliseren, werden rituelen vastgelegd in een gemeenschapsverband. De wereld van volksbedevaarten, boetedoeningen en andere devotionele praktijken zoals de Livinusverering, waarbij de heilige om genezing, geluk en voorspoed werd gevraagd, kaderen in dat diepgewortelde geloof. Het exemplarische levensverhaal van de heilige Livinus is daarbij inspirerend voor een godsvruchtige levenswandel; ondanks de talrijke martelingen die Livinus moet doorstaan, blijft hij volharden in zijn missietocht. Nooit slaat de twijfel toe. Het uitspreken van de tong staat symbool voor de pogingen van de heidenen om de christelijke boodschapper het zwijgen op te leggen, maar Livinus volhardt in zijn rotsvast geloof.

In deze bijdrage wordt onderzocht hoe de kunstproductie met betrekking tot de heilige Livinus in de loop der tijden inhaakte op het discours van volksdevotie en heiligenverering. Eerder dan de intrinsieke kunsthistorische waarde van de kunstwerken die Livinus als onderwerp hebben, staat het effect en de werking van een schilderij op een toeschouwer in een specifieke devotionele context centraal. Er is immers meer dan de esthetische visie op een schilderij. Al te vaak worden schilderijen uitsluitend vanuit hun museale functie gezien. Nochtans hadden de kunstwerken met betrekking tot Livinus een belangrijke volksdevotionele functie. Het was in de eerste plaats een overtuigingsmiddel in de verspreiding van het geloof en had daar specifieke (beeld)strategieën voor.

Deze tekst is dan ook een pleidooi om verder te kijken dan de traditionele kunsthistorische aandachtspunten zoals schoonheid en stijl. De sociologische antropoloog Alfred Gell deelt in zijn boek *Art and Agency. An Anthropological Theory* deze mening; "For many scholars, and indeed in much common-sense thinking about art, it is axiomatic that art is a matter of

meaning and communication. (...) it is instead about *doing*".¹ We zullen in deze bijdrage kunst analyseren vanuit deze 'agency' of actieve werking die het vanuit deze theoretische invalshoek toebedeeld wordt. Gells 'theory of agency' betreft "the mediation of agency by indexes, understood simply as material entities which motivate inferences, responses or interpretations".² Om de inherente beeldstrategieën die een doelbewust effect uitlokken te kunnen vatten, wordt onder andere gebruik gemaakt van de concepten 'absorptie' en 'theatraliteit' zoals die door Michael Fried geoperationaliseerd werden in zijn *Absorption and Theatricality. Painting and Beholder in the Age of Diderot*.³ We zullen ons met andere woorden afvragen wat een kunstwerk teweegbrengt bij de toeschouwer – door Gell omschreven als "recipient" – welke zintuiglijke ervaringen de kunstenaar beoogt en welke (beeld)strategieën daartoe ingezet worden, rekening houdende met het feit dat deze 'agency' of werking van kunst deel uitmaakt van een ruimer mechanisme, een ruimer discours van macht en kennis. We mogen immers niet vergeten dat de inkomsten uit de heiligenverering en het publiek vertonen van kunstwerken vooral de abdijen ten goede kwamen.

Livinusverering, tekstmanipulaties en politiek van reliekenverwerving

Voor de volksdevotie omtrent Livinus is de monastieke geschiedenis van de Gentse Sint-Baafsabdij van belang. Tijdens de vroegste middeleeuwen had de abdij immers een grote religieuze en culturele uitstraling, waar de devotie van Livinus deel van uitmaakte. De verering van deze in oorsprong Ierse monnik is niet zo verwonderlijk. Het ontstaan van de Sint-Baafsabdij kaderde immers in de christianisatie van de noordelijke gebieden van het Frankische rijk in de loop van de zevende eeuw. De talrijke zendingen, die met de steun van de Merovingische koningen en de Frankische aristocratie door het missiegebied tussen de Somme en de Ardennen trokken, situeerden zich binnen de traditie van het Ierse monachisme.⁴ In de achtste eeuw wijzen de namen van een paar abten – Wilfrid en Egilfrid – op hun Angelsaksische herkomst.⁵ De groei van de Sint-Baafsabdij en de impact van de Livinuscultus moet dan ook in die context worden gezien.⁶

¹ A. GELL, *Art and Agency. An Anthropological Theory* (Oxford, 1998), p. IX.

² *Ibidem*.

³ M. FRIED, *Absorption and Theatricality. Painting and Beholder in the Age of Diderot* (Chicago, 1988).

⁴ G. DECLERCQ, 'Heiligen, lekenabten en hervormers: De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs tijdens de Eerste Middeleeuwen (7de – 12de eeuw)', in G. DECLERCQ (ed.), *Ganda & Blandinium: De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs* (Gent, 1997), p. 14.

⁵ G. DECLERCQ, *o.c.*, p. 23.

⁶ Volgens Georges Declercq was er voor 639 op de plaats van de Sint-Baafsabdij al een kerkelijke aanwezigheid, zo niet minstens een kerk aanwezig. Zie G. DECLERCQ, *o.c.*, p. 19.

DE HEILIGE LIVINUS VERBEELD IN DE SCHILDERKUNST

Een belangrijk document in het onderzoek naar het discours van de volksdevotie omtrent Livinus is het *Evangeliarium van Sint-Lieven* (eind achtste – begin negende eeuw) dat vereerd werd als een relikwie, omdat men ervan overtuigd was dat het door de heilige Livinus zelf werd geschreven. Het *Evangeliarium* bevindt zich in de Gentse Sint-Baafskathedraal en is versierd met prachtige canontafels, titelmedaillons en bladminiaturen.

Toen de prior in opdracht van de toenmalige abt Raphael de Mercatel (abbatuaat 1478-1507) op 6 mei 1482 een inventaris liet opmaken van de kunstschaten van Sint-Baafs, werd het *Evangeliarium* beschreven als het boek, geschreven door de Heilige Livinus, dat Jacob Van Brussel (abbatuaat 1457-1470) “dede vermaecken en verciere[n]”.

Ghebonden met berderen, overtrocken en verciert over deen zijde met zwarten fluweele ende daer boven met 5 selveren vergulde cnoppen en met 2 selveren vergulden sloten, en over dander zijde met Ste Lievens, liggende in 12 tabernaculen, staende als selveren vergult ende ronsomme met 14 steenen en 14 roeskins, elc roeskinne hebbende 7 peerlen, met eene selveren deksele boven, daerup staende vier Evangelisten vergult. En in den midden weest een wit cristael beslaen met eender zwarten leere busse met 3 yseren banden, met eene slote slutende met 2 sleutels, den welcken bouc dede vermaecken en verciere[n] heer Jacob Van Brussele, quondam abbas sancti Bavonis.⁷

Het *Evangeliarium* werd in de loop der tijden heringebonden. Vlak voor de miniatuur die het evangelie volgens Johannes inleidt, werden twee bladzijden ingevoegd. Het betreft een kopie uit de veertiende eeuw van een brief van abt Othelbold (abbatuaat 1019-1034) aan Gravin Otgive, echtgenote van Boudewijn IV, graaf van Vlaanderen (988-1035). Abt Othelbold stelde met die brief de gravin op de hoogte van de financiële moeilijkheden waarin de abdij na de inval van de Vikingen verkeerde. Hij kloeg zich over het feit dat de Sint-Baafsabdij over geen beschermheer beschikte, zoals de Sint-Pietersabdij die wel had in de persoon van graaf Arnout de Grote.⁸ Livinus wordt in de brief omschreven als een Schotse bisschop die in een dorp, dat onder Sint-Baafs ressorteerde, de marteldood stierf. Na de brief volgt een lijst van kunstschaten en relieken.

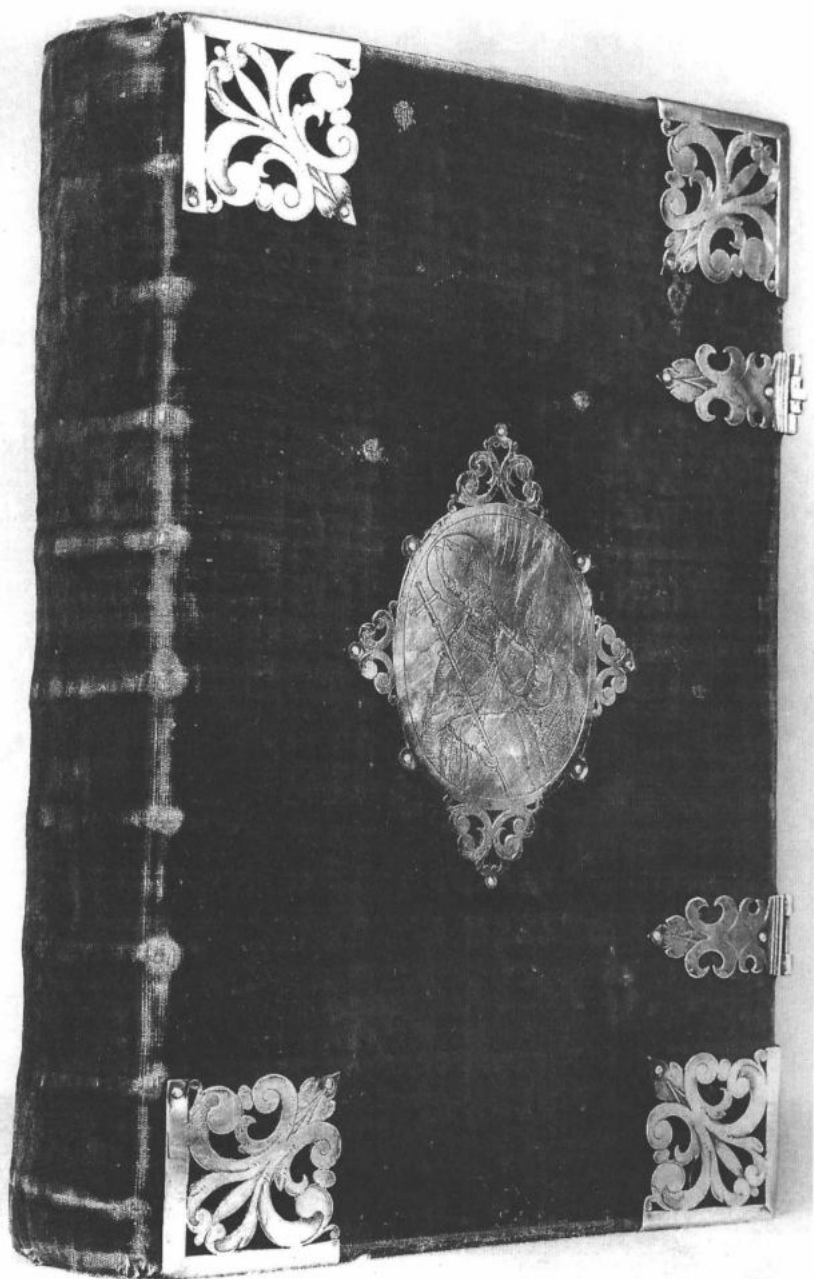
De brief verwijst naar de invallen van de Vikingen in de tweede helft van de negende eeuw (een eerste keer in 851, een tweede keer in 879). Veel manuscripten, kunstschaten en andere waardevolle bronnen over de geschiedenis

---

⁷ A. VAN LOKEREN, *Histoire de l'abbaye de Saint-Bavon et de la crypte de Saint-Jean à Gand* (Gand, 1855), p. 237.

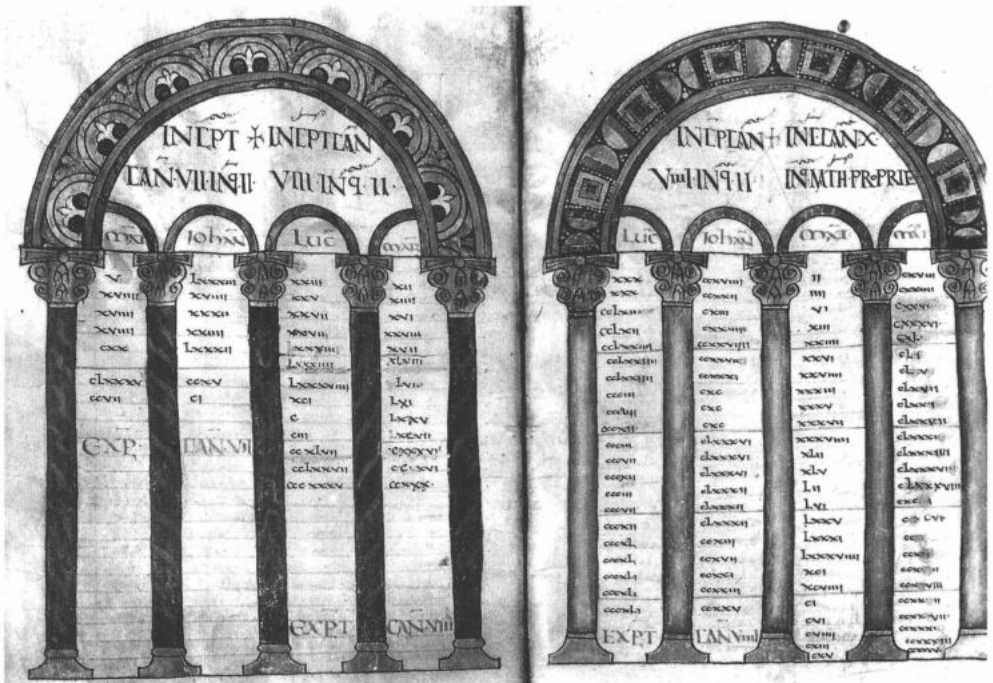
⁸ A. VAN LOKEREN, *o.c.*, p. 49.

ILLUSTRATIE 1

*Het Evangeliarium van Sint-Lieven, eind achtste – begin negende eeuw
(Sint-Baafskathedraal, Hs. 13)
(copyright IRPA-KIK, Brussel)*

ILLUSTRATIE 2

Het Evangelarium van Sint-Lieven, eind achtste – begin negende eeuw
(Sint-Baafskathedraal, Hs. 13)
(copyright IRPA-KIK, Brussel)

van de Sint-Baafsabdij gingen daarbij verloren. In de tiende eeuw likte de Sint-Baafsabdij dan ook zijn wonden en trachtte hij zijn aanzien van weleer te herstellen. De Sint-Baafsabdij was daartoe met de Gentse Sint-Pietersabdij in een rancuneuze strijd verweekeld. De Sint-Pietersabdij wist immers als eerste uit haar as herrijzen, wat bij de monniken van Sint-Baafs voor enige jaloezie zorgde. De verantwoordelijken van geen van beide abdijen schrokken er in die verbeterde strijd voor terug tekstmanipulaties door te voeren. Dat het *Evangelarium van Sint-Lieven* als reliek werd vereerd – omdat het zou hebben toebehoord aan Livinus – moet dan ook in die context worden gezien. Van den Gheyn beweert zelfs dat het *Evangelarium van Sint-Lieven* niet van monastieke origine is.⁹ Ook de verwerving van de relieken van Livinus in Sint-Lievens-Houtem in 1007 was zeer dubieus. Samen met de *Passio quel Vita sancti Livini* en de *Translatio Livino*¹⁰, die beiden stamden uit de 11de eeuw, moeten deze katalysatoren van de Livinuscultus in een context van tekstmanipulaties worden begrepen.

De brief van abt Othelbold aan Gravin Otgive toont aan dat het bezit van relieken voor een abdij van groot belang was om giften en schenkingen te bekomen. In de elfde eeuw betekende de groeiende macht van de handelsnederzetting *Gandavum* bovendien dat de Sint-Baafsabdij parochiale en andere rechten moest afstaan aan de ontluikende stad. Tegen het begin van de twaalfde eeuw was de tijd dat de abten de scepter zwaaiden over het Gentse grondgebied voorbij. Ter compensatie van hun verminderde parochiale rechten concentreerde de abdij zich op inkomsten uit heiligenverering, waaronder de Livinusdevotie. Zij deed dit via collecten en de verkoop van aflaten. Dat het bezit van relieken – al dan niet vervalst – de inzameling van geld stimuleerde, spreekt voor zich. Met haar politiek van reliekenverwerving hoopte de abdij kerkgangers en weldoeners aan te trekken en voor hun abdij te winnen. Het is dan ook niet toevallig dat de heiligen van Sint-Baafs (Bavo, Landoald en Lieven) allemaal in de zevende eeuw geleeft zouden hebben, de periode waarin de Sint-Baafsabdij werd opgericht.¹¹ Maar het was ook niet ongewoon dat de Sint-Baafsabdij in zijn spreidingspolitiek van de Livinusverering relieken schonk aan geassocieerde gebedsgemeenschappen. Zo werd in juni 1463 een relikwie in de vorm van een stukje arm van de heilige Livinus overgedra-

⁹ Chne. VAN DEN GHEYN, 'Extrait du fascicule VVII: Evangélaire de Saint Liévain', *Inventaire archéologique de Gand. Catalogue descriptif et illustré des monuments, oeuvres d'art et documents antérieurs à 1830, publié par la Société d'histoire et d'archéologie de Gand* (Gand, 1915).

¹⁰ *Passio quel Vita sancti Livini*, elfde eeuw (Universiteitsbibliotheek Gent, Hs. 4960) en *Translatio Livino*, elfde eeuw (Universiteitsbibliotheek Gent, Hs. 4962)

¹¹ B. HAGGH, 'Muziek en ritueel in de Sint-Baafsabdij: structuur en ontwikkeling van de liturgie, het Gregoriaans, de liturgische handschriften en drukken', in B. BOUCKAERT (ed.), *De Sint-Baafskathedraal in Gent van Middeleeuwen tot Barok* (Gent, 2000), p. 52.

DE HEILIGE LIVINUS VERBEELD IN DE SCHILDERKUNST

gen aan de collegiale kerk van Zierikzee. In zijn *Inventaris van ornamenten, reliquien ende juwelen* van 12 januari 1395 vermeldt de koster van de Sint-Baafsabdij die relikwie als de "Sente Lieven arem met 3 anderen aermen met reliquien beslegen met zelve".¹²

De Livinuscultus is met andere woorden onlosmakelijk verbonden met machtsmechanismen, geldkwesties en tekstmanipulaties. De kunsthistorische waarde van de werken die geïnspireerd zijn door het leven van deze heilige worden er echter niet minder waardevol om. Meer nog. De mensen die de relieken kusten, die in processies meestapten en wenend beelden omarmden, geloofden echt in de genezende kracht van deze heilige. Het belang van relieken om giften en schenkingen te bekomen en het feit dat de Gentse Sint-Baafsabdij daarvoor zelfs tot tekstmanipulaties en vervalsingen wou overgaan, bewijst in feite het geloof van 'de kleine, nietige mens' in de kracht en 'agency' van relieken. Het wijst niet alleen op politieke en materiële belangen, maar ook op het feit dat het systeem van volksdevotie werkt; dat de mens nood had aan steun en houvast en dat het bereid was hiervoor te betalen. Bij afbeeldingen van heiligen is dat niet anders. Immers, zoals Gell stelt; "Idols are indeed of special relevance (...) because they stand for (...) persons or deities, in manifest and powerful ways. (...) iconic objects in particular can occupy positions in the networks of social human agency that are almost equivalent to the positions of humans themselves." (Gell, X) De kunstproductie met betrekking tot de heilige Livinus is met andere woorden ook ingebed in deze devotionele context en beoogt in de eerste plaats een religieuze ervaring, eerder dan een esthetische, afstandelijke beschouwing.

Muurschilderingen: esthetische beschouwing of mystieke ervaring?

Een vroeg voorbeeld van kunstwerken die in het kader van een devotionele context gecreëerd werden, zijn de talrijke muurschilderingen die religieuze gebouwen sieren. De totnogtoe oudst gedateerde muurschildering die in verband kan gebracht worden met de Livinuscultus werd omstreeks 1150-1200 aangebracht op de dagkanten van de ramen in de refter van de voormalige St-Baafsabdij van Gent – het huidige Museum van Stenen Voorwerpen. In de drie rondbogige ramen werden op de dikte van de muren twee figuren geschilderd. Die van het middelste venster zijn verloren gegaan, maar de figuren op de andere twee zijvensters zijn nog herkenbaar. Ze zijn ongeveer drie meter hoog en rusten op golfjes van eenvoudig getekende wolken. Links wordt de heilige Macharius als bisschop voorgesteld. De andere figuur werd niet geïdentificeerd. Rechts bevinden zich de heilige Brixius en zijn moeder,

---

¹² P. TRIO, *Volksreligie als spiegel van een stedelijke samenleving. De broederschappen te Gent in de Late Middeleeuwen (12de – 16de eeuw)* (Leuven, 1989), p. 97, voetnoot 258.

Caphrahildis. Volgens de legende van Livinus ontfermden zij zich over de gemartelde en tekenden zij zodoende hun eigen doodvonnis. Aan de bovenkant van de vensters verschijnt een engel op een blauwe achtergrond met het volgende opschrift: *B. pacifi* of *Beati pacifi* wat zoveel betekent als "zalig zij de vreedzamen". De figuren zijn in fresco geschilderd of direct op de verse mortel. De zachte aardtinten zijn met zwarte of bruine lijnen omrand.

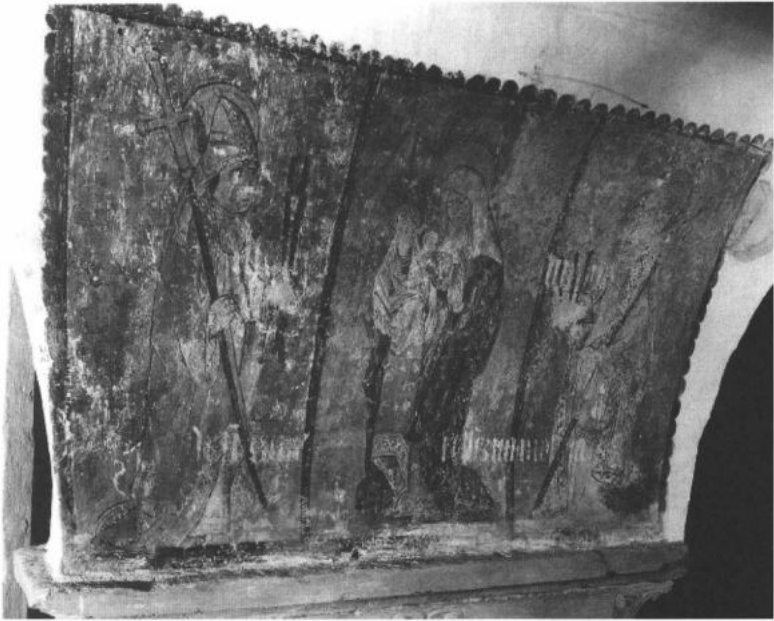
Ook in de crypte van de Gentse Sint-Baafskathedraal bevindt zich een muurschildering. Deze kwam tussen 1480 en 1520 tot stand¹³ en toont Anna-tendrieën¹⁴: grootmoeder Anna, moeder Maria en het kindje Jezus. Jezus wordt afgebeeld met een vogel en de heilige Anna houdt een appel in de hand. Beiden worden geflankeerd door de heilige Livinus en de heilige Macharius, de twee patroonheiligen van de stad Gent. Livinus wordt afgebeeld in zijn bisschoppelijk ornaat, met een kruis staf in de rechterhand. We kunnen hem identificeren aan de hand van zijn vaste attribuut: een tang waarin zijn uitgerukte tong geklemd zit en door de tekst 'LIEVIN' onderaan op de rand.

Ook het achterkoor van de parochiale heilige Kerstkerk in Gent¹⁵ bezat muurschilderingen met een afbeelding van de heilige Livinus. Getuige daarvan zijn

¹³ A. BERGMANS, *Middeleeuwse muurschilderingen in de 19de eeuw* (Leuven, 1998), p. 311-312. E. DHANENS, 'Sint-Baafskathedraal Gent', *Inventaris van het kunstpatrimonium van Oost-Vlaanderen*, 5 (1965a), p. 170. Frans-Jozef Coppejans restaureerde de muurschilderingen in de jaren 1936-1937.

¹⁴ De Heilige Anna of Sint-Anna is volgens de christelijke traditie de moeder van de Heilige Maagd Maria. In de dertiende eeuw komt het verhaal op van de drie huwelijken van Anna. Zij werd twee keer weduwe, hertrouwde telkens en kreeg uit ieder huwelijk een dochter. Zo ontstond de familie van Anna, die men de maagschap noemt. De verering van Anna begint in de vijfde/zesde eeuw in het Midden-Oosten en komt al spoedig naar het Westen (Venetië en Rome). Zij bereikt haar hoogtepunt in de 15e en 16e eeuw. In die tijd ontstaat een heel speciale afbeelding Anna te Drieën: Anna met Maria en Jezus. In de 15e eeuw wordt Anna vooral uitgebeeld als vrouw die op haar arm een meisje (Maria) draagt, die op haar beurt een klein kind (Jezus) vasthoudt.

¹⁵ "De parochiale Kerke van St. Salvator geseyt, 's Heylig Kerst synde eertyds een Cappelle geweest." X, *Letterlyke Copie van een handschrift waer van het titelblad war luydende als volgt: uytgeschreven, april 1838. Den Kundigen Schilder, aentoonende de fraeyheden ende naemen der meesters van de Schilderyen geplaets inde parochiaele Kercken ende andere Cloosters ende Capellen Der Stadt Gend met een corte beschryvinghe soo van de fondatien als andere Schoonigheden die men aldaer ontmoet ten jaere 1767*, p. 21. "Cette eglise [de Saint-Sauveur] était jadis située dans l'enclos de l'abbaye de S. Bavon, et portait le titre de Saint-Christ. Lors de la démolition, nécessitée par la construction du chateau dont Charles V elle fut transférée dans l'endroit où était située la Chapelle de Dieu souffrant (...) nommée Den noodt Godts, et où elle se voit maintenant, savoir à l'extremeté de la rue dite Slypstraete et latéralement dans la rue dite Papestraete, dans le voisinage de la ci devant abbaye de Doornzele (...)." P.F. DE GOESIN VERHAEGHE, *Les Eglises de Gand, en majeure partie inédit*, 1819, p. 105.

ILLUSTRATIE 3

*Muurschildering in de crypte van de Sint-Baafskathedraal te Gent (1480-1520)
(copyright IRPA-KIK, Brussel)*

de restauratiewerken die in de jaren vijftig van de negentiende eeuw werden uitgevoerd onder de leiding van archeoloog Jean-Baptiste Béthune d'Idewalle en de Gentenaar Theodoor Jozef Canneel. Op zondag 22 juni 1862 werden – niet toevallig tijdens de *Exposition triennale des Beaux-Arts* in Gent – de restauratiewerken ingehuldigd. Jules de Saint-Genois geeft in de *Messenger des sciences* naar aanleiding van deze feestelijkheden een mooie beschrijving van de schilderwerken waarvan de restauratie vijf jaar in beslag genomen had. Volgens de Saint-Genois bekleedde een grote Christusfiguur een belangrijke rol in de compositie. Aan zijn zijde knielden twee engelen en ook boven hem verschenen twee engelen. Naast Christus kwamen de twaalf apostelen in beeld. Zij verschenen in groepjes van twee tussen de pilaren die de ribben van het gewelf ondersteunden en de ramen van elkaar scheidde. Onder de apostelen waren kleinere figuren afgebeeld. Volgens de Saint-Genois waren dit historische figuren, in sobere kleuren, maar zij hadden door hun fiere houding en het subtiele gebruik van goudskleur op de achtergrond een monumentaal karakter. Onder de ramen in het schip van de kerk verscheen op de beide langshevels een processie van heiligen. Bij hen, aan de linkerkant, bevond zich de heilige Livinus. Volgens de Saint-Genois werden de heiligen zorgvuldig en na grondige studie als individuen in beeld gebracht. Ze waren voorzien van hun historische gewaad, en toonden een gelaatsuitdrukking die paste bij hun levensverhaal.¹⁶

Tussen 1863 en 1892 decoreerde Theodoor Jozef Canneel ook de Gentse Sint-Annakerk met fresco's. Met name in de Sint-Machariuskapel verschijnt de heilige Livinus op één van de acht fresco's.

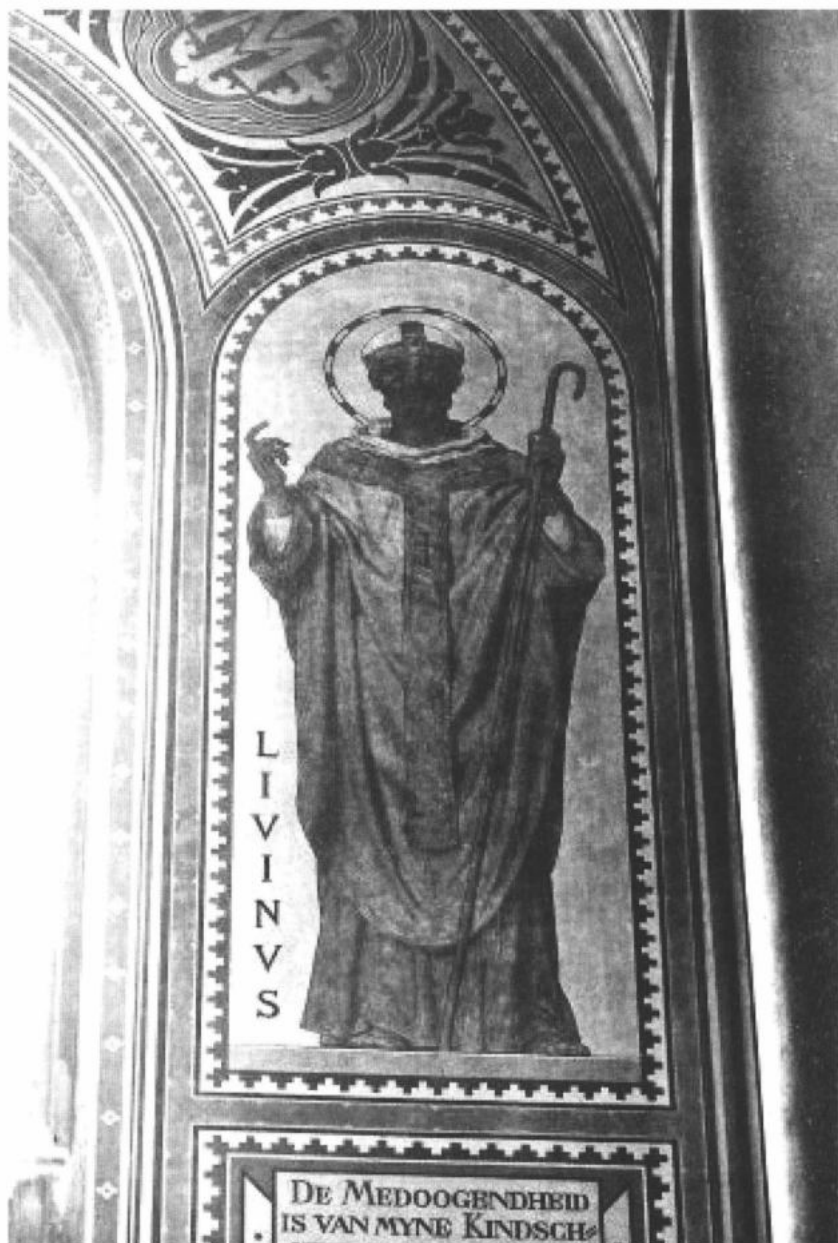
Waar het ons in deze bijdrage om gaat, is dat de muurschilderingen een andere esthetische ervaring beoogden dan de afstandelijke beschouwende blik. De 'beschouwers' van deze muurschilderingen waren onder andere pelgrims, die een lange reis ondernamen naar een bedevaartsoord, in dit geval een plaats waar de heilige Livinus werd vereerd en waar zijn relieken bewaard werden. Oorspronkelijk werden de relieken in de crypte van een kerk bewaard, de ondergrondse ruimte die ook gebruikt werd voor de opvang van de pelgrims, en die doorgaans versierd werden met taferelen uit het leven van de patroonheiligen. Pas vanaf de vijftiende eeuw werd een klein verhoog achter het hoofdaltaar in gebruik genomen om de relieken op te bergen, al werd dit niet consequent doorgevoerd. We zien dan ook dat muurschilderingen op de kooromgang en de zuilen van kerken aangebracht worden.

Het was de bedoeling van de pelgrims om na een tocht van ontbering en bezinning respect te betuigen aan de relieken en zodoende zielenheil, bescher-

---

¹⁶ J. DE SAINT-GENOIS, 'Peintures murales de M. Canneel dans l'église de Saint-Sauver, à Gand', *Messenger des sciences historiques, ou archives des arts et de la bibliographie de Belgique*, 1862, p. 280.

ILLUSTRATIE 4

*Detail van de muurschildering van Theodoor Jozef Canneel van de heilige Livinus, Sint-Annakerk te Gent, 1863-1892)
(copyright IRPA-KIK, Brussel)*

ming of een wonderbaarlijke genezing af te dwingen. We moeten ons deze 'beschouwers' van de muurschilderingen voorstellen na een lange en vermoeiende tocht, biddend, het hoofd nederig gebogen, de relieken vererend of zelfs aanrakend. Als we pelgrimsverslagen erop naslaan, lezen we doorgaans ook getuigenissen van een lichamelijke, religieuze totaalervaring, eerder dan een afstandelijke, rationeel geordende beschouwing van de schoonheid of de stijl van de muurschildering.

Als medium droeg de muurschildering op twee vlakken bij tot een lichamelijke, religieuze totaalervaring; op architecturaal vlak enerzijds en op het vlak van beeldstrategieën anderzijds.

Architecturaal is het opvallend dat de muurschilderingen de volledige crypte of andere ruimte in beslag namen. Niet alleen de muren, maar ook de gewelven werden met figuren bekleed. Dat betekent dat de pelgrim bij zijn intrede in de ruimte omgeven werd door afbeeldingen van figuren en heiligen. Het overdonderende en overweldigende effect dwingt respect en een nederige houding af enerzijds, maar geeft ook een beschermend gevoel. Na de moeizame tocht vol ontberingen, wordt de beschermende functie die de crypte en de gewelven bieden tegen weer en wind, verbonden met de afgebeelde heiligen. Het transcendente gebed voor bescherming wordt met andere woorden gegrond in een lichamelijke ervaring van bescherming en wordt esthetisch gemedieerd in de afgebeelde figuren die de vermoeide pelgrim overweldigend maar tevens beschermend omgeven.

De architecturale context gaat hand in hand met de toen gangbare beeldtaal. De tekening op de muurschildering toont immers weinig of geen perspectief. Volgens de traditie werd de voorstelling niet aangepast aan hoe de werkelijkheid gezien werd, maar aan het tweedimensionale vlak van de muur van het gebouw waarop de voorstelling werd geschilderd. De figuren van de afgebeelde heiligen dekken elkaar dan ook nooit af zoals dat in een perspectivistische schildering wel het geval zou zijn. Ze staan op en onder elkaar; de tastbaarheid van hun lichaam wordt gerespecteerd. Ook is er geen perspectiefwerking door clair-obscur of lichtinval door een lichtbron in de voorstelling. De voorstelling baadt in een uniforme, Goddelijke verlichting.¹⁷ Zoals de getuigenis van Jules de Saint-Genois in de *Messenger des sciences* aangeeft, werden de personages in de muurschildering niet groter of kleiner afgebeeld volgens de regels van het perspectief – de personen die zich dichterbij bevonden, worden groter afgebeeld, de personen die zich verderaf bevonden, kleiner – maar volgens hun onderlinge hiërarchie. De Jezusfiguur is het grootst afgebeeld, de historische figuren waren op hun beurt kleiner dan de heiligen en de apostelen.

¹⁷ H. HOUBEN en M. HOLTHOF, *Beeldvoorbeeld: een theoretische en praktische handleiding over beeld- en filmtaal* (Limburg, 1999), p. 7.

DE HEILIGE LIVINUS VERBEELD IN DE SCHILDERKUNST

Al deze aspecten genereren een lichamelijke esthetische ervaring, waarbij de veelheid aan zintuiglijke indrukken niet rationeel geordend worden via de beeldtaal van het perspectief. Het perspectief is immers een code, een beeldstrategie die pas in het quattrocento geïntroduceerd werd en orde schept in een tweedimensionale weergave van een complexe, driedimensionale werkelijkheid. Het gebruik van het verdwijnpunt, bijvoorbeeld, fungeert als een rationeel centrum waarrond alles mathematisch geordend is. Dit garandeert een duidelijk, rationeel en afstandelijk begrip van de afbeelding. De cognitieve herkenning van het gerepresenteerde primeert.

Het Lam Gods

De devotie context en lichamelijke totaalervaring blijft naast de esthetische beschouwing een belangrijke uitdaging voor de middeleeuwse schilderkunst. De kunstschaten van de abdijen waren enerzijds afkomstig van het mecenaat van abten en monniken en anderzijds van fundaties van leken. Iedere monnik had immers de vrijheid om individuele gebeden en missen te stichten: zowel voor zijn eigen zielenheil, als voor dat van vrienden en familieleden. Maar ook buitenstaanders konden zich 'inschrijven' in de gebedsdiensten van de abdij. In ruil voor schenkingen in geld of in natura werd de stichter (en zijn familie en vrienden) in het *obituarium* ingeschreven. Dat betekende dat de abdij en zijn monniken de stichter in zijn gebeden opnamen. Overeenkomstig het bedrag werden de omvang en de aard van de gebeden en erediensen bepaald; een mis, een officie, een antifoon of een processionele statie.

Toen Karel V na de opstand van de Gentenaars in 1539 tegen de zware belastingen die de keizer had opgelegd, besliste om een dwangburcht – het zogenaamde Spaans kasteel – te bouwen op de strategisch gelegen Sint-Baafsabdij, moesten de kanunniken¹⁸ uitwijken naar de Gentse Sint-Janskerk. Paus Paulus III bekrachtigde de translatie van het Sint-Baafskapittel naar de Sint-Janskerk op 3 december 1540. De oude structuren van de parochiekerk van Sint-Jan bleven functioneren, zij het onder de controle van het kapittel, en onder de nieuwe naam van de Sint-Baafskerk. De kunstschaten van de voormalige Sint-Baafsabdij verhuisden mee of gingen verloren.

Omdat de Sint-Baafskathedraal voor de overheveling van het kapittel van de Sint-Baafsabdij naar de Sint-Janskerk in oorsprong een parochiekerk was, behoorden de kerk en haar kunstschaten de burgerlijke gemeenschap toe. Zij waren immers tot stand gekomen door burgerlijk mecenaat: schenkingen van parochianen, de steun van de stadsmagistraat en het beleid van het kerkbe-

---

¹⁸ In 1536 werd de Sint-Baafsabdij onder impuls van keizer Karel V hervormd tot een kapittel van kanunniken.

ILLUSTRATIE 5

*Hubert en Jan van Eyck, De aanbidding van het Lam Gods, 1420-1432
(Sint-Baafskathedraal Gent)
(copyright IRPA-KIK, Brussel)*

DE HEILIGE LIVINUS VERBEELD IN DE SCHILDERKUNST

stuur. De parochiale stichters staan dan ook opgetekend in het *obituarium* van Sint-Jan als medeschenkers in het kunstpatrimonium van voor 1540. Ook de bijdragen van de parochiale verenigingen (waaronder de gilden) droegen bij tot de verfraaiing van de kerk.

Een van de bekendste particuliere fundaties in de Sint-Janskerk, waarbij Livinus een rol speelde, was die van Joos Vijd, een Bourgondische hofdienaar die herhaaldelijk deel uitmaakte van de Gentse stadsmagistratuur en ook kerkmeester was van de Sint-Janskerk.¹⁹ Samen met zijn vrouw Elisabeth Borluut gaf Vijd, als kunstminnende en welgestelde patriciër, de opdracht aan Hubert en Jan van Eyck een retabel over het Lam Gods te schilderen. Het schilderij *De aanbidding van het Lam Gods* werd – zoals vermeld op het kwatrijn – aangevat door Hubert van Eyck in 1420 en beëindigd door Jan of Joannes van Eyck in 1432. De schenker verzocht met dit kwatrijn de bezoeker en beschouwer van het kunstwerk zorg te dragen voor wat tot stand kwam op 6 mei 1432 en te bewonderen wat de schilders verwezenlijkt hadden.

Het altaarstuk van het Lam Gods stelt de 'Civitas Dei' voor, het hemelse Jeruzalem uit de *Apocalyps* van de evangelist Johannes. Het is een polyptiek en toont een complexe compositie van meervoudige panelen met verschillende taferelen. Het middenpaneel toont de hemelse eucharistie, met de aanbidding van het lam als eeuwigdurende mis. Daaraan nemen verschillende groepen deel, waaronder de groep der martelaren rechts van het centrale gebeuren. De aanwezigheid van de heilige Livinus, de tweede patroon van de stad Gent, onder die martelaren, legt een band met de stad Gent. De groep van de martelaren is samengesteld uit drie pausen, twee diakens, zes gemijterden (bischoppen of abten), met daarachter enkele getonsureerden en leken, sommigen met bontmuts. Livinus wordt gemijterd afgebeeld met zijn typische attributen: in zijn linkerhand houdt hij een staf, in zijn rechterhand een tang met een tong. Hij is net zoals zijn omstanders in een rijkelijk versierd bloedrood gewaad gehuld.²⁰

Sinds 1986 wordt het Lam Gods opgesteld in een streng beveiligde glazen kooi in de Villakapel of de doopkapel van de Sint-Baafskathedraal. De alarm-systemen, de gewapende kapeldeur en de voortdurende camerabewaking verdrongen de oorspronkelijke spirituele ervaring van het veelluik. Om de impact en de 'agency' van het kunstwerk naar zijn waarde te kunnen schatten is het dan ook van belang om rekenschap te geven van de oorspronkelijke architecturale en volksdevotionele context van het *Lam Gods*. Of zoals Gell het stelde; "art objects mediate a technology to achieve certain ends, notably to

¹⁹ E. DHANENS, 'Het retabel van het Lam Gods in de Sint-Baafskathedraal te Gent', *Inventaris van het kunstpatrimonium van Oost-Vlaanderen*, 6 (1965b), p. 32.

²⁰ E. DHANENS (1965b), *o.c.*, p. 51.

ILLUSTRATIE 6

*Tekening van de Vijd-kapel in de Sint-Baafskathedraal Gent,
eind negentiende-begin twintigste eeuw*

(Topografische collectie Universiteitsbibliotheek Gent BRKZ.TOPO.0557.H)

DE HEILIGE LIVINUS VERBEELD IN DE SCHILDERKUNST

enmesh patients in relations and intentionalities sought or prescribed by agents.”²¹

De Vijd-Borluutfundatie omvatte niet alleen de polyptiek *De aanbidding van het Lam Gods*, maar een volledige straalkapel in de kooromgang van de Sint-Baafskathedraal waarin iedere dag een mis gecelebreerd werd. Het *Lam Gods* maakte integraal deel uit van het altaar van de Vijdkapel en had een duidelijke liturgische functie. De meervoudige panelen waren trouwens niets steeds geopend; die werden slechts getoond op de gepaste datum van de kerkelijke kalender. Elisabeth Dhanens merkt in haar studie over de Vijd-Borluut fundatie bijvoorbeeld terecht op dat de van rechts invallende belichting door de schuingeplaatste vensters in de Vijdkapel een spel van licht en schaduw genereerde dat de inwendige dynamiek van de doordachte compositie tot zijn recht deed komen. “Alleen in de kapel kan men de heerlijkheid van het iconografisch programma en van de vormgeving ten volle beseffen”, aldus Dhanens.²²

De complexe compositie van de *Lam Gods*-polyptiek genereert inderdaad een ingenieus samenspel van architecturale context en beeldstrategieën die een lichamelijke spirituele ervaring ondersteunen. De technische virtuositeit valt het beste te analyseren aan de hand van de concepten van absorptie en theatraliteit die Michael Fried operationaliseerde in zijn boek *Absorption and Theatricality. Painting and Beholder in the Age of Diderot*.

Op het onderste middenpaneel, met centraal de hemelse eucharistie, zijn in een cirkel personen gegroepeerd die deelnemen aan de aanbidding van het lam als eeuwigdurende mis. De meeste van de belijders, heilige vrouwen, kerkvaders en engelen zijn in zichzelf gekeerd, biddend en ingetogen. Wat Michael Fried “the image’s absorption in itself”²³ noemde, genereert personages die verkeren in “a state of mind that is essentially inward, concentrated, closed.”²⁴ Ze zijn “engrossed or (...) *absorbed* in what they were doing, thinking and feeling.”²⁵ De afgebeelde wereld lijkt op zichzelf te bestaan, als een “self-sufficient, autonomous, a closed system independent of, in that sense blind to, the world of the beholder.”²⁶ Dit houdt in dat de afgebeelde personages zich op geen enkele manier rekenschap geven van de aanwezigheid van de beschouwer die voor het schilderij staat. Het effect van deze portrettering

²¹ A. GELL, *o.c.*, p. X.

²² E. DHANENS, ‘De Vijd-Borluut fundatie in het Lam Godsretabel, 1432-1797’, *Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Schone Kunsten*, 38 (1976) 2, pp. 9-10.

²³ M. FRIED (1988), *o.c.*, p. 50.

²⁴ M. FRIED, *Absorption and Theatricality. Painting and Beholder in the Age of Diderot* (Chicago, 1988), p. 49.

²⁵ M. FRIED, *Art and Objecthood. Essays and Reviews* (Chicago, 1998), p. 48.

²⁶ *ibidem*

is het fenomeen van de absorptie bij de toeschouwer; “a virtual trance of imaginative involvement.”²⁷ De graad van imaginaire betrokkenheid bij de hemelse eucharistie is hoog; de toeschouwer wordt een venster aangeboden op een parallelle wereld waarbij je opgenomen wordt in een illusie, geabsorbeerd als het ware, in een op zichzelf betrokken gebeuren. Je leeft als toeschouwer zodanig mee met het ritueel van de eeuwigdurende mis dat je vergeet dat het kunst is; de lijst verdwijnt uit het blikveld.

Maar niet alle heiligen richten de blik biddend of in de richting van het lam. Sommigen kijken naar binnen – naar het centrale gebeuren –, anderen kijken naar buiten, in de richting van de toeschouwers. Hun priemende blik staat in schril contrast met de ingetogen, biddende houding van hun omstanders. Dit introduceert het concept van de theatraliteit als “playing to an audience (...) addressing the audience”²⁸. Deze personages spreken de toeschouwer die zich voor het schilderij bevindt rechtstreeks aan en verhinderen dat deze volledig opgaat in de parallelle wereld. Hij is zich nu immers ook bewust van zijn gepositioneerdheid als toeschouwer, en bijgevolg wordt hij terug in de spirituele context van het schilderij geworpen; zijn functie als bezoeker van de Vijdkapel en de mis die er op initiatief van Vijd iedere dag werd gecelebreerd. Het is een dwingende vraag om de verantwoordelijkheid als christen mens op te nemen binnen een specifieke liturgische context.

Het effect, de werking en ‘agency’ van het *Lam Gods* is met andere woorden afhankelijk van een uitgekende dynamiek tussen absorptie en theatraliteit. De wisselwerking tussen deze twee beeldstrategieën werkt een lichamelijke en spirituele esthetische ervaring in de hand. De absorptieve modus vraagt een gewilligheid van de toeschouwer om via de blikken van de heiligen deel te nemen aan de actie die afgebeeld is en op zijn beurt het lam te eren. De theatrale modus van het schilderij beoogt tegelijkertijd een interactie met de mis die in werkelijkheid gecelebreerd wordt.

Absorptie en ‘agency’ in barokke voorstellingen

De barok, die de kunst van de zeventiende eeuw domineerde, had een voorkeur voor dramatische en intense onderwerpen, rijke texturen en uitgekende clair-obscur behandeling van het licht. De katholieke kerk, die nog altijd optrad als de belangrijkste kunstmecenas, promoveerde de barok omdat die stijl haar toeliet de gelovigen te overtuigen: niet alleen met redelijke argumenten, maar vooral door hen te overdonderen met een illusie. Het is dan ook geen wonder dat in die periode de beeldstrategie van de absorptie een hoogtepunt zal bereiken.

---

²⁷ *ibidem*

²⁸ *ibidem*

ILLUSTRATIE 7

*Detail uit Hubert en Jan van Eyck, De aanbidding van het Lam Gods,
met de heilige Livinus, 1420-1432 (Sint-Baafskathedraal Gent)
(copyright IRPA-KIK, Brussel)*

Pieter Paul Rubens (1577-1640) was de meest invloedrijke kunstenaar die zich specialiseerde in dramatische voorstellingen. Hij schilderde in de jaren 1633-1635 in opdracht van het klooster van de jezuïeten in Gent het doek *De marteling van de H. Livinus*. In tegenstelling tot het *Lam Gods* worden de personages niet langer in een rustige, vaak biddende, houding afgebeeld. De rustige houding ruimt plaats voor dramatische actie. Kunstenaars kiezen conform de stijl van de barok voor het meest spannende en dramatische moment in de levensbeschrijving van de heilige: het moment waarop hij wordt gemarteld of onthoofd.

In *De marteling van de H. Livinus* wordt Livinus belaagd door een bende criminelen, die de heilige Livinus de tong uitrukken en die aan de honden voeren. Vlak na de misdaad geschiedt evenwel gerechtigheid. Terwijl de beulen op de voorgrond de marteling voltrekken, verschijnen bovenaan al de straffende engelen wiens bliksemschichten een panische angst veroorzaken. Livinus richt zijn ogen ten hemel en ziet twee engelen neerdalen met de palm en de kroon van het martelaarschap. Ondanks de vernedering die de heilige ondergaat, is hij zeer waardig afgebeeld. Zijn centrale positionering, waarrond de diagonale compositie is opgebouwd, maakt hem tot de krachtige kern van het schilderij.

Het schilderij vertoont de kenmerken van Rubens' late stijl en is een toonbeeld van 'ultima maniera': de vloeiende penseelstreken, de krachtige lijnen en het subtiel kleurgebruik suggereren beweging en de gecentreerde compositie ondersteunt de dramatische zeggingskracht. Alles straalt een ingekapselde energie uit. Dit wordt versterkt door de absorptieve modus die gehanteerd wordt; de voorgestelde gebeurtenis blijft een gesloten, volledig op zichzelf staande wereld. Bij de heilige Livinus en zijn omstanders primeren de handelingen, gedachten en gevoelens. De gebaren van ieder personage geven uitdrukking aan een weloverwogen fysieke en mentale toestand. Zij zijn in hun doen, denken en voelen alleen betrokken op het centrale gebeuren van de afbeelding: meer bepaald de marteling van of de moord op Livinus. De exclusieve aandacht van de personages voor de in beeld gebrachte actie, wordt nog versterkt door de zorgvuldig geconstrueerde eenheid van het schilderij. In de uitgebalanceerde compositie krijgt ieder personage een uitgeknipte plaats binnen een grotere samenhang. Door de eenheid en de compositie wordt de blik van de toeschouwer met zorg geleid naar de kern van de actie. De kijker kan zich dan vereenzelvigen met het schildersstandpunt en gaat bijgevolg mee op in de voorgestelde gebeurtenissen. Van hem wordt een weinig verbeelding gevraagd om in de figuratieve wereld te stappen.

De voorgestelde gebeurtenissen omspannen in feite verschillende momenten in de dramatische levensloop van Livinus. Rubens toont immers de marteling, de moord en de straf in één tafereel. Deze simultaneïteit van handeling en narratieve verdichting maakt dat een blik op dit grootse schilderij zeker evenveel

ILLUSTRATIE 8

*Pieter Paul Rubens, De marteling van de H. Livinus, 1633-1635
(olieverf op doek, 413 cm bij 347 cm,
Koninklijk museum voor Schone Kunsten in Brussel, inventarisnummer 161.)
(copyright IRPA-KIK, Brussel)*

impact had dan de donderpreken van de kerkvaders. Het was een sterk visueel staaltje van overtuigingskracht om de christen mens naar het voorbeeld van Livinus te laten leven; nooit te verzaken in een rotsvast geloof, welke vernederingen en pijn je daarvoor ook moet doorstaan.

Na een reeks van omzwervingen maakt *De marteling van de H. Livinus* deel uit van de verzameling van het Koninklijk museum voor Schone Kunsten in Brussel.²⁹ Belangrijk voor de spirituele impact van het schilderij is het feit dat het oorspronkelijk werd gemaakt voor de door de jezuïeten aan de heilige Livinus toegewijde kerk in Gent.³⁰ In een beschrijving uit 1776 van het interieur van de kerk van de jezuïetenorde, toegewijd aan de Heilige Livinus, leest men:

In den hoogen autaeer is een schoon Stuck De marterie vanden h. Livinus, door P. P. Rubens. Het gaet in prent door van Kaukercke, de plaete berust nog by de paters.³¹

²⁹ Na de opheffing van de (al te machtig geworden) orde van de jezuïeten in 1773 door paus Clemens XIV werden de geconfisceerde kunstschaten openbaar verkocht. *De marteling van de H. Livinus* van Rubens werd op een veiling in 1777 als eerste schilderij verkocht en werd aangekocht door een zekere Paillet, zoals aangegeven in de marge van de catalogus. Hij verkocht het op zijn beurt aan de Franse koning Lodewijk XVI, waardoor het in het Louvre belandde. Het werk keerde pas in de loop van de negentiende eeuw naar de door Frankrijk geannexeerde Zuidelijke Nederlanden terug om zo te belanden op zijn huidige bestemming: het museum voor Schone Kunsten in Brussel.

³⁰ De Sociëteit van Jezus, bekend als de jezuïeten, is een kloosterorde die in 1534 werd opgericht door een groep afgestudeerde Parijse studenten, onder leiding van Iñigo Lopez de Loyola, beter bekend onder zijn Latijnse naam Ignatius van Loyola. De sociëteit werd in 1540 goedgekeurd door Paus Paulus III. Volgens A. Sanderus en zijn *Flandria Illustrata* (1641) verwierf de Sociëteit in 1591 in Gent twee eigendommen die als kerk fungeerden. Het betreft een kerk die eerst toegewijd werd aan Notre-Dame, Sint-Pieters en Sint-Paulus en vervolgens, in 1621, aan Sint-Livinus. Zie J. DECAVELE, "Gent in de contrareformatie van de XVIIde eeuw", *400 jaar Jezuietencollege te Gent* (Brussel, 1992), pp. 19-26. "De Eerw. P. der Societeyt Jesu eerst hunnen inganck genomen hebben in 't Jaer 1585. Leerende de Latynsche taele aen de Jonckheyd ende de christelycke Leeringe vanden Catechismus, synde ten jaere 1704 gekossen om in het bisschoppelyck Seminarie aen de Clergie de lesse te geven." X, *Letterlyke Copie van een handschrift waer van het titelblad war luydende als volgt: uytgeschreven, april 1838. Den Kundigen Schilder, aentoonende de fraeyheden ende naemen der meesters van de Schilderyen geplaets inde parochiaele Kercken ende andere Cloosters ende Capellen Der Stadt Gend met een corte beschryvinghe soo van de fondatien als andere Schoonigheden die men aldaer ontmoet ten jaere 1767*, pp. 31-32.

³¹ X, *Letterlyke Copie van een handschrift waer van het titelblad war luydende als volgt: uytgeschreven, april 1838. Den Kundigen Schilder, aentoonende de fraeyheden ende naemen der meesters van de Schilderyen geplaets inde parochiaele Kercken ende andere Cloosters ende Capellen Der Stadt Gend met een corte beschryvinghe soo van de fondatien als andere Schoonigheden die men aldaer ontmoet ten jaere 1767*, p. 31-32.

DE HEILIGE LIVINUS VERBEELD IN DE SCHILDERKUNST

Het doek was met andere woorden een altaarstuk met een specifieke liturgische functie. De gravure van Van Caukercken waarvan sprake in het citaat, werd in 1657 gepubliceerd met onderaan een tekst die bevestigt dat Rubens' *Marteldood van de H. Livinus* zich aanvankelijk in een kerk van de Gentse Sociëteit van Jezus bevond:

Hanc Tutelaris sui s. Livini Martyris ac Pontificis iam a mille annis pro Christo passi tabulam in templo Societatis Jesu Gandavi a Petro Paulo Rubbenis coloribus olim expressam nunc aeri incisam. D. D. Cornelis van Caukercken, 1657.

Rubens' schilderij van de heilige Livinus was overigens slechts een van de drie schilderijen die de Gentse jezuïeten lieten vervaardigen voor het hoofdaltaar van hun kerk. Daarnaast versierden *De kruisafname* van Gaspar de Crayer en *De geboorte van Christus* van Theodoor van Loon alternerend het hoogaltaar. Rubens' altaarstuk werd dus niet permanent getoond. De altaarstukken wisselden elkaar af volgens de liturgische cyclus van het kerkelijk jaar of – in het geval van Rubens' werk – volgens bijzondere naamdagen en feestelijkheden van de heilige.

On voit dans cette Eglise [L'Eglise des Jésuites] sur les arcs des colonnes, six belles pièces, peintes par G. Zegers.

De plus trois tableaux qu'on pose alternativement sur le grand Autel; le premier représente le martyre de St. Lievin, très-beau morceau, peint par Rubens, & duquel nous avons une Estampe gravée par Kaukercken; le deuxième une descente de Croix, par de Crayer; & le troisième une Nativité, par T. van Loo.³²

Opmerkelijk is dat de meeste barokke schilderijen waarop Livinus op afgebeeld staat tot stand kwamen omstreeks 1633. Dat 'topjaar' hield verband met de herdenking van de duizendste verjaardag van de marteldood van Livinus. Zo vermeldt het boek *Imago Primi Saeculi*, dat in 1640 werd gepubliceerd naar aanleiding van het eerste eeuwfeest van de oprichting van de jezuïetenorde door Ignatius van Loyola, dat nieuwe decoraties in de Sint-Livinuskerk werden aangebracht naar aanleiding van de duizendste verjaardag van de marteldood van Livinus in 1633. Hans Vlieghe maakte een gedetailleerde studie van het handschrift *Historia* uit het Gentse Jezuïetencollege: een kroniek uit

---

³² G.P. MENSAERT, *Le peintre amateur et curieux, ou description générale des tableaux de plus habiles maîtres, qui font l'ornement des églises, couvents, abbayes, prieurés & cabinets particuliers dans l'étendue des Pays-Bas autrichiens*, (Brussel, 1763), p. 48.

het einde van de zeventiende eeuw die gebaseerd is op grotendeels verloren gegane archiefstukken.³³ Bij het jaar 1633 lezen we:

1633. Millesimus hic annus fuit ex quo in Belgium venerat S. Livinus nostri templi patronus tutelaris et Gandensium Apolostus quoque in proximo huius Oppidi pago Martyrij Lauream est assectus quare hac occasione utendum ratus p. Verreyken Collegii Rector subsidium a Senatu sollicitat quo augustius insolitum celebret iubilaeum ipsa raritate sacrum ac venerandum decrivit is quinque florenorum millia ex ea summa quam ad collegii structuram civitas annuae pendit quibus ilico D. Caput longe humana statura maius ex argento expressam artifici certe manu et septem tabulae potiora vitae eiusdam sancti exprimentis comparatae ea amplitudine quae laevum temple latus integer compleant octiduum celebritas tenuit mango sensu pietatis et populi affluxu.

Uit de tekst leiden we af dat de toenmalige rector van het klooster, de geleerde Pierre Ernest Verreyken, “quinque florenorum millia” of zijn jaarlijks inkomen van 5.000 gulden besteedde aan creatieopdrachten. Die omvatten onder andere een levensgrote zilveren buste van de heilige Livinus en zeven grote schilderijen die de belangrijkste momenten uit zijn leven verbeeldden. In augustus 1633 ontving kunstschilder Seghers tweehonderd gulden van de Gentse jezuïeten “op reekeninghe van de Beelden van den selven collegie onderhanden” – waarschijnlijk doelend op de serie van Livinusschilderijen.³⁴ De beschrijving uit 1767 van het kerkinterieur van de Gentse jezuïetenorde bevestigt dit:

In hun Kerkcke toegewyd aenden H. Livinus patroon deser Stad, syn in den middelbuck ses groote Stucken synde mirakelen van den Selven H. door G. Zegers.³⁵

³³ H. Vlieghe, *o.c.*, p. 431. Zie ook *Imago Primi Saeculi Societatis Jesu a Provincia Flandro-Belgica eiusdem Societatis repraesentata*, Antwerpen, [1640], p. 9 en *Historia collegii Gandavensis Societatis Jesu usque ad annum 1695*, f° 30 r°. Archives générales de Bruxelles, 1695, archives jésuitiques, nr. 981)

³⁴ D. Roggen en H. Pauwels, ‘Het caravaggistisch oeuvre van Gerard Seghers’, *Gentse bijdragen tot de kunstgeschiedenis*, XVI (1955-1956), p. 259.

³⁵ X; *Letterlyke Copie van een handschrift waer van het titelblad war luyden- de als volgt: uytgeschreven, april 1838. Den Kundigen Schilder, aentoonende de fraeyheden ende naemen der meesters van de Schilderyen geplaets inde parochiaele Kercken ende andere Cloosters ende Capellen Der Stadt Gend met een corte beschryvinghe soo van de fondatien als andere Schoonigheden die men aldaer ontmoet ten jaere 1767*, pp. 31-32.

DE HEILIGE LIVINUS VERBEELD IN DE SCHILDERKUNST

De esthetische werking van Rubens' *De marteling van de H. Livinus* maakt met andere woorden niet alleen deel uit van een liturgische context, maar ook van een ruimere volksdevotionele context omtrent de heilige Livinus die in 1633 een hoogtepunt kende. Deze volksdevotionele context is de wereld van volksbedevaarten, boetedoeningen en andere magische devotionele praktijken waarbij heiligen om genezing, geluk en voorspoed werden gevraagd. Niet alleen de beleving van ons geloof is in de loop der tijden sterk gewijzigd. Ook de museale context waarin we kunstwerken bewonderen, dwingt de esthetische beleving van een kunstwerk binnen een specifieke parameter. Een onderzoek naar "the seductive power of art" (Gell) in een religieuze context maakt om die reden inherent deel uit van kunsthistorisch onderzoek met betrekking tot de verbeelding van de heilige Livinus.

EEN ANTROPOLOGISCHE KIJK OP HEILIGENVERERING

Rik Pinxten

1. Een antropologische kijk

Vanuit de antropologie tracht ik nu al een half leven om de mens in al zijn diversiteit te begrijpen. Dat houdt in dat ik noodzakelijk vergelijkend onderzoek moet doen. Door dit eenvoudig te stellen roep ik echter veel meer problemen op dan ik er kan oplossen. Dit dient even toegelicht te worden om geen foutieve verwachtingen te wekken. Mijn vraag in dit stuk is: hoe gaat de mens om met religie, en wat is de eventuele rol van het 'heilige' en de 'heiligen' daarbij?

In de 19de en de 20ste eeuw werden grof foutieve, want koloniale interpretaties geuit en gepubliceerd over nagenoeg alle andere religies en culturen. Dat wil zeggen dat in het dagelijks taalgebruik, maar ook in de wetenschappelijke kringen de begrippen en modellen die men uit de eigen cultuur kende in een iets gekuiste versie als algemeen menselijke en dus als universeel bruikbare begrippen en denkkaders werden gehanteerd. In de periode na de koloniale tijd (dus van ca 1960 tot nu) leerden we hoe we daardoor de religies en culturen elders in de wereld sterk vertekenden en zelfs helemaal wetenschappelijk onhoudbaar voorstelden. Met name Edward Said heeft in zijn boeken 'Orientalism' (1978) en 'Culture and imperialism' (2000) bijzonder tot een doorbraak bijgedragen door aan te tonen hoe we drie eeuwen lang de andere culturen en religies als een bijzondere vorm van onze cultuur voorstelden. Bijzonder dan vooral in de mate waarin ze primitiever of minder ontwikkeld geacht werden. Said toonde dat deze houding -, die hij 'oriëntalisme' noemde,- ons werkelijk de mogelijkheid ontnam om de anderen als deels gelijk en deels anders te zien, maar ons integendeel onbewust steeds bracht tot een gesloten en vooringenomen standpunt, waarbij men de ander als een mindere of een minder ontwikkelde vorm van onszelf maakte. Dit is geen banaal gegeven: immers, generaties lang hebben geleerden uit onze Europese en Amerikaanse universiteiten de andere culturen beschreven op deze wijze. Dat heeft meegebracht dat we de ander niet respectvol en evenmin wetenschappelijk correct hebben beschreven, en dat de meeste theorieën die voortkwamen uit de voorbije twee eeuwen een sterk bevooroordeelde zienswijze inhielden. De cultuurgeschiedenissen van het Oosten en het Zuiden en de godsdienstwetenschappen zijn in het bijzonder in deze val getrapt (Pinxten, 2000). De enige mogelijkheid die zich aandient om aan die koloniale bevooroordeelde instelling te ontsnappen is door ernstig cultuurvergelijkend onderzoek te doen. Dat wil zeggen, we kunnen maar ontsnappen aan een enge casuïstische benadering van religie en cultuur door comparatief te werken. Casuïstische stu-

die betekent dat men geleid wordt in zijn visie op zichzelf en op de ander door de kennis van slechts één casus, namelijk de eigen cultuur en religie. Men projecteert dan de inzichten over het eigen geval op de rest van de mensheid. Uiteraard vindt men niet hetzelfde terug bij anderen van wat men zelf is, en dus ligt het besluit snel voorhanden dat die ander natuurlijk toch is zoals wij, maar in een minder ontwikkelde vorm. Anders wordt zo bijna noodzakelijk minder ontwikkeld en zo ook minderwaardig. Zo is bijvoorbeeld verkondigd geworden dat andere religies en culturen veelgodendom kenden, maar ook dat ze geen moraal hadden (omdat moraal en religies bij hen uiteraard niet met elkaar verbonden zijn, zoals dat in de godsdiensten van de Middellandse Zee wel het geval is), of dat hun mythen ongeschreven bijbels waren die eenzelfde fundierend karakter hadden als de Heilige Schrift in het Christendom en vele andere foutieve of vooringenomen opvattingen meer. Na decennia van kritisch onderzoek weten we nu dat dergelijke manier van werken onwetenschappelijk is, en dat vergelijkend onderzoek de redding zou kunnen en moeten brengen.

Maar hoe doe je dan vergelijkend onderzoek? Over deze vraag woedt nu al geruime tijd een zeer hooggespannen en moeilijke discussie. De meest houdbare positie lijkt me de volgende:

-het is onmogelijk en wetenschappelijk onverantwoord om elementen (bvb. het begrip god) of vormen (bvb. bidden) uit religie of cultuur x te vergelijken met wat hetzelfde lijkt in cultuur of religie y. Dit soort horizontale vergelijking is onzin, omdat die elementen en vormen ingebed zitten en betekenis ontlenen aan andere geschiedenissen, andere ervaringscontexten, en andere gevoeligheden.

– het is, zoals hoger gesteld (oriëntalisme) wetenschappelijk onverantwoord om vanuit één cultureel of religieus getekend standpunt anderen te beschrijven of een vergelijking aan te zetten.

– de enige zinvolle manier van vergelijken gaat uit van het zoeken van een derde standpunt, waarbij de eigen religieuze en culturele inhouden en vormen kunnen gezien en beschreven worden als een specifieke en hoogst particuliere invulling zoals dit ook voor alle andere geldt.

Passen we dit even toe op het domein van religie, dan wordt duidelijk wat ik bedoel. Het is niet zo dat andere religies (dan het Christendom bijvoorbeeld) 'zoiets als God maar dan in de vorm van veelgodendom kennen' of 'zoiets als een basismythe waaruit de regels voor het leven worden gehaald, zoals bij de Heilige Schrift'. Dat zijn typisch koloniale karakterisering, in dit geval van een neo-thomistische signatuur. Dat is duidelijk niet vergelijkend: men neemt het eigen voorbeeld en projecteert dat op alle andere tradities. De enige wetenschappelijk verantwoorde houding is als volgt: 'in hun manier om zich ten opzichte van vroeger en elders te situeren gebruiken mensen symbolen. In het particuliere geval van de christelijke godsdienst worden sommige van die symbolen in een tweede wereld gesitueerd en als God of goddelijk aangeduid. In andere tradities slaan die symbolen op mensen of andere krachten in déze enige wereld.' In zo'n geval is het de vraag of de particuliere invulling van

'god of goden in een transcendente wereld' en die van 'krachten in deze wereld' door eenzelfde term kunnen aangeduid worden. Ik denk dat een term zoals religieuze agent kan, maar een term zoals god niet, want die is te particulier en beperkt tot slechts sommige van de duizenden tradities die we kennen. Op dezelfde manier kan men zeggen dat mensen overal ter wereld moralen of regelsystemen voor het gedrag hebben opgesteld, maar dat slechts in een paar gevallen die moraal gekoppeld is aan en zelfs voorkomt uit de godsdienst. Als we dan met mensen van vele origines samenleven, dan moeten we de algemene geldigheid van die moraal-gekoppeld-aan-een-godsdienst in vraag stellen: kan dat werken over de grenzen van die particuliere cultuur (die toevallig de onze is) heen?

2. Heiligenverering

Heilig is een begrip dat ook en evenzeer particulier is. In de 19de eeuwse literatuur van godsdienstwetenschappen werd nogal vlug gesteld dat ook overal ter wereld dit begrip teruggevonden werd. Opnieuw moet ik melden dat dit onhoudbaar is.

Historisch werd het begrip in onze streken ontwikkeld door protestantse onderzoekers naar godsdienst, die door introspectie (het in zichzelf schouwen om de gronden voor de waarheid te vinden) hun kennis fundeerden. Het spreekt vanzelf dat deze methode in de eerste plaats de eigen visies en concepten opleverde.

Het heilige werd zo omschreven door autoriteit Rudolf Otto (1963) als 'het mysterie dat tegelijk aantrekt en vrees aanjaagt'. Dat is de vertaling van zijn 'mysterium tremendum et fascinans'. Tot die paradoxale ervaring van het heilige of goddelijke zou je komen, volgens Otto en de andere christelijke onderzoekers door in jezelf op zoek te gaan naar de basiskenmerken van het religieuze. Vervolgens wordt dat mysterie dan geïncorporeerd in een persoon of vele personen en komen we zo tot heiligen. Voor de antropoloog in mij is dat allemaal ongemeen interessant. Dat duidt dus aan dat mensen in zichzelf op zoek gaan naar de ervaring van een realiteit buiten zichzelf, en daarbij zeggen te stoten op de verstandelijk ongrijpbare ervaring van iets tegenstrijdig. Het wekt twee gevoelens op, die duidelijk tegenover elkaar staan: men wil het liefhebben en altijd in zijn omgeving houden, en tegelijk heeft men er schrik van en wil men ervan weglopen. Ten slotte is deze mysterieuze combinatie zo dwingend of belangrijk dat men er niet kan afblijven. Wanneer ik dit allemaal te weten kom en merk dat geleerden in deze traditie er bovendien dikke studies over publiceren, dan ben ik natuurlijk zeer geïntrigeerd door de kracht van deze verbeelding. Tegelijk kan ik als antropoloog niet anders dan onderzoeken hoe particulier of hoe universeel dit soort ervaring en deze uitspraken dan wel zijn: geldt dit allemaal voor deze ene traditie, of is het algemeen menselijk?

Meer precies geformuleerd: is het zo dat in andere tradities ook het onbegrijpelijke en verstandelijk ongrijpbare wordt ervaren en vervolgens als iets bijzonder

belangrijks wordt gezien? Ik denk dat het antwoord daarop positief is: overal ter wereld lijken mensen op zoek te zijn naar verbanden en fenomenen die hun eigen sterfelijk leven overstijgen. Dat ze dat vervolgens ook belangrijk vinden leid ik af uit de vaststelling dat ze die verbanden en fenomenen dan symbolisch betekenen: vruchtbaarheidsfiguren, doden, pasgeborenen, hemellichamen, enzovoort worden symbolisch aangeduid in rituele acties, in aanroepingen of gebeden en zo meer. Tot daar meen ik dat universaliteit reikt (Pinxten, 2000).

Kan dan ook de volgende stap gezet worden en worden die fenomenen en verbanden 'heilig' genoemd en als zodanig behandeld? En wat zou dat dan willen zeggen? Op dit punt moet ik als antropoloog negatief antwoorden: ten eerste is de beschrijving van het mysterieuze, noch die van de tegenstrijdige gevoelens (tremendum et fascinans) universeel terug te vinden. Ten tweede is de incorporatie van dat mysterie in een (bovenmenselijke) persoon die vervolgens religieus vereerd wordt alles behalve universeel gegeven. Ik geef enkele voorbeelden om beide punten te illustreren.

-de Navajo Indiaan leeft in een holistische wereld, dwz. een wereld waarin alles zich bevindt (en dus geen twee werelden, zoals in het Christendom). De menselijke en de andere wezens in die wereld botsen als even zovele krachten tegen elkaar in die wereld. Religieus bezig zijn is dan het manipuleren van de krachten in die wereld door symbolische acties (de rituelen), waardoor de harmonie tussen al die krachten hersteld of beïnvloed wordt. In de ceremonies (die allemaal genezingsceremonies zijn) worden de krachten in en buiten de mens voorgesteld door symbolen, die vaak de vorm aannemen van gestileerde mensen of dieren (Reichard, 1939). De verhouding tussen de levende en interagerende mensen aan de ene kant (dwz. de medicijnman of -vrouw, de stamleden) en de natuurwezens aan de andere kant is er een van beïnvloeding, manipulatie, kennis, waarbij symbolen en symbolische daden het middel zijn.

-de boeddhistische en de christelijke tradities kennen een begrip compassie. Het is belangrijk om te beseffen dat het verschillende begrippen zijn, en dat dit verschil gevolgen heeft voor de opvattingen over heiligheid en dus over mogelijke heiligen. De opvatting van compassie of medelijden uit de joods-christelijke traditie vertrekt van het medelijden met de ander door inleving en introspectie: ik leef me in iemands situatie in door te zoeken naar een vergelijkbare ervaring in mezelf. In een volgend moment rationaliseer ik die ervaring en kom zo tot begrip. Dus uit compassie haal ik begrip. In de boeddhistische traditie, daarentegen, volgt men de omgekeerde beweging: van begrip naar compassie. Wanneer bepaalde strekkingen van boeddhisme de gelijkmoedigheid nastreven (in plaats van de ervaring als sensatie, Whaling & Holmes, 1990), dan is het medevoelen getemperd of gedicht door het begrip. Ik begrijp niet 'doordat ik het zelf als gevoelen gekend heb, het meegemaakt heb', maar lijden, pijn of geluk en genot zijn nu eenmaal. Alle mensen kennen die gevoelens, en dat is de begripsmatige uitgangssituatie voor de mens volgens de boeddhist. In een tweede fase streeft hij als ideaal een tempering van die gevoelens na, vanuit dat begrip. In nog andere woorden zal de boed-

EEN ANTROPOLOGISCHE KIJK OP HEILIGENVERERING

dhist zeggen dat we leegheid als grootste ideaal moeten nastreven, en daardoor het loskomen of niet meer afhankelijk zijn van al die ervaringen. Hiermee komen we op een punt waar de opvatting van het heilige van Otto niet meer kan gebruikt worden om de religieuze opvattingen en activiteiten van de boeddhist te beschrijven: er is geen 'vol' mysterie dat bovendien fundamenteel emotioneel tegengestelde kenmerken heeft, en dat de mens zo tot aanvaarding in verwarring dwingt. Integendeel, er is een existentiële levenssituatie waarin lijden en genot voorkomen, en een discipline om die situatie zo leeg mogelijk te maken. Een boeddhist zegde eens: 'wat is dat met jullie (christenen) om het lijden zo persoonlijk te nemen (en er zich verantwoordelijk voor te voelen)? Het lijden is. Meer is daar niet aan.'

Binnen een dergelijk perspectief is het onwaarschijnlijk om een kenmerk transcendent te maken, in een persoon te incorporeren (een heilige) en die persoon dan te vereren na zijn dood als behorende tot een andere dan de menselijke dimensie. Heiligen en heiligenverering is absurd voor de boeddhist. Opnieuw moet erop gewezen worden dat in de westerse, christelijk geïnspireerde interpretatie van boeddhisme het heilige en de heiligenverering wel toegeschreven zijn: Boeddha (Gautama) is voorgesteld als god, en de verlichte voorgangers worden vereerd als heiligen in die beschrijvingen van de christenen. Dat is dus niet verantwoord, en wetenschappelijk naast de kwestie, tenminste in de meeste gevallen. De boeddhistische leegheid is een mogelijke weg voor alle mensen, een levensweg. Boeddha als voorganger wordt geacht daarin geslaagd te zijn, zoals ook sommige anderen na hem. Dat is echter van een totaal andere, en inderdaad spirituele menselijke orde, dan de omschrijving van het heilige (door Otto) en ook van personen die een heiligenstatuut hebben uit de christelijke tradities. Misschien kan wel onderzocht worden of in de volkse versies van boeddhisme (die van de bodhisatvas) of in de kerkelijke vorm van het Tibetaanse boeddhisme (met een sterk sjamanistische vermenging in de praktijk van de kloosters: Samuel, 1996) mensen of mensachtige figuren als bovennatuurlijke fenomenen worden beleefd en vereerd. Maar ook daar zijn de verschillen met onze tradities zeer groot: god uit een andere wereld, doctrine, de kerkelijke structuren en dergelijke zijn afwezig.

-bij uitbreiding kunnen dit soort fundamentele verschillen aangeduid worden in de talloze andere religieuze tradities: de ontstaansmythes die we kennen kunnen onderverdeeld worden in vier verschillende types, bijvoorbeeld (Long, 1960). De scheppingsmythe is slechts één vorm (naast orde uit de chaos, zondvloed en dergelijke); het is slechts in die ene vorm dat een schepper een plaats heeft en dus ook een buitenaards wezen kan zijn. Binnen die categorie van scheppingsmythen is het dan nog eens een heel bijzondere groep waarin de schepper zich openbaart aan zijn schepping. Een gevolg van die notie van een geopenbaarde god is dat de ontstaansmythe (i.c. de scheppingsmythe) dan een funderend karakter zal hebben voor de zingeving in de wereld. Wanneer ik dit zeg, dan betekent dit onmiddellijk dat de drie andere types van ontstaansmythe geen funderende rol hebben in de culturen waarin ze voorkomen, en vaak ook geen god impliceren. Vanaf dan is het nagenoeg

vanzelfsprekend dat heiligen en heiligenverering niet voorkomen, of zeker dat enigszins gelijkaardige verschijnselen zoals heiligenverering toch een heel ander fenomeen zullen zijn.

Algemeen bepleit ik dus dat grote voorzichtigheid noodzakelijk is, om eindelijk uit die oude gewoonte los te komen van het projecteren van de eigen vorm of invulling op de rest van de wereld. Heilig en heiligenverering vormen hier van typische voorbeelden.

3. Antropologie van de heiligenverering in het Christendom

Daarmee heb ik, op zeer korte tijd weliswaar, geschetst hoe heiligen en heiligenverering best bekeken wordt als een particulier fenomeen, dat heel sterk geprofileerd is in bepaalde religies (met name in de godsdiensten, dwz. de religies rond de Middellandse Zee). Wat kan ik als antropoloog ten slotte over dit fenomeen vermelden?

De psychologische theorieën geven aan hoe de mens zijn rolmodellen uitvergroot en dan in de termen van de zich aandienende religie (i.c. het Christendom) tot een bovenmenselijk statuut verheft. De antropologische theorie die ik voorsta tracht aan te geven hoe de menselijke verbeelding zich via acties en symbolen een overzichtelijke wereld- of levensbeschouwing uitwerkt, bevolkt door allerlei wezens die diverse symboolacties uitvoeren of legendarische voorbeelden stellen. De hoofdklemtoon is dan dat mensen de relatie met wat hun eigen sterfelijkheid en beperktheid overstijgt symbolisch vorm geven in acties en woorden: rituelen, gebeden, mythes, enzovoort geven vorm aan de virtuele contacten tussen de eigen fysieke ervaringswereld en alles wat daaraan ontsnapt. Elke traditie heeft natuurlijk bijzondere klemtonen. In dit geval zien we dat de bijzondere thematiek van een persoonlijke god die zich openbaart aan zijn volk (uit het Joodse tijdperk) in de verbeelding verder uitgewerkt wordt door een groep van volgelingen, die de herdichting van dit thema aanzetten. In de eerste periode wordt de Messiasgedachte uit het Jodendom terug opgenomen en vormgegeven in een religieus getinte sociale leer: dat is de interpretatie die aan de Esseense Dode Zeerollen wordt gegeven door de specialisten op dit vlak. Mack (1993) schetst in de leer van de "messias" die hier aan het woord was in de tweede eeuw voor Christus een soort Griekse sociale filosofie, met een sterke klemtoon op afkeer van het wereldse en klemtoon op de boodschap. In de mysteriegodsdiensten van de eerste eeuw voor en de twee eeuwen na Christus in het Romeinse Rijk wordt diezelfde klemtoon op het woord teruggevonden. Vanaf het evangelie van Johannes (ten vroegste 150 na Christus geschreven) zien we dan voor het eerst een duidelijke vergoddelijking van de Messias Jezus Christus, die in dat perspectief op de rol van deze laatste het thema omvormt tot de menswording van de enige God in zijn eigen schepping. Vanaf de aanvaarding van de menswording van de schepper, die bovendien terugkeert na zijn dood in de goddelijke sferen, staat niets nog een partië-

EEN ANTROPOLOGISCHE KIJK OP HEILIGENVERERING

le vergoddelijking van bepaalde mensen in de weg. In die optiek lijkt me een cultus van heiligen en van heiligenverering situeerbaar. De symbolische relatie tussen de persoonlijke god en de mens wordt hier nagenoeg letterlijk en fysiek voorgesteld doordat de god mens kan worden. De afstand tussen goddelijk en menselijk wordt zo kleiner. Natuurlijk is die afstand al klein in sommige andere tradities, waar het spirituele of "goddelijke" steeds met de mens IN de wereld bestaat. Met het Jodendom als monotheïsme is er een grote afstand tussen de ene god en de mens voorliggend, omdat de relatie altijd verloopt langs een bijzondere boodschapper, namelijk de profeet. De figuur van Christus is, niet toevallig, een profeet die op dit thema geënt is en naast de relatie tussen beide niveaus (menselijke en goddelijke dimensie) ook aspecten van beide in zich verenigt. Dit is een mythisch-logisch verder werken op de verknoping van vorige lijnen die de relatie tussen het goddelijke en het menselijke invullen. In een volgende stap is de heilige als menselijke bemiddelaar een uitwerking van die bemiddelingsfunctie. In dat perspectief kan men trouwens ook de verwerping van de heiligencultus door protestanten en islamieten begrijpen in dezelfde traditie: hun kritiek slaat dan op een te menselijke invulling van de oorspronkelijk heteronome godsdimensie.

4. Besluit

In deze bijdrage heb ik gepoogd om de problematiek van heiligen en heiligenverering te plaatsen in een antropologisch perspectief. Dat impliceert in de eerste plaats dat de hele studie van religie kritisch moet bekeken worden om los te breken van de eeuwenlange vooringenomen positie (met name oriëntalisme en kolonialisme). In een volgend moment kon ik dan de specifieke focus op heilig en heiligen zien als bijzondere uitwerking binnen de godsdiensten van de Middellandse Zee. Ten slotte ontleedde ik kort het fenomeen van heiligen en heiligenverering in de context van de christelijke vormgeving van de relatie tussen god en mens.

Referenties

- Mack, J. (1993): *The Lost Gospel*. Claremont Cal.: Claremont University Press.
Otto, R. (1963): *Das Heilige*. München: Beck Verlag.
Pinxten, R. (2000): *Goddelijke Fantasie*. Antwerpen: Houtekiet.
Reichard, G. (1939): *Navajo Medicine Man*. New York: Bollingen Press.
Said, E. (1978): *Orientalism*. London: Penguin.
Said, E. (2000): *Culture and imperialism*. London: Penguin.
Samuel, G. (1996): *Civilized Shamans*. Washington, DC: Smithsonian Press.
Whaling, F. & K. Holmes (1990, eds.): *Compassion through understanding*. Dumfriesshire, Scotland: Dzalendara Publishing.

ZEGELS, EDEN, TAAL EN LITURGIE

Ideologie, propaganda en het symbolische gebruik van publieke ruimte in Gent (1483)

Jelle Haemers¹

Ideologie is noodzakelijk voor beleidsmakers. Zonder een ideologische achtergrond is een beleid niet te rechtvaardigen, mist het de nodige legitimatie en valt het ten prooi aan kritiek en contestatie. Aldus vooraanstaande onderzoekers is ideologie, ruim genomen, de denkbeeldige relatie van personen of groepen met hun bestaansvoorwaarden.² Ideologie heeft ook steeds te maken met macht. Machtsrelaties beïnvloeden taalgebruik en ze verlenen bepaalde woorden en uitdrukkingen hun betekenis.³ Het onderliggende systeem dat een maatschappelijk discours een bepaalde betekenis geeft, is ideologie. Pierre Bourdieu (1930-2002) definieert ideologie als het geheel van ideeën dat ten grondslag ligt aan een bepaald politiek stelsel. Volgens de Franse socioloog dient een ideologie om de belangen van een kleine groep voor te stellen alsof ze algemene belangen zijn van de hele gemeenschap. Ideologie wordt in dat opzicht een instrument om de maatschappelijke dominantie van bepaalde groepen in stand te houden en, in de terminologie van Pierre Bourdieu, te reproduceren.⁴ Ideologie is dus een ideeënkader waarnaar gezagsdragers refereren met de bedoeling hun beleidsdaden te laten aanvaarden door de onderdanen. Het is, naast dwang, een onmisbaar middel om onderdanen te

---

¹ Dit artikel kwam tot stand in het kader van het 'TUAP-project, fase VI, nr. 32' (Federaal Wetenschapsbeleid, België) aan de Universiteit Gent. Ik dank Marc Boone, Frederik Buylaert, Thérèse de Hemptinne en Jonas Braekevelt voor hun hulp bij de totstandkoming van dit artikel. De gebruikte afkortingen zijn: ADN: Archives départementales du Nord, ARB: Algemeen Rijksarchief Brussel, RAB: Rijksarchief Brugge, RAG: Rijksarchief Gent, SAB: Stadsarchief Brugge, SAG: Stadsarchief Gent, B/H/VMGOG: Bulletin/Handelingen/Verhandelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent.

² M. Vovelle, 'Ideologies and mentalities', in: R. Samuel & G. Jones (eds.), *Culture, ideology and politics. Essays for Eric Hobsbawm*, Londen, 1982, p. 3. S. Zizek, 'The spectre of ideology', in: *idem* (ed.), *Mapping ideology*, Londen, 1994, p. 8.

³ N. Fairclough, *Language and power*, Harlow, 2001, p. 2.

⁴ P. Bourdieu, 'Sur le pouvoir symbolique', *Annales. Economies, Sociétés, Civilisations*, 32 (1977), pp. 405-411.

beheersen en te overtuigen van de noodzaak van een bepaald beleid.⁵ Een bepaalde beleidsgroep bestrijdt bijgevolg best alternatieve ideologieën, want de ondermijning van de geloofwaardigheid van een heersende ideologie schaadt de legitimatie van een beleid dat zich op deze ideologie beroept. In dat geval kan een alternatieve ideologie zijn ingang vinden, en kunnen andere beleidsmakers aan politieke invloed en macht winnen.

In dit artikel zal ik aan de hand van één concrete casus, met name de strijd om het regentschap over de minderjarige graaf Filips de Schone tussen Maximiliaan van Oostenrijk en de Drie Leden van Vlaanderen in 1483, nagaan hoe één bepaalde ideologie een andere beconcurrerde en welke middelen beleidsmakers aanwendden om anderen van het beleid te overtuigen. Specifiek zal ik op de Gentse propaganda van het verzet tegen Maximiliaan van Oostenrijk focussen. Daarbij zal opvallen dat aanhangers van één ideologie, met name de Gentse bewindvoerders van 1483, niet enkel een 'papierens strijd' (met pamfletten en geschreven argumenten) voerden om hun gelijk te halen, maar tevens een 'symbolische strijd' met de tegenpartij aangingen. Het komt er voor beleidsmakers immers niet enkel op neer een geloofwaardige en overtuigende ideologie te hebben, ze dient tevens gepropageerd te worden.⁶ Door middel van het gebruik van symbolen zullen de Gentse bewindslui van 1483 hun beleid propageren en proberen aanhangers te winnen voor bepaalde politieke principes. In wat volgt zal ik me bijgevolg niet zozeer op de 'verwoording', maar wel op de 'ver-beelding' van ideologie concentreren. Ideologie is immers vervat in enerzijds tekstuele representaties van de werkelijkheid en anderzijds (al dan niet bewuste) gedragingen en rituelen. Niet alleen een bepaald discours maar ook rituelen maken een onderdeel uit van een bepaalde ideologie omdat ze door middel van een complexe symbolische encensering een zekere interpretatie van de werkelijkheid voorschotelen.⁷ De rituele propaganda van een leidende elite 'ver-beeldde' als het ware een bepaalde visie op een conflict met de bedoeling de volledige stedelijke gemeenschap achter deze ideeën te scharen. In dit artikel zal ik me op het gebruik van zegels, eedafleggingen, taal en liturgie in de propaganda van de Gentse beleidsmakers van 1483 concentreren. Eerst werp ik een blik op de

⁵ 'It took powerful ideas and feelings – and a lot of blood – to enlist normal people in the projects of state builders and rulers' (J. Jasper, 'Culture, knowledge, and politics', in: T. Janoskin, R. Alford, A. Hicks & M. Schwartz (eds.), *The handbook of political sociology. States, civil societies, and globalization*, Cambridge, 2005, p. 128). Zie ook W. Blockmans, 'Beheersen en overtuigen. Reflecties bij nieuwe visies op staatsvorming', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 16 (1990), pp. 18-30.

⁶ 'To govern was to publicize', schrijft K. Sharpe, 'Sacralization and demystification. The publicization of monarchy in early modern England', in: J. Deploige & G. Deneckere (eds.), *Mystifying the monarch. Studies on discourse, power, and history*, Amsterdam, 2006, p. 99. Hij verwijst hierbij uiteraard naar C. Geertz, *The interpretation of cultures: selected essays*, New York, 1973.

⁷ D. Kertzer, *Ritual, politics and power*, Londen, 1988, pp. 79 en 101.

aard van het conflict dat het onderwerp van dit artikel uitmaakt, en op de ideologieën die beide partijen tijdens de Vlaamse Opstand propageerden.

De ideologische en politieke strijd om het regentschap over Filips de Schone (1482-1483)

In 1483 namen twee bestuursvisies het tegen elkaar op in het graafschap Vlaanderen, elk geïnspireerd door een eigen ideologie. Enerzijds hingen de Gentse elite, medestanders uit Brugge en Ieper, en enkele voornamelijk Bourgondische edelen een federale visie over de organisatie van de centrale staat in het graafschap Vlaanderen aan, een visie die een uiting was van het zogenaamde corporatisme. Anderzijds wensten Maximiliaan van Oostenrijk en diens bondgenoten de prille staatsstructuur die de Bourgondische hertogen in de voorbije decennia hadden opgebouwd, te behouden en verder in te richten volgens een centralistische bestuursvisie. Het politieke centralisme dat laatstgenoemde partij aanhing, hield een autocratische ideologie in. Dat ideeënkader stelt de vorst centraal in het politieke besluitvormingsproces van een staat. In een dergelijk politiek bestel kan een vorst autonoom beslissingen nemen in het territorium dat onder zijn gezag staat. Hij is niet gebonden aan inspraak van ondergeschikte bestuursniveaus (zoals een vergadering van vertegenwoordigers van steden) en het gebruik van het belastings- en geweldmonopolie van de staat ligt in zijn handen. Enkel de soeverein was gemachtigd militair en symbolisch geweld tegen onderdanen te gebruiken, belastingen te heffen of andere vormen van dwang uit te oefenen. In de praktijk zal de vorst deze macht vaak gedeeltelijk afstaan aan directe vertrouwelingen en ambtenaren, zonder echter inspraak te verlenen aan ondergeschikte bestuursniveaus. Een dergelijke inspraak vormde daarentegen de kern van de federale bestuursstructuur die beleden werd door de tegenstanders van Maximiliaan. Deze federatieve staatsopvatting stoelde op een corporatieve ideologie, die in de Nederlanden een essentieel onderdeel van de stedelijke samenleving was geworden.⁸ Essentieel voor het corporatisme was de aanzienlijke mate van onafhankelijkheid die corporatieve instellingen (zoals ambachten) dankzij privileges en allerlei voorrechten bezaten. Corporatieve privileges waarborgden onder andere lidmaatschapsrechten en zelfbestuur door de leden van de corporatie. Een ambachtsbestuur beschikte over juridische macht, politieke dwang en een hoeveelheid symbolisch kapitaal, dat ook wel 'corporatief kapi-

⁸ M. Prak, *Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud. Sociale verandering in het Revolutietijdvak. 's Hertogenbosch, 1770-1820*, Nijmegen, 1999, pp. 22-25 en *idem*, 'Corporate politics in the Low Countries: guilds as institutions, 14th to 18th centuries', in: M. Prak, C. Lis, J. Lucassen & H. Soly (eds.), *Craft guilds in the early modern Low Countries. Work, power and representation*, Aldershot, 2006, pp. 74-106.

taal' genoemd wordt.⁹ Niet enkel het laatmiddeleeuwse gildenstelsel maar ook de institutionele structuren van tal van middeleeuwse steden vertoonden een aantal corporatistische kenmerken. In Gent, Brugge en Ieper was een deel van de bestuurlijke macht aan maatschappelijke organisaties overgedragen. Deze steden waren een corporatistische samenleving. Het corporatisme was er gebaseerd op een institutionele configuratie van semi-autonome, lokale instellingen die de belangrijkste maatschappelijke sferen bestreken (er waren bijvoorbeeld ook sociale, religieuze en culturele corporaties, zoals schuttersgilden, broederschappen en rederijderskamers in een laatmiddeleeuwse stad). Een centraal element van het corporatisme was de plaatselijke uniciteit.¹⁰ Hoewel de corporatieve ordening in de Vlaamse steden grote onderlinge gelijkenis vertoonde, bestonden er steeds kleine maar betekenisvolle verschillen. Aan die verschillen ontleenden steden hun eigen karakter én de overtuiging dat het 'lokale' een waarde op zichzelf was, die bedreigd kon worden door buitenstaanders en die tegen die bedreiging ook moest beschermd worden. Een optimale garantie voor de instandhouding van corporatieve organisaties in de Vlaamse steden was politieke representatie, zowel in stedelijke als territoriale bestuursorganen, die politieke inspraak op andere besluitvormingsniveaus mogelijk maakte.

Twee maal in het laatste kwart van de vijftiende eeuw leidde deze corporatieve ideologie tot de vorming van een federaal bestuursorgaan in de Nederlanden, namelijk in 1477 en in 1482. In beide jaren was de Bourgondisch-Habsburgse dynastie die de Nederlanden bestuurde tijdelijk politiek verzwakt omdat het regerende lid van de dynastie onverwachts overleed. Op 5 januari 1477 sneuvelde hertog Karel de Stoute op het slagveld te Nancy, op 27 maart 1482 overleed hertogin Maria van Bourgondië te Brugge na een dramatische val van haar paard in het kasteelpark te Wijnendale. Het machtsvacuüm aan het hof gaf zowel in 1477 als in 1482 aan het politieke verzet tegen het beleid van de overleden dynast(e) de kans om een nieuwe bestuursstructuur uit te bouwen, telkens volgens een federaal model. In februari 1477 richtten nieuwe privileges de Staten-Generaal in als het belangrijkste bestuursorgaan van de Nederlanden, dat de bestuurlijke macht van de jonge Bourgondische hertogin verregaand kon controleren en zelfs beslissingsbe-

⁹ Het corporatief kapitaal van een ambacht bestond uit het economische, sociale, culturele en politieke kapitaal dat deze organisatie verzamelde (een korte beschrijving bij J. Dambruyn, 'Corporative capital and social representation in the Southern and Northern Netherlands, 1500-1800', in: Prak e.a. (eds.), *Craft guilds*, pp. 194-195; zie ook P. Stabel, 'Guilds in late medieval Flanders: myths and realities of guild life in an export-oriented environment', *Journal of Medieval History*, 30 (2004), pp. 191-192).

¹⁰ Prak, *Republikeinse veelheid*, pp. 318-319.

voegdheid in militaire en fiscale zaken verwierf.¹¹ Na het plotse overlijden van Maria van Bourgondië in maart 1482, nam de zogenaamde 'Vlaamse Opstand' zijn aanvang. Dit conflict, dat ruim een decennium zou duren (van 1482 tot 1492) had als inzet het regentschap over Filips de Schone (1478-1506), de minderjarige zoon van Maria van Bourgondië en haar echtgenoot, aartshertog Maximiliaan van Oostenrijk. In een cruciale fase van deze Opstand, op 5 juni 1483, richtten de Drie Leden van Vlaanderen een regentschapsraad op die voortaan in naam van Filips de Schone het graafschap zou besturen, tegen de wil van Maximiliaan van Oostenrijk in.¹² Conform de corporatieve ideologie waren de drie standen in deze raad vertegenwoordigd. Enkele vooraanstaande edelen (waaronder Adolf van Kleef, Lodewijk van Gruuthuze, Filips van Bourgondië-Beveren), (soms) enkele abten, en een permanente vertegenwoordiging van de Drie Leden van Vlaanderen (Gent, Brugge en Ieper) bestuurden in deze raad het graafschap, als regent van graaf Filips. Het was een traditie in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen dat de drie vermelde steden als het ware de vertegenwoordiging van de derde stand, en soms zelfs van de drie standen, monopoliseerden.¹³ Toch bleef het ideaal van de standenvertegenwoordiging geïnspireerd door het corporatisme. Maar zowel de Vlaamse regentschapsraad als de bestuursvorm van 1477 kregen het moeilijk toen de dynastieke macht hersteld was. In juni 1485 zou Maximiliaan van Oostenrijk de regentschapsraad opdoeken nadat hij het graafschap gewapenderhand veroverd had. Hij riep zichzelf toen als regent uit en hij herstelde de centralistische staatsvorm. In 1477 lag de zaak anders. Omdat de macht van de Staten-Generaal door interne contestatie na de toekenning van de privileges in februari 1477 uitgehold raakte, en omdat de her-

¹¹ W. Blockmans, 'De "constitutionele" betekenis van de privilegiën van Maria van Bourgondië (1477)', in: *idem* (ed.), 1477. *Het algemene en de gewestelijke privilegiën van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden*. (Standen en Landen, LXXX) Kortrijk-Heule, 1985, pp. 473-494. Deze politieke hervormingen maken het onderwerp uit van mijn doctoraatsstudie, met als titel 'Ende hevet tvolc goede cause jehghens hemlieden te rysene. Staatsvorming en stedelijke opstanden in het graafschap Vlaanderen (1477-1492)' (Gent, 2006). Een publicatie is voorzien in de reeks 'Studies in European Urban History (1100-1800)'.

¹² *Idem*, 'Autocratie ou polyarchie? La lutte pour le pouvoir politique en Flandre de 1482 à 1492, d'après des documents inédits', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 140 (1974), pp. 257-368. In 1477 was het Brugse Vrije afgeschafte als 'Vierde Lid' van Vlaanderen. Pas in juni 1485 zou Maximiliaan het Brugse ommeland opnieuw als 'Vierde Lid' aan de Statenvergaderingen laten deelnemen (zie daaromtrent W. Prevernier, 'Réalité et histoire. Le quatrième membre de Flandre', *Revue du Nord*, 43 (1961), pp. 6-14).

¹³ W. Blockmans, *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen in de overgang van Middeleeuwen naar nieuwe tijden (1384-1506)*, Brussel, 1978 en M. Boone, "In den beginne was het woord". De vroege groei van 'parlementen' in de middeleeuwse vorstendommen der Nederlanden', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 120 (2005), pp. 338-361.

togelijke administratie Maximiliaan steunde in zijn autocratische bewind, verwaarde het federale bestuursmodel dat de Staten in 1477 hadden opgericht. De systematische overtreding van de privileges van 1477 door het overheidspersoneel, de verminderde inspraak op het beleid van de Leden van Vlaanderen en een oorlogszuchtige politiek van Maximiliaan van Oostenrijk veroorzaakten grote wrevel bij de leidende elite van de Drie Leden van Vlaanderen in de daaropvolgende jaren. Dit ongenoegen zou na de dood van Maria van Bourgondië leiden tot de oprichting van een nieuw federaal bestuursorgaan, de regentschapsraad, waarin inspraak van de Leden in de territoriale politiek wel verzekerd was. Kortom, tijdens het laatste kwart van de vijftiende eeuw streeden twee groeperingen met verschillende ideologische munitie om de centrale staatsvorm in de Nederlanden volgens een eigen bestuursvisie in te richten. Uiteindelijk zou het centralisme zegevieren, toen Maximiliaan van Oostenrijk in 1492 de laatste haarden van verzet kon doven. Nadat Gent in juli 1492 de vernederende Vrede van Cadzand had aanvaard, liet ook Filips van Kleef zijn verzet tegen Maximiliaan varen op 12 oktober 1492.¹⁴ Maar in de zestiende eeuw zou het corporatisme toch een nieuwe staatsstructuur vorm geven, zij het in de Noordelijke Nederlanden, na een opstand die grote gelijkenissen vertoont met de Vlaamse Opstand.¹⁵

Gentse propaganda (1483)

Voornameijk te Gent broeide het verzet tegen het beleid van Maximiliaan van Oostenrijk. Met het stedelijk privilege van 30 januari 1477 had de stad verregaande politieke autonomie verworven. De rechtskracht van de Vrede van Gavere van 23 juli 1453 verviel en bijgevolg verwierf de stad opnieuw haar oude privileges.¹⁶ De stedelijke ambachten bekwamen opnieuw politieke macht, het Gentse kwartier werd hersteld, en door middel van een vertegenwoordiging in de Staten-Generaal verkreeg het Gentse stadsbestuur een stem in de territoriale politiek van de Nederlanden. Maar, zoals vermeld, deze verworvenheid werd de daaropvolgende jaren teniet gedaan door het Bourgondisch-Habsburgse hof dat langzaamaan het verloren politieke terrein

¹⁴ A. De Fouw, *Philips van Kleef. Een bijdrage tot de kennis van zijn leven en karakter*, Groningen, 1937 en J. Haemers, 'Philippe de Clèves et la Flandre. La position d'un aristocrate au coeur d'une révolte urbaine (1477-1492)', in: J. Haemers, H. Wijsman & C. Van Hoorebeek (eds.), *Entre la ville, la noblesse et l'Etat: Philippe de Clèves (1456-1528), homme politique et bibliophile*, (Burgundica, XIII) Turnhout, 2007, pp. 21-99.

¹⁵ J. Haemers & L. Sicking, 'De Vlaamse Opstand van Filips van Kleef en de Nederlandse Opstand van Willem van Oranje. Een vergelijking', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 119 (2006), pp. 328-347.

¹⁶ V. Vanderhaeghen, 'La charte donnée aux Gantois par Marie de Bourgogne (1477)', in: *Mélanges Paul Fredericq*, Brussel, 1904, pp. 273-278.

van 1477 heroverde. Bovendien voerde Maximiliaan van Oostenrijk, in samenwerking met een schare ambtenaren, een beleid dat de handel, de basis van de welvaart van de Gentse elite, schaadde, en negeerde de centrale overheid de Gentse eis naar inspraak in de besteding van de oorlogskredieten die de Leden aan Maximiliaan toestonden. De spanning liep hoog op in het najaar van 1481. Gent weigerde al sinds 1480 beden aan de aartshertog toe te staan omdat de stad de inspraak in de besteding ervan had kwijtgespeeld, en de bewindvoerders van de stad veroordeelden scherp de bemoeizucht van de vorst in de stedelijke kiesprocedures van de schepenbanken.¹⁷ In oktober 1481 werd de Gentse hoogbaljuw Jan van Dadizele te Antwerpen vermoord, wellicht omdat hij toenadering had gezocht tot het Gentse verzet.¹⁸ Toen Maximiliaan de vermoedelijke moordenaars eind 1481 in bescherming nam, en hij op een vergadering van de Leden van Vlaanderen in het voorjaar van 1482 de steden en de kasselrijen van het Gentse kwartier apart had benaderd om een bede zonder instemming van Gent te laten goedkeuren, bereikte het Gentse verzet een nieuw hoogtepunt. Het stadsbestuur verbande hertogelijke vertrouwelingen uit het graafschap Vlaanderen en het verbod de steden en kasselrijen van het ondergeschikte kwartier nog met Maximiliaan te onderhandelen.

Plots stierf Maria van Bourgondië. Maximiliaan van Oostenrijk eiste onmiddellijk het regentschap over zijn driejarige zoon op, maar Gent zag de kans schoon om komaf te maken met het autoritaire bewind van de Habsburgse keizerszoon. Ook in Brugge en Ieper namen tegenstanders van Maximiliaan de macht over. De Drie Leden bestuurden voortaan volgens de corporatieve ideologie het graafschap, een ideologie die ze actief propageerden. Op politiek vlak had de machtsovername het gevolg dat Brugge, Gent en Ieper (opnieuw) een hoge mate van autonomie verwierven, en hun macht over het ondergeschikte kwartier konden herstellen. De monetaire en fiscale politiek in het graafschap werd in onderling overleg door de Drie Leden opgesteld. De machthebbers in de drie steden vervingen het gezagsgetrouwe personeel van overheidsinstellingen door gelijkgezinden. Ze sloten in december 1482 een vredesverdrag met de Franse koning Lodewijk XI (de Vrede van Atrecht), dat Maximiliaan gedwongen werd te ondertekenen. In het bijzijn van een verte-

¹⁷ In 1480 leidde een dispuut over de kiesprocedure van de Gentse schepenen tot een conflict tussen de stad en de aartshertog (J. Van Leeuwen, 'Didactiek in een middeleeuws stadhuis. De functie en betekenis van een Gents opschrift uit 1480', in: R. Bauer, M. De Smet, B. Meijns & P. Trio (eds.), *In de voetsporen van Jacob van Maerlant. Liber amicorum Raf de Keyser. Verzameling opstellen over middeleeuwse geschiedenis en geschiedenisdidactiek*, Leuven, 2002, pp. 336-350). In het algemeen over de moeilijke relatie tussen Maximiliaan en de stad Gent: W. Ryckbosch, *Tussen Gavere en Cadzand. De Gentse stadsfinanciën op het einde van de Middeleeuwen (1460-1495)*, (VMGOG, 31) Gent, 2007, *passim*.

¹⁸ J. Haemers, 'Le meurtre de Jean de Dadizele. L'ordonnance de cour de Maximilien d'Autriche et les tensions politiques en Flandre (1481)', *Publications du Centre Européen d'Etudes bourguignonnes (XIVe-XVIe siècles)*, 48 (2008), ter perse.

genwoordiging van de Franse koning huldigde de stad Gent Filips de Schone als graaf van Vlaanderen op 10 januari 1483. Zoals gebruikelijk was tijdens een machtsoverdracht in het graafschap Vlaanderen zwoer de nieuwe graaf 'in zeer grooter hoocheit ende magnificentie' op de Gentse Vrijdagmarkt de privileges van het graafschap Vlaanderen tijdens zijn regering na te leven.¹⁹ Er werden vier voogden over de jonge graaf aangeduid die het land in een 'voogdijraad' in naam van de graaf zouden regeren, met name Adolf van Kleef, Wolfert van Borsssele, Jacob van Savoye en Filips van Bourgondië-Beveren. Deze edelen 'van den bloede' beloofden zich in hun bestuur te laten bijstaan door de Staten-Generaal en vertegenwoordigers van de Drie Leden.²⁰ Kortom, de regentschapsraad was in 'wording'. Maximiliaan was niet bij machte het tijt te keren en erkende deze voogdijraad. Omdat hij met oorlog in de noordelijke gewesten af te rekenen kreeg, diende de aartshertog ook de oprichting van de regentschapsraad op 5 juni 1483 te erkennen. Zijn zoon zou de komende twee jaar in het Gentse Prinsenhof verblijven.²¹ Desalniettemin heeft de Habsburger in de voorafgaande maanden toch geprobeerd zijn regentschap te doen gelden. En alweer kon hij op medestand van een aantal edelen, en al dan niet door de Drie Leden ontslagen ambtenaren rekenen. Zoals de Drie Leden zou ook hij een actieve propaganda voor de eigen zaak voeren.

Vooraleer de daaropvolgende politieke en ideologische strijd te bespreken, licht ik kort even de achtergrond van de Gentse gezagsdragers van 1483 toe. In 1477

---

¹⁹ N. Despars, *Cronycke van den lande ende graefscpe van Vlaenderen*, J. de Jonghe (ed.), Brugge, 1840, IV, p. 230; J.-M. Cauchies, *Philippe le Beau. Le dernier duc de Bourgogne*, (Burgundica, VI) Turnhout, 2003, p. 10 en SAG: reeks 400, nr. 28, 134r. Over het ritueel van de eedaflegging van de Vlaamse graven op de Vrijdagmarkt: M. Boone, 'Gent, Vrijdagmarkt', in: W. Blockmans & H. Pleij (eds.), *Plaatsen van herinnering*, Amsterdam, 2007, pp. 241-251.

²⁰ De Brugse kroniekschrijver Nicolas Despars spreekt over 'voochden' die werden aangesteld 'omme ghezamelick voortan tlandt te regierene, zoot behoorde, by den advijse nochtans van de Generale Staten ende de Drie Leden van Vlaenderen'. Hij vervolgt: 'men can wel peynsen ende dincken hoe dese nieumare die eerdthertoghe Maximiliaen greyen mochte, die welcke alsdoen met zijnder armeye voor Utrecht lach' (Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 230). De visie van Nicolas Despars op het conflict over het regentschap is echter allerminst neutraal, want hij zocht in het verhaal van de Vlaamse Opstand een historisch voorbeeld van een malafide prins om zijn positie in de opstand tegen Filips II te rechtvaardigen (zie J. Haemers, 'Un miroir à double face. Les chroniques de Jean Molinet et Nicolas Despars', in: J. Devaux, E. Doudet & E. Lecuppre-Desjardin (eds.), *Jean Molinet et son temps*, ter perse in de reeks 'Burgundica'). Over de edelen in de regentschapsraad: J. Haemers, 'Adellijke onvrede. Adolf van Kleef en Lodewijk van Gruuthuze als beschermheren en uitdaggers van het Bourgondisch-Habsburgse hof (1477-1492)', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis*, 10 (2007), pp. 178-215.

²¹ Van begin januari 1483 tot eind juli 1485 verbleef Filips in Gent (Cauchies, *Philippe le Beau*, p. 10-12).

wijzigde de samenstelling van het Gentse stadsbestuur grondig. Na de dood van Karel de Stoute zetten Gentse opstandelingen de schepenen af die op last van de hertog waren benoemd – enkelen werden zelfs terechtgesteld. Conform de ideologie van het corporatisme vervingen de opstandelingen deze schepenen door een vertegenwoordiging van de drie leden van de stad (wevers, kleine neringen en poorters).²² Uit de groep van nieuwe machthebbers groeide een soort van politieke ‘cluster’ van een zevental personen, die in de daaropvolgende jaren zijn invloed op het bestuur van de stad danig uitbreidde. Met name Willem Rijm, Daneel Onredene, Jan van den Buendere, de tweeling Jan en Frans van Coppenhole en de gelijknamige adellijke neven Adriaan Vilain verzamelden op het moment van het overlijden van Maria van Bourgondië de belangrijkste bestuurlijke mandaten in de stad. Zij vormden de motor van het Gentse verzet tegen het regentschap van Maximiliaan van Oostenrijk, en enkelen onder hen zetelden permanent in de regentschapsraad van Filips de Schone. Hun beleid was echter niet door iedereen aanvaard. Op verschillende tijdstippen kregen ze met politieke tegenstand af te rekenen, zoals in de zomer van 1481 toen één van hun kompanen uit 1477, Jacob Wymeersch, zware kritiek had geuit op het nepotisme en vriendjespolitiek van de gezagsdragers. Ook tijdens de regering van de regentschapsraad bleef het verzet tegen hun bestuur als het ware endemisch, om na de capitulatie van Brugge aan Maximiliaan van Oostenrijk in juni 1485 uit te barsten. Medestanders van de aartshertog namen onder leiding van Mathijs Peyaert de macht in Gent over. Willem Rijm en Daneel Onredene werden in juli 1485 terechtgesteld, andere tegenstanders van Maximiliaan vluchtten het graafschap uit.²³ Kortom, te Gent woonden ook politieke sympathisanten van Maximiliaan, die echter vóór diens verovering van het graafschap de kans niet vonden zich van het bewind van de regentschapsraad te ontdoen. Het lijkt er dus naar dat de Gentse machthebbers ten tijde van de regering van de regentschapsraad in 1483 niet alleen politieke opposenten buiten de stad en aan het hof, maar ook tegenstanders in de stad wensten te overtuigen van de legitimiteit van de regentschapsraad. Achteraf gezien lijkt dat dus maar gedeeltelijk gelukt.

Hoe zou de vermelde politieke ‘cluster’ het ontstaan en de werking van de regentschapsraad propageren? Verscheidene middelen stonden haar ter beschikking, waarvan ik hier vier in ogenschouw neem, met name (1) het ontwerp van het zegel en een wapenschild van Filips de Schone, (2) de verplicht-

²² M. Boone, ‘La justice en spectacle. La justice urbaine en Flandre et la crise du pouvoir « bourguignon » (1477-1488)’, *Revue Historique*, 125 (2003), pp. 43-65 en K. Hancké, ‘Confiscaties als politiek wapen in intern stedelijke conflicten, casus: Gent: 1477-1492’, *HMGOG*, 49 (1995), pp. 197-220.

²³ Over deze personen, zie V. Fris, ‘Onredene (Daniël)’, *Biographie Nationale*, XVI (1901), klm. 192-195; *idem*, ‘Rym (Guillaume)’, *Biographie Nationale*, XX (1908-1910), klm. 686-689 en *idem*, ‘Jan van Coppenhole, de leider van de opstand van Gent tegen Maximiliaan van Oostenrijk’, *BMGOG*, 14 (1906), pp. 93-114.

te eedaflegging van vazallen en ambtenaren van de graaf, (3) het gebruik van het Nederlands als voertaal van de overheid en (4) het symbolische gebruik van de publieke ruimte, door middel van liturgie in het bijzonder.

Sigillografie en heraldiek

Afbeeldingen op middeleeuwse zegels zijn een uiting van de identiteit van een zegelaar, of althans van de identiteit die hij zichzelf wil aanmeten.²⁴ Zegels van vorsten beeldden de soeverein dan ook vaak af als een autonoom, statig figuur in vol ornaat, op een troon of als ridder te paard. De zegels van de Vlaamse graven en hun opvolgers, de Bourgondische hertogen, wijken niet af van het klassieke patroon dat in de laatmiddeleeuwse vorstenhuizen gangbaar was. De hertogen beeldden zich af als een ridder in harnas te paard met het geheven zwaard in de hand.²⁵ Een zegel had uiteraard niet enkel een symbolische waarde, maar het verleende in de eerste plaats rechtsgeldigheid aan oorkonden. Beide aspecten van bezegeling voedden in het conflict om het regentschap over Filips de Schone de discussie over de vervaardiging en het gebruik van een nieuw grafelijk zegel. Wie over het grafelijk zegel beschikte, had niet enkel de juridische macht om zijn aktes rechtskracht te verlenen, maar tevens een zekere vorm van symbolisch gezag over de graaf. De aanstelling van de persoon die daadwerkelijk kon zegelen met het grafelijke zegel (de zegelbewaarder) en de iconografie van het zegel vormden dan ook een inzet van de politieke strijd tussen Maximiliaan en de Drie Leden van Vlaanderen na het overlijden van Maria van Bourgondië.

Het zou uiteindelijk tot juni 1483 duren vooraleer de nieuwe graaf van Vlaanderen, Filips de Schone, over een eigen zegel zou beschikken. Na de dood van Maria van Bourgondië had de dynastie nood aan een nieuw zegel, maar in afwachting zegelden zowel de Drie Leden als het hof met eigen zegels. De Drie Leden zegelden documenten met hun stadszegel, terwijl Maximiliaan zijn persoonlijk zegel of dat van de Raad van Vlaanderen aan zijn akten liet bevestigen.²⁶ Er waren dan ook twee zegelbewaarders actief in

²⁴ B. Bedos-Rezak, 'Medieval identity: a sign and a concept', *The American Historical Review*, 105 (2000), pp. 1489-1533, en *idem*, 'Du modèle à l'image: les signes de l'identité urbaine au Moyen Age', in: M. Boone, E. Lecuppre-Desjardin & J.-P. Sosson (eds.), *Le verbe, l'image et les représentations de la société urbaine au Moyen Age*, Leuven, 2002, pp. 189-205.

²⁵ R. Laurent, *Les sceaux des princes territoriaux belges du Xe siècle à 1482*, Brussel, 1993, dl. I, pp. 575-639.

²⁶ Een voorbeeld van de bezegeling door de Drie Leden in Blockmans, 'Autocratie ou polyarchie', p. 320; van Maximiliaan in SAB: Politieke Oorkonden, nr. 1188 ('zo es hieran, in meerdre auctorisatien ende versekertheden bij wetene ende consente van mijnen heere den hertoghe van Oostrijcke, als vadere van onzen voornoemden ervachtghen grave, gheghanghen den zeghel van den camere van der voorseide Rade [de Raad van Vlaanderen]').

het 'interregnum' na het overlijden van Maria van Bourgondië. Het lijkt erop dat Maximiliaan en de Drie Leden in april 1482 tot een consensus waren gekomen. Maximiliaans naaste vertrouweling en audiencier Nicolas de Ruter, die overigens in maart 1482 door Gent verbannen was, vervingen de Drie Leden in april 1482 door Jan van de Kethulle.²⁷ Deze Gentse edelman en zoon van een raadsheer uit de Raad van Vlaanderen was de zwager van de Gentse politicus Daneel Onredene en tevens secretaris van de Gentse schepensbank van de Keure in de jaren 1481-1483.²⁸ In zijn functie als grafelijk zegelbewaarder kreeg hij het gezelschap van Bruggeling Antoon Spillaert. Deze voormalige secretaris van Maria van Bourgondië mocht, als secretaris van de Vlaamse commissie voor de wetsvernieuwing die door de hertogin in 1477 samengesteld was, eveneens het grafelijk zegel gebruiken.²⁹ Maar voorlopig bleef een nieuw zegel uit. De precieze inhoud van hun functie is bovendien onduidelijk omdat de aktes van hun aanstelling niet bewaard bleven. Vermoedelijk verzorgde Jan van de Kethulle de zegeling door de Drie Leden, en Antoon Spillaert deze door de aartshertog. Antoon Spillaert was de voormalige secretaris van Filips de Goede en Karel de Stoute en hij zou na de verovering van Vlaanderen door Maximiliaan in juli 1485 diens persoonlijke secretaris worden.³⁰

Met de oprichting van de regentschapsraad in juni 1483 dienden Maximiliaan en zijn tegenstanders klaarheid te scheppen in deze zaak. Indien zowel de Habsburger, die zich als regent van de graaf had uitgeroepen, als de regentschapsraad, die zich als regent gedroeg in Vlaanderen, rechtsgeldige akten wilden uitvaardigen, dienden ze over een grafelijk zegel te beschikken. Wanneer het zegel van de regentschapsraad aangemaakt werd, is onduidelijk. Op 10 juli 1483 stelde de regentschapsraad meester Jan de Beere aan als secretaris, zegelbewaarder en audiencier van Filips de Schone.³¹ Hij verving de tandem Antoon Spillaert – Jan van de Kethulle die in het voorjaar van 1482 door de Drie Leden in samenwerking met Maximiliaan als zegelbewaarder

²⁷ M. Gachard, *Inventaire des archives des chambres des Comptes*, Brussel, 1851, dl. III, pp. 344-345 en ARA: Fonds Rekenkamers, nr. 20380.

²⁸ Jan van de Kethulle, heer van Asse en Volkegem, was gehuwd met Kateline Onredene fa. Raas. Zijn vader Jan was tot 1433 raadsheer in de Raad van Vlaanderen (J. Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren in het graafschap Vlaanderen (1419-1477)*, Leuven, 2003, fiche Jan van de Kethulle).

²⁹ Gachard, *Inventaire des archives*, III, p. 345; J. Bartier, *Légistes et gens de finances au XVe siècle. Les conseillers des ducs de Bourgogne Philippe le Bon et Charles le Téméraire*, Brussel, 1955, p. 52 en ARA: Fonds Rekenkamers, nr. 20379.

³⁰ P. Cockshaw, *Prosopographie des secrétaires de la cour de Bourgogne (1384-1477)*, (Instrumenta, 16) Ostfildern, 2006, pp. 91-92 en ADN: B 17750, map 'Spillart'.

³¹ ARA: Fonds Rekenkamers, nr. 20381, 1r.

was aangesteld.³² De nieuwe zegelbewaarder, tevens audiencier, was in maart 1477 door de Staten-Generaal en het Bourgondische hof reeds eenmaal als zegelbewaarder benoemd, maar hij bekleedde deze functie toen maar vier dagen.³³ Met de aanstelling van juli 1483 kwam de Gentenaar opnieuw op post, totdat Maximiliaan hem in juli 1485 uit deze functie zou ontslaan. Voortaan gebruikte Jan de Beere het nieuwe zegel van Filips de Schone dat de regentschapsraad vermoedelijk kort nadien had laten vervaardigen (afbeelding 1). Dit ridderzegel beeldde de jonge knaap af als een zelfstandige graaf, in harnas, gezeten op het paard met geheven zwaard, zoals zijn voorvaders.³⁴ Het zegel veruiterlijkte dus een politiek programma. De regentschapsraad maakte met het zegel duidelijk dat Filips de Schone de enige, wettige graaf van Vlaanderen was en dus de bestuurstraditie van de Vlaamse graven voortzette. De legende van het zegel vermeldt alle titels van Filips de Schone: *'Sigillum Philippi de Austria, Dei gracia Burgundie, Lotharingie, Brabancie, Limburgie, Luxemburgie ducis, Flandrie, Hannonie, Hollandie, Zelandie, Namurci comitis, Sacri Imperii marchionis, Frisie et Mechlinie domini.'*³⁵ De regentschapsraad had Filips ook van een eigen wapenschild voorzien, dat, zoals gebruikelijk, in het contrazegel opgenomen werd (afbeelding 3). Hoewel de jonge graaf Filips 'van Oostenrijk' wordt genoemd (naar analogie met zijn vader Maximiliaan en zijn zus Margaretha), bevatte het schild geen afbeelding van een adelaar, het embleem van de Habsburgers. Het wapenschild beschouwde Filips in hoofdzaak als een afstammeling van de Vlaamse graven en de Bourgondische dynastie van de Franse Valois. Het wapenschild

³² *'Betrouwende vulcommelic zynre ghetrouwicheit ende goede neersticheit'* werd Jan de Beere aangesteld (E. Lameere, 'Documents inédits pour servir à l'histoire de l'origine et des attributions de l'audiencier dans les anciens Pays-Bas', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 66 (1897), pp. 156-158 en C. Hénin, *La charge d'audiencier dans les anciens Pays-Bas (1413-1744)*, Brussel, 2001, p. 29). Hij ontving een jaarlijks pensioen van 240 lb. par. uit de ontvangsten van de algemeen ontvanger van Vlaanderen (ADN: B 33, 94v). In hoofde van zijn functie hield Jan de Beere ook een eigen register van de grafelijke Audiëntie bij (ADN: B 1704).

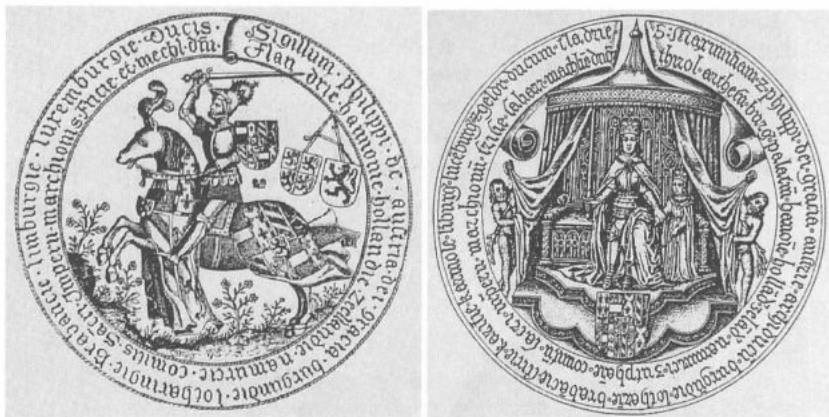
³³ M. Arnould, 'Les lendemains de Nancy dans les « pays de par deça » (janvier-avril 1477)', in: Blockmans (ed.), 1477, p. 33. Nadien was hij persoonlijk secretaris van Maria en Maximiliaan (ADN: B 2121, 97v).

³⁴ M. Onghena, *De iconografie van Philips de Schone*, Brussel, 1959, pp. 323-324 en R. Laurent, *Les sceaux des princes territoriaux belges de 1482 à 1794*, Brussel, 1997, pp. 9-10.

³⁵ De intitulatio van de akten die de regentschapsraad in naam van Filips de Schone oorkonde, luidde gelijkaardig: *'Phelips van Oostrijck, bij der gracie Gods hertoghe van Bourgoingnen, van Lotharingen, van Brabant, van Lemburch ende van Luxemburch, grave van Vlaendren, van Henegauwen, van Holland, van Zeeland ende van Namen, marcgrave des Helichs Rijcx, heere van Vriesland ende van Mechelen'*. De aktes kregen wel de vermelding: *'bij mijnen heere den hertoghe, in zinen raed'* (SAB: Cartularium nr. 12, 26r en 42r – akte van augustus 1484).

en het zegel propageerden dus het standpunt van de regentschapsraad want het beschouwde Filips als een autonome graaf, die zonder zijn vader kon regeren.

Afbeeldingen 1 en 2: links het zegel van Filips de Schone dat de regentschapsraad hanteerde, rechts het zegel dat Maximiliaan liet ontwerpen.³⁶

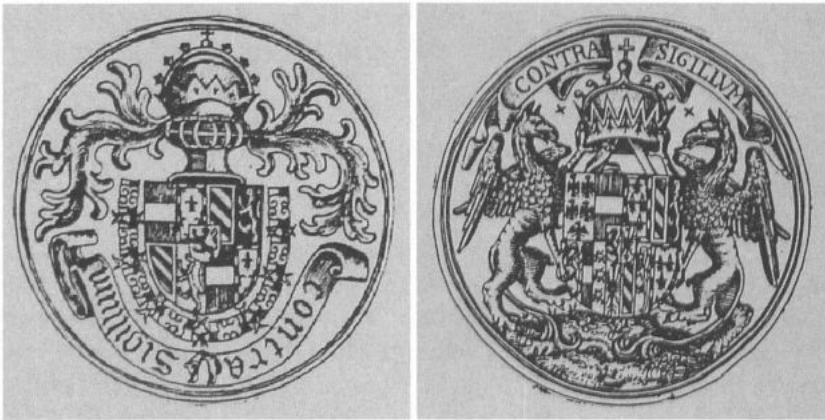
Maximiliaan heeft het gebruik van dit zegel noch de aanstelling van Jan de Beere als zegelbewaarder aanvaard omdat ook hij met een zegel van Filips de Schone zegelde. De aartshertog had namelijk een 'concurrerend' zegel voor de jonge graaf laten ontwerpen, waarmee hij als regent over zijn zoon oorkonden zegelde (afbeelding 2). Ook dit zegel symboliseerde een politiek standpunt. Op het zegel houdt de gekroonde Maximiliaan op een troon in zijn rechterhand een zwaard en in zijn linkerhand de hand van zijn kleiner afgebeelde zoon vast. Opmerkelijk is overigens dat dit zegel een majesteitszegel is. Hoewel Maximiliaan pas in februari 1486 tot Rooms-koning zou gekroond worden, gebruikte hij dus reeds in 1483 een zegel dat normaal enkel door koningen en keizers werd gehanteerd. Zoals op zijn eigen zegel nam de aartshertog ook de titels en het wapenschild van Filips de Schone over.³⁷ De legende luidde: 'Sigillum Maximiliani et Philippi, Dei gratia Austrie archiducum, Burgundie, Lotharingie, Brabancie, Stirie, Karintie, Carniole, Limburgie, Lucemburgie, Geldrie ducum, Flandrie, Thiolis, Arthesii, Burgundie palati-

³⁶ Afbeelding uit Laurent, *Les sceaux des princes (de 1482 à 1794)*, platen 1 en 3.

³⁷ R. Laurent, 'Le grand sceau de majesté des archiducs Maximilien d'Autriche et Philippe le Beau (1484-1496)', in: J.-M. Duvosquel, J. Nazet & A. Vanrie (eds.), *Les Pays-Bas bourguignons. Histoire et institutions. Mélanges André Uytendaele*, Brussel, 1996, pp. 290-292 en *idem*, *Les sceaux des princes (de 1482 à 1794)*, pp. 11-12. De *intitulatio* van de door Maximiliaan uitgevaardigde oorkonden ving aan met 'Maximilien et Phillipe d'Autriche, ducs de Bourgoigne [...], contes de Flandre', enzovoort (ADN: B 2129, nr. 69087).

ni, Hanonie, Hollandie, Zelandie, Namurci, Zutphanie comitum, Sacri Imperii marchionum, Frisie, Salinarum et Machlinie dominorum'. Het aantal titels in deze legende is groter dan op het 'Vlaamse' zegel omdat het majesteitszegel niet enkel de titels van Maximiliaan aan die van Filips toevoegde, maar evenzeer omdat Maximiliaan onder andere de door de Franse koning op Maria van Bourgondië veroverde gebieden nog steeds als de zijne erkende.³⁸ Het contrazegel, tot slot, voert een andere versie van wapenschild van Filips de Schone op (afbeelding 4). In tegenstelling tot het wapenschild dat de regentschapsraad had laten vervaardigen, bevat het wapenschild van Filips de Schone op het contrazegel wel kleine adelaartjes, onder andere in het hart van het schild.³⁹

Abbeeldingen 3 en 4: het contrazegel van Filips de Schone dat respectievelijk de regentschapsraad (links) en Maximiliaan van Oostenrijk (rechts) hadden ontworpen.⁴⁰

³⁸ De regentschapsraad had daarentegen in de Vrede van Atrecht, die door de Drie Leden met de Franse koning in december 1482 gesloten was, tegen de wil van Maximiliaan in, de gewesten Artesië en het Vrijgraafschap Bourgondië (inclusief Salins) als bruidschat aan Margaretha van Oostenrijk (de zus van Filips de Schone) geschonken. Zij was in maart 1483 onder leiding van Adolf van Kleef aan de Franse koning uitgeleverd als toekomstige echtgenote van kroonprins Karel (de latere Karel VIII). De Habsburgse keizerszoon beschouwde ook Gelder en Zutphen als zijn bezit, hoewel deze gebieden Maximiliaan niet als landvoogd erkenden. De regentschapsraad van zijn kant koos er duidelijk voor de confrontatie met deze gewesten te vermijden.

³⁹ In verband met dit wapenschild: S. Sutch, 'De Gouda-editie van *Le Chevalier Délibéré*. Een boek uitgegeven in eigen beheer', in: H. Pleij & J. Reynaert (eds.), *Geschreven en gedrukt. Boekproductie van handschrift naar druk in de overgang van Middeleeuwen naar moderne tijd*, Gent, 2004, p. 148.

⁴⁰ Afbeeldingen uit Laurent, *Les sceaux des princes (de 1482 à 1794)*, platen 2 en 4.

Voor het gebruik van dit zegel had Maximiliaan nood aan een eigen zegelbewaarder en audiencier. Zijn naaste vertrouweling en eerste secretaris Nicolas de Ruter, die door de Drie Leden als zegelbewaarder na de dood van Maria van Bourgondië was afgesteld en kort voordien zelfs door Gent uit het graafschap was verbannen, keerde terug in functie.⁴¹ In de korte periode van juli 1483 tot juli 1485 waren er dus twee zegelbewaarders van Filips de Schone actief, zij het elk in een verschillende regio, met een andere opdrachtgever én met een verschillend zegel. Na zijn verovering van het graafschap in juli 1485 ontzette Maximiliaan Jan de Beere uit zijn functie en bevestigde hij Nicolas de Ruter als enige zegelbewaarder van Filips de Schone.⁴² Voortaan zegelde hij enkel met het eigen zegel, het exemplaar van de regentschapsraad werd vermoedelijk vernietigd. Het majesteitszegel van Maximiliaan en Filips zou nog tot december 1496 gebruikt worden.⁴³

‘Eed van feoteytscip’

Een ander middel om een standpunt te propageren, was de eedaflegging. Op verschillende tijdstippen in het conflict om het regentschap van Filips de Schone verplichtten de Drie Leden van Vlaanderen edelen, kasselrijen en steden van het graafschap om hun trouw te zweren aan de jonge graaf. Dergelijke eedafleggingen hebben een duidelijk doel.⁴⁴ De eedformule spiegelt vaak het gedrag voor dat de eedaflegger dient na te streven. Hij belooft trouw aan de vorst, en hij zal enkel zijn soeverein dienen. De symbolische connotatie van de eedaflegging aan Filips de Schone ten tijde van de regering van de regentschapsraad luidt dan als volgt. Als een persoon een feodale eed van trouw zweert aan de graaf, erkent hij in feite de regentschapsraad en haar bestuur van het graafschap. Meer nog, elke dienst die een ambtenaar, baljuw of schepen aan Maximiliaan zou leveren, wordt in dat geval illegitiem want door middel van zijn eed heeft de ambtenaar in kwestie trouw aan de regentschapsraad beloofd. De rituele ceremonie die met een eedaflegging gepaard gaat, veruiterlijkt nog eens deze politieke loyaliteit. De symbolische plicht-

⁴¹ Gachard, *Inventaire des archives*, III, pp. 344-345 en Cockshaw, *Prosopographie des secrétaires*, pp. 82-84.

⁴² Hénin, *La charge d'audiencier*, p. 29.

⁴³ Laurent, *Les sceaux des princes (de 1482 à 1794)*, p. 17. Filips de Schone werd in 1494 zestien en dus meerderjarig. Toch mengde Maximiliaan zich erna nog in bestuurszaken van de Nederlanden (J.-M. Cauchies, ‘De la « régenterie » à l'autonomie. Deux ordonnances de cour et de gouvernement de Maximilien et Philippe le Beau’, *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 171 (2005), pp. 43-88).

⁴⁴ J. Van Leeuwen, ‘Schepeneden in de Lage Landen. Een eerste verkenning van hun betekenis, overlevering en formulering (13de tot 16de eeuw)’, *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis*, 6 (2003), pp. 112-160 en *idem*, ‘Belofes van een baljuw. De evolutie van een ambtseed (14de-15de eeuw)’, *Millennium*, 13 (1999), pp. 123-135.

pleging voor de minderjarige graaf is als het ware een knieval voor de daadwerkelijke machthebbers in het graafschap Vlaanderen in de periode tussen juni 1483 en juni 1485.

Het hoeft dus niet te verwonderen dat de Gentse beleidsmakers in 1483 van eedafleggingen gebruik maakten om hun politiek standpunt in het graafschap te verkondigen. De Vlaamse adel werd in het voorjaar van 1483 door middel van een dergelijke ceremonie overtuigd van de rechtskracht van de opvolging van de jonge graaf. De Drie Leden riepen in mei 1483 tal van Vlaamse edelen op hun leenverheffing te betalen en bij de nieuwe graaf hun feodale eed van trouw af te leggen.⁴⁵ Op dat moment was de regentschapsraad nog niet ingehuldigd, maar de voogdijraad van vooraanstaande edelen was al in functie. Toen de regentschapsraad enkele maanden later opgericht werd, zetten de Drie Leden deze politiek voort. De raad gaf in de zomermaanden van 1483 Vlaamse baljuws en grafelijke ontvangers de opdracht te Gent hun '*eed van feoteytschip*' aan de Vlaamse graaf af te leggen.⁴⁶ Ook Vlaamse edelen die deze eed nog niet hadden afgelegd, werden hiertoe met zachte dwang aangespoord.⁴⁷ Ook schepenen van ondergeschikte steden kregen een gelijkaardige ceremonie opgedrongen. In de zomer van 1483 reisde een delegatie van de regentschapsraad samen met de Gentse overdekens en een aantal schepenen naar de ondergeschikte steden van de drie kwartieren van Vlaanderen '*omme den goede lieden van der voorseide steden eedt te doen doene onzen jonghen erfvachtighen heere den grave Phelips*'.⁴⁸ Soms ging deze eedaflegging met een luisterrijke plechtigheid gepaard, omdat ook de stedelijke bevolking van de legitimiteit van de regentschapsraad zou overtuigd worden. Op 6 juli 1483 bijvoorbeeld zwoer Brugge, in een grootse ceremonie, trouw aan de jonge Vlaamse graaf (die echter niet was meegereisd).⁴⁹ De stad beloofde de graaf '*goed ende ghetrauwe*' te zijn en hem te verdedigen tegen iedereen die hem

⁴⁵ W. Blockmans, *Handelingen van de Leden en van de staten van Vlaanderen. Regering van Maria van Bourgondië en Filips de Schone (5 januari 1477 – 26 september 1506). Deel II: tot de vrede van Kadzand (1492)*, Brussel, 1973, pp. 279-280.

⁴⁶ ADN: B 2129, nr. 69129.

⁴⁷ Op 12 augustus 1483 stuurde de regentschapsraad een brief naar de heren van Praat, Maldegem, Dudzeele, Lichtervelde, Stade, Diksmuide en Merkem om binnen de twee weken graaf Filips '*eed ende feoteytschip te doene, zulck als zij hem sculdich zijn van doen ter cause van den leenen ende tenementen die zij van hem houdende zijn ter cause van zijnder graeflicheit van Vlaendren*' (ADN: B 2131, nr. 69227).

⁴⁸ RAB: Fonds Nieuwpoort, nr. 13, 5v-6r (met dank aan Jonas Braekevelt voor deze verwijzing). Op de plechtigheden te Brugge, Damme, Sluis en Eeklo waren de voornaamste edelen uit de regentschapsraad aanwezig (SAG: reeks 400, nr. 28, 144v).

⁴⁹ Cauchies, *Philippe le Beau*, p. 10 en Blockmans, *Handelingen van de Leden*, p. 304.

en het land onrecht zouden aandoen.⁵⁰ In augustus 1483 stuurde het Brugse stadsbestuur de Brugse baljuw Karel van Halewyn, watergraaf Lodewijk van Massemen en griffier Adriaan van Tielt naar de ondergeschikte steden in het Brugse kwartier om in elke stad een gelijkaardige plechtigheid te laten plaatsvinden.⁵¹ Kortom, door middel van de eedaflegging van edelen, ambtenaren en schepenen werd het politiek personeel van het graafschap gedwongen zich akkoord te verklaren met het bestuur van de regentschapsraad. Bovendien dienden de ceremonies om ook de aanwezigen te overtuigen van de legitimiteit van de raad.

‘Vlaemscher taelen’

Reeds in 1477 had het Vlaams Privilege geëist dat inwoners van het graafschap in de taal van hun land dienden berecht te worden. Deze eis kaderde in de toenmalige verzuchting naar een doorzichtige rechtspraak, want daaraan was er, aldus de Staten-Generaal, in de voorafgaande jaren een schromelijk gebrek. De privileges van 1477 wensten in de eerste plaats de corruptie en de incompetentie van staatsambtenaren aan te pakken, en bovendien verzekerden ze de volksvertegenwoordiging van inspraak in het beleid. In het Vlaams privilege hadden de Drie Leden reeds hun bezorgdheid geuit over de dominante aanwezigheid van Franssprekende functionarissen in Vlaamse overheidsinstellingen. De klacht doelde toen meer op de persoon van de ambtenaar, die van grove misbruiken tijdens de regering van Karel de Stoute verdacht werd, dan op zijn taalgebruik. De eis naar het gebruik van Nederlands was tevens een symbolische uiting van de gewonnen invloed van de onderdanen op het beleid van de Bourgondische dynastie. Maar, al even symbolisch, de eis om het Nederlands als voertaal van de overheid te hanteren had tijdens de regering van Maria van Bourgondië slechts beperkte navolging gehad. De volkstaal was door de hoofdzakelijk Franstalige ambtenaren van Maria en Maximiliaan vlug vervangen door de taal die ze gewoon was te spreken en te schrijven, al was het maar om praktische overwegingen.

Met de oprichting van de regentschapsraad in 1483 eisten de Drie Leden, meer nog dan in 1477, dat het Nederlands voortaan als voertaal van de over-

⁵⁰ ‘Dat zweeren wij den hertoghe Pelips [sic] onsen ervachteghen grave van Vlaendren goed ende ghetrauwe te zine, zine heerlicheden, rechten ende seignourien tonderhoudene ende helpen onderhoudene, ende hem ende dit zijn goede land van Vlaendren te helpen bescuddene jehens alle die dat zouden willen deeren met live ende met goede, alzo moet ons God helpen ende alle zine heleghen’ (SAB: Cartularium nr. 14, 327r).

⁵¹ Om ‘te ontfanghene den eed ghelijc die van Ghend ende van Brugghe onzen gheduchten ervachtighen heere ende prince grave Phelips ghedaen hadden’ (SAB: Stadsrekening 1482-1483, 78r).

heid werd gebruikt. In juli 1483 verplichtten de Drie Leden de grafelijke instellingen om 'vlaemscher taelen' te gebruiken in de correspondentie en administratie.⁵² Voortaan stelde de regentschapsraad de grafelijke oorkonden en rekeningen in het Nederlands op en ook haar ondergeschikte functionarissen volgden dit voorbeeld. Het Nederlands overspoelde bijgevolg de rekeningen van de baljuws en ontvangers van de Vlaamse graaf in de zomer van 1483.⁵³ Ook de gebruikelijk Franstalige eed aan de graaf die het overheids-personeel diende af te leggen, werd vertaald.⁵⁴ Het gebruik van de volkstaal in de administratie van de overheid diende het bestuur van het graafschap voor de onderdanen doorzichtiger te maken. De regentschapsraad wenste niet door de onderdanen betrappt te worden op een bestuur dat door het gebruik van een 'vreemde taal' verdacht zou klinken. Het gebruik van het Nederlands in de administratie van de overheid had geen zuivering van vreemdelingen als doel, laat staan een etnische bijklank. Het talige aspect van overheidsbestuur was voor de middeleeuwer een uiting naast andere van het vastleggen van een eigen, landelijke identiteit.⁵⁵ De regentschapsraad wenste een soort van gemeenschappelijke identiteit onder haar onderdanen aan te wakkeren, of zelfs te creëren, met als enig doel aanhang te winnen voor haar politieke positie. Het identiteitsbepalende karakter van taalgebruik was enkel een middel om politieke voor- en tegenstanders te overtuigen van de vermeende juistheid van het beleid. Van een taalstrijd 'avant-la-lettre' was dus geen sprake. Zoals het gebruik van zegels en eedafleggingen was taalgebruik in 1483 maar één van de vele middelen om propaganda voor een politieke zaak te voeren.

⁵² Op 3 juli 1483 stuurde Gent een brief naar de Rekenkamer van Rijsel waarin ze liet weten dat de Drie Leden op 30 juni 1483 besloten hadden 'dat van nu voortan alle officien van den lande ende graefscpe van Vlaendren, zowel van justicien als van ontfanghe, huere rekeninghen ende acqyten maken ende overgheven zullen in vlaemscher taelen'. Ook alle correspondentie zal voortaan in het Nederlands verlopen. De stad liet in de brief overigens weten dat ze zelf als eerste op deze regel zou zondigen want de Grote Brief en de rekening van de 'Redeninghe' waren nog vóór de totstandkoming van het besluit van de Drie Leden in het Frans opgesteld, en de Drie Leden waren niet van plan deze documenten te vertalen (ADN: B 17743, map 'Renenghes').

⁵³ Getuige bijvoorbeeld de domeinrekeningen in het Gentse kwartier: het Land van Waas, Wetteren, Dendermonde, Geraardsbergen, Kortrijk, Assenede, de Vier Ambachten, Deinze, Petegem enzovoort (ARA: Fonds Rekenkamers, nrs. 7947, 8132, 8150 etc.), en de baljuwsrekeningen in het Brugse kwartier: Blankenberge, Brugge, Damme, Sluis, Male, Hoeke, Oostende, Oudenburg enzovoort (ARA: Fonds Rekenkamers, nrs. 13665, 13710, 13895 etc.).

⁵⁴ Het personeel van de Rekenkamer bijvoorbeeld legde in juli 1483 haar eed in het Nederlands af (ADN: B 17743, map 'Serment des membres').

⁵⁵ M. Boone, "Doen traitieren elken Vlaminck in Vlaemscher Tale". Talige communicatie tussen machthebbers en hun onderhorigen in het Bourgondische Vlaanderen (1385-1505), in: J. Decaluwe, G. De Schutter, M. Devos & J. Van Keymeulen (eds.), *Taaldeman, man van de taal, schatbewaarder van de taal*, Gent, 2004, pp. 117-118.

Liturgie: de herdenkingsmis in de Sint-Veerlekerk

Liturgie was een ander hulpmiddel om Gentenaars, Vlamingen en anderen te overtuigen van de legitimiteit van de voogdij- en nadien de regentschapsraad. Op 27 maart 1483 vond te Gent namelijk een bijzondere herdenkingsmis plaats. Precies 1 jaar na het overlijden van Maria van Bourgondië herdacht een liturgische dienst de hertogin in de Sint-Veerlekerk te Gent, de grafelijke kerk tussen de Leie en het Veerleplein, bij het Gravensteen. Twee documenten die heden ten dage in het Archives départementales du Nord in Rijsel berusten, informeren ons over de plechtigheid. Het betreft een kwitantie van Jacotin de Furnes, de kapelmeester van Maximiliaan van Habsburg, aartshertog van Oostenrijk, de weduwnaar van Maria van Bourgondië, waarin hij de schulden van Andries Andries voor de organisatie van *'den eersten jaerghetijde ghedaen te Sente Veerlen over mijner gheduchter vrouwe ende prinsesse Marie zaligher ghedachtech'* kwijscheldt. Andries Andries was in het voorjaar van 1483 aangesteld door de Drie Leden om de persoonlijke uitgaven van de graaf te beheren.⁵⁶ Hij was belast met de betaling van de onkosten van de herdenkingsmis van 27 maart 1483, en stelde daarvoor een rekening op. Ook deze rekening bleef bewaard, zij het licht beschadigd (rechtsonder is een stuk van het perkament afgescheurd).⁵⁷ Terwijl de kwitantie enkel vermeldt dat penningmeester Andries Andries zijn schuld bij de kapelmeester afloste, bevat het fragment van de rekening meer details over de onkosten die hij in Gent had gedaan voor de inrichting van de Sint-Veerlekerk ter gelegenheid van de plechtigheid. Deze rekening maakt het dus niet mogelijk het verloop van de herdenkingsmis te reconstrueren, maar wel het decor van de ceremonie als het ware opnieuw op te bouwen.

De rekening licht ons hoofdzakelijk in over het pronkstuk dat vooraan in de kerk te bewonderen was. In het koor, achter het doksaal van de kerk stond een *'representacie van den tombe'* van Maria van Bourgondië opgesteld. De gravin was in de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Brugge begraven, maar het is onduidelijk in welke tombe dat aanvankelijk gebeurd is. Met de constructie van het grafmonument dat nog steeds op de oorspronkelijke begraafplaats in

⁵⁶ Voordien was Andries het administratieve hoofd van de zogenaamde 'Duitse Kamer' van het hof, die het met Maximiliaan naar de Nederlanden meegerisde personeel en troepen onderhield (ADN: B 2121, 75v). Ook na de Vlaamse Opstand bleef de Bruggeling werkzaam in de grafelijke administratie (N. Baete, S. De Decker & M. De Vleeschauwer, 'Het 'Prinsenhof' van Assenede. Archeologisch en historisch onderzoek naar het voormalig kasteel van Assenede', *De Twee Ambachten*, 10 (2002), pp. 38-46). Terwijl Andries Andries belast was met de uitgaven van Filips de Schone, beheerde Jan van der Scaghe de inkomsten van de graaf (L. Campbell & J. Haemers, 'Scaghe (Jan van der)', *Nationaal Biografisch Woordenboek*, XVIII (2007), klm. 786-791).

⁵⁷ ADN: B 2131, nr. 69210 (kwitantie van Jacotin de Furnes) en B 7554 (rekening van Andries Andries). Beide documenten zijn in bijlage uitgegeven.

de O.L.V.-kerk te bewonderen is, is waarschijnlijk pas aangevangen na 1490.⁵⁸ Hoe dan ook, een reproductie van de toenmalige tombe van de hertogin tooide op 27 maart 1483 het koor van de Gentse Sint-Veerlekerk. Boven en rond deze tombe hadden Gentse timmerlieden een 'huusekin, capellewijs' opgericht. In de Franstalige vakliteratuur is een dergelijk 'kapelletje' bekend als een '*chapelle ardente*', die tot de gebruikelijke attributen behoorde in een middeleeuwse begrafenisceremonie van hoogwaardigheidsbekleders.⁵⁹ De 'brandende kapel' is een dakvormig platform dat boven een graftombe wordt geplaatst en steunt op vier of meerdere pijlers. Op het platform waren kaarsen bevestigd, zoals in de Gentse Sint-Veerlekerk. 272 kleine kaarsjes werden er op de houten constructie geplaatst, vier grote op de hoeken. 24 grote '*torchen*' verlichtten tot slot de graftombe. De '*chapelle ardente*' verlichtte vermoedelijk het hele koor van de Sint-Veerlekerk, en de talrijke kaarsen accentueerden logischerwijs de graftombe van Maria van Bourgondië tijdens de plechtigheid. De houten constructie, waaraan zes werklieden twee dagen lang getimmerd hadden, was bovendien behangen met zwart fluwelen laken dat voor de gelegenheid uit het Gentse Prinsenhof was overgebracht. Ook de reconstructie van de graftombe van Maria van Bourgondië en het koor van de kerk waren versierd met lang zwart laken. Zes grote wapenschilden van de overleden hertogin waren verspreid in de kerk opgesteld, vier sierden de kapel, één het hoogaltaar, en één de tombe. Dertig kleine wapenschildjes werden op kaarsen geschilderd en her en der in de kerk opgesteld. Kortom, de hele Sint-Veerlekerk was speciaal heringericht voor het plechtige gebeuren.

Herdenkingsmissen voor overleden vorsten zijn allerminst uitzonderlijk, maar de plechtigheid van 1483 krijgt, gezien de historische context, wel een bijzondere betekenis. Middeleeuwse vorsten, en de Bourgondische hertogen in het bijzonder, onderhielden een soort van geritualiseerde dodencultus die niet alleen de bedoeling had overleden telgen van de dynastie te herdenken, maar evenzeer de continuïteit van het gezag van de dynastie te benadrukken. Het moment van het overlijden van een vorst leidde in de middeleeuwen immers vaak tot opvolgingscrises, zoals in Vlaanderen in 1477 en 1482. Een begrafenis van een vorst diende te beklemtonen dat het regerende lid van de dynastie fysiek overleden was, maar dat bloedverwanten voortaan het politieke gezag uitoefenden dat de vorst in de voorbije jaren belichaamd had.⁶⁰ Daarom stichtten de Bourgondische hertogen zowel voor zichzelf, als voor overleden familieleden '*memoria*' en herdenkingsmissen om respectievelijk zich na de

⁵⁸ V. Vermeersch, *Grafmonumenten te Brugge voor 1578*, Brugge, 1976, dl. II, pp. 370-389.

⁵⁹ M. Gaude-Ferragu, *D'or et de cendres. La mort et les funérailles des princes dans le royaume de France au bas Moyen Age*, Villeneuve d'Ascq, 2005, pp. 199-203.

⁶⁰ E. Kantorowicz, *The king's two bodies. A study in mediaeval political theology*, Princeton, 1957.

dood te laten herdenken of overleden personen te vereren. Bovendien dienden luxueuze graftombes deze herdenkingscultus te accentueren en te veruiterlijken – een dergelijke cultus werd ook onderhouden door edelen, ambtenaren en rijkere stedelingen.⁶¹ De herdenkingsmis die Maria van Bourgondië te beurt viel te Gent in 1483 valt overigens te vergelijken met twee begrafenismissen in de grafelijke Sint-Veerlekerk. Toen Keizer Karel V in 1559 te Spanje overleed, gaf Filips II de opdracht om in de kerk eveneens een ‘*huyzeken capellewys*’ op te richten om een dodenmis te Gent de gebruikelijke luister bij te zetten.⁶² In 1432 stierf in het Gentse Prinsenhof de tweede, pasgeboren zoon en opvolger van hertog Filips de Goede, Josse de Bourgogne. Tijdens zijn begrafenis in de Sint-Veerlekerk was het gebouw op een gelijkaardige wijze ingericht als in 1483.⁶³ Ook de begrafenisplechtigheden van de Bourgondische hertogen Jan zonder Vrees en Filips de Goede handterden eenzelfde symboliek.⁶⁴ De inrichting van de kerk en de funeraire begrafenisymboliek van de Bourgondische dynastie was overigens gebruikelijk in het laatmiddeleeuwse West-Europa. Zwart laken, wapenschilden, kaarsen en een ‘*chapelle ardente*’ waren ook bij andere dynastieën en edelen de

⁶¹ W. Paravicini, ‘Les “investissements” religieux ducs de Bourgogne à Paris’, in: W. Paravicini & B. Schnerb (eds.), *Paris, capitale des ducs de Bourgogne*, Parijs, 2007, pp. 185-218; B. Schnerb, ‘Economie matérielle et économie spirituelle: le témoignage de la comptabilité bourguignonne au temps des ducs de la Maison de Valois’, in: N. Bériou & J. Chiffolleau (eds.), *L’économie des Mendiants (XIVe-XVIe siècles)*, ter perse; J. Dumolyn & K. Moermans, ‘Distinctie en memorie. Symbolische investeringen in de eeuwigheid door laatmiddeleeuwse hoge ambtenaren in het graafschap Vlaanderen’, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 116 (2003), pp. 332-349; J. Chiffolleau, *La comptabilité de l’au-delà: les hommes, la mort et la religion dans la région d’Avignon à la fin du Moyen Age (vers 1320 - vers 1480)*, Rome, 1980; M. Boone, ‘Un grand commis de l’Etat burgundo-habsbourgeois face à la mort: le testament et la sépulture de Pierre Lanchals (Bruges, 1488)’, in: J.-M. Duvosquel, A. Kelders & A. Vanrie (eds.), *Aspects de la vie culturelle dans les Pays-Bas bourguignons et habsbourgeois*, Brussel, 2008, ter perse; M. Vale, ‘A Burgundian funeral ceremony: Olivier de la Marche and the obsequies of Adolf of Cleves, Lord of Ravenstein’, *English Historical Review*, 111 (1996), pp. 920-938; M. Margue (ed.), *Sépulture, mort et représentation du pouvoir au Moyen Age*, Luxemburg, 2006.

⁶² Geciteerd door L. Colinez, ‘Collégiale de Sainte-Pharaïlde à Gand’, *Annales de la Société des Beaux-Arts et de la Littérature de Gand*, IV (1851-2), p. 207.

⁶³ M. Sommé, ‘Le cérémonial de la naissance et de la mort de l’enfant princier à la cour de Bourgogne au XVe siècle’, in: J.-M. Cauchies, *A la cour de Bourgogne. Le duc, son entourage, son train*, (Burgundica, I) Turnhout, 1998, pp. 42-3.

⁶⁴ B. Schnerb, ‘Un service funèbre célébré pour Jean sans Peur à Saint-Vaast d’Arras le 22 octobre 1419’, *Publications du Centre Européen d’Etudes bourguignonnes (XIVe-XVIe siècles)*, 34 (1994), pp. 105-122; E. Lory, ‘Les obsèques de Philippe le Bon’, *Mémoires de la Commission des Antiquités de la Côte d’Or*, 7 (1869), pp. 215-246 en Gaude-Ferragu, *D’or et de cendres*, 195-225.

traditionele onderdelen van het begrafenisritueel.⁶⁵ De inrichting van de kerk ter gelegenheid van de herdenkingsmis van Maria van Bourgondië was dus allerm minst uitzonderlijk. De liturgische ceremonie van 1483 paste in de rituele traditie die maatschappelijke elites in het algemeen en de Bourgondische dynastie in het bijzonder al decennialang onderhielden en nog lang zouden onderhouden.

Wel uitzonderlijk is de opdrachtgever, de plaats, het tijdstip en het doel van de herdenkingsmis. Hoewel aartshertog Maximiliaan van Oostenrijk op het ritueel aanwezig was, organiseerden de Drie Leden de plechtigheid. In het voorjaar van 1483 verbleef de weduwnaar van de overleden gravin kort in Vlaanderen, vooraleer naar het krijgsgewoel in Utrecht te reizen om Vlaanderen twee jaar lang te vermijden. Nadat de vorst eind januari 1483 de toegang tot Brugge was ontzegd, deed hij noodgedwongen Gent aan.⁶⁶ De machthebbers verplichtten hem er in een plechtige ceremonie in de Sint-Janskerk een eeuwigdurende belofte af te leggen de Vrede van Atrecht te zullen onderhouden. Bovendien ontplooiden de Gentenaars enkele dagen later, tijdens het jaarlijkse auweet (een rituele parade van de ambachtsmilities) op halfvasten, voor de ogen van de aartshertog de militaire macht van de stad. Maximiliaan diende in het voorjaar van 1483 lijdzaam toe te kijken hoe Brugge hem de toegang tot de stad ontzegde en hoe de Gentenaars zich meester maakten van de publieke ruimte in de stad, van de politiek in het graafschap en van het regentschap over zijn zoon.⁶⁷ Tot slot woonde Maximiliaan, samen met zijn zoon Filips de Schone, ook de herdenkingsmis van 27 maart bij. Toch hadden de Drie Leden en vermoedelijk ook de leden van de voogdijraad de opdracht gegeven deze mis te organiseren, dat blijkt uit de rekening van penningmeester Andries Andries. Deze ambtenaar, die verantwoordelijk was voor de uitgaven van de hofhouding van de jonge graaf, vermeldt in het document expliciet dat hij de onkosten vergoedde '*ter ordonnance ende beve-*

⁶⁵ M. Gaude-Ferragu, 'La mort du prince: les funérailles de Pierre de Beaujeu, duc de Bourbon (1503)', in: J. Balsamo (ed.), *Les funérailles de la Renaissance*, Genève, 2002, pp. 70-71 en C. Beaune, 'Mourir noblement à la fin du Moyen Age', in: *La mort au Moyen Age*, 1977, pp. 128-130).

⁶⁶ Despars, *Cronycke van den lande*, IV, pp. 231-232 en J. Molinet, *Chroniques*, G. Doutrepoint & O. Jodogne (eds.), Brussel, 1935, dl. I, p. 413.

⁶⁷ Het was niet de laatste keer dat de keizerszoon een auweet zou aanschouwen. Ook in 1488 bleek deze rituele rondgang door gewapende ambachten een uitstekend middel om de politieke dominantie van de tegenstanders van Maximiliaan te veruiterlijken (J. Haemers & E. Lecuppre-Desjardin, 'Conquérir et reconquérir l'espace urbain. Le triomphe de la collectivité sur l'individu dans le cadre de la révolte brugeoise de 1488', in: C. Deligne & C. Billen (eds.), *Voisinages, coexistences, appropriations. Groupes sociaux et territoires urbains du Moyen Age au 16e siècle*, (Studies in European Urban History (1100-1800), X) Turnhout, 2007, pp. 119-142). Gent investeerde tijdens Maximiliaans verblijf in 1483 en de daaropvolgende regering van de eerste regentschapsraad overigens meer financiële middelen dan ooit voordien in het jaarlijkse auweet (Ryckbosch, *Tussen Gavere en Cadzand*, 87).

le van den Drien Leden slands van Vlaendren', die in de naam van Filips de Schone gehandeld hadden.

Opvallend is eveneens dat de liturgische dienst in de Sint-Veerlekerk niet diende om Maria van Bourgondië te begraven, enkel om te herdenken. Toch gebruikten de Drie Leden de gangbare symboliek van een begrafenis voor deze plechtigheid. De rekening van Andries Andries vermeldt dat de plechtigheid volgens hetzelfde scenario verliep als andere begrafenisplechtigheden van de Bourgondisch hertogen. Op 26 maart 1483 ging een mis in intieme kring, met name de vigiliën, de eigenlijke plechtigheid van 27 maart vooraf.⁶⁸ Het lijkt wel alsof de vertegenwoordigers van de Drie Leden en de voogdijraad (dus de toekomstige regentschapsraad) in maart 1483 een eigen begrafenisplechtigheid voor Maria van Bourgondië organiseerden, bijna één jaar na de ceremonie die Maximiliaan met grote luister in Brugge bekostigd had.⁶⁹ De intentie van de Habsburgse aartshertog en de Drie Leden achter hun beider ceremonies, respectievelijk in 1482 en het jaar nadien, was wellicht dezelfde. Door op een pompeuze manier de overleden hertogin te begraven en te herdenken, hoopten beide partijen, als zelfverklaarde regenten, de erfenis van Maria van Bourgondië symbolisch op te eisen. De klemtoon lag in beide plechtigheden op de transfer van de macht.

De keuze van het decor voor de plechtigheid van de Drie Leden in maart 1483 is niet onschuldig. De Gentse kapittelkerk van Sint-Veerle was de vroegere burchtkapel van de Vlaamse graven, en voor de Bourgondische dynastie op het moment van de herdenkingsmis nog steeds de plaats bij uitstek om belangrijke momenten van de dynastie midden in de stad ritueel te vieren.⁷⁰ Zoals hedendaagse opgravingen nogmaals uitwijzen, was deze gewijde plaats de begraafplaats van leden van de Bourgondische dynastie, zoals van de reeds aangehaalde Josse de Bourgogne.⁷¹ De locatie van de herdenkingsmis van de Drie Leden accentueerde dus nogmaals de continuïteit van het grafelijke

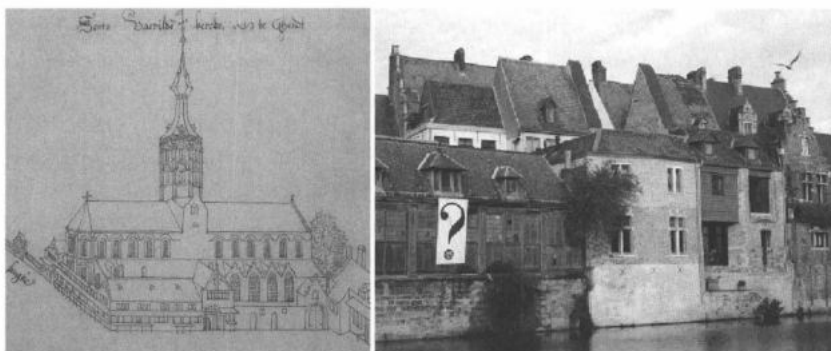
⁶⁸ Gaude-Ferragu, *D'or et de cendres*, pp. 205-208 en document 2 in bijlage.

⁶⁹ Maximiliaan zette grote middelen in om deze plechtigheid te organiseren. Hij gaf zijn juwelenbewaarder de opdracht vaatwerk uit de grafelijke schat van Brugge om te smelten voor de bekostiging van deze dienst. Op 11 april 1482 stortte juwelenbewaarder Wouter van Houtheusden 10.016 lb. par. aan de algemeen ontvanger *'des deniers venant de la fondu de certaines parties de vaisselles que icellui seigneur avoit fait prendre de ses dits joyaulx et icelles fait monnoyer en sa monnoye de Bruges, en deniers payez pour convertir ou fait de l'obsequ de feu madame la duchesse'* (ADN: B 2127, 54r).

⁷⁰ De Sint-Veerlekerk was in de tiende eeuw als grafelijke burcht ingericht. Ze werd tijdens de Calvinistische Republiek vernietigd (Colinez, 'Collégiale Sainte-Pharaïlde', pp. 215-216 en M. Voordeckers-Declercq, 'Het ontstaan van de S. Veerleculat te Gent', *HMGOG*, 17 (1963), pp. 3-28).

⁷¹ Over de opgravingen: M.-A. Bru, P. Steurbaut & G. Vermeiren, 'Sint-Veerleplein 2 en 3 en Vismarkt 7', in: *Archeologisch onderzoek in Gent, 1999-2006*, (Stadsarcheologie, 2de reeks, I) Gent, 2007, pp. 156-166.

gezag. Door zich als het ware de vroegere persoonlijke kapel van de Vlaamse graven toe te eigenen, hoopten de machthebbers van de drie Vlaamse steden, en van Gent in het bijzonder, de uitoefening van het regentschap te rechtvaardigen. Dat de plechtigheid van maart 1483 in een sacrale ruimte plaatsvond, diende de Vlaamse claim kracht bij te zetten. De Drie Leden probeerden dus, net als middeleeuwse vorsten, om door middel van een liturgische plechtigheid in een gewijde ruimte hun machtsaanspraak te 'sacraliseren'.⁷² Opmerkelijk is bovendien dat de herdenkingsmis plaatsvond op Witte Donderdag, want in 1483 viel Pasen op 30 maart. Het tijdstip, de aard en de plaats van het plechtige gebeuren omgaven de machtsaanspraak van de Drie Leden bijgevolg met een waas van religiositeit. De herdenkingsmis van 27 maart 1483 werd in die optiek als het ware een soort van religieuze 'rite de passage' die de overheveling van het regentschap over Filips de Schone aan de Drie Leden van Vlaanderen symboliseerde.

Afbeeldingen 5 en 6: een reconstructietekening van de Gentse Sint-Veerlekerk (gezien van aan het Gravensteen) en de overblijfselen ervan (gezien van aan de Leie).⁷³

Het Veerleplein naast de kerk was een publieke ruimte, met markten en doortocht van mensen. Studies over het gebruik van ruimte in een laatmiddeleeuwse en vroegmoderne context toonden reeds aan dat, bijvoorbeeld tijdens een opstand van een stad tegen de centrale overheid, beide partijen publieke ruimte op een symbolische wijze gebruikten om ideeën en standpunten (hun ideologie) kenbaar te maken aan de tegenpartij en aan anderen (soms letterlijk

⁷² Zie in dat verband A. Boureau, 'How christian was the sacralization of monarchy in Western Europe (twelfth-fifteenth centuries)', in: Deploige & Deneckere (eds.), *Mystifying the monarch*, pp. 25-34.

⁷³ Tekening uit Colinez, 'Collégiale Sainte-Pharaïlde', plaat 1.

omstanders).⁷⁴ In het bijzonder markten en pleinen, zoals het Veerleplein, waren ideale plaatsen voor machthebbers om hun politieke standpunten te propageren. Omdat deze ruimte openbaar was en vele economische, sociale en culturele functies had, symboliseerde ze als het ware de centrumfunctie van een stad en het 'algemeen nut' dat een openbare plaats diende.⁷⁵ Misschien ging een funeraire stoet de herdenkingsmis voor Maria van Bourgondië vooraf, zoals gebruikelijk was bij begrafenisplechtigheden. De Bourgondische hertogen hadden dergelijke stoeten sterk gepolitiseerd in de voorbije decennia om hun politieke autoriteit de nodige luister bij te zetten.⁷⁶ In maart 1483 probeerden de Drie Leden op een kenmerkende wijze de stedelijke bevolking in te lichten over de politieke situatie en te overtuigen van de legitimiteit van de bestuurlijke daad die ze binnenkort zouden stellen, met name de uitoefening van het regentschap in naam van Filips de Schone. De Drie Leden hadden daarenboven, zoals gebruikelijk bij begrafenis- en herdenkingsmissen, armen gekleed met zwart laken om de plechtigheid bij te wonen.⁷⁷ Zij dienden te bidden voor het zielenheil van de overledene, maar tevens betrok deze geste de bredere bevolkingslagen bij het gebeuren. Kortom, de liturgische plechtigheid van de Drie Leden voor Maria van Bourgondië te Gent gebruikte de herdenking van de overleden hertogin om, eens te meer, een politieke zaak te propageren. De Drie Leden van Vlaanderen waren van plan het regentschap over haar vierjarige zoon uit te oefenen, en erna Maximiliaan als usurpator van de grafelijke macht te beschouwen.

⁷⁴ P. Arnade, *Realms of rituals. Burgundian ceremony and civic life in medieval Ghent*, Londen, 1996; M. Boone, 'Urban space and political conflict in late medieval Flanders', *The journal of interdisciplinary history*, 32 (2002), pp. 621-640; E. Lecuppre-Desjardin, *La ville des cérémonies. Essai sur la communication symbolique dans les anciens Pays-Bas bourguignons*, (Studies in European Urban History (1100-1800), IV) Turnhout, 2004 en A. Brown, 'Ritual and state-building: ceremonies in medieval Bruges', in: J. Van Leeuwen (ed.), *Symbolic communication in late medieval towns*, Leuven, 2006, pp. 1-28.

⁷⁵ E. Lecuppre-Desjardin, 'Multipolarité et multifonctionnalité des places publiques dans les villes des anciens Pays-Bas bourguignons: évolution d'une géographie identitaire (XIVe-XVIe siècles)', in: L. Baudoux-Rousseau, Y. Carbonnier & P. Bragard (eds.), *La place publique urbaine du Moyen Âge à nos jours*, Arras, 2007, pp. 45-52 en M. Boone & H. Porfyriou, 'Markets, squares, streets: urban space, a tool for cultural exchange', in D. Calabi & S. Christensen (eds.), *Cultural exchange in early modern Europe. II. Cities and cultural exchange in Europe, 1400-1700*, Cambridge, 2007, pp. 227-253.

⁷⁶ Zie de in de vorige noten geciteerde literatuur en Gaude-Ferragu, *D'or et de cendres*, 2229-239 in verband met de politisering van de Bourgondische begrafeningen.

⁷⁷ Omdat het document onvolledig is, is het aantal armen dat een kledingstuk ontving, onmogelijk te bepalen. Ook bij de begrafenis van Josse de Bourgogne werden armen toegelaten (Sommé, 'Le cérémonial de la naissance', p. 44).

Besluit

Propaganda en het symbolische gebruik van de publieke ruimte hadden in de onderzochte casus als doel een gecontesteerd gezag te behouden, een beleid te rechtvaardigen, en een alternatieve ideologie uit te schakelen. Door middel van propaganda en ideologisch geladen symboliek probeerden de Gentse gezagsdragers aan te tonen dat hun politieke wensen het algemeen belang van de stedelijke gemeenschap dienden. Een corporatistische geïnspireerde staatsvorm hoopte zich in 1483 door de aanwending van sprekende symbolen (zoals zegels, eden, taal, liturgie en andere) het gezag van een autocratische en gecentraliseerde bestuursvorm te ondergraven. De politieke boodschap van de Gentse machthebbers luidde dat een regentschapsraad met een permanente vertegenwoordiging van de stedelijke gemeenschap een betrouwbaarder beleid garandeerde dan dat van een autocratisch regent. De Drie Leden van Vlaanderen voerden met Maximiliaan van Oostenrijk een politieke strijd om de autoriteit en het symbolische gezag van de Vlaamse graaf en de geloofwaardigheid van het politieke bestel dat ze hadden uitgebouwd. De Drie Leden, en Gent in het bijzonder, probeerden een concurrerend ideeënkader te verbannen en de sporen ervan uit te wissen door de publieke ruimte met traditionele rituelen in te palmen. In die context is het belang van ceremonies en publieke plechtigheden moeilijk te onderschatten. Door middel van een veelzeggende symboliek poogden de Drie Leden een ideologische hegemonie na te streven in het territorium dat ze bestuurden.

Uiteraard zijn er nog andere middelen en methodes om mensen te overtuigen van politieke standpunten, maar deze maakten niet het onderwerp uit van dit artikel. Een historicus mag immers nooit de politieke realiteit van de kern van de zaak uit het oog verliezen, en denken dat enkel rituelen mensen kunnen overtuigen van een politieke zaak. Het politieke en juridische debat over het regentschap over Filips de Schone werd vanzelfsprekend ook met inhoudelijke argumenten gevoerd. Sommige groepen in de stedelijke samenleving doorpriken ongetwijfeld de rituele strategieën van de gezagsdragers, en lieten zich enkel overtuigen door een juridische bewijsvoering. Groepen die niet bij het politieke besluitvormingsproces betrokken waren, lieten zich misschien makkelijker door het overweldigende karakter van rituelen en ceremonies overhalen. Sommigen bleven overtuigd van de juistheid van eigen politieke ideeën, anderen lieten zich leiden door economische of sociale overwegingen. De dwang die uitging van het lidmaatschap van maatschappelijke organisaties of de participatie aan sociale netwerken, vormde dan weer voor nog anderen de leidraad in politieke keuzes. Rituelen, symboliek, en ideologische debatten hadden het vermoedelijk heel moeilijk om sociale verbanden tussen mensen en economische structuren in de stad door te knippen. In hoeverre politieke propaganda succes heeft, is in het kader van dit onderzoek niet te bepalen. Het onderzoek naar de daadwerkelijke overtuigingskracht van ideologie, propaganda en het ritueel gebruik van ruimte is eigenlijk nog maar begonnen.

**Bijlage: bewijsstukken bij de onkostenvergoeding voor de herdenkings-
mis van Maria van Bourgondië in de Gentse Sint-Veerlekerk
(27 maart 1483).**

1. Kwantantie van Jacotin de Furnes (16 juni 1483).

Origineel: perkament (H. 110, L. 210), dorsale notitie 'Furnes'
(15de eeuw).

ADN: B 2131, nr. 69210.

Ik, Jacotin de Furnes, fourrier van der capelle mijns gheduchs heeren shertoghen van Oistenrijck, van Bourgogne, etc., kenne ontfæen hebbende van Andries Andries⁷⁸, raed ende meester van den penninghen mijns gheduchs heeren shertoghen Philips, grave van Vlaendren, etc., ende bij hem ghecommitteert ter betalinghe van zijnen extraordinarisschen costen, de somme van zesse ponden van viertich grooten vlaemischer munten, die hij mij ten bevele van den Drien Leden slands van Vlaendren uuter name van mijnen voorseiden gheduchten heere ghegheven heeft in ghereeden penninghen. Ende dat voor mijn recht, arbeit ende moyte die ic ghehadt hebbe ter causen van den eersten jaerghetijde ghedaen te Sente Veerlen over mijner gheduchter vrouwe ende prinsesse Marie zaligher ghedachtech. Van welker somme van .vi. lb. munte voorseit, ic my haude over vernoucht ende wel betaelt ende scelde daerof quyte mijner voorseide gheduchten heere, den voorseide Andries Andries ende allen andren. In orconden des hantteeckens van meester Jacques Heyme⁷⁹, secretaris mijns voorseits gheduchs heeren, hieronder ghescreven te mijnder bede ende versoucke den XVI^{en} dach van wedemaent int jaer duust vierhondert drie ende tachtentich. (getekend:) Heyme.

⁷⁸ Zie de biografische informatie in voetnoot 56.

⁷⁹ Jacob Heyman was grafelijk secretaris van Karel de Stoute en Maria van Bourgondië (A. Paravicini & W. Paravicini, 'L'arsenal intellectuel d'un homme de pouvoir. Les livres de Guillaume Hugonet, chancelier de Bourgogne', in: D. Boutet & J. Verger (eds.), *Penser le pouvoir au Moyen Age (VIIIe-XVe siècle). Etudes d'histoire et de littérature offertes à Françoise Autrand*, Parijs, 2000, p. 148; ADN: B 3521, nr. 124555 en RAG: Fonds Raad van Vlaanderen, nr. 34323). Tijdens de regering van de (eerste) regentschapsraad (juni 1483 - juni 1485) maakte hij, samen met Jan de Beere, de akten van graaf Filips op (SAB: Politieke Oorkonden, nr. 1195 en Stadsrekening 1483-1484, 173v). Hij ontving hiervoor een loon van 240 lb. par. uit de '*recette générale de Flandre*' (ADN: B 33, 94v). Jacob Heyman was toen tevens '*controleur van der Audiençie*' van de graaf (RAB: Fonds Brugse Vrije, Registers, nr. 221, 121v).

JELLE HAEMERS

2. *Rekening van Andries Andries (8 april 1483).*

Origineel: papier (H. 630, L. 425), dorsale notitie '8 avril 1483'
(19de eeuw).

ADN: B 7554.

Partien betaelt bij Andries Andries, raed, meester van den penninghen mijns gheduchs heeren Philips van Oistrijcke, hertoghe [...], [ghecommitteert up zijnen] extraordinarissche costen ter ordonnancie ende bevele van den Drien Leden slands van Vlaendren, uuter name van mijnen voorseiden [...] mijns voorseits gheduchs heeren, ende dat voor deerste jaerghetijde ghedaen in Sente Verhelde kerke te Ghend den XXVI^{en} ende XXVII^{en} [...] van Bourgoingnen etc., die God ontfaerme, den persoonen ende also hiernaer volght:

[1] Eerst, Gheerard van den Plassche, temmerman woonende binnen der stede van Ghend, om hout af te temmerene ende te maken een huusekin, capellewijs, om te stellene in den coer boven der representacie van den tombe. Te wetene twintich sperren te eenentwintich penninghen tstück, maken XXXV s. van twee grooten vlaemscher munten den scellinc.

Item, viere lamboerden te twee scellinghen munte voorseit tstück, maken VIII s. Item, om solderplancken, XVII s.

Item, om naghelen, VI s.

Item, om hondert ende vijftich houten slotelkins, omme de wassen keerssen up te stellene rondomme de voorseide capelle, omme den toer ende eldere daert nood was, XIII s.

Item, den voornoemden Gheerard, Jacop van den Plassche, Lievin de Keersmakere, Gillis de Keersmakere, Jan de Brauwere, ende Lievin van der Vorst, temmerlieden, die up Onser Vrouwen avondt ende dach wrochten met alder neersticheit ende stelden te passe de voorseide capelle ende maecten al tghuent dat needsakelic was van hebbene ten dienste van den voorseiden jaerghetijde daeromme hier voor huerlieder salaris ende dachhueren, elck van twee daghen te vijf scellinghen munte voorseit sdaechs, maken tsamen LV s. Beloepen tsamen de voorseide partijen van hout ende stoffe om de voorseide capelle ende andersins metten fachoene ende dachhueren van den temmerlieden ghelevert ende verleit bij den voornoemden Gheerard ter somme van

6 lb. 15 s.

[2] Item, Augustin de Brune, schildere woenende binnen der voorseide stede van Ghend, om te hebbene ghemaect ende ghelevert zes groote blasoenen ghestoffeert metter wapene van wijlen mijnder voorseider gheduchter vrouwe, om te stellene, te wetene, viere an de voorseide capelle, een up den hooghen outaer, ende een an de voorseide representacie van den tombe, ende dertich cleene an de vier ende twintich torchen, an de vier groote keerssen ende an de

ZEGELS, EDEN, TAAL EN LITURGIE

twee keerssen up den hooghen autær. Ende om thebbene zwart gheschildert de voorseide capelle. Bij coopmenscepen met den voorseiden Augustin ghemaect, de somme van

9 lb.

[3] Item, Joos van Ghend, wassenkeersmakere, om tweehondert twee ende tseventich cleyne wassen keerssen die ghestelt waren rondomme de voorseide capelle, weghende tsamen neghentich pond.

Item, viere keerssen up den autær, weghende acht pond.

Item, eene keersse om te hofferene, weghende een pond.

Item, om andere cleyne keerssen, ooc om te offerene, weghende twee pond.

Item, viere grooten keerssen, die ghestelt waren an de vier houcken an den voorseiden capelle, weghende acht ende veertich pond.

Maken de voorseiden partien tsamen hondert neghen ende veertich pond, die ten prijse van drie scellinghen, neghen penninghen munte voorseit tpond.

Beloeven ter somme van XXVII lb. XVIII s. IX d.

Item, viere ende twintich grooten torchen die ghehouden waren rondomme de voorseide representacie van der tombe, weghende tsamen hondert zesse ende vijftich pond, ten prijse van drie scellinghen munte voorseit elc pond, maken XXIII lb. VIII s.

Beloeven tsamen alle de voornoemde partien van wasse ter somme van

51 lb. 6 s. 9 d.

[4] Item, Pieter van Warengien, tappissier van mijnen gheduchte heere van Oistrijcke, etc., om de hueringhe van twaelef sticken zwarte lakene lanc wesende elc stuck twintich ellen die hij ghelevert heeft ende daermede behanghen de coer van den voorseiden kerke, te wetene de acht sticken te twalef scellinghen ende de viere te zestien scellinghen munte voorseit tstick, maken VIII lb.

Item, om de hueringhe van dertich ellen fluweels te drie scellinghen munte voorseit delle, daermede ghevoordt was de pelle die gheleit was up de voorseide representacie van den tombe, ende de voornoemde capelle behanghen, IIII lb. X s.

Item, om tfachoer van den boordeersele van der voorseide pelle, XX s.

Item, voor den salaris van zes ghesellen die de voorseide lakenen vergaderden ende droughen van der stede int hof, nayden ende te pointe stelden, tsamen XXXVI s.

Item, voor den salaris van twee ghesellen die hem de voorseide lakenen hilpen hanghen in de voorseide kerke, IIII s.

Item, omdat hij de voorseiden lakenen hadde doen wachten ende waken in de kerke, III s.

Item, omdat hij de voorseiden lakenen hadde doen voeren van den cooplidenhuuse int hof ende van daer in de kerke, VI s.

Item, om vijfhondert clauwieren, daer de voorseiden lakenen an ghehanghen waren, te acht scellinghen thondert, maken XL s.

Ende voor den salaris van eenen gheselle die de voorseide pelle haelde ende

wederdrouch daer die ontleendt was, III s.

Beloepen tsamen de partijen voorseit, ghelevert bij den voornoemde Pietre, ter somme van

[18 lb. 2 s.]

[5] Item, Gheerard, saisyndere mijns voorseits gheduchs heeren van Oistricke, omdat hy ghelevert hadde twalef ellen ende eene halve [...], zwart lakene daerof dat ghemaect was een langhe [...] ende eenen raucaproen, te acht ende veertich scellinghen [...], maken XXX lb.

Item, om te hebbene ghecleedt viere ende [...] arem lieden, elck met viere ellen zwart lakene om [...], ende caproen te tien scellinghen munte voorseit delle, [...].

[45 lb. 7 s. ?⁸⁰]

Ic, Jan van Blois⁸¹, ruddere, raed ende hoofmeestre mijns gheduchs heeren Philips van Oistrijcke, hertoghe van Bourgoingnen, van Brabant [...], van den penninghen mijns voorseiden gheduchs heeren ende bij hem ghecommitteert ter betalinghe van zijnen extraordinare [...] mijns voorseiden gheduchten heere, in mijne presencie ende jeghewoordicheit, heeft betaelt den persoonen, de partijen hierboven [...], dertich ponden, thien scellinghen, neghen penninghen van veertich grooten vlaemscher munten tpond, van welker somme [...] verkent hebben te vullen, vernoucht ende duechdelic betaelt zijnde, daerof quijscedinghe doende mijnen [...], hieronder ghestelt, den VIII^{en} dach van april int jaer duust vierhondert drie ende tachtich [...].

⁸⁰ Mogelijk bedraagt de totaalsom van de rekening 130 lb. 10 s. 9 d. van 40 groten per pond, hoewel dit bedrag niet zeker is (de 'hondert' stond in dat geval op een afgescheurd stuk van het document geschreven). Als dit bedrag klopt, dan bedraagt de betaling aan Geraard 45 lb. 7 s. (de overige kosten belopen immers 85 lb. 3 s. 9 d.). Hij besteedde 30 lb. aan twaalf en een half zwart laken (dat 48 s. per laken kostte). Mogelijk 15 lb. 7 s. werden besteed aan de klederen van de armen.

⁸¹ Ridder Jean de Blois was hofmeester van Filips de Schone. Vermoedelijk hadden de Drie Leden in het voorjaar van 1483 een hofordonnantie voor Filips de Schone opgemaakt, zoals gebruikelijk was bij het aantreden van een nieuwe graaf (zie W. Paravicini, "Ordonnances de l'Hôtel" und 'Escroes des Gaiges'. Wege zu einer prosopographischen Erforschung des burgundischen Staats im fünfzehnten Jahrhundert', in: N. Bulst & J.-P. Genet (eds.), *Medieval lives and the historian. Studies in medieval prosopography*, Kalamazoo, 1986, pp. 243-266). Jacob de Gouy, heer van Auby, werd toen eerste hofmeester van Filips de Schone (ARA: Fonds Rekenkamers, Acquits de Lille, nr. 51, akte van 8 augustus 1483 en ADN: B 17743, map 'Chambres des comptes, serment des membres'). Na zijn dood in oktober 1483 werd hij vervangen door Daneel van Herzele (ADN: B 3447, nr. 120042, 1v). Jean de Blois was heer van Trélong. Hij verbleef reeds aan het hof van Filips de Goede en werd door Maximiliaan van Oostenrijk in diens hofhouding opgenomen in november 1477 (H. Cools, *Mannen met macht. Edellieden en de moderne staat in de Bourgondisch-Habsburgse landen (1475-1530)*, Zutphen, 2001, p. 160). In juni 1481 had het vorstenpaar hem aangesteld tot baljuw van de Gentse Oudburg (ARA: Fonds Rekenkamers, nr. 14160).

**DE GENTSE SINT-LUCASGILDE:
KUNSTENAARS IN DE PERIODE 1574-1773
Een prosopografische benadering¹**

Tim De Doncker

Een van de aspecten in de vroegmoderne maatschappij die herhaaldelijk op interesse van historici kon rekenen zijn de beeldende kunsten. Dit is eveneens het geval voor de stad Gent in de vroegmoderne periode. Al te vaak blijkt echter dat de kunstenaars zelf, zeker indien het geen sleutelfiguren à la Rubens betroffen, buiten het onderzoeksperspectief blijven. Dit artikel stelt zich de vraag naar wat de socio-economische positie van de Gentse kunstenaar was gedurende de periode 1574-1773.²

In navolging van Peter Burke³ worden hier de kunstenaars als collectiviteit bestudeerd. Dit verklaart de prosopografische basis van het gevoerde onderzoek. Een prosopografie is immers niets anders dan een collectieve biografie van een groep mensen die een gemeenschappelijk kenmerk hebben, in dit geval het lidmaatschap van de Gentse Sint-Lucasgilde. De historicus Daniël Jeen Roorda, een van de voortrekkers van prosopografisch onderzoek in Nederland, preeft deze onderzoeksmethode expliciet aan voor het onderzoek naar kunstenaars.⁴

Gedurende de bestudeerde periode waren de drie grootste steden in de Zuidelijke Nederlanden Antwerpen, Brussel en Gent.⁵ In vergelijking met beide andere steden speelde de Arteveldestad echter geen prominente rol op het vlak van de kunstindustrie. Brussel huisvestte een weelderig hof, waar,

---

¹ Dankbaarheid ben ik verschuldigd aan Anne-Laure van Bruaene voor de nuttige tips en suggesties.

² Deze bijdrage kwam tot stand naar aanleiding van mijn licentiaatverhandeling T. DE DONCKER, *Gentse kunstenaars, eenheid en diversiteit. Sociaal-economische studie op basis van een prosopografisch onderzoek*, Licentiaatverhandeling, Universiteit Gent (Gent, 2007), 3 dln. Deel twee en drie van deze scriptie bevatten informatie over de vermelde kunstenaars, samen met de gebruikte bronnen en literatuur.

³ P. BURKE, *The Italian Renaissance. Culture and society in Italy* (Cambridge, 1986).

⁴ D.J. ROORDA, "Prosopografie, een onmogelijke mogelijkheid?", *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 94 (1979), pp. 212-225.

⁵ F. VERLEYSSEN, *Het hemelse festijn. Religieuze cultuur, sociabiliteit en sociale relaties in de corporatieve wereld van Antwerpen, Brussel en Gent (ca. 1585 - ca. 1795)*, Doctoraatproefschrift, Vrije Universiteit Brussel (Brussel, 2005), p. 8.

ondanks de oorlogsprikelen, regelmatig financiële ruimte was voor het aanschaffen van kunst.⁶ Antwerpen was zonder meer hét kunstcentrum der Nederlanden. De verhalen over de Gouden Eeuw zijn genoegzaam bekend. Hand in hand met de toenemende welvaart kende de Scheldestad een ongekende culturele bloei. Deze gunstige periode werd, zeker op kunstgebied, niet abrupt afgebroken door de Val van Antwerpen in 1585. Namen van schilders als Peter Paul Rubens, Antoon van Dyck en Theodoor Rombouts of de beeldhouwer Artus Quellinus illustreren vermoedelijk nog het best de culturele rijkdom van Antwerpen gedurende de 17de eeuw en verder. Voor diegenen die de kunstontwikkelingen volgden was Antwerpen *the place to be*. Daarentegen bleek Gent tijdens de 17de en 18de eeuw "slechts" een provinciestad met een regionale uitstraling.⁷

Toch dient men echter Gent op artistiek vlak geen marginale rol toe te schrijven. Onze onderzoekspopulatie bestaat immers uit de maar liefst 988 verschillende individuen die terug te vinden zijn op de bestuurs- en ledenlijsten van de Gentse Sint-Lucasgilde in de 200 jaar durende tijdspanne van 1574 tot en met 1773. Deze data zijn trouwens niet willekeurig gekozen. Een gelijkwaardige studie werd reeds ondernomen voor het laatmiddeleeuwse Gent (1400-1500) door Els Cornelis.⁸ Logischerwijs zou het gevoerde onderzoek dienen aan te sluiten bij dit van Cornelis. Pragmatische redenen verhinderden dit echter. Het leden- en inschrijvingsregister van de Sint-Lucasgilde, bewaard in het Gentse stadsarchief (SAG), overloopt vanaf het jaar 1339 tot en met het jaar 1713 de bestuursleden van de Gilde, samen met de nieuw ingeschreven vrijmeesters. Er dook echter een probleem op. Victor Van der Haeghen stelde vast dat de eerste folio's van het register het product waren van een handige falsaris uit de eerste helft van de 19de eeuw. Bij de externe kritiek wees Van der Haeghen op de vernuftige middeltjes die door de falsaris werden aangewend: de oorspronkelijke paginering werd verwijderd met een zuuroplossing, enkele beschreven bladen werden wit gemaakt, er werd 17de- of 18de-eeuws papier toegevoegd en ook de rug van het boek werd vernieuwd. Naast een groot aantal grammaticale en taalkundige fouten merkte Van der Haeghen ook de weinig accurate imitatie van het 16de-eeuwse schrift op.⁹ Er werd dan ook geopteerd om het onderzoek te starten in het jaar 1574, het eerste jaar waarvoor de lijst als authentiek te beschouwen is. De motivering voor het eindjaar 1773 is minder pragmatisch. Maria Theresia besloot op 13 november 1773 bij decreet dat de schilder-, beeldhouw-, graveerkunst en architectuur onafhanke-

⁶ J. DUVERGER, *Kunstgeschiedenis der Nederlanden: Deel III: van het einde van de zestiende eeuw tot onze tijd in Zuid-Nederland (Utrecht-Antwerpen, 1956)*, p. 10.

⁷ DUVERGER, *Kunstgeschiedenis der Nederlanden*, p. 9.

⁸ E. CORNELIS, *De kunstenaar in het Laat-Middeleeuws Gent*, Licentiaatverhandeling, Universiteit Gent (Gent, 1984), 2 dln.

⁹ CORNELIS, *De kunstenaar*, I, pp. 4-5.

lijk dienden te worden van eender welke vereniging. Voortaan kon iedereen vrij deze kunsten beoefenen en zijn werken verkopen zonder zich eerst in te schrijven in een ambacht, een gilde of eender welk gezelschap.¹⁰

Inhoudelijk zal dit artikel vervolgen met een algemene schets van de Sint-Lucasgilde en zijn leden, met andere woorden de onderzoekspopulatie. Nadien zal aan de hand van de verschillende sociaaljuridische niveaus binnen het ambacht (leerling, knecht, meester, bestuurslid) de sociaal-economische positie van de kunstenaar in kaart gebracht worden.

1. De Gentse Sint-Lucasgilde

1.1. Geschiedenis

De gilden van de Heilige Lucas, beter gekend onder de benaming Sint-Lucasgilden dateerden uit de middeleeuwen. De naam van de gilde was afkomstig van Lucas de Evangelist, die leefde in Antiochië in de eerste eeuw n.C. en arbeid verrichtte als arts en schilder. De legende gaat dat hij het eerste portret van Maria schilderde.¹¹ Voor de stad Gent is het exacte tijdstip van de definitieve vorming van het ambacht niet te bepalen. De eerste vermelding van de nering der schilders dateert uit het jaar 1356, maar voordien kwamen al namen van schilders, beeldhouwers en glazeniers voor in de schepenregisters en de stadsrekeningen.¹²

De gebeurtenissen in de 16de eeuw hadden een belangrijke impact op de geschiedenis van het ambacht. De *Concessio Carolina* uit 1540 reorganiseerde in grote mate het stedelijke leven en legde voor bijna drie eeuwen de politieke, economische en sociale structuren van de Gentse samenleving vast. Concreet hield dit onder meer het einde van de formele politieke macht van de ambachten in.¹³ Bovendien werd bepaald dat elke Gentse burger kon intreden in een gilde, na het maken van een proefstuk en na het betalen van 10 gou-

---

¹⁰ STADSARCHIEF GENT (verder SAG), Reeks 183-3, Reglementen, 1657-1775.

¹¹ M. NORTH, *Art and commerce in the Dutch Golden Age* (New Haven, 1997), p. 68. Het thema "De H. Lucas schildert de Maagd" komt veelvuldig voor in de schilderkunst. Bekende voorbeelden zijn van de hand van Jan Gossaert (Praag, Narodni Galerie; Wenen, Kunsthistorisches Museum) en Maarten van Heemskerck (Haarlem, Frans Halsmuseum).

¹² V. VAN DER HAEGHEN, *Mémoire sur les documents faux relatifs aux anciens peintres, sculpteurs et graveurs flamands* (Brussel, 1899), p. 34; SAG, Nota's van Werkeke 1169, Nering der schilders; CORNELIS, *De kunstenaar*, I, p. 13.

¹³ J. DAMBRUYNE, "De Gentse bouwvakambachten in sociaal-economisch perspectief (1540-1795)", in C. LIS, H. SOLY (eds.), *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen, 1500-1800* (Brussel, 1994), p. 52.

den carolusmunten "pour toutes choses". Meer concreet werden de kunstenaars (schilders, beeldhouwers, glazenmakers en goudslagers) gevoegd bij de meerseniers, en de riem- en hoedenmakers. Later sloten ook de wasgieters en borduurders aan.¹⁴

De tijdspanne tussen de uitvaardiging van deze nieuwe statuten en het jaar 1574 werd gekenmerkt door een sluimerende activiteit. Bij gebrek aan resideerende kunstenaars werd de bedrijvigheid van het ambacht nauwelijks hernomen. Deze periode van neergang werd meerdere malen onderbroken door een wederopleving, zonder dat het ambacht weer op regelmatige basis functioneerde.¹⁵ Gedurende deze periode stichtte Lucas d'Heere (° 1534 - † 1584) te Gent een schildersschool waarin onder meer Carel van Mander, de Bruggeling Marcus II Gheeraerds en Joos en Willem Borluut hun opleiding kregen.¹⁶

Op kerstmis 1574, gedurende een periode van recessie, slaagde men erin de gilde weer op de been te brengen.¹⁷ Het is dan ook niet toevallig dat de eerste niet betwistbare gegevens uit het Schildersboek dateren uit het jaar 1574. Deze nieuwe start valt niet enkel af te leiden uit het inschrijvingsregister. Dadelijk deed men verwoede pogingen de misbruiken uit de voorgaande jaren uit te roeien. Het ambacht richtte zich uitdrukkelijk tegen de verkoop van werken van vreemde origine buiten de periodes van de vrije jaarmarkten. De kunstenaars haalden hun slag thuis. In 1575 bevestigde een schepensordonnantie het verbod van dergelijke verkopen op het stadsterrein. Bovendien werden ook de personen die opdrachten uitvoerden zonder eerst de vrijheid van het ambacht te verwerven *persona non grata*.¹⁸

De goede bedoelingen en de nieuwe start ten spijt, zorgde de terugkeer van de religieuze troebelen voor een versnippering van het ambacht. Tijdens de beginperiode van de Calvinistische Republiek te Gent (1577-1584) verwaterde het ambacht. Vanaf de jaren 1582-1583 begon de Sint-Lucasilde terug op een meer regelmatige basis te functioneren. Bovendien slaagde men erin enkele, door de Carolijnse Concessie van 1540, verloren voorrechten terug te

¹⁴ V. VAN DER HAEGHEN, *La corporation des peintres et des sculpteurs de Gand. Matricule, comptes et documents (16e - 18e siècles)* (Gent, 1905-1906), p. 118; E. DE BUSSCHER, *Recherches sur les peintres et sculpteurs à Gand, aux XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles* (Gent, 1866), p. 113; SAG, *Nota's van Werveke*, 1169.

¹⁵ DE BUSSCHER, *Recherches sur les peintres*, p. 113.

¹⁶ E. BAES, *La peinture flamande et son enseignement sous le régime des confréries de St-Luc* (Brussel, 1882), p. 139; J.P. DE BRUYN, "Schilderkunst van de 15de tot de 17de eeuw", in *Catalogus. Gent, duizend jaar kunst en cultuur. Catalogus van het Museum voor Schone Kunsten te Gent, 19 april-29 juni 1975*, I, p. 138; M. RUDELSHEIM, "Lucas d'Heere", *Oud Holland*, 21 (1903, 2), p. 2.

¹⁷ DE BUSSCHER, *Recherches sur les peintres*, p. 113; J. DAMBRUYNE, *Mensen en centen. Het 16de-eeuwse Gent in demografisch en economisch perspectief* (Gent, 2001), p. 348.

¹⁸ DE BUSSCHER, *Recherches sur les peintres*, p. 113-114; SAG, *Reeks 183-1*, fol. 19, 20v, 21, 21v.

winnen.¹⁹

De verzoening van de calvinistische stad met Farnese betekende voor de vereniging van de kunstenaars wederom een nieuwe start. De eerste jaren waren er van vallen en opstaan. Uit de periode 1585-1594, de eerste 10 jaar na de onregelmatigheden, bevat het inschrijvingsregister van de kunstenaarsgilde enkel de jaren 1587, 1590 en 1591. Vanaf het jaar 1595 lijkt het ambacht weer te functioneren op regelmatige basis.²⁰ Deze periode waarin de gilde een belangrijke rol speelde, liep tot diep in de 18de eeuw, meer bepaald tot het jaar 1773.²¹

1.2. Populatie

Het samenstellen van de populatie van de Sint-Lucasgilde verliep niet zonder slag of stoot. Een zorgvuldig, overzichtelijk bijgehouden register van het ledenbestand voor de volledige onderzoeksperiode is niet voor handen. Ondanks deze beperking was het toch mogelijk op basis van verschillende bronnen de kunstenaars die verbonden waren met de nering te traceren.

Een eerste belangrijk hulpmiddel was het Schildersboek.²² Het betreft een overzicht van de nieuw ingeschreven leden en het bestuur gedurende de periode 1339-1713. De gegevens voor de periode 1574-1713 zijn niet het resultaat van een vervalser en werden dus opgenomen in dit onderzoek. De extracten van de schildersboeken werden eveneens ter hand genomen.²³ Bij de uitgaven in de corporatieve rekening van 1714-1716 staat onder meer: "...betaelt voor eenen nieuwen boec ten dienste van de neirijnghe omme daer op t'annoteren soo de nieuwe meesters als anderssints...".²⁴ Dit tweede boek is echter niet bewaard, in tegenstelling tot afschriften hiervan. Dit zijn de extracten. Naast informatie uit de periode vóór het jaar 1714 die reeds te vinden is in het Schildersboek, bevat deze bron de namen van de nieuw ingeschreven leden en de leiding van de nering voor de jaren 1714 tot en met 1735. Tot slot werden de grosso modo laatste 40 jaren van het ledenbestand van de Sint-Lucasgilde samengesteld via het aanwenden van de corporatieve rekeningen.²⁵ Net zoals allerhande hedendaagse organisaties en verenigen, hield de Sint-Lucasgilde een boekhouding bij. Een Gentse schepenordonnantie, gedateerd 6 april 1542, bepaalde immers duidelijk dat de aftredende oversten en

¹⁹ DE BUSSCHER, Recherches sur les peintres, p. 114.

²⁰ De door Van der Haeghen uitgevoerde transcriptie vermeldt ook de gegevens van 1593 (VAN DER HAEGHEN, La corporation des peintres, p. 22). De eigen uitgevoerde transcriptie van het Schildersboek geeft echter de voorkeur het jaartal op folio 49 te lezen als 1595.

²¹ SAG, Reeks 183-3.

²² SAG, Reeks 183-1.

²³ SAG, Reeks 183-2, Extracten uit de schildersboeken (1602-1737).

²⁴ SAG, Reeks 183-5, 1714-1716.

²⁵ SAG, Reeks 183-5.

gezworenen rekenschap dienden af te leggen van hun mandaat, in aanwezigheid van de schepenen en de nieuwe bestuursleden. Een nieuw intern reglement van de kunstenaarsnering uit 1657 stipuleerde bovendien dat het aftredend bestuur 8 dagen na het verstrijken van hun mandaat de rekeningen dienden binnen te brengen.²⁶ Het bestuur van de gilde is terug te vinden in de aanhef van de rekening, die steeds uit dezelfde formele structuur bestaat. Enkel de namen van de bestuursleden en de jaartallen waarop de rekening betrekking heeft, wijzigen in deze beginformulering. In deze rekeningen werden, naast de verschillende uitgavenposten, ook de inkomsten opgetekend. De beschikking uit 1542 vermeldde eveneens dat elke Gentse burger de vrijheid van een corporatie kon verwerven na het produceren van een aanvaard proefstuk en het betalen van 6 gouden carolusmunten. Een nieuwe meester diende dus eenmalig inschrijvingsgeld te betalen. Hierdoor is het mogelijk op basis van de rekeningen de leden van de Sint-Lucasgilde op te sporen. Dit type bron is echter niet beschikbaar voor de hele onderzoeksperiode. Een nota in het Schildersboek bij het jaar 1653 vermeldt "*dit is de eerste rekeninghe voor dheeren schepenen*".²⁷ De rekeningen of gelijkaardige documenten van voor 1653 zijn niet bewaard.

Het Schildersboek, de extracten en de rekeningen stelden mij in staat om het volledige ledenbestand van de Sint-Lucasgilde te Gent in de periode 1574-1773 te reconstrueren. Eens via deze weg de onderzoekspopulatie was samengesteld, behelsde de volgende stap het verzamelen van zo veel mogelijk gegevens die een inzicht geven in het leven van de desbetreffende individuen. De data hebben zowel betrekking op het professionele als het privéleven van de kunstenaars. Door de aard van het onderwerp en het type onderzoek was het mogelijk een gevarieerd gamma bronnen aan te wenden. Bovendien werden gegevens met betrekking tot de populatie ook teruggevonden in de literatuur.

1.3. Professionele diversiteit

Alle onderzochte individuen maakten deel uit van één en dezelfde organisatie, het Sint-Lucasambacht. Toch bestond er een interne opdeling. De nering kan aldus beschouwd worden als de overkoepelende structuur die de verschillende kunstenaarsgroeperingen of de verschillende beroepen onder zich verenigde. De corporatie werd derhalve gekenmerkt door een meerledige structuur, die gedurende het verloop van de vroegmoderne periode enigszins varieerde.

De samenstelling van de gilden verschilde van stad tot stad. In Amsterdam ressorteerden tapijtwevers onder het ambacht. In Leiden hadden de glazenmakers en de schilders hun eigen corporatie.²⁸ In Antwerpen maakten bij-

²⁶ SAG, Reeks 183-3.

²⁷ SAG, Reeks 183-1, fol. 93.

²⁸ NORTH, Art and commerce, p. 68-69.

DE GENTSE SINT-LUCASGILDE

voorbeeld ook boekbinders, koffermakers en klavecimbelmakers deel uit van het ambacht.²⁹ De situatie in Gent was nog anders.

Dambuyne stelt in zijn essay over de Gentse bouwvakambachten dat het Sint-Lucasambacht sinds de middeleeuwen samengesteld was uit vier grote afdelingen: (1) de kunst- en kladschilders, (2) de beeldhouwers, (3) de glazenmakers en (4) de stoffeerders.³⁰ In deze studie, waar de gilde van Sint-Lucas en zijn leden het centrale onderwerp vormen, is het echter noodzakelijk dit verder uit te werken en te preciseren. De kunstenaarspopulatie is immers gediversifieerder dan Dambuyne laat uitschijnen.

De professionele activiteit van het merendeel van de leden is gekend, aangezien deze informatie vaak opgetekend is, zowel in het Schildersboek, als in de extracten en rekeningen. Deze bronnen maken gewag van niet minder dan 34 verschillende beroepsactiviteiten, met name architect (1), beeldjesgieter (1), beeldhouwer (25), beeldsnijder (107), boetseerder (2), bordschilder (1), borduurder (34), fijnschilder (83), glazenier (9), glazenmaker (194), goudslager (10), huis- of kladschilder (103), koopman van schilderijen (4), landschapschilder (6), marmeraar (11), muurwiter of -kalker (1), orgelmaker (1), ornamentbeeldhouwer (13), prentverkoper (6), schilder (143), steenhouwer (16), stoelschilder (4), stofdrukker (2), stoffeerder (74), stoffeerder van beeldjes (1), stoffeerder van plaaster (1), tafelschilder (1), vergulder (9), verkoper van wassen voorwerpen (1), (ver)lakker (1), verluchter (2), wagenmaker (1), wasgieter (4) en zerksteenhouwer (1).³¹

Met 39,63 % vormden de schilders de grootste groep in het Sint-Lucasambacht. Binnen dit lid is het echter noodzakelijk een verdere onderverdeling door te voeren. Een eerste groep bestond uit de witters of huis- of kladschilders, uitzonderlijk ook clackschilders of platschilders genaamd. Het beroepsmonopolie van deze groepering behelsde het uitvoeren van buiten- en binnenschilderwerk. Het penseel werd gehanteerd voor het schilderen van gevels, poorten, deuren en vensters.³² Men dient hen te onderscheiden van de tweede groep, de fijnschilders. Dezen bezaten het alleenrecht voor het vervaardigen en verkopen van schilderijen. Bovendien hadden enkel dezen het recht om beelden te polychromeren. In de bouwsector waren deze kunstschilders verantwoordelijk voor het uitvoeren van decoratieve plafond-, schouwen- en wandschilderkunst.³³ Vanaf 1735 bleven echter enkel de fijnschilders over in het ambacht. Op 28 oktober 1734 dienden de huisschilders immers een re-

---

²⁹ P. ROMBOUTS, T. VAN LERIUS, *De Liggen en andere historische archieven der Antwerpsche Sint Lucasgilde, onder zinspreuk: Wt ionsten versaemt* (Antwerpen, 1872-1876), II, p. 29, 129, 137.

³⁰ DAMBRUYNE, *De Gentse bouwvakambachten*, p. 54.

³¹ Tussen haakjes wordt steeds het totale aantal vermeldingen weergegeven.

³² J. DAMBRUYNE, *Corporatieve middengroepen. Aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtswereld* (Gent, 2002), p. 27.

³³ DAMBRUYNE, *Corporatieve middengroepen*, p. 27; DAMBRUYNE, *De Gentse bouwvakambachten*, p. 54.

kwest in bij de schepenen van de keure met het verzoek om zich te mogen afkeren van het Sint-Lucasambacht, waaronder zij sinds de middeleeuwen ressorteerden. De kladschilders namen het niet langer dat de fijnschilders "den baes spelen" en zich niet bezig hielden met het algemeen belang van de corporatie. Ze bekloegen zich erover dat de gezworenen, gekozen uit de eerste drie secties van de nering (fijnschilders, beeldhouwers en glazenmakers), zich nauwelijks bezig hielden met overtredingen gesignaleerd door de huisschilders en niets deden om de rechten en prerogatieven van de kladschilders te bewaren, ondanks het feit dat zij in grote mate bijdroegen aan de financiële inkomsten van de vereniging. Het schepencollege gaf op 31 januari 1735 zijn fiat tot de oprichting van een eigen ambacht. De witters stonden voortaan op eigen benen als leden van een onafhankelijk ambacht.³⁴ Deze afscheiding van de huisschilders gebeurde niet toevallig in de 18de eeuw. De witters kenden een gunstige economische ontwikkeling, aangezien de 18de-eeuwse bouwstijlen een grote plaats toekenden aan het binnen- en buitenschilderwerk.³⁵ Als groep werden ze steeds belangrijker, maar de andere leden van de gilde namen hen niet au sérieux. Een afsplitsing was onvermijdelijk.

De tweede beroepsgroep binnen het kunstenaarsambacht werd gevormd door de sculpteurs. Deze groep vertegenwoordigt 18,90 % en bezat het alleenrecht voor het vervaardigen en verkopen van decoratief sculptuurwerk.³⁶ Binnen deze groep vormen de beeldsnijders (64,85 %) en beeldhouwers (15,15 %) de grootse deelpopulaties. Het onderscheid tussen beide situeert zich op het vlak van het gebruikte materiaal. Waar hout de grondstof is van de eerste, is steen het basismateriaal van de tweede. Dit onderscheid viel echter weg aan het begin van de 17de eeuw bij de opkomst van de barok. Voortaan bewerkte men in eenzelfde atelier zowel steen als hout.³⁷ Opmerkelijk is verder de aanwezigheid van steenhouwers in het Sint-Lucasambacht. Hoe moeilijk deze in bepaalde gevallen ook te onderscheiden waren van de beeldhouwers, toch maakten ze sinds 1540 deel uit van een verschillende nering. De Carolijnse Concessie bepaalde immers dat de steenhouwers samen met de metselaars een tweeledige nering vormden.³⁸ Toch doken meerdere steenhouwers op in de kunstenaarsnering. Een mogelijke verklaring is dat gedurende de vroegmoderne periode het onderscheid steenhouwer-sculpteur niet steeds voor de hand lag en de grenzen tussen de ambachten niet zo strak uitgetekend waren als de naamgeving en onderverdeling van de neringen zou kunnen laten vermoeden. Het derde *let* van de nering verzamelde de glasvervaardigers. Het betreft hoofdzakelijk glazenmakers (95,57 %). De overblijvende fractie werd

³⁴ SAG, 156bis nr. 59, Huisschilders (1736-1791).

³⁵ DAMBRUYNE, De Gentse bouwvakambachten, p. 61.

³⁶ DAMBRUYNE, De Gentse bouwvakambachten, p. 53.

³⁷ DUVERGER, Kunstgeschiedenis der Nederlanden, p. 118.

³⁸ J. DAMBRUYNE, "Het werkkader van de bouwsector: de ambachtsgilden", in J. DAMBRUYNE, G.J. BRAL, A. RAMBAUT, D. LAPORTE (eds.), Een stad in opbouw: Gent van 1540 tot de Wereldtentoonstelling van 1913 (Tielt, 1992), p. 130.

DE GENTSE SINT-LUCASGILDE

gevormd door de glasschilders. De glazeniers hadden sinds de middeleeuwen het exclusieve recht om glazen vensters te fabriceren en te plaatsen. Ook het aanbrengen van ruitjes in de raamopeningen met behulp van lood behoorde tot hun takenpakket. Tot in de 16de eeuw was de glazenier ook steeds glasschilder, en stond hij dus in voor zowel het vervaardigen, snijden en aanbrengen van het glas in de raamopeningen, als het beschilderen ervan.³⁹ Door de voortdurende toename van de vraag naar neutraal glas vond er echter vrij snel een ontkoppeling plaats van het beroep van glazenmaker en glasschilder.⁴⁰ Nog twee andere groepen zijn het vermelden waard, met name de stoffeerders (8,71%) en de borduurders (3,89%). Deze laatsten vonden pas aansluiting bij het schildersambacht in 1630.⁴¹ Deze intrede van de borduurwerkers ging echter niet zonder slag of stoot en verliep meer dan waarschijnlijk geleidelijk. In 1676 vroegen de schilders met de naald immers aan de nering of het mogelijk was om de ordonnantie van de nering aan te passen, aangezien "*dat onder hun is sorterende de borduijrders van over twintich, dertich ende meer jaeren*". De nering was echter niet helemaal overtuigd en contacteerde de Antwerpse gilde van Sint-Lucas. De dekens van deze organisatie deelden mee dat te Antwerpen de borduurwerkers deel uitmaakten van de gilde. Op 24 september 1676 ten slotte vaardigden de schepenen van de keure een document uit, waarin opgetekend stond dat elke persoon die zich bezig hield met het vervaardigen van borduurwerk lid kan worden van de kunstenaarsnering.⁴² Vanaf 1718 liep de relatie van de borduurwerkers met de kunstenaarsnering echter spaak. Van toen af aan weigerden zij immers hun *ommestellinghe*, een jaarlijkse bijdrage in de kas van het ambacht, te betalen. Vanaf 1730 is er geen enkel spoor meer terug te vinden van borduurwerkers in het Sint-Lucasambacht. De borduurders gingen hun eigen weg op, los van het schildersambacht, waar ze een eeuw aansluiting hadden bij gevonden.⁴³

2. Carrièreverloop

Bepaalde factoren, zoals het opgroeien in een artistiek milieu en/of natuurlijke begaafdheid, konden de latere beroepskeuze vanzelfsprekend positief beïnvloeden. Toch diende iedereen dezelfde stappen te doorlopen, alvorens zelfstandig actief te kunnen zijn als kunstenaar. Het ambachtswezen bezat immers een sterk hiërarchische structuur. Bij elk ambacht is het dan ook mogelijk vier sociaaljuridische niveaus te onderscheiden met specifieke rechten en plichten.

³⁹ DAMBRUYNE, Het werkkader van de bouwsector, p. 139; DAMBRUYNE, De Gentse bouwvakambachten, p. 54.

⁴⁰ J. HELBIG, Meesterwerken van de glasschilderkunst (Antwerpen-Utrecht, 1941), pp. 21, 31.

⁴¹ SAG, Nota's Kluyskens 16, Rynck Jacobus de of de Rinck.

⁴² SAG, Reeks 183-1, fol. 106, 106 v° en 107.

⁴³ SAG, Reeks 183-5, 1730-1733; SAG, Nota's Kluyskens 16.

In opklimmende volgorde betreft het de leerling, de knecht, de meester en het bestuurslid.⁴⁴

2.1. Opleiding

Alvorens men vrij een beroep, dat ressorteerde onder het Gentse Sint-Lucasambacht, kon uitoefenen, diende men een leertijd door te maken. De duur van deze opleidingsperiode in de Sint-Lucasgilde, een corporatie met een hoge artistieke kwalificatiegraad, is niet gekend. Voor de periode 1500-1540 kon deze vorming oplopen tot 8 jaar.⁴⁵ De Jager stelt hiertegen wel dat een opleidingsduur van drie à vier jaar in de praktijk volwaardig werd gevonden.⁴⁶ Bovendien geschiedde deze opleiding van een kunstenaar in spe niet kosteloos, zoals blijkt uit het contract opgemaakt tussen de schilder Anselmus Hebbelynck alias van Hulle en Jan du Quesne.⁴⁷ Ouders die hun zonen in de leer stuurden ambieerden voor hun kroost een aan gewone knechten superieure status. Via een leertijd werd dus een distinctie ten opzichte van andere sociale categorieën aangebracht.⁴⁸

Een gunstige maatschappelijke positie was echter geen voldoende voorwaarde om als kunstenaar opgeleid te worden. De jongens in opleiding – meisjes konden het beroep immers niet aanleren⁴⁹ – dienden daarenboven conform te zijn aan enkele bepalingen. Eén van deze noodzakelijke vereisten betrof het poorterschap.⁵⁰ Voor de leerjongens was geen minimumleeftijd bepaald, maar wanneer de aspirant de leeftijd van 12 jaar bereikte, werd hij in staat geacht om het ambacht aan te leren.⁵¹ Dit bleek echter geen dwingende regel.

In de praktijk diende men het beroep bij een vrijmeester aan te leren. Niet elke meester kwam echter in aanmerking voor het opleiden van één of meerdere leerlingen. Het aannemen van een aspirant betekende immers een vertrouwen in het potentieel, zowel van de meester als van de leerling.

Het verwerven van het vak gebeurde aldus op de werkvloer. Speciale vakscholen bestonden immers niet.⁵² In de Zuidelijke Nederlanden werd de eer-

⁴⁴ DAMBRUYNE, *De Gentse bouwvakambachten*, p. 62.

⁴⁵ DAMBRUYNE, *Corporatieve middengroepen*, p. 183.

⁴⁶ R. DE JAGER, "Meester, leerjongen, leertijd. Een analyse van zeventiende-eeuwse Noord-Nederlandse leerlingencontracten van kunstschilders, goud- en zilversmeden", *Oud Holland*, 104 (1990, 2), p. 70.

⁴⁷ SAG, *Nota's Van der Haeghen*, H1.

⁴⁸ B. DE MUNCK, D. DENDOOVEN, *Al doende leert men: leertijd en ambacht in het Ancien Régime (1500-1800)* (Brugge, 2003), pp. 24-25, 36.

⁴⁹ Over de aanwezigheid van vrouwen in de gilde, zie verder.

⁵⁰ I. H. VAN EEGHEN, *De gilden: theorie en praktijk* (Bussum, 1965), p. 24.

⁵¹ DE JAGER, *Meester, leerjongen, leertijd*, p. 70.

⁵² DE MUNCK, DENDOOVEN, *Al doende leert men*, p. 11.

DE GENTSE SINT-LUCASGILDE

ste academie naar Italiaans model pas opgericht in 1663 te Antwerpen.⁵³ Gent volgde in 1751 met als drijvende kracht Philippe Charles Marissal. Deze onderwijsinstituten dient men echter te zien als een middel om zich binnen de gilde op te werken. De academies stonden immers naast, eventueel boven, de gilde, maar ze waren niet in strijd met de gilde.⁵⁴

De aspiranten waren niet verplicht, indien men het meesterschap te Gent wenste te verwerven, de opleiding in de Arteveldestad te doorlopen. Gent bleek immers, net zoals Doornik, hieromtrent een wederzijds akkoord te hebben met verschillende steden.⁵⁵ Daarentegen gold wel de verplichting dat de leerlingen gedurende de opleiding inwoonden bij hun leermeester. Pas sinds de jaren 1770 was deze regel niet langer van kracht.⁵⁶ De aspirant vormde dus een onderdeel van het huishouden van de meester, hij werkte bij de meester en indien hij niet gehoorzaamde kon hij er fysiek gestraft worden.⁵⁷ Dit in acht genomen, samen met het feit dat een aspirant zijn opleiding diende te bekostigen, bleek het uiteraard voordeliger opgeleid te worden in een bekend milieu. Toch kan voor amper 5 individuen (Lieven Pietersz. Plumion, Hendrik van Cleve, Augustinus Cnudde, Nicolas de Liemakere en Pieter Norbert van Reijsschoot) met zekerheid gezegd worden dat ze door hun vader geschoold werden. Het lijkt mij echter duidelijk dat dit cijfer te laag is. Mondelinge afspraken bleken immers het algemene principe. Vader en zoon sloten met een eenvoudige handdruk contracten af.⁵⁸ Een manifest gebrek aan bronnen- en bewijsmateriaal is hiervan het gevolg.

2.2. Knechtschap

Na het doorlopen van de leertijd beschikte de kunstenaar in spe over de vereiste vaardigheden voor het uitbouwen van een artistieke carrière. Zelfstandig werken bleek echter nog niet mogelijk. Het op eigen benen staan was namelijk uitdrukkelijk voorbehouden aan individuen die konden doorstoten naar het meesterschap. Dit lag echter niet binnen ieders mogelijkheden, net zoals trouwens niet elke leerling erin slaagde de leertijd tot een succesvol einde te brengen.⁵⁹ Deze pupillen vielen dan ook uit de boot. Individuen die daaren-

---

⁵³ A. HAUSER, *Sociale geschiedenis van de kunst* (Nijmegen, 1975), p. 267; G.M.A. DE WILDE, *Geschiedenis onzer academiën van beeldende kunsten* (Leuven, 1941), p. 41.

⁵⁴ H. MIEDEMA, "Kunstschilders, gilde en academie. Over het probleem van de emancipatie van de kunstschilders in de Noordelijke Nederlanden van de 16de en 17de eeuw", *Oud Holland*, 101 (1987, 1), pp. 20-21.

⁵⁵ VAN DER HAEGHEN, *La corporation des peintres*, pp. 285-286.

⁵⁶ SAG, *Reeks 156 Algemene neringen*, nr 3, 6, *Ordonnanties rakende de neringen, corpora en gilden binnen Gent, 17e-18e eeuw*.

⁵⁷ NORTH, *Art and commerce*, p. 66.

⁵⁸ DE MUNCK, *DENDOOVEN*, *Al doende leert men*, p. 14.

⁵⁹ VAN EEGHEN, *De gilden*, p. 24.

tegen wel de opleiding voltooiden, maar het meesterschap niet bereikten, hadden nog een toekomst in de corporatie. Tussen de leerjongen en de meester bestond immers een tussenstadium, de gezel of knecht⁶⁰.

Twee redenen bieden een verklaring waarom vele gekwalificeerde arbeiders nooit het stadium van meester bereikten. Dit kwam omdat ze ofwel het nodige geld niet bij elkaar konden krijgen, ofwel omdat ze de verantwoordelijkheid niet wensten te dragen die de oprichting van een eigen bedrijf met zich meebracht. Zowel het vereiste startkapitaal als de vaste kosten waren immers zeer aanzienlijk.⁶¹ De handwerkers die zich economisch niet konden emanciperen, moesten zich tevreden stellen met het werken voor een ander tegen een loon.⁶² Eens voldoende geld gespaard en overtuigd van de eigen kwaliteiten was het nog steeds mogelijk om de stap naar het meesterschap te zetten.

2.3. Meesterschap

2.3.1. Toelatingsvoorwaarden

Het verwerven van het meesterschap werd beschouwd als het laatste stadium van de corporatieve vakopleiding. Na het behalen van de meestertitel was men in principe volleerd en behoorde het tot de mogelijkheden om een eigen zaak op te starten.⁶³ Deze vrijheid in het ambacht verwierf men echter niet zomaar, ondanks de versoepelingen opgelegd door keizer Karel in 1540. Men moest nog steeds aan verschillende vereisten voldoen om meester te worden in de Sint-Lucasgilde te Gent. Men kon niet zomaar vrij het beroep uitoefenen en beschikken over een eigen atelier en winkel:

*"Item dat eenijgelick wezende poortere van Ghendt, in de voors. neerijnghe zal moghen commen ende coopen de vrijheijt van diere, midts alvoren doende behoorlicke preuve ende betalende ten prouffijcte van der neeringhe in als zes Carolus guldenen alleenlijck, zonder dat zij vermoghen zullen ijert voordere t'exigierne onder 't dexele van prouffghelde, maeltijde, noch anderssins in gheender manieren, up scheerpe correctie als boven."*⁶⁴

Om vrijmeester te worden, moest men in de eerste plaats het Gents poorterschap bezitten. 57 meesters uit de populatie dienden zich dan ook in orde te

⁶⁰ In deze studie betreft het vrije knechten. Onvrije knechten hadden immers geen ambachtsopleiding gevolgd en waren derhalve geen lid van het ambacht.

⁶¹ DAMBRUYNE, De Gentse bouwvakambachten, p. 64.

⁶² G. DES MAREZ, L'organisation du travail à Bruxelles au XVe siècle (Brussel, 1904), p. 43.

⁶³ J.M. MONTIAS, Artists and artisans in Delft in the seventeenth century (New Haven, 1976), p. 17.

⁶⁴ SAG, Reeks 183-1, fol. 16v°. Dit artikel komt overeen met het 73ste artikel van de Concessio Carolina.

DE GENTSE SINT-LUCASGILDE

stellen met dit voorschrift, aangezien met zekerheid gezegd kan worden dat ze niet van Gentse origine waren (77% afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden, 18% afkomstig uit het buitenland, 5% onbekend). Van 25 van deze 57 meesters is gekend wanneer ze het poorterschap verwierven. In tabel 1 wordt dit jaartal vergeleken met het jaar van intrede in de Sint-Lucasgilde.

Poorter > Meester	1
Poorter = Meester	19
Poorter < Meester	4
Onbekend	1

Tabel 1: vergelijking tussen de jaren van het verwerven van het poorterschap en de intrede in de Sint-Lucasgilde

Eén meester, de uit Bergen afkomstige Jan-Baptiste Balliu, werd eerst poorter van de stad Gent (1763) en pas het volgende jaar (1764) werd hij ingeschreven als huisschilder. Vier meesters zijn eerst terug te vinden in de registers van de Sint-Lucasgilde, alvorens genoteerd te worden in het Poortersboek. Dit betekende dat ze zonder Gents poorter te zijn toch toegang hadden tot het meesterschap. Vermoedelijk ontsnapten ze aan de aandacht van de controle. Zolang immers niemand nadeel ondervond van deze situatie, was vermoedelijk niemand zinnens om de bevoegde instanties hierop attent te maken. De overgrote meerderheid (76%) werd echter meester en poorter in hetzelfde jaar. Dit houdt in dat ze reeds als gevormde kunstenaars verhuisden naar Gent. Opleiding kan dus niet de reden zijn waarom de meesters besloten te migreren naar Gent.

De toegang tot het meesterschap bleek bovendien ook een financiële kwestie. Men diende immers de vrijheid van het ambacht te kopen. In 1540 ging de keizer wel van het principe uit dat een aspirant-meester veeleer een bewijs van zijn technische vaardigheid moest leveren dan over een goedgevulde geldbeurs te beschikken. Daarom koppelde hij aan het behalen van de meestertitel het afleggen van een bekwaamheidproef (cfr. infra) en een eenmalig en uniform intredegeld van zes carolusgulden, wat overeenkwam met 240 gr. Vl. Dit was hoogstens één tiende van wat vroeger werd geëist.⁶⁵ Dit bedrag voor de koop van het ambacht bleef tot het einde van het Ancien Régime ongewijzigd, met uitzondering van de periode van de Calvinistische Republiek. Bovendien behoorden de veelvuldige en hinderlijke rechten (*proufghelde, maeltijde,...*) die tot dan werden geheven, eveneens tot het verleden.

Daarenboven diende de aspirant-meester, indien hij de vrijheid van het meesterschap wenste te verwerven, nog een bewijs van zijn technische vaardigheid te leveren. Het afleggen van een *behoorlicke preuve* was immers een noodza-

⁶⁵ DAMBRUYNE, De Gentse bouwvakambachten, p. 69.

kelijke voorwaarde om als meester aan de slag te kunnen. Hoewel de Carolijnse Concessie melding maakte van de meesterproef, leek het bewijs van bekwaamheid niet direct ingang te vinden in de Gentse ambachtswereld. In 1600 richtte de kunstenaarsnering immers een rekest aan de schepenen van de keure. De nering klaagde aan dat de vakbekwaamheidproef al 16, 17 of 18 jaar, vermoedelijk dus sinds de val van de Calvinistische Republiek, niet meer werd onderhouden. Het ambacht argumenteerde dat dit resulteerde in het vervaardigen van slechte, onbehoorlijke werken, wat enorme schade met zich meebracht voor Gent, de hoofdstad van Vlaanderen. De corporatie verzocht dus de instelling van een degelijke kwalificatieproef.⁶⁶ Op 18 oktober van hetzelfde jaar stelde het ambacht een reglementvoorstel op voor de meesterproef. De fijnschilders dienden een klein tafereel met naakte figuren of een landschap met geklede figuren te schilderen naar keuze van de gezworenen. Vergulders, stoffeerdere en huisschilders⁶⁷ behoorden een gesneden beeld te vergulden en te polychromeren. De sculpteurs hadden keuze uit drie verschillende toelatingsproeven. Ofwel vervaardigden ze een figuur, ofwel een grafzerk met een beeltenis, ofwel een verheven tombe. De meesterproef van de goudslagers werd niet nader omschreven. Er staat enkel dat de goudslagers zich dienden te schikken naar de ordonnantie van de schepenen met betrekking tot deze materie. Toch is de inhoud van de bekwaamheidsproef van de goudslagers gekend. Pieter Ameloot de Jonghe werd in 1665 opgetekend als meester-goudslager. Bovendien is geweten dat op 21 november van datzelfde jaar zijn meesterproef, bestaande uit het slaan van bladen goud, werd goedgekeurd. Het voorstel specificceert wel nog de kwalificatieproef van de glazenmakers. Ook deze groep had keuzemogelijkheden. De eerste optie was het vervaardigen van een glazen lantaarn. De andere mogelijkheden hielden in dat zij een *“ouvalle gevoucht met eenen hellem, met zijn wapen ende wayeelen, ofte eenen teerlinck pandt”* maakten. Zij hadden met andere woorden de keuze tussen een ovalen medaillon via de glas-in-loodtechniek met wapenschilden of een vierkant glasraam.⁶⁸ Nadien bestond het proefstuk uit het vervaardigen van een glazen venster met overhoeks geplaatste ruitjes.⁶⁹ Op 23 oktober 1600 bekrachtigden de schepenen van de keure het voorgestelde reglement van de nering en zij herinnerden er bovendien aan dat men in het bezit diende te zijn van het poorterschap van de stad indien men de vrijheid van het beroep wenste te verwerven.⁷⁰ Het verzoek van het ambacht werd dus ingewilligd. In 1657 bekrachtigde de Gentse magistraat andermaal deze vakbekwaamheidsproeven. Bovendien stipuleerde het ambachtsreglement van 1657 dat het proefstuk vakkundig werd goedgekeurd door drie examinatoren, met name

⁶⁶ SAG, Reeks 183-1, fol. 50v^o.

⁶⁷ Deze drie groepen werden niet bij naam genoemd in het reglement van 1600, in tegenstelling tot dit van 1657.

⁶⁸ SAG, Reeks 183-1, fol. 51.

⁶⁹ SAG, Nota's van Werveke, 1169.

⁷⁰ SAG, Reeks 183-1, fol. 51v^o.

DE GENTSE SINT-LUCASGILDE

de aftredende gezworenen en een glasblazer.⁷¹

Indien buitenstaanders probeerden het ambachtsmonopolie te breken, sloot men de rangen en ging men eendrachtig in de tegenaanval. De individuen die conform waren met de voorschriften lieten immers niet toe dat anderen dezelfde arbeid verrichtten, zonder in regel te zijn met de reglementeringen. De oversten en gezworenen hadden daartoe door het ambachtsreglement van 1542 inspectierecht verkregen. Ze beschikten bovendien over disciplinaire macht en het stond hen vrij de misbruiken aan de magistraat te signaleren.⁷² Dergelijke voorvallen vonden vaak hun neerslag in de rekeningen. Het ambacht deed immers beroep op gerechtsverantwoordelijken om mensen aan te manen en goederen en werken te laten aanslaan. In 1702 verdiende de officier Philips Penneman 56 gr. VI. voor zijn optreden tegen een jongen die onrechtmatig een wagen schilderde.⁷³ In 1718 betaalde de corporatie de officier Wauman, die vier glasramen en twee schilderijen had aangeslagen, gemaakt door onvrije personen. Een jaar later verkreeg een procureur een geldsom voor zijn optreden tegen Joseph Paleijs, een onvrije borduurwerker.⁷⁴ Nog eens twee jaar later sloeg een officier verschillende gesneden lijsten en een Onze-Lieve-Vrouwebeeld aan.⁷⁵ Ook op andere plaatsen is informatie te vinden betreffende personen die ten onrechte het ambacht beoefenden. In de schepenvonnissen van de keure voor het jaar 1689 is bijvoorbeeld een zaak terug te vinden tussen de nering en een zekere Breughel. Deze had de vrijheid van het ambacht niet verworven en diende dan ook een boete te betalen van 120 gr. VI. Bovendien werd hem verder uitdrukkelijk verboden nog werken uit te voeren, waarvoor het lidmaatschap van het ambacht vereist was.⁷⁶

2.3.2. Kwantitatieve benadering

Gedurende de periode 1574-1773 verwelkomde de gilde van Sint-Lucas niet minder dan 859 nieuwe meesters. 37 meesters (4,31%) verkregen de toestemming om 2 professionele activiteiten uit te voeren. De twee meest voorkomende combinaties zijn glazenmaker-stoffeerder (8) en stoffeerder-wasgieter (4). Opmerkelijk is dat amper vier van de 37 leden dubbel intredegeld betaalden. Het betreft Pieter de Graef (glazenmaker en huisschilder, 1721), Pieter Colman (beeldhouwer en stoffeerder, 1751), Dominicus Cruyt (beeldhouwer en stoffeerder, 1755) en Carel Hoentjens (glazenmaker en stoffeerder, 1755).⁷⁷ Naar de reden is het gissen. Carel Hoentjens was namelijk maar één

⁷¹ SAG, Reeks 183-3.

⁷² SAG, Reeks 183-1, fol. 16v^o

⁷³ SAG, Reeks 183-5, 1701-1706.

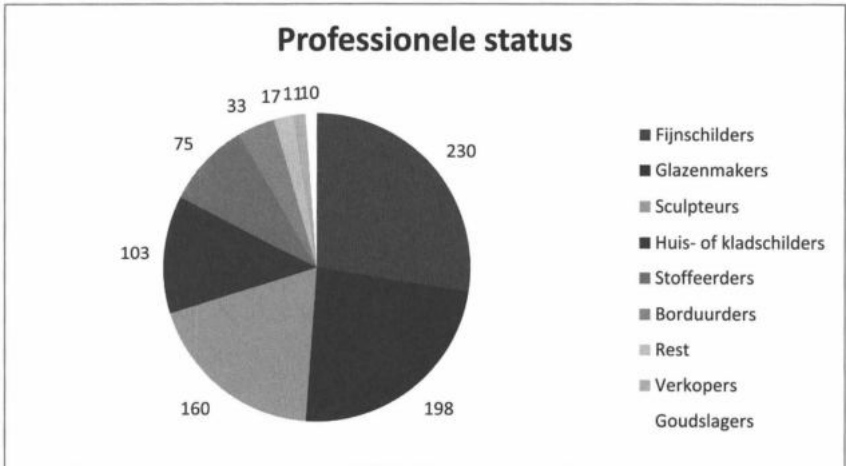
⁷⁴ SAG, Reeks 183-5, 1717-1719.

⁷⁵ SAG, Reeks 183-5, 1720-1724.

⁷⁶ VAN DER HAEGHEN, *La corporation des peintres*, p. 284.

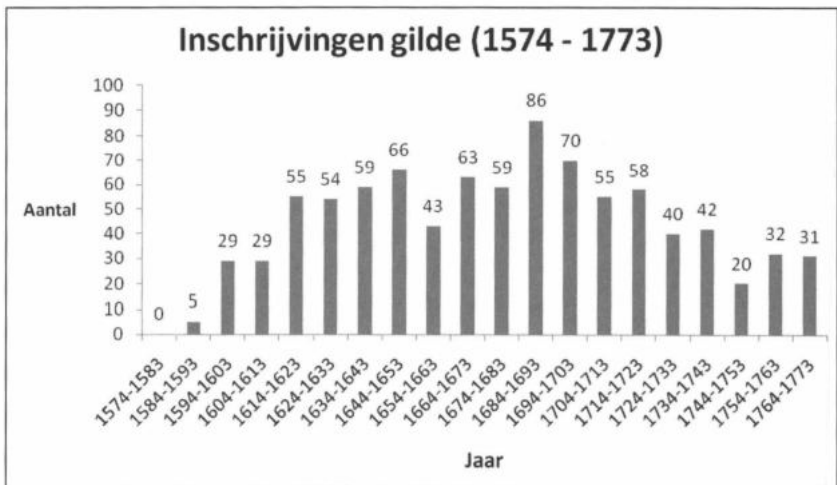
⁷⁷ SAG, Reeks 183-5, 1720-1724, 1747-1751, 1753-1755.

van de 8 meesters die toelating kreeg zowel als glazenmaker als stoffeerder actief te zijn. Grafiek 1 toont het aandeel van de verschillende professionele categorieën in het totale aantal inschrijvingen.

Grafiek 1: professionele status leden (1574 – 1773)

Het jaarlijks aantal inschrijvingen vertoont een onregelmatig verloop. Daarom biedt grafiek 2 een overzicht van het aantal inschrijvingen per decennium. Extreme jaarlijkse schommelingen gaan daarbij verloren, maar de trend is duidelijker.

Grafiek 2: inschrijvingen gilde per decennium (1574 – 1773)

DE GENTSE SINT-LUCASGILDE

Het gemiddeld aantal inschrijvingen per jaar bedraagt bijna 4,5, wat neerkomt op 45 inschrijvingen per decennium. Grafiek 2 toont dat het effectieve aantal nieuwe leden afwijkt van dit gemiddelde. De lage vertegenwoordiging in de eerste decennia is heuristisch te verklaren. De kleiner aantallen gedurende het grootste deel van de 18de eeuw daarentegen dient men te zien in het licht van de afscheiding van de huisschilders en borduurwerkers. Deze twee *letten* besloten immers hun eigen weg op te gaan.

Deze gegevens zijn des te interessanter in contrast met deze van andere steden. Een vergelijking met Antwerpen dringt zich dan ook op. De Antwerpse Sint-Lucasgilde telde in de periode 1490-1530 545 nieuwe meesters. De vergelijking van verschillende tijdsperioden ligt niet echt voor de hand. Deze tijd (1490-1530) kenmerkte zich door de groei van de Antwerpse economie. Geld was overvloedig aanwezig en grondstoffen vonden makkelijk hun weg naar de Scheldestad. De aanwezigheid van financiële middelen zorgde eveneens voor het bestaan van een afzetmarkt voor kunst. Deze nieuwe rijkdom wekte dan ook de interesse van vele vakmannen.⁷⁸ Een groter probleem is de verschillende samenstelling van de Gentse en Antwerpse Sint-Lucasgilde. Zoals blijkt uit grafiek 1 vertegenwoordigden de schilders, sculpteurs, glazenmakers en glasschilders de overgrote meerderheid van de leden. Samen zijn deze categorieën goed voor 588 nieuwe meesters of 65,63% van het totale aantal nieuwe meesters. Diezelfde groepen waren te Antwerpen in de periode 1490-1530 eveneens dominant. Onder de 545 inschrijvingen bleken er 217 schilders (geen huisschilders), 59 beeldsnijders en 54 glazenmakers en glasschilders te zijn, goed voor 330 meesters of 60,55%. Enkel rekening houdend met deze drie groepen, betekent dit dat gedurende de periode 1490-1530 de Antwerpse gilde gemiddeld 82,5 nieuwe leden per decennium telde. Om een nuttige vergelijking met Gent mogelijk te maken, worden ook hier enkel deze groepen in rekening gebracht. Per decennium kende de Gentse gilde amper 29,4 inschrijvingen of nauwelijks meer dan 1/3 van het aantal inschrijvingen bij het begin van de economische opgang van de stad Antwerpen.

Het is tot slot noodzakelijk ook het ongelijk aantal inwoners van de steden in rekening te brengen. Antwerpen telde omstreeks het begin van de 16de eeuw 50000 à 55000 inwoners. Dit betekende dat 0,15 à 0,165% van de inwoners een professionele carrière in de kunstwereld (schilder, beeldsnijder, glazenmaker, glasschilder) beoogde.⁷⁹

---

⁷⁸ F. VERMEYLEN, *Painting for the market: commercialization of art in Antwerp's Golden Age* (Turnhout, 2003), pp. 15-18.

⁷⁹ Gegevens met betrekking tot Antwerpen gehaald uit M.P.J. MARTENS, N. PEETERS, "Artists by Numbers: Quantifying artists' trades in 16th century Antwerp", in M. FARRIES (eds.), *Making and Marketing: Studies of the Painting Process in Fifteenth- and Sixteenth-Century Netherlandisch Workshops* (Turnhout, 2006), s.p.

TIM DE DONCKER

Periode	Bevolkingscijfer ⁸⁰	Inschrijvingen	Percentage
1596-1605	± 29500	30	0,102 %
1606-1615	31073	23	0,074 %
1616-1625	37380	43	0,115 %
1626-1635	40797	33	0,081 %
1636-1645	43829	40	0,091 %
1646-1655	46059	38	0,083 %
1656-1665	49310	36	0,073 %
1666-1675	50680	38	0,075 %
1676-1685	51030	50	0,098 %
1686-1695	51887	54	0,104 %
1696-1705	51285	29	0,056 %
1706-1715	49781	31	0,062 %
1716-1725	44120	33	0,075 %
1726-1735	42732	23	0,054 %
1736-1745	44226	31	0,070 %
1746-1755	45400	21	0,046 %
1756-1765	43661	27	0,062 %
1766-1775	45465	20	0,044 %

Tabel 2: percentage van de mensen te Gent in de 17de en 18de eeuw die een professionele carrière beoogden als schilder, sculpteur, glazenmaker of glasschilder

Indien de Gentse percentages uit tabel 2 vergeleken worden met het cijfer voor Antwerpen, blijkt al snel dat per duizend inwoners Antwerpen algemeen beschouwd dubbel zoveel kunstenaars telde als Gent. De Antwerpse situatie heeft daarenboven betrekking op de jaren 1490-1530, het begin van de bloei-periode. Voor grosso modo de periode 1540-1585, het hoogtepunt van de bloei, zullen de cijfers ongetwijfeld nog hoger liggen. Gedurende die jaren kon Antwerpen immers met recht en reden getypeerd worden als een welvaarend internationaal handelscentrum en reeds Carel Van Mander (1548-1606) wist ons te vertellen dat “*de Const geern is by den rijkdom*”.⁸¹

⁸⁰ J. DAMBRUYNE, Economische conjunctuur en sociale structuren te Gent: 1590-1660: een kwantitatieve verkenning, Licentiaatverhandeling, Universiteit Gent (Gent, 1987), p. 151; DAMBRUYNE, Mensen en centen, pp. 349-351; P. DEPREZ, “Het Gentse bevolkingscijfer in de tweede helft van de 18de eeuw”, Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, (1957), pp. 181-183.

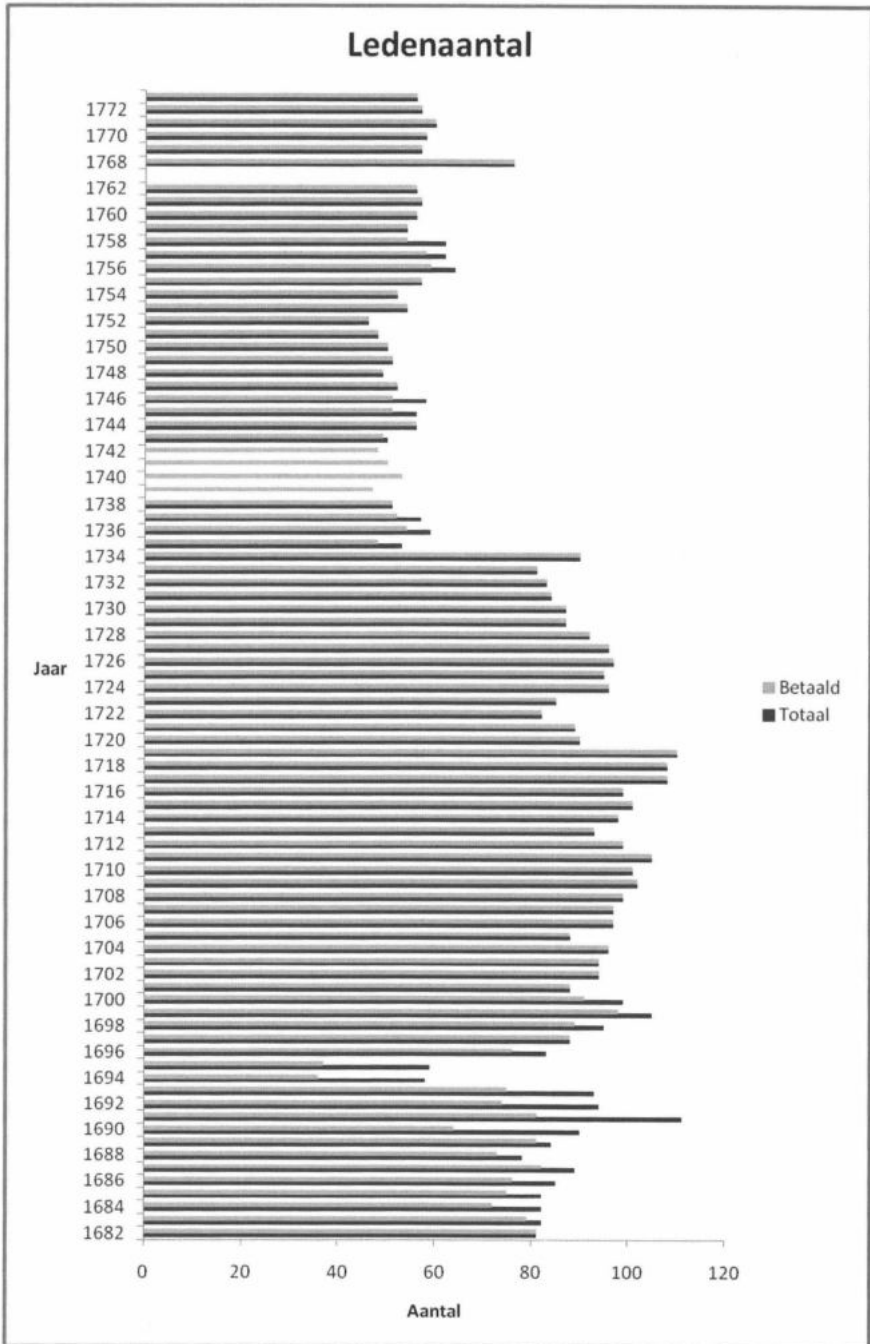
⁸¹ M.J. BOK, Vraag en aanbod op de Nederlandse kunstmarkt, 1580-1700, Doctoraatproefschrift, Universiteit Utrecht (Utrecht, 1994), p. 53.

DE GENTSE SINT-LUCASGILDE

Het aantal inschrijvingen blijkt echter geen allesomvattend gegeven. Om bijvoorbeeld inzicht te krijgen in de concurrentie tussen de verschillende meesters, is het totale aantal actieve meesters per jaar een betere indicator. Om dit te bepalen is echter voor elke meester de datum nodig waarop hij kwam te overlijden of het ambacht verliet. Lid was men immers niet voor het leven. Men kon steeds het ambacht verlaten. Zo deed Anselmus Hebbelynck op 15 september 1663 afstand van de vrijheid van het ambacht van de schilders. De datum van overlijden is niet met zekerheid gekend, maar zeker is wel dat hij in 1674 nog in leven was. In dat jaar regelde hij, samen met zijn zoon Pieter, de erfenis van zijn overleden echtgenote.

Er bestaat echter een andere weg voor het bepalen van het aantal actieve meesters per jaar. De leden of suppoosten van het ambacht dienden immers jaarlijks de kas te spijsen via de betaling van lidgeld. Ook al voldeed een individu aan de toelatingsvoorwaarden van het ambacht, men diende jaarlijks zijn lidmaatschap te vernieuwen. Dit gebeurde dus door het betalen van een geldsom. Lid worden en blijven van het ambacht had dus financiële consequenties. Die jaarlijkse bijdrage, de *ommestellinghe*, is terug te vinden in de rekeningen. Pas vanaf het jaar 1682 is het echter duidelijk over hoeveel individuen of actieve meesters het daadwerkelijk gaat. Voordien is enkel het totale bedrag van de omstelling terug te vinden in de rekeningen. Grafiek 3 geeft een overzicht van het aantal actieve meesters per jaar en kent een gelijkaardig verloop als grafiek 2.

Grafiek 2: aantal actieve meesters (1682 – 1773)

2.3.3. Profiel van de kunstenaar

2.3.3.1. Geslacht

Individen die het meesterschap bereikten waren van het mannelijke geslacht, aangezien vrouwen het beroep niet konden aanleren. De geschiedenis van de corporaties wordt namelijk gekenmerkt door een uitsluiting van vrouwen sinds de late middeleeuwen. Toch hadden gilden in vele vroegmoderne steden nog steeds een gemengd ledenbestand.⁸² Zo ook de Gentse Sint-Lucasgilde, waar een tiental vrouwen opdoken als meesteres, goed voor 1,16% van het totale aantal nieuwe meesters. Een juffrouw Blazerijs is bovendien terug te vinden in de dubieuze lijst⁸³ van de suppoosten van het jaar 1646. Vrouwen konden wel lid zijn van het ambacht indien ze getrouwd waren met wijlen een meester. Weduwen van meesters beschikten immers over een geprivilegieerde positie. Bij het overlijden van de echtgenoot hadden vrouwen de mogelijkheid om het meesterschap verder uit te oefenen. Dit recht behielden ze, zolang ze niet hertrouwden.⁸⁴

Niet alle vrouwen die de professionele bezigheden van hun overleden echtgenoot continueerden, werden echter opgetekend als lid van de gilde. De weduwe van Ghijselbrecht Kerssavont ontving, net als haar overleden echtgenoot, betalingen voor verguldwerk. Zij staat echter nergens te boek als lid. Andere vrouwen verkozen het ambacht van hun overleden echtgenoot niet te continueren. Catherine de la Motte, weduwe van de fijnschilder Michiel Pijlsen, hield na de dood van haar man uitverkoop van zijn kunstobjecten en zijn verzamelde curiositeiten. Zij werd nooit opgetekend als lid van de gilde. Vermoedelijk probeerde ze door de uitverkoop nog een deel van het geïnvesteerde kapitaal terug te winnen.

2.3.3.2. Kunstenaar in cijfers

Reglementeringen in verband met de leeftijd waarop men het meesterschap kon verwerven, bestonden niet. Aangezien ook de beginleeftijd van de leerling, het aantal jaren opleiding en de tijd die men doorbracht als gezet op zijn minst onduidelijk is, is de intredeleeftijd een grote onbekende. Toch is het mogelijk van 74 individuen de leeftijd te bepalen waarop ze lid werden van de gilde. De uitkomst is dat de gemiddelde leeftijd bij het bereiken van het meesterschap 31 jaar was. Dit gemiddelde is echter te zeer beïnvloed door uiterste

⁸² J.R. FARR, *Artisans in Europe, 1300-1914* (Cambridge, 2000), p. 108.

⁸³ De betekenis van de lijst van de suppoosten van het jaar 1646 in het *Schildersboek* is onduidelijk. Op de lijst komen namen voor van individuen die in 1646 het meesterschap nog niet hadden verworven. De mogelijkheid dat het leerlingen zou betreffen is weinig plausibel.

⁸⁴ DES MAREZ, *L'organisation du travail à Bruxelles*, p. 115.

waarden. Zo trad bijvoorbeeld Gaspar de Crayer pas in op 82-jarige leeftijd. De op een na oudste meester was maar liefst 20 jaar jonger. Daarentegen bereikte Pieter (Francies) Maes het meesterschap volgens de bronnen op 12-jarige leeftijd. Pieter, geboren in het jaar 1753, betaalde in de periode 1763-1768 het lidgeld voor vier jaren. Dit betekent dat hij meester werd in het jaar 1765. Mogelijk betreft het hier evenwel een foutieve toeschrijving.

Leeftijdscategorie	Aantal	Leeftijdscategorie	Aantal
< 20	4	41-45	3
20-25	19	46-50	3
26-30	16	51-60	2
31-35	19	60-80	1
36-40	6	> 80	1

Tabel 3: leeftijd bij het verwerven van het meesterschap

De mediaan lijkt beter om de leeftijd van een intredend meester te bepalen, aangezien deze niet gevoelig is voor de uiterste waarden. De mediaan bedraagt 29 jaar en 6 maanden. Dit houdt in dat rond het 30ste levensjaar de stap naar het meesterschap werd gezet. Op dat moment had men dus voldoende vertrouwen in het eigen potentieel en was men bereid de verantwoordelijkheid te dragen over een eigen atelier. Vroeger werd al gesteld dat het richtsnoer van 12 jaar om de opleiding te starten, steek kon houden. Afhankelijk van de duur van de leertijd (2, 4 of 6 jaar) betekent dit dat nieuwe meesters zonder probleem een decennium lang in loonarbeid bij andere meesters actief konden zijn. Gedurende deze periode kon men ervaring opdoen en geld sparen om uiteindelijk ook zelf de stap naar het meesterschap te zetten.

Het jaar van overlijden is gekend voor 90 individuen. Indien dit gegeven gecombineerd wordt met het jaar van intrede, is het mogelijk de duur van de carrière te bepalen. Er stelt zich echter een probleem. Men was geen lid voor het leven en men kon dan ook op elk moment de gilde de rug toekeren. Er is amper één individu bekend, Anselmus Hebbelynck, waarvan met zekerheid kan worden gezegd dat hij op het moment van overlijden geen lid meer was van de corporatie. Voor de overige 89 kunstenaars wordt het jaar van overlijden gelijkgesteld aan het laatste jaar lidmaatschap, ook als men niet meer in de stad aanwezig was. Vaak was men immers nog actief als kunstenaar na het verlaten van de Arteveldestad. De schilder Jan van Damme kan hier dienen als voorbeeld. In 1628 werd hij meester te Gent. In de periode 1628-1634 verliet hij de stad. Op 29 maart 1634 dook hij op als meester te Doornik, waar hij zijn carrière als kunstenaar vervolgde. De gemiddelde duur van een carrière bedroeg 30 jaar (en 3 maand). Ook hier spelen de uiterste waarden een grote rol. De loopbaan van Joos Neetesonne eindigde vooraleer die goed en wel begonnen was. Hij verwierf het meesterschap in het jaar 1701. Datzelfde jaar

kwam hij te overlijden. De beeldsnijder Eustacius Eckmans had meer geluk. Na het verwerven van het meesterschap bleef hij nog 67 jaar in leven. Net als bij het bepalen van de leeftijd waarop men meester werd, lijkt ook hier de mediaan aangewezen. Deze bedraagt 32 jaar.

2.3.3.3. Emigratie

Eén van de bekendste migratiegolven is ongetwijfeld deze na de scheiding van de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden, te dateren in de jaren tachtig van de 16de eeuw. Een groot deel van de intelligentsia uit het Zuiden zocht een onderkomen in het Noorden “*om de wreetheyt van den constvyandigen mars te wijcken*”. De Verenigde Provinciën fungeerden als een toevluchtsoord voor vele Vlamingen die zich wegens hun politieke of religieuze overtuiging in eigen stad en land niet meer veilig wisten.⁸⁵ Ongetwijfeld vertoefden onder de vele uitwijkelingen ook Gentenaars. Het bevolkingscijfer van de stad lag in 1590 niet minder dan 15000 eenheden lager dan een decennium eerder. Personen uit de populatie konden echter niet worden opgespoord.

Ook later trokken individuen weg uit Gent, naar bestemmingen in binnen- en buitenland. Van achttien Gentse meesters kan met zekerheid gezegd worden dat ze de stad hebben verlaten na het bereiken van het meesterschap. Sommigen keerden wel terug na enkele jaren. Tien personen bleven in het land (Antwerpen, Beveren, Brugge, Brussel, Doornik en Oudenaarde), zes personen trokken naar het buitenland (Amsterdam, Munster en Wenen, Paderborn, Parijs) en van 2 personen is de bestemming onbekend. Vijf van de achttien personen werden meester in hun nieuwe verblijfplaats en één persoon, Lucas Flocket, keerde terug naar de stad waar hij als meester gekend was. Voor 3 personen is de directe aanleiding van de verhuis gekend. Laurentius Norbertus Heijlbroeck trok naar Brugge, waar hij benoemd was als muntgraveur. Anselmus Hebbelynck trok als hofschilder van Frederik Hendrik van Oranje in 1647 naar Munster om de aanwezigen op het Westfaalse vredescongres te portretteren. Daar borstelde hij meer dan 100 taferelen. Sommige bronnen spreken zelf van meer dan 400 werken. Bovendien maakten verschillende Duitse hoven van de gelegenheid en zijn aanwezigheid gebruik om bestellingen te plaatsen. Na 1647 was Anselmus onder meer aanwezig in Nürnberg, Kassel en Dresden. In 1652 bevond hij zich in Wenen. Het volgende jaar vertoefde hij aan het hof te Gottorf, in opdracht van keizer Ferdinand III, die hem had opgenomen in de adelstand. Later dook Anselmus terug op te Gent. Ook de fijnschilder Nicolas de Liemakere vertoefde tijdelijk in het buitenland. Op verzoek van zijn vermoedelijke leermeester Otto Venius trok De Liemakere naar Paderborn, waar hij in dienst trad van Ferdinand II van Beieren, de prins-bisschop van Paderborn.

⁸⁵ J. BRIELS, Vlaamse schilders in het Noorden in het begin van de Gouden Eeuw (Brussel, 1978), p. 5.

Daar werd hij overladen met voordelen en bestellingen uit hoge kringen. De Liemakere kon echter niet aarden aan het klimaat en het hofleven, en keerde uit nostalgie terug naar zijn geboortestad Gent. Hij zou de stad niet meer verlaten. Er zijn te weinig gegevens om algemene uitspraken te doen, maar de voornaamste motivering voor buitenlandse migraties bij kunstenaars gedurende de vroegmoderne periode was inderdaad opdracht.⁸⁶

2.3.3.4. Dubbel lidmaatschap

Het professionele leven van een individu hoefde zich niet te beperken tot één corporatie. Het was immers toegestaan lid te zijn van twee of meer ambachten, zodat eenzelfde persoon meerdere beroepen kon uitoefenen. Dit meervoudig lidmaatschap treft men vooral aan bij aanverwante ambachten en legde de meeste meesters geen windeieren.⁸⁷ Het merendeel van de personen beperkte zich tot het lidmaatschap van één corporatie, 52 personen of 6,05 % van het aantal meesters bezaten een dubbel lidmaatschap en één persoon had toelating om niet minder dan drie beroepen uit te oefenen. Artus van Roleghem verwierf in 1615 het meesterschap in de Sint-Lucasgilde. In 1627 kreeg hij eveneens toestemming om als houtbreker actief te zijn. Nog eens drie jaar later bereikte hij ook het meesterschap bij de schrijnwerkers. De verschillende activiteiten van Artus speelden zich niet toevallig af binnen dezelfde sector, die van de houtbewerking. Tabel 4 biedt een overzicht in de tijd van het meervoudig meesterschap.

Professionele status	Totale aantal vermeldingen	Aantal vermeldingen 16 ^{de} eeuw	Aantal vermeldingen 17 ^{de} eeuw	Aantal vermeldingen 18 ^{de} eeuw
Steenhouwers	31	-	20	11
Huisschilders	12	-	-	12
Schrijnwerkers	5	-	3	2
Houtbrekers	3	1	2	-
Loodgieters	1	-	-	1
Metselaars	1	-	1	-
Kruideniers	1	-	1	-

Tabel 4: meervoudig lidmaatschap van de Gentse meesters in de tijd

31 Gentse meesters, allen ingeschreven in de Sint-Lucasgilde als beeldsnijder, beeldhouwer of steenhouwer, hadden ook het lidmaatschap van de steenhou-

⁸⁶ W. BRULEZ, *Cultuur en getal. Aspecten van de relatie economie-maatschappij-cultuur in Europa tussen 1400 en 1800* (Amsterdam, 1986), p. 43.

⁸⁷ DAMBRUYNE, *De Gentse bouwvakambachten*, p. 67.

DE GENTSE SINT-LUCASGILDE

wers verworven. Ze hadden de meesterproef van de steenhouwers met verve doorstaan. Deze bekwaamheidsproef bestond sinds 1600 enerzijds uit het vervaardigen van een console voor de dracht van een kruisgewelf en anderzijds uit een antieke schouw.⁸⁸

Hoger werd al gewezen op het feit dat bepaalde meesters in de 17de eeuw werden ingeschreven als steenhouwer in de Gentse Sint-Lucasgilde, zonder dat aantoonbaar is dat zij het meesterschap van de steenhouwers hadden verworven. Gedurende de 18de eeuw bezaten de steenhouwers in de gilde wel het dubbel lidmaatschap. Ter verklaring is het versteningsproces gedurende de 17de en de 18de eeuw een mogelijke hypothese. De bouwnijverheid en de vervaaiingssector werden overladen met opdrachten. Voornamelijk gedurende de eerste drie kwart van de 17de eeuw is die bouwactiviteit heel intens geweest. In de periode 1658-1664 werden bijvoorbeeld enkel in de huizenbouwsector 285 façaden gebouwd of hersteld.⁸⁹ Deze bouwboom ontplooidde zich niet enkel door particulieren. Er werden zowat 40 abdijen, kloosters en parochiekerken opgetrokken of gerestaureerd, allemaal met veel luister, als uiting van de triomf van de Contrareformatie.⁹⁰ Net gedurende deze periode van uitgebreide constructiewerken doken de steenhouwers op in de Sint-Lucasgilde. Vermoedelijk was er zodanig veel werk dat geen enkele individu zich benadeeld voelde en de eventuele problemen aanklaagde. De onderlinge concurrentie zorgde niet voor conflicten, aangezien sculpteurs en steenhouwers hun handen vol hadden met werk.

In 12 gevallen combineerde men het lidmaatschap van het kunstenaarsambacht met dit van de huisschilders. Al deze gevallen zijn te dateren in de 18de eeuw, meer bepaald na de afscheiding van de huisschilders (1735). Met het oog op werk, en dus inkomsten, bleek dit een interessante optie. De 18de-eeuwse bouwstijlen kenden immers een grote plaats toe aan binnen- en buitenschilderwerk. Daarenboven werd de meesterproef bij de huisschilders in de loop van de 18de eeuw afgeschaft, waardoor men de bekwaamheid niet eerst diende te demonstreren en dus gemakkelijk lid werd. Opmerkelijk is dat tweederden het lidmaatschap van de huisschilders combineerde met dit van de glazenmakers, waar men toch de (fijn)schilders zou verwachten.

De aanwezigheid van enkele schrijnwerkers is weinig opzienbarend. Het monopolie van de schrijnwerkers maakt dit duidelijk. Zij hadden het alleenrecht voor de fabricatie van slaapkoetsen, ledikanten, karossen, sneeuwsleden en andere rijtuiggen, allerlei kasten, laden, schouwen, balustrades, versierde kruisen, schilderijlijsten, altaren, doksalen, predikstoelen, koor- en kapelportalen en -afsluitingen, biechtstoelen, communiebanken, antependia, taberna-

⁸⁸ DAMBRUYNE, Het werkkader van de bouwsector, p. 131.

⁸⁹ V. FRIS, *Histoire de Gand: depuis les origines jusqu'en 1913* (Gent, 1930), p. 240.

⁹⁰ J. DECAVELE, P. VAN PETEGHEM, "Zestiende en zeventiende eeuw" in J. DECAVELE (eds.), *Gent. Apologie van een rebelse stad* (Antwerpen-Gent, 1989), p. 128.

kels, koffers, allerlei tafels, lessenaars, alle soorten van lijsten om tapijten, goudleder en stoffen aan op te hangen, vogelkooien, persen, Spaanse stoelen en muziekinstrumenten. Deze voorwerpen stelden ook beeldsnijders geen onoverkomelijke problemen, net als de kwalificatieproef. Deze bestond sinds 1600 uit het timmeren van een dressoir, een ledikant of een uittrekbare tafel.⁹¹ Het lidmaatschap van beide neringen kon enkel meer opdrachten met zich mee brengen en was dus financieel interessant, ook al had men verplichtingen in twee corporaties.

2.3.3.5. Sociale netwerken

De Gilde had niet enkel een groot belang in de organisatie van de professionele activiteiten, maar het reguleerde eveneens het sociale, religieuze en culturele leven van de leden. Via het lidmaatschap van een Gilde en via een eventuele bestuursfunctie, bereikte men een plaats op de sociale ladder. Een van de kernfuncties van de vroegmoderne ambachten was namelijk het construeren van distinctie en distantie. Er werd een tegenstelling gecreëerd tussen binnen en buiten, tussen de effectieve leden van het ambacht en de buitenstaanders.⁹² Bovendien haalde elke individuele Gildebroeder uit zijn lidmaatschap een superieure status, die samenhang met zijn handvaardigheid.⁹³

Door dit hechte netwerk kenden Gildeleden elkaar persoonlijk. Samenwerking onder artiesten was dan ook geen onbekend gegeven. Victor Verspilt, gespecialiseerd in het schilderen van landschappen, stelde zijn artistieke kwaliteiten ter beschikking van Jan de Cleef. Cornelis Horenbault vervaardigde en schilderde glasramen voor de Sint-Martinuskerk te Ekkergem. Jacques Liemaekere (1618-1620) of Marten David (1624-1625) boden hierbij soms een helpende hand. Samenwerking diende ook niet steeds gelijktijdig te zijn. In 1682 tekende Gerij Pick het ontwerp voor een tabernakel, naar een schets van Jacques Pieters. Eén jaar later startte Pieters de uitvoering van het ontwerp. Nog eens twee jaar later werd het werk voltooid door Joannes van den Steene. Bepaalde professionele groepen dienden steeds samen te werken. Glasschilders werkten bijvoorbeeld naar een schets van een schilder op paneel of doek. Hij was dus meer technicus dan kunstenaar, meer vakman dan schepper, maar om de schets na te bootsen diende hij wel een vaardig tekenaar te zijn.⁹⁴ Nicolas de Liemakere ontving bijvoorbeeld 8160 gr. VI. voor het patroon van de ramen voor Sint-Baafs (1629). Het werk werd uitgevoerd door zijn vader Jacques. Het atelier van een meester kan dan ook niet beschouwd worden als een streng afgelijnd geheel, losstaand van een ander atelier. Contacten tussen ateliers kwamen veelvuldig voor. Bij het keuren van de kwa-

⁹¹ DAMBRUYNE, Het werkkader van de bouwsector, p. 133, 135.

⁹² DE MUNCK, DENDOOVEN, Al doende leert men, p. 43.

⁹³ DE MUNCK, DENDOOVEN, Al doende leert men, p. 44.

⁹⁴ SAG, Nota's van Werveke 587.

DE GENTSE SINT-LUCASGILDE

liteit van uitgevoerde werken vonden eveneens ontmoetingen plaats. Pick beoordeelde samen met Rombaut Pauwli het praalgraf van d'Alamont, uitgevoerd door de Luikenaar Jean Delcour. Wanneer Joannes van Volxsom in 1728 het werk *De hulding van keizer Karel VI als graaf van Vlaanderen door markies de Prié, op de Vrijdagsmarkt, de 18de oktober 1717* voltooidde, werd het tafereel gekeurd en "weerdich bevonden" door Ignatius de Becker en Hendrik Matthijs. Het werk werd geschat op 260000 gr. Vl. Van Volxsom verdiende 76000 gr. Vl.

De sterkte van de sociale banden tussen kunstenaars blijkt nog meer uit hun onderlinge relaties los van hun professionele bezigheden. Verwantschap tussen kunstenaars kwam veelvuldig voor. Jan-Baptiste van Helderbergh was verwant met de beeldhouwers Pieter de Sutter en Pieter-Antoon Verschaffelt. Kunstenaars trouwden ook met elkaar. Jacobus de Rinck huwde Peternelle Mehieut. Beiden waren actief in de borduursector. Niet enkel kunstenaars zelf, ook hun kinderen huwden individuen uit het milieu. Frans Pilsen huwde bijvoorbeeld op 2 april 1736 Marie Françoise de Rinck, dochter van de borduurder Jacobus. Kunstenaars namen ook het peterschap waar van kinderen van kunstenaars. Jeanne Marie Hebbelynck, dochter van Anselmus en Livina van den Tuyne had als peter de fijnschilder Nicolas de Liemakere. De peter van Rombaut le Plat, zoon van Pieter en Maria van Wachelgem, was niemand minder dan de beeldhouwer Rombaut Pauwli.

Naast contacten op familiale basis, sloten kunstenaars ook akkoorden met elkaar. Philips Schoof verkreeg op 12 september 1618 een volmacht van Lucas Flocket om diens huis te verkopen. Flocket was immers al in 1615 teruggekeerd naar zijn geboortestad Antwerpen.

Opmerkelijk is ook dat, hoewel kunstenaars verspreid leefden over de Gentse stad, er toch een concentratie van fijnschilders is op te merken in de buurt afgebakend door de Korenmarkt, de Vrijdagmarkt, de Sint-Baafskathedraal en de Sint-Jacobskerk. De woonplaats is weliswaar beschikbaar voor amper 37 individuen of 4,31 %, maar een trend wordt reeds gezet.

Het reconstrueren van sociale netwerken tussen kunstenaars is geen eenvoudige opdracht. Het bronnenmateriaal is immers verspreid en enkel fragmentarisch aanwezig. Duidelijk is wel dat professionele banden, familie en woonbuurt een bijdrage leverden in het vestigen en het consolideren van de positie van de kunstenaar in de maatschappij en op de markt. In tijden van economische groei fungeerden zij als een drager van sociale mobiliteit, in tijden van crisis als een vangnet.⁹⁵

---

⁹⁵ M.P.J. MARTENS, "Antwerp Painters: their Market and Networks", in *Jaarboek Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen 2004/05* (Wommelgem, 2006), p. 73.

2.3.4. Economische positie van de kunstenaar

De sociale positie van een individu in de vroegmoderne maatschappij was nauw verbonden met zijn economische positie. Financiële mogelijkheden bepaalden in niet geringe mate de plaats op de maatschappelijke ladder. Deze economische positie van de kunstenaar bepalen is echter een hachelijke onderneming. De beste indicator voor de schatting van de rijkdom en aldus de relatieve economische status van de verschillende groepen burgers, en dus ook kunstenaars, lijkt mij de prijs van het huis dat zij kochten en verkochten. Helaas bracht archiefonderzoek deze gegevens slechts zelden aan het licht. Een andere mogelijkheid is het gebruik van gegevens met betrekking tot de erfenis. Hierbij stelde zich het probleem dat de erfenis van individuen bij hun dood een minder betrouwbare indicator is. De gestorvene was mogelijk niet meer actief of reeds verarmd op het moment van overlijden. Archiefonderzoek liet wel toe het prijskaartje van een resem werken te achterhalen. Het inkomen, en dus onrechtstreeks ook de welvaart, van kunstenaars kon dus – deels – worden gereconstrueerd. Lonen en prijzen geven immers inzicht in de economische positie van een bepaald individu. Belangrijk hierbij is dat men rekening dient te houden met de diversiteit binnen de professionele groep van de kunstenaars, enerzijds tussen de verschillende beroepen en anderzijds tussen beoefenaars van eenzelfde beroep.

Dé economische positie van dé kunstenaar bepalen is dan ook niet meer dan een utopie. De prijzen van (kunst)werken zijn immers afhankelijk van verschillende factoren die in het licht van deze studie uiteraard niet allemaal bepaald konden worden. Men denkt hierbij aan de grootte van het werk, het gebruikte materiaal, het niveau van de uitvoering, etc., maar ook aan zaken als de naambekendheid van de uitvoerder gedurende de vroegmoderne periode. Desondanks is het mogelijk enkele aspecten van de economische praktijken van kunstenaars naderbij te bekijken. De vele verschillen sluiten gemeenschappelijke kenmerken niet uit.

Hoewel ambachtsmeesters de toelating hadden om werken te vervaardigen, blijft de centrale vraag natuurlijk of er een afzetmarkt aanwezig was. Los van het antwoord op deze vraag, dient men daarenboven rekening te houden met de verschillende professionele status van de leden van het ambacht. Huisschilders en glazenmakers brachten hun arbeid niet op dezelfde manier aan de man als de schilder of beeldsnijder, hoewel beide groepen verfraaiingswerken uitvoerden. Huisschilders hadden geen nood aan een atelier of winkelruimte, hooguit een opslagplaats voor het materiaal. Men ging bij de klant aan huis en voerde daar zijn job uit. In wat volgt wens ik echter dieper in te gaan op de kunstmarkt, de markt voor luxeproducten.

De vraag naar luxeproducten, en dus ook kunstwerken, steeg gedurende de vroegmoderne periode, voornamelijk in de stadscentra van West-Europa. Eén van de logische voorwaarden was de beschikbaarheid van kapitaal. Dit diende echter geen astronomische proporties aan te nemen. Wanneer Philippe Lambert Joseph Spruijt twee schilderijen borstelde voor de Gentse schutters-

vereniging betaalde elk geportretteerd lid 168 gr. VI. Jacques Cockx sneed een beeld van Onze Lieve Vrouw (1636) voor 240 gr. VI., niet meer dan het inschrijvingsgeld om het meesterschap te verwerven. Cornelis Horenbault schilderde het werk *De Heilige Bartholomeus* (1621) voor de corporatie van de huidevetters voor 120 gr. VI. Voor een deel van de maatschappij was deze financiële drempel een onoverkomelijke hindernis, maar studies met betrekking tot kunstverzamelingen gedurende de vroegmoderne periode tonen duidelijk aan dat er een uitgebreid koperspubliek voor kunst aanwezig was in de stad Gent. Reeds Marcus van Vaernewijck (1518-1569) getuigde dat omstreeks het midden van de 16de eeuw in menig poorterwoningen excellente voorwerpen aanwezig waren. Ongetwijfeld betrof het onder meer kunstwerken.⁹⁶ Omstreeks 1660 werd over Antwerpen gezegd dat “*il n'est point de maison où l'on ne voye quantité de fort beaux tableaux*”. Er werd zeer veel besteld en zeer veel aangekocht door mensen uit verschillende sociale lagen.⁹⁷ De prijzen in de Antwerpse kunsthandel van de 17de eeuw waren van die aard, dat het duidelijk is dat de middenklasse zich in ieder geval goedkopere werken kon aanschaffen.⁹⁸ De middenlaag van de bevolking nam niet enkel deel aan de kunstmarkt in grote centra, zoals Antwerpen en de Hollandse hoofdsteden. Kleinschalige en perifere steden vertoonden een gelijkaardig patroon in kunstbezit als Antwerpen.⁹⁹ Gent was Antwerpen niet, maar er is geen reden om aan te nemen dat in de Arteveldestad de situatie erg anders zou zijn. Waarmee niet gezegd wordt dat de kunstmarkt in beide steden op dezelfde schaal functioneerde. Naast de plaatselijke afzetmarkt, produceerde men ook voor het buitenland. Frankrijk (Parijs, Rijsel en Rouen) was gedurende de 18de eeuw wellicht het voornaamste afzetgebied voor de Vlaamse kunstproductie, maar er ontspon zich ook een drukke handel met Rotterdam en 's-Gravenhage in het Noorden. Op het einde van de 18de eeuw verschenen ook de eerste Engelse kunsthandelaars op het vasteland, om er kunstwerken te kopen.¹⁰⁰

2.3.4.1. Afzetmogelijkheden

Kunstenaars probeerden, zoals alle ambachtslieden, de producten van hun arbeid aan de man te brengen. Hiervoor was de kunstmarkt de plaats bij uit-

⁹⁶ E. DUVERGER, “Gentse kunstverzamelingen voor 1797”, in J. DECAVELE, R. VAN DE WALLE (eds.), *De beurs van Judocus Vijdt (Sint-Niklaas, 1998)*, p. 37.

⁹⁷ DUVERGER, *Kunstgeschiedenis der Nederlanden*, p. 14.

⁹⁸ BRULEZ, *Cultuur en getal*, p. 68.

⁹⁹ B. BLONDE, V. DE LAET, “Owning paintings and changes in consumer preferences in the Low Countries, seventeenth-eighteenth centuries”, in N. DE MARCHI, H.J. VAN MIEGROET (eds.), *Mapping markets for Paintings in Europe, 1450-1750* (Turnhout, 2006), p. 103.

¹⁰⁰ DUVERGER, *Gentse kunstverzamelingen voor 1797*, p. 55; DUVERGER, *Kunstgeschiedenis der Nederlanden*, p. 21.

stek. Dit was de economische ruimte waarin kunstwerken worden getransfereerd van de producent naar de consument, zowel direct als via een tussenpersoon (handelaar). In deze omgeving kon de koper de opdracht geven tot het maken van een kunstwerk of hij kon het werk kopen op de vrije, open markt. Het is echter noodzakelijk een onderscheid te maken tussen verschillende kunstmarkten. Er bestond een markt voor "kunst met de grote K" en dus hoge kwaliteit en dure voorwerpen. Daartegenover had men ook de markt voor goedkopere werken. Het eerste type bestond bijna uitsluitend in functie van de opdrachten van lokale en buitenlandse elites en instituties, terwijl het tweede type werd overspoeld door seriële producten voor verkoop op de vrije markt. Het cliënteel op dit tweede type markten was sociaal gediversifieerd. Het belang van dit tweede type mag trouwens niet worden geminimaliseerd. Lorne Campbell stelde immers dat "...probably a small proportion of pictures were commissioned in the Southern Netherlands".¹⁰¹

Verschillende argumenten kunnen worden aangehaald om aan te tonen dat kunstenaars behoorden tot de groep van personen die men omschreef als winkeliers. Het corporatieve reglement van 1657 vermeldde uitdrukkelijk dat "...niemant en zal vermoghen te weercken ofte wijnckel te stellen, ten zij eerst vercreghen hebbende den vrijdom der zelve neerijnghe...".¹⁰² De meesters worden dus verbonden met een winkel, hoewel nergens uitdrukkelijk vermeld staat dat men verplicht een winkel diende te hebben. Men kan zich afvragen hoe een meester zijn werken aan de man bracht en overleefde, indien hij geen winkel had. Opdrachtgeving en bestellingen behoorden zeker tot de mogelijkheden, maar dan nog is het niet meer dan logisch dat potentiële klanten enkele staaltjes van het kunnen van de meester eerst konden aanschouwen. En waar kon dit beter dan in zijn winkel. Bovendien is er een tweede argument om aan te tonen dat kunstenaars onder normale omstandigheden een winkel uitbaatten. Zoals eerder aangehaald diende men jaarlijks een som geld, de omstelling, te betalen ten gunste van de corporatie. Bepaalde individuen werden vrijgesteld van deze verplichting onder uitzonderlijke omstandigheden. Eén van deze redenen is terug te vinden in de rekeningen van de jaren 1691-1693. Geroen de Snock betaalde geen lidgeld voor het jaar 1691, met als reden "zonder wynckel".¹⁰³ Het is dus mogelijk te besluiten dat een kunstenaar per definitie een winkel ter zijn beschikking had, en aldus als winkelier omschreven kan worden. Ook Vermeulen concludeerde trouwens op basis van boedelinventarissen dat kunstenaars vaak op de benedenverdieping van hun woning een winkel hadden geïnstalleerd.¹⁰⁴ Kunstenaars werkten inderdaad vanaf de 15de eeuw op voorraad. Wat ze voortbrachten werd tentoongesteld in hun winkel of in andere kamers van de woning. Het gebruik van die winkels

¹⁰¹ VERMEYLEN, *Painting for the market*, pp. 6-7.

¹⁰² SAG, Reeks 183-3.

¹⁰³ SAG, Reeks 183-5, 1691-1693.

¹⁰⁴ VERMEYLEN, *Painting for the market*, p. 9.

DE GENTSE SINT-LUCASGILDE

en vitrines werd vaak streng gereguleerd door het kunstenaarsambacht, wat wijst op het belang dat men eraan hechtte.¹⁰⁵ Voor Gent zijn hieromtrent geen reglementen bewaard. Bepaalde kunstenaars stalden hun werken uit op bruggen en openbare plaatsen. De Gentse schilders boden bijvoorbeeld hun werken te koop aan op 1 januari in de buurt van de Sint-Baafskathedraal en op het Veerleplein op 4 januari, het naamfeest van de Heilige Veerle.¹⁰⁶ Potentiële kopers konden op deze plaatsen op zoek gaan naar het werk van hun voorkeur. Deze economische activiteiten situeerden zich op het tweede type kunstmarkt. Het grote probleem hierbij is een gebrek aan bronnenmateriaal. Indien kunstenaars uit de populatie al een zakelijke boekhouding opstelden, is deze in geen enkel geval bewaard. De omvang van deze verkoopmogelijkheid is dus niet te bepalen. Ook prijzen zijn een grote onbekende. De situatie op de jaarmarkten is daarentegen beter gekend.

Kunstenaars, voornamelijk schilders, trokken in de vroegmoderne periode van de ene naar de andere stad om op de vrije markt, "de foor", hun waren te koop aan te bieden.¹⁰⁷ Zo ook te Gent. Op 13 oktober 1453, enkele maanden na de Slag bij Gavere, stond Filips de Goede de Gentenaars toe om gedurende zeven jaar twee jaarmarkten te houden. Beide jaarmarkten duurden 15 dagen. De ene begon op de maandag na de zondag waarop men de *Oculi* zong, namelijk de derde zondag van de vasten, de andere op de maandag na het feest op 1 augustus van de Heilige Pieter. Reeds het volgende jaar stemde de hertog toe om de toegangsrechten en accijnzen gedurende beide marktperiodes te verlagen. Een traditie was geboren. De licentie van de jaarmarkten werd op geregelde tijdstippen hernieuwd en uiteindelijk, in december 1497, kende Filips de Schone een eeuwigdurend octrooi toe aan de halfvastenjaarmarkt, de belangrijkste van beide.¹⁰⁸ Voor de kunstenaars bleek 1761 het einde van deze traditie. Zij werden voortaan niet meer vermeld naast andere kramers in de stadsrekeningen.¹⁰⁹ Vrij snel echter na het verdwijnen van de kunstenaars op de halfvastenjaarmarkt vond het fenomeen van de kunsttentoonstellingen ingang in de stad. Het eerste kunstsalon vond plaats op het stadhuis in mei 1792 onder de titel "*De beginselen der teekenkunst*". De aanwezigheid van individuen als Philippe Lambert Joseph Spruijt en Pieter Norbert van Reijsschoot in het inrichtingscomité toont mooi aan dat deze tentoonstelling geïnspireerd werd vanuit de "academische" wereld.

Kunstenaars en kooplieden allerhande, zowel vreemdelingen als Gentenaars, boden op de vrije markt met halfvasten hun waren te koop aan. Vreemde kooplieden konden producten aan de man brengen, zelfs als die in Gent zelf werden vervaardigd. Buiten de jaarmarkt was het echter niet toegelaten om

---

¹⁰⁵ M.P.J. MARTENS, "De cliënteel van de kunstenaar", in R. VAN SCHOUTE, B. DE PATOUL (eds.), *De Vlaamse Primitieven* (Leuven, 1994), p. 174.

¹⁰⁶ SAG, Nota's van Werveke 587.

¹⁰⁷ SAG, Nota's van Werveke 587.

¹⁰⁸ VAN DER HAEGHEN, *La corporation des peintres*, pp. 332-333.

¹⁰⁹ SAG, Nota's van Werveke 587.

vreemde, niet-Gentse producten in de stad aan te bieden en te verkopen.¹¹⁰ Voor het kunstenaarsambacht betekende dit voorrecht dat men buiten de periodes van de jaarmarkten geen buitenlandse, of beter "buitenstedelijke" concurrentie hoefde te vrezen.

Ondanks de duidelijke reglementering probeerden niet-Gentenaars gedurende de bestaansgeschiedenis van de halfvastenjaarmarkt de afspraken te omzeilen. De eerste gedocumenteerde pogingen dateren al uit 1575. Vier personen uit Mechelen hadden, buiten de periode van de halfvastenjaarmarkt, schilderijen en beeldhouwwerken in een loterij gebracht te Gent. Het ambacht tolereerde dit niet en reageerde. Het bestuur van de corporatie sprak de stedelijke magistraat aan en deze verbond zich ertoe een reglement uit te vaardigen met betrekking tot de betreffende loterijen. De Mechelaars dienden bovendien hun praktijken stop te zetten.¹¹¹ Het hoefde echter niet steeds tot problemen te leiden. Wanneer Johan Haecx, een handelaar uit Antwerpen, in 1615 met een grote partij dure Antwerpse schilderijen neerstreek te Gent, vroeg hij toestemming om deze aan de man te brengen. Hij hoopte de werken 14 à 15 dagen publiekelijk te kunnen tonen en hij was zelfs bereid om hiervoor te betalen. De schepenen, het idee genegen, legden het verzoekschrift voor aan de gezworenen van de Sint-Lucasgilde. Hun antwoord was weinig verrassend. Haecx diende geduld te oefenen tot de halfvastenjaarmarkt.¹¹² Het spel werd echter niet door iedereen even fair gespeeld en op regelmatige tijdstippen staken nieuwe problemen de kop op.

Net als in het geval van de winkels kan ook hier toegevoegd worden dat, indien men al een boekhouding bijhield gedurende de jaarmarkt, deze niet is bewaard. Vermoedelijk, door de aanwezigheid van vele kraampjes en dus de concurrentieslag, visiteerde een ruim koperspubliek deze jaarmarkten en werd er wel wat verkocht. Bovendien was het op de jaarmarkt ook mogelijk werken te presenteren aan het publiek. Overtuigd van het potentieel van een kunstenaar was het op deze wijze mogelijk bestellingen in de wacht te slepen.

Dergelijke orders komen overeen met het eerste type kunstmarkt uit de inleiding. Op 11 december 1619 bijvoorbeeld plaatste de kasselrij van Oudburg een bestelling bij Gaspar de Crayer voor het tafereel *Het oordeel van Salomon*. Op 11 januari 1620 werd de voorstudie goedgekeurd na het aanbrennen van enkele veranderingen op verzoek van de opdrachtgevers. Op 22 januari ondertekende De Crayer het contract. Diezelfde De Crayer vervaardigde, samen met François Duchatel, het werk *De geloofsbelijdenis van de H. Norbertus en de broeders van zijn orde tijdens de kerstnacht van het jaar 1120* voor de abdij van Averbode. Een brief uit het jaar 1654 gaf enkele iconografische problemen weer die de schilder diende op te lossen. Deze eenvoudige voorbeelden geven de aanzet voor de verklaring waarom bestellingen

¹¹⁰ SAG, Nota's van Werveke 980, Schilders op de foor.

¹¹¹ SAG, Reeks 183-1, fol. 19-21 v°.

¹¹² SAG, Reeks 183-1, fol. 41.

in de literatuur steevast een grote rol toebedeeld krijgen. In tegenstelling tot werken die in de winkel van een kunstenaar of op een jaarmarkt worden gekocht, ging met bestellingen onderhandelingen gepaard. Vaak werden deze ook op papier gezet en bleven ze bewaard. Aangezien historici zich steeds dienen te baseren op de bronnen, is het niet meer dan logisch dat bestellingen de nodige aandacht kregen. Bovendien was het soms mogelijk om de vaak complexe ontstaansgeschiedenis van werken bloot te leggen. Algemeen beschouwd zijn stukken op bestellingen voor historici dus interessantere studieobjecten dan werken die verkocht worden op de anonieme markt. Daardoor lijkt het alsof de meerderheid van de werken op bestelling werd gemaakt. Niets is minder waar. Slechts een klein aandeel van de kunstwerken werd op bestelling vervaardigd. Het bronnenmateriaal is echter ontoereikend om dit aandeel nader te preciseren.

Bepaalde groepen die ressorteerden onder het ambacht werkten evenwel op bestelling. Toch kunnen ze niet ingepast worden in de kunstmarkt die hier centraal staat, met name de markt die wordt gedomineerd door opdrachten van lokale en buitenlandse elites en instituties. Het betreft bijvoorbeeld de huisschilders. Aan het schilderen van poorten, deuren, vensters en gevels ging steeds een opdracht vooraf. Wanneer de huisschilder François van Arschot in 1753 een koets olieverfde, was dit op bestelling. Jan van der Vinck schilderde in de jaren 1662-1665 de tussenwanden naast het hoogaltaar in de Sint-Jacobskerk te Gent. Een specifieke opdracht ging hieraan vooraf. Huisschilders werkten niet op voorraad en hadden weinig baat bij een winkel. Ze dienden er enkel voor te zorgen dat ze een zekere naambekendheid verwierven, waaruit voortvloeide dat klanten hen konden aanspreken. In grote mate geldt dit procedé ook voor glazenmakers. Glazeniers hadden vermoedelijk wel een voorraad glas liggen, maar het was toch wachten op een order van de klant. Afhankelijk van wat deze bestelde konden zij aan het werk. Passchier Galle leverde bijvoorbeeld 11 nieuwe vensters voor de Augustijnenkerk te Gent in de periode 1621-1631. Dit leverde hem 5400 gr. Vl. op. In het laatste kwart van de 17de eeuw leverde François van Bommele glasramen aan de Sint-Sebastiaansgilde. Glazenmakers (en huisschilders) konden wel actief zijn op de kunstmarkt. Zo ontving Jan Heijlbroeck bijvoorbeeld op 20 november 1671 2208 gr. Vl. van Sebastiaen d'Hane, ridder en heer van Weldene, voor 12 geschilderde glasramen met d'Hanes wapenschild. Het is duidelijk dat deze ramen verschillen van het neutrale glas dat Van Bommele leverde. Van Bommele kon zijn ramen direct leveren, in tegenstelling tot Heijlbroeck, die het glas eerst diende te bewerken.

Diezelfde Van Bommele herstellde in 1686-1687 voor het bedrag van 227 gr. Vl. de glasramen van de kapel van de meerseniersnering in de Sint-Niklaaskerk te Gent. Herstellingen en reparaties werden namelijk veelvuldig uitgevoerd. Dit gebeurde steeds naar aanleiding van een specifieke opdracht. Bovendien waren herstellingen niet typisch voor glazenmakers. De schilder Lucas (I) Horenbault verdiende 720 gr. Vl. om samen met zijn zoon François in te staan voor het restaureren van diverse schilderijen aanwezig in verschil-

lende kamers van het schepenhuis (1599-1600). In 1633 ontving Antonius van den Heuvele eveneens 720 gr. Vl. voor het reinigen van het *Lam Gods* van de gebroeders Van Eyck. In 1687 herstelde de beeldsnijder Gerij Pick een Jupiterbeeld op het stadhuis en in 1743 repareerde de beeldhouwer Jacques Gaerens verschillende beelden in opdracht van de stad. Dit is maar een kleine greep uit het overvloedig aantal herstellingen verricht door leden uit de populatie. Deze verschillende vormen van reparaties zorgden bij een deel van de kunstenaars voor een aanvullend inkomen. Hoewel deze activiteiten gebeurden op bestelling en in opdracht staan ze toch los van het eerste type kunstmarkt.

2.3.4.2. Klantenkring van de kunstenaar

Er waren diverse redenen om kunstwerken te bestellen en dit gebeurde zowel door instellingen en corporaties als door individuen. Sommige werken werden besteld om in openbare gebouwen, zoals kerken, zichtbaar voor iedereen te worden opgesteld. De opdracht hiertoe ging uit van de kerkfabriek zelf, van de leden van een gilde of een broederschap die bijeenkomsten hielden in die kerk of van een particulier die het werk schonk of het een plaats gaf in zijn familiekapel. Een individu kon echter ook een kunstwerk bestellen voor privé-gebruik, gewoon voor zijn plezier, uit ijdelheid of uit religieuze overtuiging.¹¹³

Hof

De staatkundige concurrentieslag woedde niet enkel op het slagveld. Ook op het artistieke vlak trachtten concurrerende machten elkaar te overbluffen. Kunstenaars droegen bij tot de grandeur van de vorst. De middelmaat volstond echter niet en Gentse kunstenaars drongen dan ook niet vaak door tot de hofkringen. Meesters in dienst van het hof ontvingen vaak een vast jaarloon, dat niet noodzakelijk, maar vaak wel, hoger lag dan dat van hun collega's in het ambacht.¹¹⁴ Vermoedelijk genoten ze wel een hoger prestige. Als hofkunstenaar behoorden zij immers tot het hofpersoneel, wat hun positie op de maatschappelijke ladder ten goede kwam. De reeds vernoemde Gaspar de Crayer kan hierbij gelden als typevoorbeeld. In 1635 werd hij benoemd tot hofschilder in dienst van kardinaalinfant Ferdinand, een functie die hij behield onder landvoogd Leopold-Willem. De waardering die hij verwierf was enorm, zodanig zelfs dat Filips IV in hoogsteigen persoon een bestelling plaatste. Andere Gentse kunstenaars slaagden er eveneens in zich aan hoven op te werken, verspreid over het Europese continent. Anselmus Hebbelynck trad als

¹¹³ MARTENS, De cliënteel van de kunstenaar, p. 144.

¹¹⁴ CORNELIS, De kunstenaar, I, p. 182, 202; BRULEZ, Cultuur en getal, p. 74.

DE GENTSE SINT-LUCASGILDE

hofschilder in dienst van Frederik Hendrik van Oranje. Op diens verzoek trok hij in 1647 naar Munster om de aanwezigen op het Westfaalse Vredescongres te portretteren. De volgende jaren vertoefde hij aan verschillende Duitse hoven en in 1652 belandde hij te Wenen. Daar trad hij in dienst van keizer Ferdinand III, die hem tevens verhief in de adelstand. Qua sociale mobiliteit kon dit wel tellen. Ook Filips Heunich trad in dienst van de keizer. Nicolas de Liemakere was eveneens actief in het Duitse gebied. Op verzoek van zijn leermeester Otto Venius trok hij naar Ferdinand II van Beieren, de prins-bisschop van Paderborn, waar hij werd overladen met voordelen en bestellingen. Afkomstig uit een familie van glasschilders, botste het hofleven met zijn karakter. Dit werkte zijn terugkeer in de hand. Verder was Jacobus de Leijen actief aan het Franse hof. Op 6 juli 1728 werd hij benoemd tot hofschilder van Lodewijk XV. Aan het hof van George II en III te Engeland slaagde Pieter Johannes van Reijsschoot, bijgenaamd de Engelsman, erin zich te onderscheiden als hofschilder.

Tot slot is het mogelijk op te merken dat opdrachtgeving vanuit het hof heel divers kon zijn. Zo verzorgde Laurentius Norbertus Heijlbroeck in 1752 een medaille voor Maria-Theresia. Philippe Lambert Joseph Spruijt stelde eveneens op last van Maria-Theresia een catalogus samen met alle kunstwerken aanwezig in Zuid-Nederlandse kerken en kloosters.

Adel

In de hotels van edellieden waren kunstwerken niet weinig aanwezig. De 18de-eeuwse beeldsnijder François Allaert vervaardigde bijvoorbeeld verschillende decoratieve beeldhouwwerken voor zijn mecenas, ridder F.J. de Coninck. De Gentse schildersfamilie Van Reijsschoot werd vaak ingehuurd door lokale edelen. Vader Emanuel verrichte meermaals arbeid voor de baron van Eksaarde. In 1762 voerde hij twee reparaties uit voor 96 gr. Vl. Drie jaar later ontving hij 4560 gr. Vl. courant voor het schilderen en vergulden van een wagen. Zijn zoon Pieter-Norbert stond in voor de versiering van het prachtige Hotel d'Hane-Steenhuysse in de Veldstraat. Hij versierde de wanden en zoldering en werd hierbij voor het inkleuren bijgestaan door zijn broer Jan-Baptiste en zijn zuster Anna-Maria. Dit project leverde Pieter-Norbert maar liefst 120000 gr. Vl. op. Verder bracht hij nog salonversieringen aan, onder meer in hotel Faligan (Kouter, Gent) en in de huizen van ridder De Ghellinck (Zwijnaarde), baron Frederic Vander Bruggen-De Nayer en oud-senator Lammens (Houtlei, Gent). Een andere telg van de familie, Pieter-Johannes, broer van Emanuel, schilderde dan weer het werk *Portret van de hertogin van Norfolk*.

De "conspicuous consumption" van edelen bleef niet beperkt tot het eigen huishouden. Meermaals plaatste men bestellingen bij kunstenaars voor werken op publieke plaatsen. Op deze wijze kon de bevolking meegenieten van de rijkdom van de edelen en bovendien was het allerm minst nadelig voor de populariteit van de betreffende aristocraat. Zo schilderde De Crayer een reeks

van 12 taferelen, ter versiering van de kerk van het cisterciënzerklooster van Nazareth bij Lier (1652-1655). Elk schilderij werd bekostigd door een verschillende schenker. Willem Bete, markies van Lede en kapitein-generaal van de Spaanse vloot in de Lage Landen; Maximiliaan van Nassau, baron van Warcoing en Philippe-François de Fourneau, baron van Kapellen, waren enkele van deze schenkers.

Edelen wensten niet enkel in weelde te leven, ze verlangden ook te worden begraven in stijl. Hun grafmonumenten dienden waardigheid en luxe uit te stralen. Vaak werd dan ook een beroep gedaan op kunstenaars voor het vervaardigen van mausolea. De uit Antwerpen afkomstige beeldsnijder Jacques Cockx fabriceerde in 1655 het mausoleum van de familie Hélias d'Huddeghem. Gery Pick maakte het familiegraf voor de familie Van den Bosch. Naast mausolea kwamen ook andere grafversieringen voor. Benjamin Samelinck schilderde *Het portret van de leden van de familie Plantijn* (1591) voor het epitaaf van de boekdrukker Christoffel Plantijn in de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekerk. Het werk is helaas verloren gegaan.

Deze praalzucht bleef niet beperkt tot de lokale aristocratie. Ook niet-Gentse edelen deden soms beroep op Gentse kunstenaars voor verfraaiingswerken. Het *Portret van de hertogin van Norfolk* van de hand van Pieter-Johannes van Reijsschoot werd hierboven reeds aangehaald. Adriaen Clayssens, gespecialiseerd in het verven van blazoenen, ontving in 1705 720 gr. VI. voor het schilderen van het wapenschild van de hertog van Beieren.

Centrale, gewestelijke en lokale bestuursinstellingen

In de steden, zo ook te Gent, bestond een traditie van Blijde Inkomsten. Deze ontvangsten groeiden in West-Europa uit tot ware apotheosen van pracht en praal. Zo ook in de Nederlanden, waar deze traditie bleef bestaan tot aan de Franse Revolutie. De Blijde Inkomst had niet louter tot doel de nieuwe vorst aan de bevolking voor te stellen. Bovendien was het de encscenering van de plechtige akte waardoor elke prins verplicht werd te erkennen dat zijn macht beperkt was door de rechten en privileges van zijn onderdanen. Dit had het karakter van een contract tussen de vorst en het volk.¹¹⁵ Dergelijke inhuldigingen van de graven van Vlaanderen gingen gepaard met een buitengewoon prachtvertoon en gaven aanleiding tot enorme uitgaven. Vaak zorgden de Staten van Vlaanderen voor de inrichting van de plechtigheid. Het was dus niet steeds de stad Gent die de verfraaiingen bestelde.¹¹⁶ Bij de intocht van Filips V van Anjou in 1702 verdiende de beeldhouwer Norbertus Sauvage 133488 gr. VI. voor het vervaardigen van een theater. Zijn zoon, de schilder Norbertus Sauvage, ontving 82296 gr. VI. voor de beschildering ervan. Nog eens 18036

¹¹⁵ C. VAN DE VELDE, H. VLIEGHE, *Stadsversieringen te Gent in 1635 voor de blijde intrede van de kardinaal-infant (Gent, 1969)*, p. 11.

¹¹⁶ SAG, *Nota's van Werveke* 587.

DE GENTSE SINT-LUCASGILDE

gr. VI. inde hij voor het aanbrengen van straatdecoraties voor dezelfde intocht. Voor de intrede van de kardinaalinfant Ferdinand in 1635 werden verschillende van schilderwerk voorziene versieringsconstructies uitgevoerd. Op de Vrijdagmarkt werden twee triomfbogen, de Arcus Fernandi en de Arcus Caroli opgericht; twee pegma's verschenen in de stad, de ene voor de ingang van de Oudburg en de andere voor de noordelijke zijgevel van het Vleeshuis; op het Veerleplein werd een perspectivum, een galerij, geplaatst en voor het Prinsenhof werd een theatrum opgericht.¹¹⁷ Aan dit reusachtige project werkten liefst 12 schilders uit de populatie mee, die samen niet minder dan 262499 gr. VI. verdienden. Daarenboven vervaardigde Jacques Cockx voor 20000 gr. VI. de standbeelden van Filips IV en Ferdinand. Deze werden opgesteld voor het Gravenkasteel. Ook minstens 4 niet-Gentse kunstenaars (Jacob Francart, Theodoor Rombouts, Cornelis Schut en Gerard Seghers) werden ingehuurd voor het aanbrengen van versieringen.¹¹⁸ Dit was trouwens niet de enige gelegenheid waarbij kunstenaars uit diverse steden naar Gent werden uitgenodigd. In 1653 deed de stad bijvoorbeeld beroep op Erasmus II Quellinus voor het ontwerp van de stadsversieringen ter ere van de Blijde Intrede van aartshertog Leopold-Willem.¹¹⁹ Bij verschillende andere intochten waren eveneens kunstenaars betrokken, bijvoorbeeld bij deze van de aartshertogen Albrecht en Isabella in 1600 en bij de intrede van Maria-Theresia in 1744.

De verschillende centrale, gewestelijke en lokale bestuursinstellingen tooiden hun gebouwen en vergaderzalen met een enorme diversiteit aan kunstwerken. Door de staatkundige complexiteit en de hieraan verbonden verplichtingen in andere delen van zijn rijk was het voor de vorst slechts zelden mogelijk aanwezig te zijn op het grondgebied van de Nederlanden. Het bestuur werd in handen gegeven van gouverneurs-generaal, met uitzondering van de regeerperiode van de aartshertogen Albrecht en Isabella. De feitelijke soeverein was echter niet totaal afwezig. Verschillende portretten in de diverse bestuurs- en rechtscolleges toonden uitdrukkelijk wie de machthebber was. Zo verzorgde bijvoorbeeld Jan de Cleef de werken *Koning van Spanje en de Maagd van Vlaanderen* en *Portret van de vorst* voor het stadhuis. Joannes van Volxsom schilderde *De huldiging van keizer Karel VI als graaf van Vlaanderen door markies de Prié, op de Vrijdagmarkt, de 18de oktober 1717* (1718-1728). Gillis le Plat ontving in 1690 1440 gr. VI. voor een schouwstuk voorstellende de koning en koningin van Spanje.

Op het Gentse grondgebied waren verschillende gerechtshoven actief. Onder meer de Raad van Vlaanderen, het College van Oudburg en de Gentse magistraat hadden er een onderkomen gevonden.¹²⁰ Gedurende de vroegmoderne

¹¹⁷ VAN DE VELDE, Vlieghe, Stadsversieringen te Gent, p. 19.

¹¹⁸ VAN DE VELDE, Vlieghe, Stadsversieringen te Gent, p. 21, 30, 32.

¹¹⁹ DE BRUYN, Schilderkunst van de 15de tot de 17de eeuw, p. 147.

¹²⁰ SAG, Nota's van Werveke 1066, Symbolische schilderijen in de gerechtshoven.

periode was het gebruikelijk om in gerechtszalen op een goed zichtbare plaats een schilderij te plaatsen. De onderwerpen van dergelijke taferelen hielden steeds verband met de rechtspraak en wezen op de gevaren van liegen en geloof in het slechte. Opmerkelijk is trouwens dat bepaalde delinquenten de kosten dienden te betalen voor kunstwerken die herinnerden aan de straf. Het was dus niet steeds de kas van de heerlijkheid of de gemeente die de taferelen financierde ter versiering van de justitiezalen.¹²¹ Jan de Cleef schilderde het tafereel *Zinnebeelden der gerechtigheid* voor het stadhuis. Gillis le Plat vervaardigde *De valse eed* in opdracht van de stad. Pieter Nicasius borstelde het tafereel *Justitie* (1647) voor de schepenzaal van de keure. Laatste Oordeelscènes bleken eveneens populair. Zo bestelden de schepenen van de keure een *Laatste Oordeel* bij Raphaël Coxcie, hofschilder van de aartshertogen Albrecht en Isabella.¹²² Naast schilderijen kwamen ook beeldhouwwerken voor. Passchier Gravier herstelde in 1731 bijvoorbeeld een justitiefiguur op het stadhuis.

Zoals het veelvuldig voorkwam dat niet-Gentse kunstenaars kunstwerken vervaardigden voor Gent, zo was het niet minder uitzonderlijk dat andere steden of heerlijkheden beroep deden op Gentse kunstenaars. Nicolas de Liemakere schilderde bijvoorbeeld Laatste Oordeelscènes voor Assenede (1642) en Wachtebeke. In 1772 bracht de beeldhouwer en stoffeerder Dominicus Cruyt wapenschilden aan op het gemeentehuis van Assenede. De stad Kortrijk deed in 1682 beroep op Pieter de Vocht voor snijwerk. Enkele jaren later restaureerde Joannes-Baptiste van Moerkercke enkele taferelen voor diezelfde stad. Kunstenaars hoefden niet noodzakelijk weg te trekken uit Gent op zoek naar werk. De stadsmagistraat deed beroep op hen voor het uitvoeren van decoratieve werken en andere arbeid. De verrichte inspanning kon heel divers zijn. Zo verdiende Lieven van der Schelden in 1578-1579 6000 gr. Vl. voor het vervaardigen van een wapenboek met de wapenschilden van de schepenen van beide schepenbanken, de pensionarissen en secretarissen, edelen en notabelen van de stad Gent, de overdeken van de weverij en de dekenen van de 53 neringen van de stad. Gaspard Arebaut ontving in 1654 verschillende betalingen voor het schilderen van de vier wijzers van het Belfort. Jan Heijlbroeck herstelde dan weer enkele glasramen van het stadhuis (1665). In 1686 plaatste de beeldsnijder Jan-Baptiste van Helderbergh een Italiaans schouw in de pensionariskamer op het stadhuis. François van Herseke beschilderde in 1701 een schouw in de schatkamer van het stadhuis. Lucien van Hoostenberghe ontving een betaling voor het marmeren en vergulden van een schouw in het stadhuis. De mogelijkheden waren quasi oneindig.

Tot slot bestond voor kunstenaars ook de mogelijkheid een vaste betrekking aan de stad in de wacht te slepen en zo een vaste vergoeding te verkrijgen. Alvorens men in dienst trad, diende men een eed af te leggen. Jan Heijlbroeck

¹²¹ SAG, Nota's van Werveke 1062, De gerechtigheid en de kunst.

¹²² SAG, Nota's van Werveke 1066.

DE GENTSE SINT-LUCASGILDE

deed dit op 23 mei 1662 en werd aldus stedelijk glazenmaker. Andere kunstenaars in vaste dienst waren de stadsschilder Arent van Wijnendale, de stadsmetselaar Tobias Oosterlijnck en de stadssteenhouwers Pieter Maes, Guillaume Pieters, Lieven en Pieter Plumion. Deze laatste was bovendien belast met de inspectie van de stedelijke gebouwen. Wat deze functies in stadsdienst inhielden, is niet steeds duidelijk. Toch lijkt het me niet verkeerd te stellen dat een dergelijke betrekking een zekere waardering inhield.

Stedelijk patriciaat

De verstedelijking in Vlaanderen ging gepaard met een toenemend overwicht van de burgerstand. De Gentse burgerij besteedde grote sommen aan artistieke creaties en andere curiosa. Zij wilden helemaal niet onderdoen voor de edellieden als het ging om de pracht van hun interieur. Met allerlei mooie voorwerpen werden hun woonvertrekken opgesmukt.¹²³ Zo ontving Gillis le Plat 960 gr. Vl. van een geneesheer voor het schilderij *De Maagd van Gent* (1690). Hij schilderde bovendien *Portret van de Gentse kaligraaf Erasmus van de Steene*, een van de weinige Gentse burgerportretten waarvan zowel de uitvoerder als de geportretteerde gekend zijn. Ook Pieter-Norbert van Reijsschoot bracht versieringen aan in diverse patriciërswoningen.

Gilden, ambachten en broederschappen

De corporaties creëerden eveneens werkgelegenheid voor de kunstenaars. Verschillende corporaties hadden een eigen ambachtshuis ter beschikking. Vaak werd dit verfraaid met allerlei kunstwerken. Zo herstelde Jan Heijlbroeck in 1653 de glasramen van het neringhuis van de goudsmiden. Deze taak werd in de periode 1655-1657 vervuld door Joos d'Haene. Philippe Lambert Joseph Spruijt ontving 12000 gr. Vl. voor 2 schilderijen (*Kanon-schieting* en *Mortierschieting*) die hij vervaardigde in opdracht van de schuttersgilden. Elk geportretteerd lid diende 168 gr. Vl. te betalen. François van Cuyck alias Mirop schilderde als dilettant in 1678 *Groepsportret van de gilde van de beenhouwers*, uit dankbaarheid voor zijn verkiezing als overste. Van Cuyck was trouwens de enige overste die zelf actief was in de kunstwereld. Bovendien beschikten corporaties vaak over een kapel in een kerk, welke ze inrichtten en versierden. Hierdoor speelden ze eveneens een rol als opdrachtgevers voor kunstenaars. Zo verdiende Philips Wellens 398 gr. Vl. voor het herschilderen van 3 beelden in de kapel van de bakkers in de Sint-Baafskathedraal (1613-1614). François van Bommele leverde glasvensters aan het gilde van Sint-Sebastiaan (1683-1684) en herstelde de ramen in de kapel van de meerseniersnering in de Sint-Niklaaskerk (1686-1687). Jan Bossuyt herstelde op zijn beurt de kapelramen van de nering der metselaars

---

¹²³ DUVERGER, *Gentse kunstverzamelingen voor 1797*, pp. 49, 51-52.

en steenhouwers, eveneens in de Sint-Niklaaskerk (1662-1663). Jan de Cock ontving 480 gr. VI. voor in een fries van een altaartafel, in de kapel van de schrijnwerkers in de Sint-Jacobskerk, de letters van de namen van de bestuursleden te vergulden (1614-1615).

Corporaties deden ook een beroep op kunstenaars voor het vervaardigen van gebruiksvoorwerpen. Joannes Colijn maakte, meer dan waarschijnlijk in zijn hoedanigheid van schrijnwerker, een koffer voor de kunstenaarsnering. Norbertus Sauvage graveerde 11 stalen stampers voor de wolwevers aan 36 gr. VI. het stuk (1699). Antoon Baert maakte in 1743 toortsmodellen voor de schrijnwerkers. Joannes Hebbelinck verzorgde voor 1440 gr. VI. courant de lindehouten bekroning van 2 toortsen (1706), gebruikt in een processie door de nering van de metselaars en steenhouwers. Indien Hebbelinck de deadline overschreed, verminderde zijn gage wel met 240 gr. VI. Voor het vervaardigen van vaandels bleken kunstenaars eveneens de aangewezen personen. François de Drijver naaide, schilderde en vergulde het gildevaandel van het Sint-Lucasgilde in de jaren 1690-1691 voor 1648 gr. VI. Andries Cools verdiende 2000 gr. VI. voor het schilderen van het vaandel van het schermersgilde (1626-1627). Voor de rederijkerskamer Maria ter Eere vervaardigde Jan Stadius een nieuw vaandel, voorzien van een geschilderd medaillon (1626).

Religieuze instellingen

Rond 1600 kreeg het katholicisme de gelegenheid om de centrale plaats in het leven te heroveren. De Contrareformatie werd de drijvende kracht voor het cultuur- en geestesleven. De bisschoppen, parochiegeestelijkheid en de kloosterorden toonden hernieuwde belangstelling voor de kunst.¹²⁴ In het kader van de Contrareformatie ontstond zo een ruime binnenlandse afzetmarkt voor kunstvoorwerpen die de nieuwe ideologieën konden propaganderen.¹²⁵ De kerken werden luisterrijk versierd met triomfantelijke barokke kunstwerken.¹²⁶

Gentse kunstenaars werden dan ook veelvuldig aangesproken door de religieuze instellingen die gevestigd waren op het grondgebied van de stad. Allerhande kunstwerken werden vervaardigd ter versiering van de gebouwen en deze toonden de hernieuwde levenskracht van het katholicisme. Gijselbrecht van Beveren sneed een standbeeld van de Heilige Cecilia voor de Sint-Michielskerk (1735). Philippe Martens verzorgde de marmeren bekleding van de Sint-Michielskerk (1712) en de Sint-Baafskathedraal (1713). Ook

¹²⁴ DUVERGER, *Kunstgeschiedenis der Nederlanden*, p. 2.

¹²⁵ H. SOLY, "Economische en sociaal-culturele structuren: continuïteit en verandering", in J. VAN DER STOCK (eds.), *Stad in Vlaanderen: cultuur en maatschappij 1477-1787* (Brussel, 1991), p. 36.

¹²⁶ L. BEHEYDT, *Eén en toch apart: kunst en cultuur van de Nederlanden* (Leuven-Zwolle, 2002), p. 34.

DE GENTSE SINT-LUCASGILDE

Gillis Matthijs was verantwoordelijk voor een deel van de marmeren bekleding van de Sint-Michielskerk (1670). De marmeren bekleding van de Sint-Jacobskerk is dan weer van de hand van Jacobus Martens (1754). Gerard van Poecke schilderde verschillende processtaties voor de Sint-Martinuskerk voor het bedrag van 426 gr. Vl. (1665-1669). Glazenmakers kwamen eveneens aan hun trekken. Zo leverden Jan Bossuyt en Adriaen Hauwaert 27 kerkvensters bij de bouw van de sacristie in de Sint-Michielskerk (1650). Marten David en Cornelis Horenbault leverden ramen voor de Sint-Martinuskerk (1624-1625). Leden van het Sint-Lucasgilde ontwierpen eveneens kerkmeubelen. Ludovicus Cnudde maakte een altaarmodel voor de Sint-Michielskerk (1714-1715), net als François Coppens (1718-1719). Niet enkel de ontwerpen werden verzorgd door leden van het gilde, ook de feitelijke uitvoering was in hun handen. Ommaert Donckeur vervaardigde samen met Glaude le Fer het houten hoofdaltaar van de Sint-Michielskerk (1676). Diezelfde Le Fer stond reeds in voor het hoofdaltaar van de Sint-Niklaaskerk (1670-1673). Preekstoelen en tabernakels werden eveneens in groten getale besteld. Gerij Pick vervaardigde bijvoorbeeld een preekstoel voor de Sint-Niklaaskerk (1669-1670), net als Norbertus Sauvage (1670). Jacobus Coppens maakte dan weer een tabernakel voor de Sint-Baafskathedraal (1719-1720). Kunstenaars stonden evenzeer in voor decoratieve werken. Zo verzilverde Gaspard Arebaut een kist en verschillend engelen in de Sint-Niklaaskerk, wat hem 2562 gr. Vl. opleverde (1658-1661).

De Contrareformatie had tevens een nieuwe bloei van het kloosterwezen tot gevolg. Deze instellingen bleven niet achter op kunstzinnig gebied en verraaiden hun abdijen met kunstwerken door lokale kunstenaars. De versieringswerken konden van velerlei aard zijn. Gillis Joannes Eeckhaute verniste een Onze-Lieve-Vrouwbeeld in opdracht van de abdij van Baudeloo (1778). Diezelfde abdij betaalde 3840 gr. Vl. in 1718 voor *Een landschap* (1718) aan François van Hattem. Rombaut Pauwli verdiende maar liefst 122258 gr. Vl. voor een altaar dat hij vervaardigde voor het klooster van de Nieuwen Bosch (1657-1667). Jacques Liemaekere was herhaaldelijk actief voor de Groenenbrielabdij (1615-1620).

Dit is maar een kleine greep uit de enorme hoeveelheid kerkelijke bestellingen die gedurende de onderzoeksperiode werden geplaatst bij leden van het Sint-Lucasambacht. Velen werkten bovendien niet enkel voor religieuze instellingen gelegen in de stad Gent. Vanuit Vlaanderen stroomden de bestellingen toe. Robert Jolyt schilderde voor de kerk van Merendree *De geboorte van Christus* (1651). De schilder Philips Beernaert werkte regelmatig in opdracht van de kerk van Bassevelde (1650-1657). François Allaert sneed een preekstoel voor de Sint-Maartenskerk te Moerzeke (1774).

Het onderhoud van dit enorme kunstpatrimonium verzekerde ook werkgelegenheid. Pieter Maes restaureerde 2 schilderijen in opdracht van de abdij van Baudeloo (1786). Antonius van den Heuvelde herstelde en vergulde het werk *Onze-Lieve-Vrouw-Boodschap* voor de Sint-Niklaaskerk te Gent (1645). Joannes Pennoquin werd 2440 gr. Vl. betaald voor het herstellen van enkele

beelden en andere ornamenten in het hoogkoor van de Sint-Maartenskerk te Aalst (1703-1711).

Caritatieve instellingen

De stad herbergde eveneens liefdadigheidsinstellingen. Ter versiering van hun gebouwen deden ook zij beroep op kunstenaars. Zo vervaardigde Vincent van Biervliet een figuur voor het vondelingentehuis te Doornik (1611). Martinus de Reu stond in voor het witten en het olieerven van het godshuis (1736-1739).

Bovenstaande analyse maakt duidelijk dat er een markt voor kunst was. De vraag naar creaties was groot en kunstwerken gingen vlot van de hand. Daarnaast was het voor kunstenaars mogelijk bij te verdienen als kunstschat-ter en kunsthandelaar. Zij beschikten immers over de nodige expertise. Ignatius de Becker schatte bijvoorbeeld de waarde van de schilderijen bij het overlijden van Jan-Baptiste de Kimpe in 1742. Pieter Norbert van Reijsschoot bepaalde in 1787 onder meer de waarde van de verzameling van graaf Emanuel van der Meersch, heer van Berlare. Melchior de la Mars en Adriaenus de Grif waren actief als kunsthandelaars. De borduurder Jacobus de Rinck bezat een winkel waar naast goud- en zilverdraden ook Spaanse snuif kon worden gekocht.

Volstonden al deze potentiële inkomstenbronnen nu voor de kunstenaar om zichzelf en eventueel een gezin te onderhouden? Deze complexe vraag is per-sonsoegbonden. Financieel stonden kunstenaars immers niet even sterk. Vooreerst is het opmerkelijk dat slechts uitzonderlijk sporen van crisis opdui-ken. Op 28 januari 1666 schreef Servaes Manilius vanuit Parijs een brief aan zijn moeder. Hij deelde mee dat hij de terugreis niet dadelijk zou aanvatten, aangezien het ambacht van beeldsnijder te Gent niet rendabel was. Het vol-gende jaar was hij echter wel aanwezig te Gent, waar hij het meesterschap verwierf. Aan het einde van de 17de en in de loop van de 18de eeuw bleek tevens dat bepaalde suppoosten het jaarlijkse lidgeld niet betaalden. Als reden gaven ze op dat ze geen werk hadden uitgevoerd, aangezien de economische conjunctuur niet gunstig was. Zo betaalde Boudewijn Schoonheit in 1739 geen lidgeld, net als Jacobus van Perren. Anderen, zoals Jan de Prat in de jaren 1684-1687 en Antoon van de Rostijne in de periode 1698-1700, konden niet betalen door hun sobere staat. 23 meesters riepen deze reden één of meer-dere malen in. Wetende dat het Sint-Lucasgilde gedurende de volledige onderzoeksperiode 859 nieuwe meesters verwelkomde, betekent dit dat amper 2,68 % van de leden op een bepaald moment wegens gebrek aan financiële middelen het lidgeld niet kon ophoesten. Eén van deze 23, Pieter d'Haese betaalde trouwens later zijn achterstallig lidgeld. Bovendien is het opmerke-lijk dat quasi geen enkel individu opdook in professionele contexten buiten de kunstwereld, het dubbel lidmaatschap terzijde gelaten.

Niet iedereen verdiende weliswaar de exuberante bedragen die bijvoorbeeld

DE GENTSE SINT-LUCASGILDE

een De Crayer kreeg, maar de vraag leek groot genoeg om de volledige groep kunstenaars aan het werk te zetten. Het kunstenaarsbestaan bleek dus leefbaar te zijn in het vroegmoderne Gent. Dit lijkt eigenlijk wel logisch. Individuen die het meesterschap verwierven hadden een zeker vertrouwen in hun potentieel. Indien men vreesde dat men het als meester niet zou rooien, betaalde men immers niet het vereiste inschrijvingsgeld en het jaarlijkse lidgeld. Dan leek het beter als knecht een andere meester te dienen of actief te zijn in andere sectoren.

2.4. Corporatieve bestuur

Het corporatieve leven bood ambachtsmeesters vele mogelijkheden. Vrij spel hadden ze echter geenszins. Alle suppoosten van de gilde dienden zich te schikken naar de verschillende regels en waren gehoorzaamheid verschuldigd aan de oversten en gezworenen van de nering.¹²⁷ In dit deel staat het hoogste sociaaljuridische niveau van het ambacht centraal, het bestuur.

2.4.1. Samenstelling

Ambachten werden geleid door een eed, een jaarlijks wisselend bestuurscollege, waarvan de leden een eed van getrouwheid aflegden tegenover de stadsmagistraat die hen aanstelde.¹²⁸ Het ambacht van de kunstenaars week deels van dit patroon af. Het bestuurscollege, bestaande uit de overste en de gezworenen, bleef soms enkele jaren de leiding van het ambacht in handen houden. Zo werd het bestuurscollege in de periode 1666-1670 gevormd door de overste Jan van der Beke en de gezworenen Gerij Pick en Pieter Ameloot. Van der Beke bekleedde gedurende de jaren 1649-1651 ook de functie van overste. Het gegeven dat gedurende de periode 1574-1773 amper 91 verschillende oversten vermeld worden, toont eveneens aan dat het bestuur niet jaarlijks vernieuwd werd.¹²⁹

In het bestuurscollege was sinds de *Concessio Carolina*, met uitzondering van de calvinistische periode, steeds één overste aanwezig. Afhankelijk van de tijdsperiode kreeg deze ook soms de titel van deken, overdeken of hoofdman. Zij werden aangeduid door de stadsmagistraat en de hoogbaljuw voor een mandaatschap. Deze oversten oefenden geen ambacht uit en behoorden tot de gefortuneerde stedelijke elite. De functie werd meestal toegekend aan leden van de stadsadel¹³⁰ of aan beoefenaars van vrije beroepen, zoals advocaten of

¹²⁷ SAG, Reeks 183-1, fol. 17 v°.

¹²⁸ DAMBRUYNE, *De Gentse bouwvakambachten*, p. 101.

¹²⁹ De afwezigheid van enkele jaren in het bronnenmateriaal in acht genomen.

¹³⁰ L. DUERLOO, P. JANSSENS, *Wapenboek van de Belgische adel van de 15de tot de 20ste eeuw* (Brussel, 1992), II, pp. 44-45: de adellijke rangen zijn jonkheer, ridder en de getitelde adel, met name in oplopende volgorde baron, burggraaf, graaf, markies, prins en hertog.

dokters.¹³¹ De Sint-Lucasgilde volgde dit patroon. Liefst 57 (62,64%) oversten werden met zekerheid gekozen uit de stadsadel. Vier droegen de titel van ridderjonkheer, 53 anderen droegen uitsluitend de benaming jonkheer. De Gentse adel stamde af van de middeleeuwse patricische families. Vanaf het einde van de 16de eeuw lieten de meesten zich de titel jonkheer aanmeten. Ook één meester werd omschreven als jonkheer, Jan-Baptiste de Lattre. Zijn sociale achtergrond bleek dus de stedelijke elite. Ook Anselmus Hebbelynck combineerde het kunstenaarschap en het edelschap. Hij was echter geen edelman van geboorte. Bovendien bezaten de meeste Gentse edellieden heerlijkheden gedurende de vroegmoderne periode.¹³² 19 oversten bleken inderdaad heer van een heerlijkheid. Daarenboven telde de groep van de oversten ook nog 7 rechtsgeleerden en 2 geneesheren. Andere taakomschrijvingen waren ontvanger (onder meer van de huisgelden), opperbaljuw van Sint-Baafs en kapitein van de burgerwacht. Deze laatste functie was niet typisch voor oversten. Ook Hendrik Matthijs vulde deze functie in.

Oversten van een ambacht bleven soms meer dan één jaar aan. Bovendien was er geen beperking tot het hoofdmanschap van een welbepaalde gilde. Na afloop van een mandaat kon men overste worden van een ander ambacht. Van 10 van de 91 oversten kan met zekerheid gezegd worden dat ze ook in andere ambachten actief waren als overste. Vooral het ambacht van de goudsmiden bleek populair. François van Cuyck was naast overste van de Sint-Lucasgilde ook overste van de ambachten van de meubelmakers, de slaggers, de winkeliers en wassenkaarsmakers. Hij bleek tevens dilettant en was dus actief als amateurschilder. Dit is hoogst uitzonderlijk, aangezien de oversten van het technische aspect van de ambachten, die onder hun bevoegdheid stonden, geen kaas hadden gegeten. Om deze reden werden zij bijgestaan door gezworenen.¹³³ Hierbij dient wel een kanttekening te worden gemaakt. Gedurende de Calvinistische Republiek draaide men namelijk de klok terug. De overste mocht wel een persoon uit het eigen midden zijn, een ambachtsman in hart en nieren. Dit was immers de geldende regel vóór de Carolijnse Concessie. Het curriculum vitae van Pieter van Hecke kan als voorbeeld dienen. In 1575 trad hij op als gezworene van het ambacht. In 1583 was hij overste. Na de val van het calvinistisch regime zou geen enkele ambachtsman nog doordringen tot de positie van overste. De overste kreeg een vergoeding van 240 gr. Vl. per jaar.¹³⁴ Bovendien werd hij getraakteerd op de dag van de Heilige Lucas, de patroon van de gilde. De uitgave van de traktatie mocht wel het bedrag van 480 gr. Vl. niet overschrijden.¹³⁵

Het ambacht was voor de oversten een onbekende wereld. Zij werden dan ook

¹³¹ DAMBRUYNE, De Gentse bouwvakambachten, p. 101.

¹³² DAMBRUYNE, Economische conjunctuur en sociale structuren, p. 125

¹³³ DAMBRUYNE, De Gentse bouwvakambachten, p. 101.

¹³⁴ SAG, Reeks 183-5.

¹³⁵ SAG, Reeks 183-3.

DE GENTSE SINT-LUCASGILDE

bijgestaan door gezworenen, ook wel deken genoemd. De Carolijnse Concessie bracht het aantal gezworenen in de meeste ambachten terug van vier op twee.¹³⁶ Dit was ook het geval voor het kunstenaarsambacht. De bestuurslijsten, terug te vinden in het Schildersboek, tonen dit aan. Enkel voor het jaar 1626 werd maar één gezworene genoteerd, Jan Stadius.¹³⁷ Het is niet duidelijk of er maar één gezworene was of als men de tweede gezworene gewoonweg vergat op te tekenen. In 1657 leek het aantal gezworenen wel te veranderen. Het reglement luidde: "*Item datter t' elcker waerf jaerlicx zullen t' saemen ghemaect worden drij dekens, te weten den eenen uuijt de schilders, den anderen uuijt de beeltnijders ende den derden uuijt de glasmaeckers*".¹³⁸ Schijn bedriegt echter. Het Schildersboek bleef gedurende de jaren 1657-1681 slechts twee gezworenen vermelden. Pas vanaf 1682 werd de beslissing in praktijk gebracht.¹³⁹ Waarom pas een derde gezworene werd aangesteld na een kwart eeuw is onduidelijk. Net als vroeger dient ook hier de zucht naar het verleden ten tijde van het calvinistisch gezag worden benadrukt. Vier gezworenen werd opnieuw de regel. Dit blijkt uit het Schildersboek.¹⁴⁰

Tussen de eerste en de tweede gezworene was een hiërarchisch onderscheid, maar voor beiden gold dezelfde aanstellingsprocedure. Men kon bovendien herkozen worden. De gezworenen werden aangesteld door de overste en de gezworenen van de laatste twee jaar. Vorige bestuurscolleges hadden dus beslissingsrecht over hun opvolgers. De keuze werd vervolgens door de hoogbaljuw en de wethouders goedgekeurd of verworpen. In het laatste geval mocht men nieuwe kandidaten voordragen.¹⁴¹ Voor het jaar 1685 is deze verkiezingsstrijd te volgen. De corporatie bood de schepenen van de keure een lijst aan met negen namen, namelijk 3 schilders, 3 beeltnijders en 3 glazenmakers. De magistraat kon vrij beslissen, maar diende natuurlijk uit elke groep 1 naam te selecteren. Vermoedelijk geschiedde deze procedure jaarlijks, aangezien de documenten uit 1685 uitdrukkelijk vermelden dat "*Schepenen van der keure...denumeren...omme desen jeghenwordighen jaere te dienen als gheswoorne*".¹⁴² Na hun verkiezing dienden de gezworenen, net als de oversten, zich te begeven naar het schepenhuis om de eed af te leggen. Ook deze procedure werd meer dan vermoedelijk jaarlijks herhaald.¹⁴³ Het afleggen van de eed ging gepaard met de nodige drank, maar de kosten van de vertering mochten de som van 48 gr. Vl. niet overschrijden.¹⁴⁴

¹³⁶ DAMBRUYNE, De Gentse bouwvakambachten, p. 101.

¹³⁷ SAG, Reeks 183-1, fol. 65v^o.

¹³⁸ SAG, Reeks 183-3.

¹³⁹ SAG, Reeks 183-1, fol. 112.

¹⁴⁰ SAG, Reeks 183-1, fol. 47.

¹⁴¹ DAMBRUYNE, De Gentse bouwvakambachten, p. 101.

¹⁴² SAG, Reeks 156bis nr 57.

¹⁴³ SAG, Reeks 183-1, fol. 16.

¹⁴⁴ SAG, Reeks 183-3.

Net als bij de functie van overste was aan de positie van gezworene een financiële tegenprestatie verbonden. Elke gezworene verkreeg de helft van het loon van de overste voor zijn diensten, namelijk 120 gr. VI.¹⁴⁵ Rijk werd men dus niet van de topfuncties binnen het ambacht. Wel was aan beide functies inherent sociale mobiliteit verbonden. Welke functies individuen in het ambachtsbestuur bekleedden en hoe vaak zij dat deden, geeft immers een indicatie van hun sociale positie.¹⁴⁶

2.4.2. Takenpakket

De overste en de twee gezworenen vormden samen een triumviraat dat instond voor het algemeen bestuur van het ambacht. Zij vertegenwoordigden het ambacht naar buiten toe, voor de stedelijke of centrale overheid. Bovendien beschikten zij over wetgevende en rechterlijke bevoegdheden.¹⁴⁷ Het bestuurscollege zag toe op de naleving van de ambachtsreglementen door de leden en zij controleerden de ambachtelijke productie. In de praktijk betekende dit dat zij regelmatig huisbezoeken aflegden. Indien men onregelmatigheden opmerkte, behoorde het tot hun bevoegdheden om de overtreder boetes op te leggen.¹⁴⁸ Men waakte minutieus over de kwaliteit van de gebruikte grondstoffen en de afgewerkte producten en men bewaakte het beroepsmonopolie. Zij hadden immers ook het recht om niet-leden te visiteren, het aangevatte werk stop te zetten en het gereedschap in beslag te nemen, of ze konden op zijn minst lagere stadsambtenaren de opdracht geven dit te doen.¹⁴⁹ Bij meningsverschillen tussen twee of meerdere suppoosten van het ambacht, trad het bestuurscollege op als bemiddelaar en probeerde men het conflict op te lossen. Indien men niet tot een oplossing kwam, diende men zich te wenden tot de magistraat.¹⁵⁰ Strafrechtelijke zaken vielen buiten deze gerechtelijke bevoegdheid. Verder riepen de overste en de gezworenen de ledenvergaderingen bijeen en zaten ze deze voor. Beslissingen werden steeds met de meerderheid van de stemmen genomen. Het ambachtsbestuur ontwierp zelf de meeste reglementen, maar deze dienden nadien aan de schepenen en de hoogbaljuw worden voorgelegd ter goedkeuring.¹⁵¹ Dit kon soms problemen ople-

¹⁴⁵ SAG, Reeks 183-3.

¹⁴⁶ K. VAN QUATHEM, "Sociale mobiliteit en machtsverdeling in het Brugse schoenmakersambacht (1570-1790)", in C. LIS, H. SOLY (eds.), *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen, 1500-1800* (Brussel, 1997), p. 101.

¹⁴⁷ DAMBRUYNE, *De Gentse bouwvakambachten*, p. 101.

¹⁴⁸ SAG, Reeks 183-1, fol. 16-16v^o.

¹⁴⁹ H. DECEULAER, "Conflicten en conflictregeling in de Antwerpse ambachtswereld, 1585-1796. Een verkenning van de juridische en sociaal-politieke aspecten op het lokale terrein", in C. LIS, H. SOLY (eds.), *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen, 1500-1800* (Brussel, 1997), p. 137; DAMBRUYNE, *De Gentse bouwvakambachten*, p. 101.

¹⁵⁰ SAG, Reeks 183-1, fol. 16.

¹⁵¹ DAMBRUYNE, *De Gentse bouwvakambachten*, p. 102.

DE GENTSE SINT-LUCASGILDE

veren. Zo is een wetsvoorstel gekend uit 1683 met betrekking tot de aan- en verkoop van kunstwerken, dat nooit officieel bekrachtigd werd. Het reglement bleek dus waardeloos.¹⁵² De gezworenen waren ook verantwoordelijk voor de optekening van nieuwe leerjongens en meesters, voor het noteren van de omstellingen en voor het bijhouden van de ambachtsrekeningen. Het uittredend bestuur diende in aanwezigheid van de schepenen en de nieuwe bestuursleden rekenschap af te leggen van hun mandaat.¹⁵³ Bovendien waren de gezworenen verplicht binnen een termijn van acht dagen na het verlopen van hun ambt de rekening van hun ambtstermijn op te maken.¹⁵⁴

2.4.3. Sociale mobiliteit

Zoals reeds aangehaald bleek een functie in het ambachtsbestuur een indicatie van de sociale positie van de leden. De vraag stelt zich nu naar de mogelijkheid om door te stoten naar het bestuur van de corporatie in functie van de beroepsgroep. Via het bronnenmateriaal was het mogelijk voor 184 jaar van de onderzoeksperiode de gezworenen te achterhalen. Er werd 468 maal een gezworene aangesteld. De invulling van deze bestuursfunctie gebeurde doorheen deze periode door 139 verschillende personen. Het is dus duidelijk dat meesters meerdere malen konden deel uitmaken van het bestuur van het ambacht. De fijnschilder François Baert was gedurende 11 jaar gezworene van de corporatie, de beeldsnijder Joannes Dupré zelfs 12 jaar. Daarentegen waren 37 meesters of 26,62% amper één jaar lid van het bestuurscollege. Als het cijfer 139 wordt bekeken in het licht van de totale populatie blijkt dat amper 16,18% van de meesters kon doorstoten naar een bestuursfunctie. De functie van gezworene was dus duidelijk niet voor iedereen weggelegd. Het vervolg van het onderzoek naar sociale mobiliteit bij ambachtsmeesters wordt opgesplitst in twee delen, namelijk van 1574 tot en met 1681 en van 1682 tot en met 1773. De reden ligt voor de hand. Vanaf 1682 telde het bestuurscollege drie gezworenen in plaats van twee, wat invloed had op de sociale mobiliteit.

1574-1681

Gedurende deze eerste periode waren 88 verschillende gezworenen actief, samen goed voor 193 maal de invulling van deze functie. 36 meesters of 40,91% bleven slechts gedurende één jaar in functie. Drie personen oefenden gedurende zes jaar het ambt van gezworene uit, met name Bartolomeus de Haese, Jan Heijlbroeck en Claijs de Smet.

---

¹⁵² SAG, Reeks 183-3.

¹⁵³ SAG, Reeks 183-1, fol. 18.

¹⁵⁴ SAG, Reeks 183-3.

TIM DE DONCKER

Ambtstermijn gezworene	Aantal gezworenen	Ambtstermijn gezworene	Aantal gezworenen
1	36	4	6
2	24	5	5
3	14	6	3

Tabel 5: ambtstermijn van de gezworenen (1574 – 1681)

Van 63 meesters is bovendien de datum gekend waarop zij het meesterschap hadden verworven. Gemiddeld diende men ruim 11 jaar te wachten voor men werd opgenomen in het bestuur. De onderlinge verschillen waren echter groot. Sommigen, zoals Pieter de Bruyne en Joannes-Baptiste Herseke, slaagden er na één jaar reeds in een bestuursfunctie in de wacht te slepen. Anderen dienden meer dan drie decennia te wachten op een dergelijke promotie. De uit Haarlem afkomstige glazenmaker Adriaen Hauwaert trad pas toe tot het bestuur van de gilde 36 jaar na het verwerven van het meesterschap. De medi-aan ligt op 9 jaar.

Het is eveneens interessant om te kijken naar de professionele status van de gezworenen. Bleken bepaalde groepen kunstenaars systematisch het bestuur van het ambacht in handen te nemen of kwamen alle groepen kunstenaars evenveel aan bod in het bestuur?

Professionele status	Aantal jaar gezworene	Aandeel (in %)
Fijnschilders	78	40,42
Beeldsnijders en steenhouwers	42	21,76
Glazenmakers	33	17,10
Onbekend	23	11,92
Goudslagers	9	4,66
Stoffeerders	6	3,11
Huisschilder	2	1,04

Tabel 6: professionele status van de gezworenen (1574 – 1681)

Tabel 6 toont aan dat schilders de meeste kans maakten op het ambt van gezworene (41,45%), gevolgd door de sculpteurs en glazenmakers. Samen zijn deze drie groepen goed voor meer dan 80% van de gezworenen. De drie hoofdgroepen van het ambacht domineerden het bestuur gedurende de periode 1574-1681. Dit waren natuurlijk ook de groepen die het grootste aantal meesters representeerden.

DE GENTSE SINT-LUCASGILDE

1682-1773

53¹⁵⁵ meesters slaagden erin gedurende deze tweede periode zich op te werken tot het bestuursniveau van het ambacht. Samen oefenden deze 275 maal de functie van gezworene uit. Amper één meester, de glazenmaker Louis Cosijn, was gedurende één jaar gezworene. De andere 52 bestuursleden bleven twee of meer jaar aan. Dit hoefde geen aaneengesloten periode te zijn. Men kon gerust in verschillende decennia opgenomen worden in het bestuurscollege van het ambacht. Joannes Dupré was gezworene van het ambacht gedurende de jaren 1747-1752 en opnieuw in de jaren 1763-1768. Met zijn in totaal twaalf jaar lidmaatschap van het bestuur had hij ook het record in handen.

Aantal jaar gezworene	Aantal gezworenen	Aantal jaar gezworene	Aantal gezworenen
1	1	7	7
2	1	8	5
3	14	9	2
4	11	10	0
5	4	11	1
6	6	12	1

Tabel 7: ambtstermijn van de gezworenen (1682 – 1773)

Voor 50 meesters is het bovendien ook mogelijk het jaartal van het bereiken van het meesterschap te vergelijken met het jaartal waarin men de eerste keer zetelde in het ambachtsbestuur. Men diende gemiddeld ongeveer 19 jaar te wachten voor men werd opgenomen in het bestuur. In dit opzicht is de drie jaar wachttijd van de fijnschilder François de Drijver en de beeldsnijder Livinus Helderbergh heel gering. Jan Cesaert had echter 58 jaar nodig om zich te kunnen opwerken tot het bestuursniveau. Het gemiddelde wordt sterk beïnvloed door deze uitersten, waardoor het berekenen van de mediaan een betere optie lijkt. Deze bedraagt 18 jaar.

Het ambachtsreglement van 1657 bepaalde dat het bestuur voortaan drie gezworenen telde, met name een schilder, een beeldsnijder en een glazenmaker.¹⁵⁶ Dit artikel werd pas vanaf 1682 omgezet in de praktijk. De vraag stelt zich nu naar de naleving van het reglement.

¹⁵⁵ 2 meesters waren zowel gezworenen in de eerste als in de tweede periode, met name Jan de Cleef en Jan de Smet.

¹⁵⁶ SAG, Reeks 183-3.

TIM DE DONCKER

Professionele status	Aantal jaar gezworene	Aandeel (in %)
Glazenmakers	20	37,74
Beeldsnijders en beeldhouwers	15	28,30
Fijnschilders	15	28,30
Huisschilders	2	3,77
Onbekend	1	1,89

Tabel 8: professionele status van de gezworenen (1682 – 1773)

Het overzicht van de professionele status van de gezworenen voor de tweede periode toont duidelijk aan dat het ambacht haar eigen reglement naleefde. De voorkeur ging inderdaad uit naar een (fijn)schilder, een beeldsnijder en een glazenmaker. De huisschilders hadden werkelijk geen vinger in de bestuurlijke pap te brokken. Dit gold in kleinere mate ook voor de borduurwerkers. Het aantal borduurwerkers was immers maar een fractie van het aantal huisschilders. De reden waarom beide groepen streefden naar autonomie is duidelijk. Het ambacht hield geen rekening met deze deelgroepen. Glazenmakers, beeldsnijders en fijnschilders namen de beslissingen, ook over zaken die de huisschilders of borduurders aanbelangden.

1574-1681 vs. 1682-1773

Enkel een kleine groep meesters met een welbepaalde professionele status kon genieten van de mogelijkheid van sociale mobiliteit via een bestuursfunctie in het ambacht. Daarenboven lijkt het bestuur in de periode 1574-1681 een “democratischer” en meer open karakter te hebben dan de leiding gedurende de jaren 1682-1773. Gedurende de eerste periode kwamen bestuurswissels regelmatig voor. Meerdere meesters konden proeven van de macht en deze periode werd gekenmerkt door kortere ambtstermijnen. Bovendien diende men minder geduld op te brengen dan in de tweede periode om effectief bestuurslid te worden. De tweede periode werd daarentegen gekenmerkt door minder vernieuwingen van het bestuur, met als gevolg dat de gezworenen langer aan de macht bleven.

De bestuursfunctie van gezworene lag niet binnen de mogelijkheden van elke meester. Niet eens 1/5 van de meesters stootte immers door naar het ambachtsbestuur. Daarenboven maakte men enkel een reële kans indien men actief was als fijnschilder, beeldsnijder of glazenmaker. De andere geledingen van het ambacht vielen al bij voorbaat uit de bestuurlijke boot. Op professioneel vlak was geen sprake van gelijkheid onder de verschillende leden van het ambacht.

3. Conclusie

Deze bijdrage had tot doelstelling meer inzicht te krijgen in de sociaaleconomische positie van de Gentse kunstenaars in de periode 1574-1773 op basis van een prosopografisch onderzoek. Spreken over kunstenaars in het Ancien Régime ligt vaak gevoelig, maar in hun kwaliteit als inventeurs en ontwerpers lijkt het voor het overgrote deel van de onderzoekspopulatie, de leden van de Sint-Lucasgilde, gerechtvaardigd. Hierbij is belangrijk dat de term kunstenaar slechts sporadisch iets te maken heeft met het aanzien van de betrokkene.

De leden van de Sint-Lucasgilde werden opgespoord aan de hand van drie verschillende bronnen: (1) het Schildersboek, (2) de extracten en (3) de rekeningen. De corporatie bleek een uitermate gediversifieerd ledenbestand te hebben. Verschillende kunstenaarsgroepen ressorteerden namelijk onder de Sint-Lucasgilde. De belangrijkste waren de schilders (zowel fijn- als huisschilders), de sculpteurs, de glazenmakers, de stoffeerders en de borduurders. De Gilde vormde de eenheid waarbinnen de verschillende ambachtsleden, enerzijds als groep en anderzijds als individu, hun weg zochten en carrière maakten.

Dit kunstenaarsbestaan behoorde echter niet voor iedereen tot de mogelijkheden. De aspiranten kwamen voornamelijk uit de middenklasse en vaak was hun vader reeds actief in het milieu. Vrouwen werden - quasi - alle kansen ontnomen. De opleidingstijd werd doorgebracht op de werkvloer, waar iedereen dezelfde basistechnieken kreeg aangeleerd. Afhankelijk van de specialiteiten van zijn leermeester kon de vorming van de kandidaat-kunstenaar enigszins verschillen. Naast de opleiding bij een volleerd meester vond het concept van de academie ingang in het vroegmoderne Gent. De Gilde en de academie stonden feitelijk los van elkaar. Via de academie kon men zich opwerken binnen de Gilde, zich emanciperen. Het was een middel tot statusbevestiging.

Na het volmaken van de opleidingstijd was het voor leerlingen niet uitzonderlijk in loondienst te werken bij een meester. Deze periode als gezelf of knecht kon ettelijke jaren duren en had verscheidene voordelen. Men kon zich verder bekwalen in het vak zonder zelf verantwoordelijkheid te dragen over een atelier. Bovendien kon men gedurende deze periode financieel sterker worden, om zo effectief de stap te zetten naar het meesterschap.

Dit meesterschap kon men enkel bereiken indien men poorter van de stad was, een goedgekeurde meesterproef kon voorleggen en indien men het intredegeld betaalde. Bovendien moest men jaarlijks een bijdrage storten in de Gildekas. Het meesterschap bleek dus niet binnen ieders mogelijkheden te liggen. Toch verwierven gedurende de periode 1574-1773 maar liefst 859 individuen het statuut van meester. Eens men meester was, bleek men volwaardig lid van de Gilde. Een dergelijk statuut had verscheidene voordelen. Men mocht vrij het beroep uitoefenen en beschikken over een eigen atelier en winkel. Zo kon men meegenieten van het corporatieve monopolie. Bovendien haalde elke individuele Gildebroeder uit zijn lidmaatschap een superieure status, die samenhang

met zijn handvaardigheid. Daarnaast hield dit lidmaatschap in dat sociale netwerken werden gevormd en in stand werden gehouden.

Individuen die het meesterschap bereikten hadden dus een gelijkaardig parcours afgelegd. Het vervolg van de carrière was minder eenduidig. De economische positie van de kunstenaar, en hiermee samenhangend dus ook de sociale positie van de kunstenaar, was natuurlijk afhankelijk van de afzet van zijn werken. De kostprijs van een kunstwerk verschilde van stuk tot stuk, aangezien de prijs onder meer werd bepaald door de grootte van het werk, de gebruikte materialen, de duur van het arbeidsproces en de uitvoering van het werk. Daarnaast speelde ook naam bekendheid van de uitvoerder een zekere rol. Door al deze verschillen bleek het onmogelijk dé economische positie van dé kunstenaar te bepalen. Deze positie varieerde van kunstenaar tot kunstenaar. Toch waren gemeenschappelijke kenmerken aanwezig. Kunstenaars bereikten hun koperspubliek voornamelijk via werken uitgesteld in hun winkel en op jaarmarkten. Daarnaast werden stevast ook bestellingen geplaatst. De precieze verhouding tussen deze verschillende opties bleek onmogelijk te bepalen. Duidelijk was wel dat het kunstenaarsbestaan leefbaar bleek. De afzetmarkt had immers een enorme omvang. Zowel vanuit het hof, de adel, het stedelijk patriciaat, bestuursinstellingen op alle niveaus, religieuze en caritatieve instellingen, als vanuit de corporatieve wereld was de vraag naar kunst heel groot en continu aanwezig. Bovendien produceerde men eveneens voor een anonieme markt, die jammer genoeg nauwelijks gedocumenteerd is. De omvang hiervan was zeker niet gering. Uiteindelijk bepaalden de inkomsten de welvaart en de sociale positie van de kunstenaar.

Naast een goede verdienste bleek het voor meesters uit de gilde van Sint-Lucas mogelijk zich sociaal op te werken via een bestuursfunctie in het ambacht. Dit lag echter niet binnen de mogelijkheden van elke meester, aangezien men het beroep van fijnschilder, sculpteur of glazenmaker diende te beoefenen om kans te maken.

Afsluitend kan worden gesteld dat Gent zeker niet het artistieke centrum was, maar toch een rol speelde in de vroegmoderne kunstmarkt.

LOUIS VARLEZ EN DE SOCIALE KWESTIE De liberale burgerij uitgedaagd¹

Jasmien Van Daele

1. Inleiding

Op 20 december 1916 gaf Louis Varlez, jurist, socioloog en hoogleraar aan de Gentse universiteit, een lezing voor de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Gent, waarvan hij sinds 1914 lid was. In een klimaat van algemene ontreddeering in volle Eerste Wereldoorlog bracht het regelmatige contact met geestesgenoten troost. Door de studie van het verleden trachtte men de glorie-dagen van het vaderland weer op te roepen en de waarden van de burgerlijke samenleving die door de Duitsers aan flarden werden geschoten, in ere te houden. In zijn voordracht belichtte Louis Varlez de economische evolutie van de Sint-Pietersabdij in Gent. Deze lezing maakte deel uit van uitgebreider historisch archiefonderzoek, waaraan Varlez in zijn vrijetijd samenwerkte met de historicus en collega-hoogleraar aan de Gentse universiteit, Henri Pirenne. Varlez concentreerde zich voornamelijk op de economische evolutie (inkomsten, bezittingen en grondeigendommen) van abdijen in het graafschap en het latere grondgebied Vlaanderen tussen de twaalfde en de achttiende eeuw. Meer dan duizend bladzijden notities liet Varlez achter toen hij in 1919 permanent naar het buitenland vertrok. Het is tot op vandaag onaangeroerd en ongepubliceerd. De geïnteresseerde historicus mag zich dus nog steeds melden.

Louis Varlez was dan wel geen historicus, hij zou alleszins wel sociaal-institutionele geschiedenis schrijven. Maar veel minder dan Henri Pirenne genoot Louis Varlez, buiten de enge kring van sociaal-politieke historici, lange tijd bekendheid². In tegenstelling tot Pirenne maakte Varlez bijvoorbeeld geen

---

¹ Dit artikel is gebaseerd op een lezing die werd gegeven voor de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Gent op 16 december 2006.

² Zie ook J. VAN DAELE, *Van Gent tot Genève. Louis Varlez. Een biografie* (Gent, 2002). Wie meer wil weten, inclusief verdere verwijzingen naar het bronnenmateriaal en de relevante literatuur, verwijs ik naar deze publicatie en de oorspronkelijke versie van mijn licentiaatsverhandeling waarvan het boek een herwerking is: J. VAN DAELE, *Van Gent tot Genève. Louis Varlez (1868-1930). Een sociaal-liberaal jurist, socioloog, werkloosheidsspecialist en internationaal functionaris. Een biografie* (promotor: Prof. Dr. H. Balthazar) (Universiteit Gent, Vakgroep Nieuwste Geschiedenis, 1999, 2 dln., XLV p. - 329 p.). De verhandeling is vrij te consulteren in de leeszaal van het AMSAB-ISG, het Liberaal Archief en de Vakgroep Nieuwste Geschiedenis. In voorliggend artikel heb ik slechts een beperkte selectie voetnoten opgenomen, die interessant kunnen zijn voor de lezer die meer wil weten over een bepaald onderwerp.

deel uit van de twintig genomineerden voor de verkiezing in 2006 van de Grootste Prof van de Universiteit Gent³. Hoewel zijn talrijke ideeën en initiatieven als jurist en socioloog toonaangevend waren voor de oorsprong en ontwikkeling van sociale politiek en sociaal recht in internationaal perspectief, is Varlez na zijn dood in 1930 zeer snel in de vergetelheid geraakt en daarmee ook – ondanks de rijkdom aan archiefbronnen – tussen de plooiën van de geschiedschrijving gesukkeld. Varlez was bijna tien jaar lang weggeweest van Belgische bodem en daarmee tijdelijk van het politiek-maatschappelijke en wetenschappelijke toneel in eigen land verdwenen. Bovendien werd de door hem ontwikkelde werkloosheidsverzekering (het zogenaamde Gentse systeem) niet geïmplementeerd in het Belgische sociale zekerheidsmodel dat onmiddellijk na de Tweede Wereldoorlog werd ingevoerd. Dit berustte op een algemene verzekeringsplicht met een coördinerende rol voor de nationale overheid, terwijl Varlez' initiatieven net waren gekenmerkt door niet-verplichte principes, lokaal georganiseerd. In dit artikel wordt de eigenheid van de ideeën van Louis Varlez bestudeerd in het licht van de snel evoluerende maatschappelijke verhoudingen en de actoren die een essentiële rol speelden op het brede terrein van de sociale politiek.

2. Liberaal en burgerlijk in het diepst van zijn gedachten en opvoeding

Louis Varlez was overduidelijk een kind van zijn tijd, de liberaal-burgerlijke samenleving op het breukvlak van twee eeuwen, aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Het grootste deel van zijn leven woonde en werkte Louis Varlez in Gent. Niet toevallig kreeg in deze provinciehoofdplaats zijn interesse voor de arbeidersklasse definitief vorm. Nochtans liggen de wortels van de familie Varlez niet in Oost-Vlaanderen. Grootvader Louis-Joseph Varlez (1792-1874), zoon van een caféhouder uit Henegouwen, maakte glansrijk carrière als legerarts in de garnizoenen van Napoleon en koning Willem I der Nederlanden. Zijn ervaringen en promoties onder het Hollandse Bewind bepaalden zijn verdere gedachtegoed. Louis-Joseph Varlez was een overtuigd orangist, de basis van zijn latere antiklerikale, radicaal-liberale ideologie. Na de onafhankelijkheid van België startte hij een eigen artspraktijk in Brussel⁴. Als één van de eerste Belgische dokters introduceerde Louis-Joseph de homeopathie in burgerlijke en adellijke kringen tot ver buiten de hoofdstad. Hij promoveerde deze alternatieve, uit Duitsland overgewaaid geneeswijze, nadat hij volgens de familie-overlevering zijn vrouw, die aan een vergevorderde vorm van tuberculose leed, had genezen met behulp van homeopathie.

³ De verkiezing werd uiteindelijk gewonnen door Joseph Guislain (1797-1860), internationaal erkend pionier in de psychiatrische gezondheidszorg.

⁴ G. LÉBOUCQ, 'Varlez (Louis-Joseph)', in *Biographie Nationale* (Bruxelles, 1936-1938), dl. 26, kol. 501-502.

LOUIS VARLEZ EN DE SOCIALE KWESTIE

De enige zoon van Louis-Joseph, Paul-Emile Varlez (1830-1885), studeerde rechten aan de ULB. Voor hem was een carrière in de magistratuur weggelegd. Paul-Emile huwde Marie Maeterlinck (1843-1917), de oudste dochter van een rijke Gentse textielhandelaar en kleindochter langs moederszijde van architect Louis Roelandt (1786-1864), bekend van zijn ontwerpen van onder andere het Gentse justitiepalais en de universiteitsaula. Marie was een nicht van de schrijver Maurice Maeterlinck (1862-1949), die in 1911 de Nobelprijs voor Literatuur had gewonnen.

Louis, de eerste zoon van Paul-Emile Varlez en Marie Maeterlinck, werd geboren op 26 november 1868 in Antwerpen. Hij was de oudste zoon in een gezin van drie kinderen en groeide op in de steden waar zijn vader als magistraat was aangesteld, achtereenvolgens in Antwerpen, Gent en Mechelen. In Gent werd vader Varlez geïntroduceerd in radicaal-liberale kringen, onder meer via de loge *La Liberté*. In de jaren 1880, toen het gezin in Mechelen woonde en Louis en zijn jongere broer Paul school liepen op het Mechelse atheneum, zorgde de schoolstrijd voor verhitte debatten. De tegenstelling klerikalisme versus antiklerikalisme liet zich ook binnen het gezin Varlez voelen. Tot op zijn sterfbed botste Paul-Emile als overtuigd vrijzinnige met de streng katholieke opvattingen van zijn echtgenote Marie, die diepgelovig was. Het was ook de aanleiding voor een tijdelijke scheiding tussen Varlez' ouders. In navolging van zijn vader studeerde Louis Varlez rechten aan de ULB. Zijn universitaire studies van 1885 tot 1889, die zeer toevallig samenvielen met het hoogtepunt van het arbeidersoproer, vormden een belangrijke voedingsbodemp voor de intellectuele vorming en het maatschappelijk engagement van de jonge Varlez. Zijn laatste jaar volbracht hij aan de Gentse universiteit, nadat de familie opnieuw naar Gent was verhuisd. Louis Varlez startte zijn rijkgevulde carrière als advocaat aan de Gentse balie. Maar het waren vooral de activiteiten tijdens zijn vrije uren die Varlez' leven een bijzondere wending zouden geven.

3. Progressief-liberalen en de sociale kwestie

De oorsprong van Varlez' merkwaardige loopbaan ligt in de sociologische studies die hij in de jaren 1890 schreef in het kader van de *Société Libérale d'Etudes Sociales*. Deze progressief-liberale studie- en debatkring werd opgericht in de schoot van de Gentse rechtsfaculteit door Albert Callier (1846-1920) en diens neef Remi De Ridder (1843-1930), beiden advocaat, hoogleeraar en liberaal schepen in Gent. Met de jaren werd het contact tussen Louis Varlez en Remi De Ridder steeds intenser. In 1896 huwde de jonge advocaat met Marthe De Ridder, de dochter van zijn vroegere professor en mentor binnen de *Société Libérale*. Het paar zou drie kinderen krijgen: Emile (1897-1962), Thérèse (1898-1990) en Lizzie (1902-1979). Door zijn huwelijk met een dochter uit de gefortuneerde familie De Ridder verankerde Louis Varlez

zijn maatschappelijke positie. Schoonvader Remi, de jongste zoon van de liberale burgemeester van Wortegem Constantin De Ridder (1792-1852), behoorde tot een groep van Oost-Vlaamse grootgrondbezitters die hun economisch belang ook in politieke macht hadden weten om te zetten.

In burgerlijke kringen was de *Société Libérale* een belangrijke ontmoetingsplaats voor gelijkgestemden. Mensen van diverse pluimage (professoren, geneesheren, advocaten, sociologen, industriëlen, ingenieurs, ...), die een uitgesproken interesse in de sociale kwestie deelden, kwamen bijeen om van gedachten te wisselen en met elkaar in discussie te treden over de sociale actualiteit van dat moment. Onder de leden en de gastsprekers bijvoorbeeld de latere liberale minister van Buitenlandse Zaken Paul Hymans, de Luikse hoogleraar in de rechten Ernest Mahaim, de socioloog Emile Waxweiler en de families Callier (rond Albert en Gustave). In 1891 nam de toen 23-jarige Louis Varlez de taken van secretaris op zich.

De belangstelling van de welstellende liberale burgerij voor de arbeidersbeweging was niet zo nieuw. Reeds enkele decennia eerder was in de progressieve fractie van de verdeelde Gentse liberale familie al interesse gerezen voor de leef- en werkomstandigheden van de arbeiders. Aanvankelijk werd de houding van de hogere klassen nog gekenmerkt door een totale apathie tegenover de voortdurende verarming van het proletariaat en cultiveerde men de idee dat de arbeider persoonlijk schuld had aan zijn behoeftigheid. Tot lang in de negentiende eeuw poogde men het 'armenleger' onder controle te houden vanuit het lokaal georganiseerde Bureel van Weldadigheid, dat via paternalistische hulpverlening en expliciete heropvoedende imperatieven de fysieke en morele 'desintegratie' van de arbeiders wou tegengaan. Rond het midden van de vorige eeuw werd de openbare armenzorg in Gent sterk onder vuur genomen door een - weliswaar zeer beperkt - aantal filantropen. Enkele jonge radicaal-liberalen hadden zich vanaf 1846 onder de vleugels van de Franse filosoof en hoogleraar aan de Gentse universiteit François Huet (1814-1869) verenigd om te discussiëren over filosofische, politieke en sociale problemen van hun tijd. Met hun pacifistisch geloof in de vooruitgang en sociale beweging waren zij één van de eersten die het lot van de werkende bevolking serieus namen. De *Société Huet* zou echter uiteenvallen na het gedwongen vertrek van spilfiguur Huet in 1850, die omwille van zijn republikeinsgezinde ideeën door de Belgische regering werd teruggestuurd naar Frankrijk⁵. Een ander markant figuur in dit sociaal-liberalisme avant-la-lettre was de Gentse hoogleraar burgerlijk recht François Laurent (1810-1887), die ruim twee decennia na de *Société Huet* zijn typische, nog erg bevoogdende ideeën ontwikkelde.

⁵ E.C. COPPENS, 'La Société Huet. Tussen revolutie en reactie', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 26 (1972), pp. 131-151.

LOUIS VARLEZ EN DE SOCIALE KWESTIE

Laurent geloofde in de intellectuele inferioriteit van de arbeiders, die enkel door morele 'verheffing', bijvoorbeeld via onderwijs, uit hun ellende konden worden verlost. Met concrete maatregelen, zoals het schoolsparen en de uitbouw van werklidengenootschappen, dacht hij de arbeiders van het embryonale socialisme weg te houden⁶.

Tegen het einde van de negentiende eeuw vinden we in de *Société Libérale* daarentegen een nieuwe generatie progressief-liberalen. Vanaf de jaren 1880 was de belangstelling van de hogere klassen voor de sociale kwestie exponentieel toegenomen. Het industrieel kapitalisme had immers een onstuitbare proletarisering tot gevolg. De mondiale crisis, die zich sinds 1873 had ingezet, werd via een politiek van lage lonen, lange werktijden en werkloosheid afgeschoven op de rug van de arbeiders, die hun misnoegdheid steeds vaker gingen uiten in stakingen. De Arteveldestad, die met de industrialisatie in de katoen-, vlas- en metaalindustrie was uitgegroeid tot een grote aantrekkingspool voor de arbeiders, werd de meest geproletariseerde van alle grote steden in België. Dit was een belangrijke voedingsbodem voor de zich organiserende arbeidersbeweging, die de groeiende tegenstelling tussen arbeid en kapitaal openlijk aanklaagde sinds 1885. Binnen diverse burgerlijke kringen beantwoordden liberalen de sociale revolutie en de opkomst van de sociaal- en christen-democratie met zeer uiteenlopende initiatieven. Deze waren steeds geïnspireerd door welbepaalde motieven.

De progressief-liberalen promootten een nieuwe economische moraal, waarin ideeën van spaarzaamheid, vooruitziendheid en 'self-help' als basis voor 'volksverheffing' in het algemeen en de 'ontwikkeling' van de arbeider in het bijzonder centraal stonden. Dat was de basisfilosofie van de *Société Libérale*, die aan al haar activiteiten als studie- en debatkring ten grondslag lag. De praktische toepassing van al deze ideeën stond daarbij centraal. Veeleer dan een zuiver wetenschappelijke *think tank* waar maatschappelijke problemen uitsluitend werden geobserveerd en geanalyseerd vanuit een zuiver theoretisch kader bewerkstelligden de kringleden concrete sociale initiatieven, steeds ingegeven door hun typisch liberale ideologie⁷. Zo werd op initiatief van de *Société Libérale* in de Gentse Brugsepoortwijk, van oudsher een dichtbevolkte fabrieksbuurt, in 1892 een volksrestaurant geopend waar de arbeiders een goedkope maaltijd konden nuttigen. De *Société Libérale* wilde met de inrichting van de eetzaal voor de arbeiders een gezellige, huiselijke sfeer creëren, die op geen enkel vlak deed denken aan de strenge fabriekstucht. Het motief van 'volksopvoeding' was nooit ver weg. Naast de eetzaal werd

---

⁶ D. GAUBLomme, *François Laurent (1810-1887). De ongelukkige liefde van een liberaal vechter voor de kinderen van het volk* (Gent, 1987).

⁷ De debatten werden opgetekend in het *Bulletin van de Liberale Kring ter Beoefening der Maatschappelijke Wetenschappen en Werken*.

immers een leeskabinet met tijdschriften over wetenschap en onderwijs ingericht.

Een andere problematiek op de agenda van de *Société Libérale* was volkshuisvesting, maar hierover bestond veel minder eensgezindheid. Het debat over de bouw van arbeiderswoningen illustreert treffend de bevoogdende liberale motieven. In navolging van het katholieke 'Eigen Heerd is Goud Weerd' richtten de Gentse liberalen in 1894 een eigen bouwmaatschappij op, die geheel volgens de lijn van de liberale economische moraal 'Eigendom door Spaarzaamheid' werd genoemd. Binnen de *Société Libérale* liepen de meningen over het nut en de organisatie van deze bouwmaatschappij danig uiteen. Louis Varlez kantte zich resoluut tegen de idee van de arbeider-eigenaar. Hij haalde niet alleen louter economische argumenten aan, zoals de hoge kostprijs van het bouwen of kopen van een eigen huis en het gebrek aan de nodige reserve bij onvoorziene omstandigheden zoals ziekte of werkloosheid, maar ook motieven die getuigden van een weinig optimistisch denken over de arbeidersklasse. Varlez was er immers van overtuigd dat de arbeider zijn huis al snel zou laten verloederen. Daarom was hij meer te vinden voor een huurmaatschappij, zodat ook meer controle kon worden uitoefend. De liberale bouwmaatschappij kwam er toch, maar werd – in tegenstelling tot de gaarkeuken van de *Société Libérale* in de Brugsepoort – geen succes. Weinig arbeiders vonden de weg naar het liberale initiatief⁸.

4. 'Het ware beoefenen, het nut verrichten'⁹: sociologie als nieuwe kennistak

Hoewel ook Varlez sterk doordrongen was van therapeutische en bevoogdende aspiraties van 'volksverheffing', voelde hij in tegenstelling tot zijn voorgangers geen afkeer of vrees van de arbeidersbeweging. Tegen het einde van de negentiende eeuw was de arbeidersbeweging uitgegroeid tot een massabeweging die niet meer te negeren viel. Varlez begreep en aanvaardde deze maatschappelijke realiteit. Hij was ervan overtuigd dat het nuttiger kon zijn bruggen te bouwen in plaats van zich af te zetten tegen de nieuwe maatschappelijke actoren en legde daarom contacten met zowel de socialisten als de christen-democraten in en rond Gent.

Dit had alles te maken met Varlez' specifieke opvattingen als socioloog, die waren gevoed door de debatten binnen de *Société Libérale*. Het hoogste

---

⁸ Zie voor bijkomende literatuur over dit debat bijvoorbeeld W. STEEN-SELS, 'De tussenkomst van de overheid in de arbeidershuisvesting: Gent, 1850-1904', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1977, pp. 447-500.

⁹ Het centrale motto van de *Société Libérale*.

LOUIS VARLEZ EN DE SOCIALE KWESTIE

wetenschappelijke én maatschappelijke doel (want volgens Varlez kon dit niet los van elkaar worden gezien) was het schrijven van objectieve wetenschappelijke maatschappijanalyses. Daartoe bediende hij zich van de sociologie, uitgegroeid tot een volwaardige wetenschap waarvan in de loop van de negentiende eeuw grote wonderen werden verwacht, bijvoorbeeld door middel van de kwantificering van maatschappelijke problemen, de ontwikkeling en verfijning van de statistische methode en de oprichting van kennisinstituten als het *Institut de Sociologie* in Brussel door de liberale industrieel Ernest Solvay. In die context en met de *Société Libérale* als klankbord wijdde Varlez zich in zijn vrije uren met veel ijver aan talrijke sociologische studies over diverse onderwerpen zoals arbeiderspensioenen, vrouwenarbeid en minimumlonen. Eveneens in het kader van de *Société Libérale* schreef Louis Varlez zijn *Plan Social de Gand*, een meerdelige studie van de maatschappelijke situatie in het negentiende-eeuwse Gent op basis van enquêtes bij vakbonden en werkgevers. In 1895 verscheen het eerste deel van Varlez' Sociaal Plan, een demografische beschrijving van de arbeidersbevolking in de Arteveldestad, overvloedig gestaafd met cijfermateriaal. Het geplande tweede deel, een studie van de Gentse fabrieken en industriëlen, is er echter nooit gekomen. Mogelijk wilde Varlez bijkomend onderzoek doen of was zijn bronnenmateriaal ontoereikend. De studie van de eerste arbeidersverenigingen, deel drie van het Sociaal Plan, voltooide Varlez daarentegen wel. Het plan voor een vierde deel, waarin de werkloosheid in de Oost-Vlaamse provinciehoofdplaats centraal stond, bleef echter bij een afgewerkt klad dat de drukpers jammer genoeg nooit zou halen¹⁰.

Zijn gegevens haalde Varlez in de eerste plaats bij de maatschappelijke actoren en groepen die in zijn wetenschappelijke studies centraal stonden. De Gentse vakbonden waren voor de socioloog Varlez een rechtstreeks aanspreekpunt en eersterangsbron voor informatie. Bij de christen-democraten stond hij onder meer in contact met Arthur Verhaegen, de Gentse leider van de Anti-Socialistische Werkliedenbond¹¹. Met zijn objectieve en wetenschappelijke maatschappijanalyses genoot Varlez ook grote erkenning en respect bij de sociaal-democraten. Sinds zijn huwelijk woonde en werkte Louis Varlez in de Gentse Bagattenstraat. Vanuit zijn studeerkamer kon hij als het ware het arbeidersleven rond de Vooruit observeren. Niet toevallig kort na de grote doorbraak van de socialisten in 1895 schreef Varlez enkele studies over *le monde socialiste gantois*, de typische organisatie van de sociaal-democratie te Gent, waar de arbeidersbeweging rond de coöperatie Vooruit een opvallende

---

¹⁰ L. VARLEZ, *Le Plan Social de Gand. Ie partie. Démographie industrielle. Résumé* (Gand, 1895); *IIe partie. Syndicats d'ouvriers et employés. Résumé* (Gand, 1897); *IVe partie. Le chômage dans les divers métiers à Gand* (onuitgegeven manuscript: AMSAB-ISG, *Fonds Louis Varlez*, nr. 2-25, s.d).

¹¹ Over Arthur Verhaegen, zie de biografie van J. DE MAEYER, *Arthur Verhaegen, 1847-1917. De rode baron* (Leuven, 1994).

groei kende. Een eerste artikel verscheen in 1899 in *Le Musée Social*, het tijdschrift van het gelijknamige onderzoeksinstituut in Parijs waarvan Louis Varlez correspondent was. Reeds als tijdgenoot bemerkte de auteur het karakter van een stevig verankerde socialistische zuil, gedragen door de vier grote pijlers: de coöperatie, de partij, de vakbonden en de mutualiteit. Het Gentse socialisme, volgens hem geïnspireerd door het Duitse reformistische model, zag hij bovendien gekenmerkt door een bijzonder sterke onderlinge samenhang en strijdbaarheid¹². Varlez' studie werd in het socialistische dagblad *Vooruit* dan ook zeer positief onthaald. Ondanks zijn liberaal-burgerlijke afkomst werd Varlez in de arbeidersbeweging nooit beschouwd als een tegenstander. Zijn maatschappijanalyses en contacten leverden hem erkenning en respect op. In de socialistische vakbonden wist hij bovendien een reputatie van gerenommeerd advocaat op te bouwen. Zo verdedigde Varlez in 1893 voor de Gentse correctionele rechtbank Karel Beerblock (1854-1918), arbeider in de vlasspinnerij *La Gantoise*, bestuurslid van de Gentse socialistische Vlasbewerkers en BWP-partijsecretaris. Beerblock werd samen met andere vakbondsleiders beschuldigd van het aanvoeren van een grote stakingsgolf in het voorjaar van 1893 in de Gentse textiel- en metaalfabrieken voor de hervorming van het kiesstelsel in België.

Varlez' studiewerk kreeg ook nationale erkenning. Vanaf 1896 werd hij correspondent van het *Arbeidsblad*, de officiële spreekbuis van het in 1895 opgerichte ministerie van Arbeid en Nijverheid. Hij bracht er voornamelijk verslag uit over de Gentse situatie. Mensen als Louis Varlez vervulden een belangrijke rol als *liaison* tussen de burgerlijke intelligentsia (waarvan hij zelf deel uitmaakte), de zich emanciperende arbeidersbeweging (die hij bestudeerde) en de overheid die experimenteerde met de eerste regulerende mechanismen. Het is in dat kader dat Varlez rond de eeuwwisseling internationaal naam zou maken.

5. De wetenschap voorbij: het 'Gentse systeem'

Vóór de eeuwwisseling ging Varlez' aandacht uit naar heel diverse sociale problematieken, hoewel zijn studies steeds te herleiden zijn tot de sociale problematiek van de negentiende-eeuwse samenleving en de eerste prille vormen van sociale voorzieningen. Rond de eeuwwisseling ging hij zich toeleggen op één bepaalde problematiek in het bijzonder, de werkloosheid. In 1898 was in Gent een stedelijke commissie belast met onderzoek naar en de remediëring van de werkloosheid in de stad. Varlez werd, precies omwille van zijn jarenlange studiewerk over sociale onderwerpen, aangesteld als secretaris van deze

¹² Over de internationale uitstraling van het Belgische sociaal-democratische model, zie H. DEFOORT, *Werklieden bemint uw profijt! De Belgische sociaal-democratie in Europa* (Tielt, 2006).

LOUIS VARLEZ EN DE SOCIALE KWESTIE

commissie. In die hoedanigheid deed hij research naar experimenten die eerder in het buitenland (bijvoorbeeld in Zwitserland en Duitsland) waren ondernomen om tot een principe van werkloosheidsverzekering te komen. Het is dit studiewerk en het uitwisselen van ervaringen en resultaten die Varlez en zijn commissie ertoe brachten om in 1900 het Gentse Werkloosheidsfonds op te richten. Dit was een stedelijk initiatief, gebaseerd op een unieke samenwerkingsvorm tussen de lokale overheid, in dit geval het stadsbestuur, en de vakbonden. Louis Varlez werd voorzitter van het Gentse Werkloosheidsfonds, een functie die hij twintig jaar lang, tot in 1919, zou uitoefenen.

Hoewel het werkloosheidsverzekeringsprincipe reeds eerder in binnen- en buitenland was uitgetoetst en het concept dus niet geheel nieuw was, boekte het zogenaamde 'Gentse systeem' wél succes, precies omwille van zijn kenmerkende principes van individuele verantwoordelijkheid, spaarzaamheid en *self-help*, net die principes die door de liberalen zo sterk werden gepromoot (bijvoorbeeld in de *Société Libérale*). Basisprincipe van het Gentse systeem was dat de arbeider zélf eerst een inspanning moest leveren om van de overheid een vergoeding te krijgen (als supplement bovenop zijn eigen spaarinspanningen) in geval van werkloosheid. De bijdrage kon op twee manieren worden betaald. De gesyndiceerde arbeider liet zich verzekeren bij de werkloosheidskas van zijn vakbond. De niet-gesyndiceerde arbeider genoot dezelfde voordelen als hij regelmatig geld stortte op een speciaal spaarboekje bij het Gentse stadhuis. In geval van werkloosheid kregen beide categorieën een bijkomende vergoeding van het Werkloosheidsfonds, het organisme dat alle subsidies van de stad Gent maandelijks verdeelde. De openbare machten vormden een onmisbare stimulans in dit verzekeringsprincipe, omdat de arbeiders de kosten van het werkloosheidsstelsel onmogelijk alleen konden dragen. Hoewel Louis Varlez, vanuit zijn liberale achtergrond, de syndicalisering niet direct wilde stimuleren en daarom het 'werkloosheidsspaarboekje' buiten de vakbonden om in het leven had geroepen, bleek de werkloosheidsverzekering in de praktijk een grote stimulans voor de ontwikkeling van de vakbonden. Het verzekeringsaanbod maakte immers deel uit van een veel ruimer pakket van voordelen voor de arbeiders binnen de vakbond, zoals stakingsvergoedingen en pensioensparen, waardoor de werkloosheidsverzekering een grote aantrekkingskracht uitoefende. Het individuele spaarsysteem had daarentegen veel minder succes¹³. Aanvankelijk waren vooral de christelijke vakbonden gewonnen voor de idee van een werkloosheidsverzekering. Zij zagen in dit principe een mogelijke strategie om de arbeiders weg te houden van het opkomende socialisme. De socialisten stelden zich eerder wantrouwig op: de verzekering zou indruisen tegen het strijdsyndicalisme en maakte de vakbon-

---

¹³ Zie verder G. VANTHEMSCHE, 'De oorsprong van de werkloosheidsverzekering in België: vakbondskassen en gemeentelijke fondsen (1890-1914)', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 11 (1985), 2, pp. 130-164.

den, rond de eeuwwisseling nog steeds vrij zwak, financieel erg kwetsbaar bij hoge werkloosheid. Maar de toename van het aantal gesyndiceerden als gevolg van de werkloosheidspremies, zou ook bij de socialistische vakbonden al snel doorwegen.

Varlez' verzekeringsstelsel was niet alleen vernieuwend omwille van de praktische uitwerking, maar was ook tekenend voor een andere visie op het fenomeen werkloosheid, die kaderde in bredere maatschappelijke veranderingen. Het ontstaan van de werkloosheidsverzekering was mogelijk dankzij een economische hoogconjunctuur enerzijds en een bewustzijnsverandering bij de burgerij anderzijds. Vanaf 1895 had zich immers een tweede versnellingsgolf in de industriële revolutie ingezet met technologische innovaties, nieuwe energiebronnen en sectoren. In een permanente drang tot het efficiënt organiseren en coördineren van de economie werd de arbeidsproductiviteit opgevoerd via prijsafspraken en managementprincipes. Deze economische vooruitgang ging ook gepaard met manifeste sociale veranderingen. Werkloosheid werd niet meer beschouwd als een morele kwaal, te wijten aan de onwil en de luiheid van de arbeiders zelf, maar als een conjunctureel gegeven, inherent aan de ontwikkeling van de kapitalistische en geïndustrialiseerde samenleving. In dat kader was de traditionele liefdadigheid ontoereikend en bood de organisatie van openbare werken, jarenlang dé remedie bij uitstek, geen structurele oplossing meer.

Het 'Gentse systeem' van de werkloosheidsverzekering kreeg snel navolging in binnen- en buitenland. Louis Varlez speelde zelf een belangrijke rol in het promoten ervan. Regelmatig ondernam hij studiereizen om voor een select publiek van universiteitsprofessoren, vakbonds- en politieke leiders, werkgevers en ambtenaren het Gentse systeem toe te lichten. Tegen 1910 hadden alle Belgische steden van meer dan 35.000 inwoners het Gentse systeem ingevoerd. Enige relativering is hier nochtans op zijn plaats. Aanvankelijk gingen de sociale verzekeringen nog uit van een niet-verplichte aansluiting. In 1913 was amper 10 % van de Belgische beroepsbevolking gesyndiceerd. Het was dus deze minderheid die zich vanuit de vakbond mogelijkerwijze kon laten verzekeren tegen de werkloosheid; het spaarsysteem had immers nauwelijks succes. Het Gentse systeem stond bovendien model voor het buitenland. Grote steden in Nederland, Frankrijk, Italië, Duitsland, Zwitserland, Groot-Brittannië, Oostenrijk, Hongarije, Spanje en vooral in de Scandinavische landen introduceerden de principes zoals ontwikkeld door Varlez in Gent.

Louis Varlez heeft zijn naam niet alleen verbonden aan het principe van verzekering alleen. Hij was ook de inspirerende kracht achter de hervorming van de Gentse 'Werkbeurs', een plaatsingsdienst voor werklozen. Bij de oprichting van deze instelling in 1891 door de Gentse Handels- en Nijverheidskring primeerden sociale motieven op economische wetmatigheden in vraag en aan-

LOUIS VARLEZ EN DE SOCIALE KWESTIE

bod van arbeidskrachten¹⁴. Vóór de eeuwwisseling overheerste immers de paternalistische steunverlening, gebaseerd op het privé-initiatief van enkele patroons om de toenemende druk van verpauperde arbeiders af te wenden. Maar het Gentse stadsbestuur meende dat de oude Werkbeurs tekortschoot en belaste in 1904 - naar analogie met de onderzoekscommissie ter voorbereiding van het Werkloosheidsfonds enkele jaren eerder - een comité ter hervorming van de oude, patronale Werkbeurs. Opnieuw was Louis Varlez secretaris en reisde hij in opdracht van het Gentse stadsbestuur naar Duitsland en Denemarken om gelijkaardige plaatsingsdiensten te bestuderen. Uiteindelijk werd in 1906 in Gent een nieuwe Werkbeurs geopend, geïnspireerd op het model van Keulen. Wat aanvankelijk een controlemiddel in de liefdadigheid bleek, groeide uit tot een efficiënte aanvulling op de werkloosheidsverzekering. De Werkbeurs, die als plaatsingsdienst intervenieerde tussen de werkloze arbeider en de vragende patroon, drukte immers de kosten van het Werkloosheidsfonds door aan steuntrekkende leden werk te verschaffen. De band tussen beide instellingen werd nog meer versterkt doordat Varlez, een 'neutraal' figuur zonder persoonlijke of professionele binding met werkgevers of vakbonden, naast het Werkloosheidsfonds vanaf 1906 ook de Werkbeurs zou voorzitten.

Hoewel het Gentse systeem, gebaseerd op het samenwerkingsprincipe tussen lokale overheden en vakbonden, later nooit op nationaal niveau zou worden geïmplementeerd (in België werd in 1944 het Sociaal Pact afgesloten, gebaseerd op een verplicht verzekeringspakket), maakte het concept deel uit van een belangrijke scharnierperiode in de evolutie van een eeuwenoude armenzorg in de openbare onderstand naar een sociale voorzorg met een beperkte vorm van overheidsregulatie. Het Gentse Werkloosheidsfonds vormde een onderdeel van ruimere sociale voorzieningen, die waren gebaseerd op het principe van gesubsidieerde vrijheid, een formule waarbij de overheid subsidies gaf om privé-initiatieven van maatschappelijk nut aan te moedigen. Dat precies liberale figuren als Louis Varlez in deze evolutie een prominente rol speelden, was niet vreemd. De liberalen oefenden al lang geen politieke macht meer uit op nationaal niveau, maar vaak wél op gemeentelijk vlak. In het Gentse stadsbestuur en het schepencollege bijvoorbeeld hadden socialisten en progressief-liberalen een belangrijke machtspositie verworven. Bovendien werd het systeem waarvan zij de ideologische erfenamen waren - het economisch liberalisme - door de opkomende arbeidersbeweging sterk ter discussie gesteld. De liberalen werden bijgevolg gedwongen een antwoord te formuleren dat min of meer een 'afwijking' van de oorspronkelijke liberale leer moest zijn. Het is precies hier dat mensen als Varlez hun rol konden spelen. Ze zorgden voor een vernieuwing van de liberale sociale ideologie, met cruciale pijlers rond overheidsinterventie en

---

¹⁴ Zie verder E. DESLE, *Arbeidsbemiddeling en/of werklozencontrole. Het voorbeeld van de Gentse arbeidsbeurs (1891-1914)* (Brussel, 1991).

individuele verantwoordelijkheid, niet zozeer vanuit een goed uitgewerkt theoretisch model, maar vanuit een zeker pragmatisme (de werkloosheidsverzekering) en met behulp van de sociologie. Overigens werden Varlez' ideeën, ontsproten uit zijn jarenlange studiewerk en contacten met experts in binnen- en buitenland, niet altijd een succesverhaal. Na de tegenvallende resultaten van het individuele 'werkloosheidssparen' was Louis Varlez reeds enige tijd op zoek naar een middel om de uitgesproken band tussen verzekering en vakbonden af te zwakken. Hij zag in een actieve werkgeversparticipatie een ideale manier om de arbeiders enige notie van vooruitziendheid bij te brengen. Het terrein van de patronale bijdragen was echter nog grotendeels onontgonnen. In de studeerkamer van Louis Varlez rijpte een nieuw plan toen in 1911 een economische inzinking de Gentse textielbazen noodzaakte om één dag verplichte werkloosheid per week in te voeren. Om dalende winsten door overproductie te vermijden, beperkten de patroons het aantal werkuren zonder hun arbeiders volledig af te danken. Omdat het Werkloosheidsfonds niet tussenkwam in deze *short time*-werkloosheid, werd de Gentse cotonopolis zwaar getroffen. Louis Varlez stelde een Crisisfonds voor, waarin de patroons - samen met het Gentse stadsbestuur - hun werkkrachten vergoedden voor het loonverlies ten gevolge van crises en productiewijzigingen. In het najaar van 1911 werd een comité aangesteld, onder de leden ook Louis Varlez. In tegenstelling tot de voorbereidende besprekingen van de vorige projecten - werkloosheidsverzekering en arbeidsbemiddeling - verliep de beraadslaging over het Crisisfonds veel moeilijker. De industriëlen ijverden voor rechtstreekse stadstoelagen aan de patronale kassen. Varlez daarentegen zag meer heil in een speciaal comité, samengesteld uit gemeenteraadsleden, afgevaardigden van vakbonden en werkgevers en vertegenwoordigers van het Werkloosheidsfonds. Het Crisisfonds, dat stedelijke supplementen bovenop de patronale vergoedingen zou uitkeren, kwam dan tegemoet aan gedeeltelijke werkloosheid van korte duur (de zogenaamde *short time*). Het reeds bestaande Werkloosheidsfonds vergoedde het volledige werkgebrek van lange duur. Hoewel de gemeenteraad de reglementen reeds had goedgekeurd, zou het Crisisfonds dode letter blijven door een resolute weigering van de werkgevers.

6. Animator van internationale sociale kennisnetwerken

De *Société Libérale* toonde al dat netwerken van tijds- en geestesgenoten bijzonder vruchtbaar waren voor de kristallisatie van Varlez' ideeën. Als geestelijke vader en voorzitter van het Gentse Werkloosheidsfonds had hij kunnen constateren dat heel wat wetenschappers en beleidsmakers (zowel politieke leiders als ambtenaren) zich bekommerden om de werkloosheidsproblematiek. Voor Varlez was het duidelijk dat de uitwisseling van ideeën en onderzoeksresultaten met deze mensen binnen een formeel netwerk over de grenzen heen bijzondere mogelijkheden bood, vooral met het oog op de uitwerking van concrete beleidsoplossingen. Toen Varlez in de eerste jaren na de eeuwwisseling met het

LOUIS VARLEZ EN DE SOCIALE KWESTIE

Werkloosheidsfonds in Gent van start ging, bestond een formeel netwerk nog niet. Daarom nam hij zelf het initiatief om een internationaal contactpunt voor werkloosheidsspecialisten uit diverse landen in het leven te roepen. Vanaf 1906 probeerde Varlez zijn collega's in binnen- en buitenland warm te maken voor de idee van een internationale werkloosheidsvereniging. Na jarenlang lobbywerk van Louis Varlez werd uiteindelijk in 1910 tijdens een internationaal congres te Parijs de *Association Internationale pour la Lutte contre le Chômage* (AILC) opgericht. Deze vereniging bracht op regelmatige basis in internationale congressen werkloosheidsspecialisten van alle soort samen: niet alleen wetenschappers en privé-personen zoals Varlez, maar ook politici bekommerd om de sociale problematiek, ambtenaren uit ministeries en andere overheidsdiensten, lokale besturen belast met sociale zaken, vakbonden en zelfs enkele werkgevers. In 1910 waren 19 nationaliteiten in de AILC vertegenwoordigd, voornamelijk vanuit Europa en Amerika. Onder de leden vinden we bijvoorbeeld William Beveridge, die later sociale geschiedenis zou schrijven als auteur van het befaamde sociale zekerheidsplan in Groot-Brittannië (1942).

Inspiratie voor de oprichting van de *Association Internationale pour la Lutte contre le Chômage* haalde Varlez bij de *Association Internationale pour la Protection Légale des Travailleurs* (AIPLT), opgericht in 1900 door zijn Luikse collega en hoogleraar in de rechten Ernest Mahaim (1865-1938). Ook dit was een internationaal netwerk van individuen die zich vanuit een wetenschappelijke observatie en maatschappelijke interesse bekommerden om sociale veranderingen en concrete initiatieven rond sociale wetgeving uitdachten. Hun initiatieven moesten nationale regeringen en overheden stimuleren nieuwe sociale wetten in te voeren. Zo stemde de AIPLT bijvoorbeeld internationale conventies betreffende de reglementering van nachtarbeid voor vrouwen en het verbod op gevaarlijke stoffen in de mijn-, lood- en fosforindustrie. Hoewel de daadwerkelijke impact van deze conventies op de nationale wetgeving in de meeste landen erg beperkt bleef, zou er desalniettemin een grote symboliek uitgaan van deze eerste vormen van internationale samenwerking. In navolging van de AIPLT hoopte Louis Varlez, secretaris-generaal van de *Association Internationale pour la Lutte contre le Chômage*, een internationale impuls te geven aan de uitbouw van de werkloosheidsreglementering in de verschillende landen.

Gestimuleerd door de gelijktijdige ontwikkeling van moderne communicatiemiddelen fungeerde de AILC als een *epistemic community*, een netwerk van progressieve academici en praktijkspecialisten, die op vrijwillige basis debatteerden over de werkloosheidsproblematiek in diverse industrielanden¹⁵. De

---

¹⁵ Voor het begrip en de context van *epistemic communities*, zie J. VAN DAELE, 'Engineering Social Peace: Networks, Ideas and the Founding of the International Labour Organization', *International Review of Social History*, 50 (2005), pp. 435-466.

belangrijkste doelstelling van de AILC lag in de sensibilisering van de publieke en de politieke opinie over de grenzen heen. Het doel was door wetenschappelijke studie van experts druk uit te oefenen op de politieke besluitvorming, vanuit een politieke neutraliteit te brainstormen en het politiek-maatschappelijke establishment te overtuigen van het nut van 'de strijd tegen de werkloosheid'. De AILC fungeerde in die zin als een soort 'internationaal sociaal laboratorium' voor de uitwisseling van kennis en nieuwe ideeën. Om deze kennisverspreiding in goede banen te leiden werd in 1911 in Gent, niet toevallig de thuisbasis van Varlez, een permanent secretariaat geïnstalleerd. Varlez zelf werd secretaris-generaal en centraliseerde en beheerde alle wetenschappelijke informatie. De AILC richtte haar pijlen zowel op het internationale als het nationale niveau. Zo werd per aangesloten land een nationale afdeling opgezet. Alweer niet toevallig werd Varlez secretaris van de Belgische sectie. Jaarlijks werd een internationaal congres georganiseerd. Fundamentele filosofisch-ideologische vraagstukken waren voor de AILC niet prioritair. Zij focuste zich vooral op concrete thema's. Men nam er maatregelen inzake de uitwerking en de unificatie van werkloosheidsstatistieken, de voorbereiding van een internationale werkloosheidsbibliografie en de coördinatie van plaatsingsdiensten. Vanaf 1913 startte een speciale commissie een onderzoek van internationale migraties. De eerste jaren van haar bestaan beperkte de AILC zich eerder tot de bespreking van technische kwesties. Structurele beleidsmaatregelen bleven nog beperkt. Met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, na amper vier jaar, werden de activiteiten van de AILC opgeschort. Maar de AILC zou wél een belangrijke wegbereider zijn voor de internationale organisaties die na de oorlog het licht zouden zien.

7. Oorlog en vrede

Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in augustus 1914 had het hele openbare leven grondig ontregeld. Door een strenge militaire bezetting was het *Etappegebiet*, grosso modo Oost- en West-Vlaanderen, van de rest van België afgeschermd. De agrarische en industriële productie zakte in elkaar en er heerste schaarste door een blokkade van levensmiddelen en grondstoffen. De zwarte markt tierde welig. Door het stilvallen van vele Gentse fabrieken nam de werkloosheid een ongekende uitbreiding. Drie op de vier arbeiders zouden tijdens de vier jaar Duitse bezetting te maken krijgen met tijdelijk of definitief werkgebrek. Alle in België bestaande Werkloosheidsfondsen sloten noodgedwongen hun loketten in oktober 1914. Enkel in Gent bleef het Werkloosheidsfonds, zij het met veel moeite, op de been. Louis Varlez zag zich wel verplicht de uitkeringen te reduceren en zocht daarom steun bij de provinciale afdeling van het Nationaal Hulp- en Voedingscomité. Dit alles-overkoepelende netwerk stond aanvankelijk enkel in voor de ravitaillering van de bezette Belgische en Noord-Franse gebieden. Met de vrijwillige ballingschap van 's lands wettelijke regering onder premier de Broqueville in Le

LOUIS VARLEZ EN DE SOCIALE KWESTIE

Havre, groeide het Nationaal Hulp- en Voedingscomité echter uit tot een officiële regering die het hele maatschappelijke leven coördineerde.

De oorlogscrisis vormde voor Louis Varlez de impuls om de nationale overheid te betrekken bij de financiering van de werkloosheidsverzekering. Tot die tijd waren enkel de lokale besturen betrokken bij dit initiatief. Samen met onder meer Pater Rutten (1875-1952), stichter en algemeen secretaris van het ACV, reisde Varlez in november 1914 in het geheim via Nederland en Groot-Brittannië naar het Noord-Franse Le Havre. Hij bracht er verslag uit over de sociaal-economische situatie in bezet België en hoopte subsidies los te krijgen voor het Gentse Werkloosheidsfonds. De Belgische regering zegde steun toe voor de helft van de werkloosheidsuitkeringen op voorwaarde dat de andere helft werd betaald door de stad Gent en de vakbonden. Deze tussenkomst van de Belgische regering was de aanzet tot een eerste vorm van een door de centrale overheid gesubsidieerde werkloosheidsverzekering, die op 15 mei 1915 vanuit het Nationaal Hulp- en Voedingscomité van start ging, zij het nog erg stroef. In Gent werd deze steun aangevuld door het Werkloosheidsfonds.

De Eerste Wereldoorlog dwarsboomde niet alleen de normale gang van zaken in het Werkloosheidsfonds, ook Varlez' universitaire carrière liep niet zoals gepland. In 1913 was de jurist benoemd tot docent aan de Gentse rechtsfaculteit. Hij doceerde er vergelijkend arbeidsrecht en politieke economie (in opvolging van zijn schoonvader Remi De Ridder). Dit was echter niet zijn eerste onderwijservaring. Zo werd Varlez nog vóór 1900 uitgenodigd om gastcolleges te geven aan de *Université Nouvelle de Bruxelles*. Deze 'alternatieve' universiteit had haar deuren geopend in 1894 na een afscheuring door socialistische en progressief-liberale docenten en studenten van de doctrinaire-liberale ULB¹⁶. Vanaf 1901 was Varlez ook docent handelsrecht aan de stedelijke *Ecole Supérieure Industrielle* in Gent. In oktober 1914, amper één jaar na zijn benoeming aan de universiteit, staakte Louis Varlez samen met zijn collega-professoren bewust de lessen uit solidariteit met de studenten aan het front. De heropening van de Gentse universiteit tijdens de oorlogsjaren bleek een grote twistappel onder professoren. Louis Varlez kante zich als belgicist en vertegenwoordiger van het Franstalig establishment hevig tegen de Duitse Flamenpolitiek. De bezetter trachtte immers de sympathie van de Vlaamsgezinden op te wekken door in te spelen op de wens die reeds decennialang leefde om de Gentse universiteit te vernederlandsen. Enkele activistische hoogleraars aanvaardden het plan, maar de meerderheid verzette zich. Op 24 oktober 1916 werd de Vlaamse Hogeschool ondanks luid protest toch geopend. Varlez weigerde zijn colleges te hernemen uit loyaleit aan de universi-

---

¹⁶ Zie hierover ook W. VAN ROOY, 'L'agitation étudiante et la fondation de l'Université Nouvelle en 1894', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1976, 1-2, pp. 224-225.

teit en het vaderland, waarna hij door de Duitsers werd ontzet uit zijn ambt. Omdat de vernederlandsing van de Gentse universiteit minder succesvol bleek dan de bezetter had verwacht, zocht men een andere strategie om de Fransgezinde, centralistische staat te verzwakken. De Duitsers dachten die in 1917 gevonden te hebben in de bestuurlijke scheiding tussen Vlaanderen en Wallonië, wat een eerste stap in de richting van politieke en economische aansluiting van het Noordelijk gedeelte van België bij Duitsland moest worden. Begin 1918 protesteerde Louis Varlez niet alleen als universiteitsprofessor, maar ook als lid van de Orde van Advocaten, samen met al zijn collega's tegen de Raad van Vlaanderen, de vijftigkoppige groep activisten, die zich sinds 4 februari 1917 opwierp als vertegenwoordigend lichaam van het Vlaamse volk. De Raad van Vlaanderen had volgens hen geen enkele rechtsgeeldigheid, vermits deze niet democratisch was verkozen. De laatste oorlogsmaanden wogen zwaar op ieders moraal. Ook Louis Varlez, die aanvankelijk nog bijzonder gemotiveerd en strijdvaardig zijn werk aan het hoofd van het Werkloosheidsfonds bleef verderzetten, kende meer en meer buien van twijfel en moedeloosheid, vooral sinds zijn enige zoon Emile in december 1916 vrijwillig naar het front was getrokken. Na de bevrijding zou Emile echter gezond en wel naar huis terugkeren. Ontelbare lotgenoten hadden minder geluk.

Precies die Eerste Wereldoorlog was de katalysator voor een nieuwe fase in de ontwikkeling van sociale politiek op weg naar meer overheidsregulering. In 1918 was het optimistisch geloof in een betere wereld alomtegenwoordig en ging men op zoek naar een stabiele maatschappijorde zonder oorlog en conflicten. In deze context vonden de internationale vredesbesprekingen in Parijs plaats, die ook Varlez' leven en carrière in een andere richting zouden sturen. Aanvankelijk was zijn rol vrij beperkt in dit hele gebeuren. Varlez reisde als juridisch adviseur van de Belgische delegatie naar Parijs. Hij maakte deel uit van een schare deskundigen, die de socialistische minister van Justitie Emile Vandervelde, de liberale minister van Buitenlandse Zaken Paul Hymans en de katholieke minister van Staat Jules Van den Heuvel moesten bijstaan tijdens de Vredesconferentie. Zij verdedigden onder meer de Belgische territoriale eisen, overigens zonder veel succes. Varlez bleef één maand ter plaatse en keerde in februari 1919 terug naar Gent, waar hij zich weer volop concentreerde op het Werkloosheidsfonds, dat sinds de bevrijding grote moeilijkheden kende door de demobilisatie. Zijn termijn als voorzitter van het Werkloosheidsfonds en de Werkbeurs werden opnieuw verlengd. Ook Varlez' academische carrière kreeg een nieuwe start met zijn benoeming tot buitengewoon hoogleraar. Twee jaar later zou hij promoveren tot gewoon hoogleraar, hoewel hij toen reeds in Genève woonde en werkte.

Intussen werden in Parijs de grondslagen uitgetekend van de Volkenbond. Dit onderdeel van Woodrow Wilsons Veertienpuntenprogramma moest een internationaal veiligheids- en rechtssysteem garanderen met wederzijdse waarborgen voor politieke onafhankelijkheid, territoriale onschendbaarheid en zelfbe-

schikkingsrecht van de volkeren. Voor de eerste keer in de wereldgeschiedenis werd een permanent supranationaal forum gecreëerd dat uiteenlopende actievelden van het maatschappelijk leven bestreek. Om deze nieuwe organisatie op de sporen te zetten en het beleid mee vorm te geven werden via de nationale regeringen aanwezig in Parijs mensen gerekruteerd met de nodige autoriteit en expertise in het politieke, economische of sociale veld. Via de liberale minister van Buitenlandse Zaken Paul Hymans werd Louis Varlez voorgedragen als directeur van de dienst 'Arbeid' in het Secretariaat van Volkenbond. Varlez aanvaardde deze nieuwe uitdaging onmiddellijk. Hij liet zijn taken als advocaat, hoogleraar en voorzitter van het Werkloosheidsfonds en de Werkbeurs over aan zijn opvolgers en vertrok in juli 1919 naar Londen, waar de Volkenbond voorlopig was gehuisvest. Van daaruit werkte hij mee aan het ontwerpen van een blauwdruk, onmiddellijk na de Eerste Wereldoorlog, van internationaal sociaal beleid.

8. 'Si vis pacem, cole justitiam': de Internationale Arbeidsorganisatie en de regulering van sociale politiek over de grenzen heen¹⁷

Varlez' internationale carrière is één van de meest interessante periodes in zijn leven en werk, maar waarover lange tijd veel minder was geweten dan zijn pionierende initiatieven inzake werkloosheid in Gent. Internationale ambities in die richting waren nochtans al vroeg aanwezig. Ruim tien jaar vóór de oprichting van de Volkenbond en haar gespecialiseerde instellingen had Louis Varlez zich ontpopt tot één van de spilfiguren binnen de *Association Internationale pour la Lutte contre le Chômage* (zie punt 6).

Varlez' werkzaamheden in het Secretariaat van de Volkenbond te Londen waren van korte duur. In het voorjaar van 1920 werd de sectie 'Arbeid' volledig overgeheveld naar de pas opgerichte Internationale Arbeidsorganisatie (IAO-International Labour Organisation, ILO), de gespecialiseerde instelling van de Volkenbond die zich tot op vandaag (onder de Verenigde Naties) inzet om arbeidsvoorwaarden over de hele wereld te verbeteren. Drie motieven lagen aan de basis van de oprichting van de IAO. Aanvankelijk wilde men vooral vanuit sociale en humanitaire overwegingen de arbeiders beschermen tegen uitbuiting op de werkvloer. Politieke imperatieven traden steeds meer op de voorgrond. Sociale ellende en onrust leidde immers tot politieke insta-

---

¹⁷ 'Indien je vrede wil, bewaar de (sociale) rechtvaardigheid'. Voor een breder wetenschappelijk interpretatiekader over de invloed van de IAO op de sociale politiek in de lidstaten, zie mijn doctoraatsverhandeling waarin de Belgische casus centraal staat: J. VAN DAELE, *Engineering social peace. De Internationale Arbeidsorganisatie als laboratorium voor de transnationale uitwisseling van ideeën en de invloed op de sociale politiek in België tussen 1919 en 1944* (Universiteit Gent, Vakgroep Nieuwste Geschiedenis, 2007).

biliteit. En *last but not least* waren er ook economische motieven om zoveel mogelijk landen gemeenschappelijke maatregelen te laten aanvaarden, want elk land dat produceerde onder de afgesproken kosten demotiveerde de lidstaten die wel bereid waren om gemeenschappelijke akkoorden te sluiten. Daarmee moest een organisatie als de IAO het zogenaamde economische *race to the bottom*-effect een halt toe roepen. De idee van internationale samenwerking op het vlak van arbeidsvoorwaarden was niet nieuw. De oprichting van de IAO was een logische stap in een veel ruimere evolutie in het denken over sociale interventie en regulering. Dit proces, al meer dan een eeuw vóór de Parijse vredesbesprekingen op gang gekomen, verliep gradueel en met wisselend succes. Aanvankelijk nog in een experimentele fase werden in de loop van de negentiende eeuw ideeën over de sociale problematiek vanuit een internationaal perspectief ontwikkeld, vooral in Groot-Brittannië, Frankrijk, België, Duitsland en Zwitserland. Een gemeenschappelijk kenmerk van de opeenvolgende generaties denkers over de sociale kwestie was dat zij zochten naar efficiënte antwoorden op de maatschappelijke uitdagingen van hun tijd. Precies met deze zoektocht werd de weg geëffend voor meer structurele en geïnstitutionaliseerde vormen van sociaal overleg. Dit evolutionair proces van institutionalisering werd gedragen door diverse groepen van maatschappelijke actoren, van verschillende origine en met minstens even diverse motieven en belangen. Filantropische individuen onder de zogenaamde utopisch socialistische, de arbeidersbeweging (in de eerste plaats de Eerste en Tweede Internationale), nationale regeringen, de katholieke kerk en particuliere verenigingen van sociaal geïnspireerde burgerlijke intellectuelen, zoals de *Association Internationale pour la Lutte contre le Chômage* en Louis Varlez, waren de gangmakers van een permanente instelling bevoegd voor arbeidsreglementering op internationaal niveau.

De gruwelen van de Eerste Wereldoorlog gaven een definitieve impuls tot de oprichting van de IAO, die sinds 1920 als gespecialiseerde instelling van de Volkenbond actief was. Voor sociaal-liberale denkers als Louis Varlez waren de Volkenbond, maar vooral de IAO, een erg evidente keuze die volledig paste in hun ideologie. Supranationale organisaties waren volgens deze erfgenamen van de Verlichting immers ideale structuren om economische integratie en internationale samenwerking volgens de principes van een open wereldorde te bewerkstelligen. En via een internationale organisatie als de IAO, zo waren liberale denkers overtuigd, kon niet alleen een samenwerking tussen nationale staten worden bereikt, maar ook een samenwerking tussen de klassen met het ultieme doel sociale conflicten te pacificeren tussen arbeid en kapitaal¹⁸.

¹⁸ M. RODRIGUEZ GARCIA, 'Early views on internationalism: Marxist socialists versus liberals', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* (Themanummer 'Labour Internationalism. Different times, different places'), 84, 2006, 4, pp. 1049-1073.

LOUIS VARLEZ EN DE SOCIALE KWESTIE

In tegenstelling tot de Volkenbond was de IAO geen louter intergouvernementele instelling. Naast nationale regeringen waren immers ook werkgevers en vakbonden officieel vertegenwoordigd. Met deze tripartiete structuur is de IAO tot op vandaag een unicum onder internationale organisaties. Bovendien was deze tripartiete overlegstructuur in 1919 op nationaal niveau zo goed als onbestaand. In België waren de paritaire comités die vlak na de Eerste Wereldoorlog werden opgericht de eerste vormen van tripartiet overleg, maar dit bleef beperkt tot bepaalde industrietakken. Voor het Internationaal Arbeidsbureau, het permanente secretariaat van de IAO bestaande uit een vaste staf ambtenaren, werden mensen gerekruteerd die jarenlange nationale en internationale expertise hadden op het sociale terrein. Dat Louis Varlez als internationaal werkloosheidsdeskundige en geestelijke vader van het Gentse systeem, via een tijdelijke passage in de Volkenbond, één van de eerste hoge ambtenaren in de IAO werd, wekt dan ook geen verbazing.

In het najaar van 1919 reisde Varlez, weliswaar nog in functie van het Secretariaat van de Volkenbond, naar Washington, waar hij de eerste jaarlijkse internationale conferentie van de IAO bijwoonde. De keuze van Washington was niet toevallig. De organisatoren wilden de Verenigde Staten overtuigen om toch toe te treden tot de Volkenbond en de IAO. De Amerikaanse Senaat weigerde immers het lidmaatschap van de nieuwe supranationale organisatie te aanvaarden. De moeite was echter tevergeefs. De Verenigde Staten zouden uiteindelijk nooit lid worden van de Volkenbond. Pas in 1934 kon de Amerikaanse Senaat toch worden overhaald om toe te treden tot de IAO. De strijd tegen het communisme door de ijver voor betere werkvoorwaarden voor de arbeiders enerzijds en de Amerikaanse *New Deal*-politiek van president Roosevelt (waarbij de IAO handig van pas kwam omdat zij internationaal een gelijkaardig sociaal-regulerend beleid probeerde te voeren) anderzijds gaven toen de doorslag. Louis Varlez zou dit echter niet meer meemaken. De eerste IAO-conferentie in Washington in 1919 groeide nochtans uit tot een belangrijk fundament voor de IAO. De Franse sociaal-reformistische politicus Albert Thomas (1878-1932) werd benoemd tot de eerste directeur van het Internationaal Arbeidsbureau. De eerste internationale arbeidsconventies, onder meer inzake arbeidsduurbeperving (de achturedag), moederschapsbescherming, minimumleeftijd voor tewerkstelling in de industrie en werkloosheid, zetten de toon voor het beleid van het daaropvolgende decennium én de verdere carrière van Louis Varlez. In Washington werd immers beslist binnen het Internationaal Arbeidsbureau een departement te creëren dat zich specifiek zou toeleggen op problemen van werkloosheid en migraties. Louis Varlez werd in het voorjaar van 1920 benoemd tot directeur van deze afdeling. Hiermee nam zijn carrière een nieuwe wending. Zijn taak bestond er uit migratiefenomenen te bestuderen in functie van beleidsmaatregelen.

Aan de dienst 'Werkloosheid en Migraties' waren twee belangrijke commissies verbonden. De Internationale Werkloosheidscommissie werd tijdelijk

opgericht en haar activiteiten concentreerden zich voornamelijk in het begin van 1920. Het was in deze jaren dat Varlez zich als internationaal functionaris inzette voor het thema dat hij meer dan twintig jaar lang in Gent had bestudeerd. Samen met enkele vooraanstaande werkloosheidsspecialisten als William Beveridge (1879-1963) bestudeerde Louis Varlez, aangesteld als secretaris van de nieuwe commissie, onder meer de werkloosheid bij matrozen. Resultaten zou de Internationale Werkloosheidscommissie voorleggen in Genua, waar in juni 1920 de tweede IAO-conferentie plaatsvond. Daar werden conventievoorstellen goedgekeurd, die in grote Europese havens gratis openbare plaatsingsburelen voor rederijen en zeelui verplicht wilden maken en een verzekering instelden voor matrozen getroffen door werkloosheid ten gevolge van schipbreuk. Na de Genuaconferentie verhuisde het Internationaal Arbeidsbureau definitief naar het Zwitserse Genève.

9. Een nieuwe uitdaging: internationaal migratiebeleid

Vanaf het moment dat Louis Varlez als internationaal functionaris in Genève werkte, werden migraties het nieuwe studieveld in zijn leven. Het thema was Varlez overigens niet onbekend. Reeds in de jaren vóór de Eerste Wereldoorlog had hij binnen de *Association Internationale pour la Lutte contre le Chômage* zelf als algemeen rapporteur enige research naar migratiepatronen gedaan. Het fenomeen van in- en uitwijking werd in de jaren 1920 in nauwe samenhang gezien met de werkloosheidsproblematiek. De exodus van werkloze arbeiders beïnvloedde immers de arbeidsmarkt in andere landen, aldus specialisten. Met de ontwikkeling van het sociaal recht in de eerste decennia van de twintigste eeuw kreeg ook de migratiewetgeving vorm. Door de toenemende migraties werden nationale staten immers gedwongen om juridische maatregelen te treffen. Gedurende de ganse negentiende eeuw was er nauwelijks enige vorm van reglementering. Regeringen wierpen nog geen barrière op, want emigratie werd beschouwd als een gemakkelijke manier om armoede te draineren en immigratie als een middel om goedkope werkkrachten aan te trekken. Vanaf 1920 pasten landen een restrictiever beleid toe. De Verenigde Staten introduceerden zelfs quota om een halt toe te roepen aan de inwijkingen. De meeste regeringen toonden bovendien weinig bereidheid om dergelijke kwesties internationaal te regelen. Internationale wetgeving was, op bilaterale akkoorden na, afwezig. Voor de IAO was dan ook een belangrijke voortrekkersrol weggelegd. Een eerste fase was het in kaart brengen van de wereldwijde migratietendenzen, die in de jaren twintig nog hoofdzakelijk bepaald werden door de noden van de industriële samenleving. Deskundigen in de jaren 1920 en 1930 zagen de motieven van emigranten bepaald door zogenaamde *push*-factoren als de voortschrijdende proletarisering, werkloosheid, de teloorgang van de rurale samenleving en de bevolkingsgroei na de Eerste Wereldoorlog, die mensen noodzaakten om een ander toevluchtsoord te zoeken. Dit was onmiddellijk na de Eerste Wereldoorlog het dominante interpretatiekader waarin de IAO een

LOUIS VARLEZ EN DE SOCIALE KWESTIE

internationaal migratiebeleid probeerde uit te werken. Het instrument daartoe was het recht, meer bepaald het internationaal sociaal recht, een nieuwe wetenschappelijke discipline die uit het louter theoretische en academische *métier* werd gehaald en toegepast, door juristen met een groot sociaal engagement als Varlez, in functie van de maatschappelijke context.

Medio 1920 werd een Internationale Emigratiecommissie opgericht, die beleidsaanbevelingen opstelde op basis van het voorbereidende studiewerk van het departement 'Werkloosheid en Migraties' in het Internationaal Arbeidsbureau. Varlez was als afgevaardigde van het Bureau de secretaris van deze commissie, samengesteld uit regerings-, patroons- en vakbondsafgevaardigden. Door haar tripartiete structuur had deze commissie een ruimer karakter dan de Internationale Werkloosheidscommissie, die louter technische experts bijeenbracht. In haar eerste vergadering in augustus 1921 ontwierp de Internationale Emigratiecommissie een blauwdruk voor een internationaal migratiebeleid aan de hand van een tiental resoluties. De definitie van het juridische statuut van een migrant was één van deze resoluties. Praktisch gezien veranderde dit op korte termijn weinig. De voorstellen moesten immers een lange weg afleggen via uiteenlopende bestendige diensten en bijzondere commissies om in een aanbeveling of conventie ter ratificatie te worden voorgelegd aan de lidstaten binnen de jaarlijkse internationale arbeidsconferentie. Zo werd in 1925, vier jaar na de eerste besprekingen over dit thema, een conventie gestemd over de gelijke behandeling van alle arbeiders, ongeacht het land van herkomst, bij arbeidsongevallen. Eén jaar later besprak men de inspectie van migranten aan boord van schepen. De nationale regeringen moesten dan zelf beslissen of zij de maatregelen al dan niet bindend verklaarden. Het is precies hier dat de impact van de IAO het zwakst is.

Bij het in kaart brengen van internationale migratiepatronen was de beschikbaarheid van statistieken een elementair onderdeel. Al in 1922 had de internationale arbeidsconferentie het Bureau opgedragen migratiestatistieken met vaste regelmaat te verzamelen, te uniformiseren en te rapporteren aan andere instellingen en landen. In het najaar van 1923 werd Louis Varlez naar Tsjecho-slowakije, Polen en Oostenrijk gestuurd om ter plaatse de tellingen te bestuderen. Het waren niet toevallig die landen die in het interbellum de grootste stromen continentale en transatlantische migranten kenden. In Praag werd Varlez onder meer ontvangen door de Tsjechische president Masaryk. Naast officiële instanties bezocht hij ook enkele transitkampen over heel Centraal-Europa. Al deze contacten vormden een essentieel onderdeel in het uitbouwen van de netwerken met gespecialiseerde instellingen, overheidsdiensten en privé-organisaties die op het terrein van migraties actief waren. Zo onderhield Louis Varlez sinds 1923 contacten met de *Jewish Colonization Association*, een kapitaalcrachtige organisatie die vanuit Parijs ijverde om de joden uit de diaspora te steunen. In de jaren 1920 zette deze zich voornamelijk in om de joodse vluchtelingen uit Rusland, die na de pogroms waren uit-

gezwermd over Centraal-Europa, asiel te bezorgen. De besprekingen leverden onmiddellijk resultaat. Tijdens de eerste maanden van 1924 werd het *Comité International des Organisations Privées pour la Protection des Migrants* (CIOPPM) opgericht. Een zestigtal privé-organisaties van diverse strekking, zowel joodse, rooms-katholieke en protestantse als puur filantropische en sociaal-wetenschappelijke verenigingen uit Europa, Amerika en het Verre Oosten sloten zich in de loop van 1924 aan. Om een bestendig contact te onderhouden met de IAO werd de hoofdzetel van het CIOPPM op aanbeveling van Louis Varlez in Genève gevestigd. Hijzelf werd secretaris van deze nieuwe vereniging. In vergelijking met de conventies van de IAO was het actieprogramma van het CIOPPM zeer concreet. Zo ijverde het comité bijvoorbeeld voor strengere controles van de transporttarieven, verkorting van de wachttijden in havens en stations, gebruik van tolken en de inrichting van bibliotheken en educatieve bioscoopvoorstellingen tijdens de bootreizen.

Maar naast de nauwe banden met niet-gouvernementele organisaties was Louis Varlez, als functionaris van het Internationaal Arbeidsbureau, ook de *liaison* tussen de IAO en de nationale lidstaten. Specifiek voor migratiereglementering werd in die eerste jaren heel vaak gefocust op initiatieven met één of meerdere regeringen. De trage vooruitgang op het vlak van migratiewetgeving binnen de IAO was voor Italië, zelf een belangrijk emigratieland, een impuls om op eigen bodem een internationaal congres te organiseren. Op initiatief van premier Benito Mussolini, aan de macht sinds 1922, werden in 1924 een veertigtal landen uitgenodigd in Rome. Ook de IAO werd uitgenodigd en Louis Varlez woonde de conferentie bij. Emigratielanden als Italië zagen in de IAO een potentiële bondgenoot om het surplus aan arbeidskrachten via een internationale migratiewetgeving te draineren. Immigratielanden daarentegen hielden zoveel mogelijk de boot af uit schrik voor internationale inmenging. In deze context wekt het dan ook verbazing dat de Internationale Emigratie- en Immigratieconferentie weinig of geen resultaten opleverde. Eerder geformuleerde voorstellen (betreffende de voorbereidende studie van het materiële lot van migranten) die op de agenda van de jaarlijkse IAO-conferentie in Genève moesten komen, werden gewoon bevestigd. In 1928 werd een vervolgonferentie op Cuba georganiseerd, waar het thema van het migrantentransport centraal stond. Deze conferentie, waaraan 64 landen deelnamen, liep op een faliekante mislukking uit. Een aantal belangrijke immigratielanden, zoals Canada en Brazilië, waren niet aanwezig en het belangrijkste struikelblok was de internationale codificatie van het emigratierecht. De Cubanen hadden voorgesteld om een Internationaal Migratiebureau op te richten, volledig onafhankelijk van de IAO, maar dit voorstel werd afgewezen door de nationale regeringen die vreesden voor een (nog) grotere organisatorische en financiële last én strengere controles. Nationale staten stonden in het interbellum erg argwanend tegenover een internationale samenwerkings- en interventiepolitiek op het vlak van migratie; dit werd lange tijd beschouwd als een interne, dit wil zeggen nationale, aangelegenheid.

LOUIS VARLEZ EN DE SOCIALE KWESTIE

Intussen liet Varlez zijn oude geesteskind, de *Association Internationale pour la Lutte contre le Chômage*, niet los. In 1914 waren de activiteiten opgeschort. Enkele pogingen om de organisatie na de bevrijding opnieuw leven in te blazen liepen op niets uit. De AILC kwam voor het eerst weer bijeen in oktober 1922 te Genève, niet toevallig de nieuwe verblijfplaats van Louis Varlez. De activiteiten bleven aanvankelijk nog erg beperkt. Als nieuwe voorzitter ijverde Varlez voor een fusie van zijn organisatie met de oudere *Association Internationale pour la Protection Légale des Travailleurs* en de minder bekende *Association Internationale des Assurances Sociales*. Deze drie organisatie werden in 1925 verenigd in de *Association Internationale pour le Progrès Social*, met zetel te Basel. Louis Varlez werd vice-voorzitter. In haar actieprogramma verenigde de nieuwe organisatie de eisen van de drie voorlopers. Als aanvulling op de activiteiten van de IAO wilde zij de publieke opinie sensibiliseren voor de sociale problematiek in al haar facetten.

In de lente van 1925 reisde Louis Varlez naar Zuid-Amerika voor één van de eerste missies in de geschiedenis van de Volkenbond en de IAO naar dit continent. De belangrijkste opdracht bestond erin de opvang van vluchtelingen in Argentinië, Brazilië, Chili, Paraguay en Uruguay in goede banen te leiden. Als kenner van internationale bevolkingstendenzen moest Varlez de sociale toestand ter plaatse bestuderen en de nodige adviezen verstrekken om de emigranten in te schakelen als lokale werkkrachten. Als chef 'Werkloosheid en Migraties' legde hij er contacten met diverse Zuid-Amerikaanse migratie- en overheidsdiensten, waarbij hij van de gelegenheid gebruik maakte om de officiële instanties aan te moedigen de IAO-conventies en -aanbevelingen na te leven.

Louis Varlez ging in 1929 met pensioen na een rijkgevulde carrière als advocaat, socioloog, werkloosheidsspecialist, voorzitter van het Gentse werkloosheidsfonds, hoogleraar en internationaal ambtenaar. Aan het hoofd van het departement 'Werkloosheid en Migraties' in het Internationaal Arbeidsbureau in Genève kwam een andere Belg en collega van Varlez, Henri Fuss (1882-1964), socialist, jurist en sinds 1925 werkzaam in het Internationaal Arbeidsbureau als werkloosheidsexpert. Voor Fuss was de IAO een uitstekende bron van kennis en expertise, want in 1936 werd hij naar België teruggehaald en benoemd tot koninklijk commissaris voor de werkloosheid, tijdens de crisisjaren een grote uitdaging. Varlez daarentegen keerde niet meer terug naar België, hoewel hij na een wereldreis van negen maanden concrete plannen had gemaakt voor een definitieve terugkeer naar Gent. Louis Varlez stierf in Genève op 20 oktober 1930 op amper 61-jarige leeftijd aan de gevolgen van een banale griep.

10. Besluit

De rode draad doorheen het leven en werk van Louis Varlez was dat hij behoorde tot de mensen van 'het eerste uur' in de ontwikkeling van de lokale, de Belgische en de internationale sociale politiek. De industriestad Gent was het decor dat zijn ideeën en verwezenlijkingen initieerde en determineerde. Niet alleen was de Arteveldestad een belangrijke voedingsbodem voor de zich organiserende arbeidersbeweging in de negentiende eeuw. Het was ook, niet toevallig uiteraard, de *locus* waar een sociaal geëngageerde burgerlijke elite actief werd die, op het kruispunt van wetenschap en politiek, de ingrijpende maatschappelijke omwentelingen van die tijd analyseerde en een passend beleidsantwoord trachtte te formuleren. Louis Varlez was hierbij een emblematisch figuur, de wetenschapper die zich vanuit zijn liberale overtuiging en zijn netwerken (zoals de *Société Libérale d'Etudes Sociales* en de *Association Internationale pour la Lutte contre le Chômage*) bediende van nieuwe wetenschapstakken als de sociologie en het (internationaal) sociaal recht om concrete sociale initiatieven (het 'Gentse systeem' van werkloosheidsverzekering en internationaal migratiebeleid) te bewerkstelligen.

Louis Varlez geloofde in de plicht van de intellectuele elite die haar wetenschappelijke ervaring en expertise in dienst moest stellen van de maatschappij. Het ultieme geloof in de 'maakbaarheid' van sociale processen, via kennisvergaring en -toepassing, was een belangrijke drijfveer voor de *social engineering*-praktijken van mensen als Varlez. Zij waren op zich niet de motor die de dingen in gang zetten, wel de animator en innovator van maatschappelijke en beleidsontwikkelingen als antwoord op de sociale kwestie, die door de sociale agitatie en de opkomende arbeidersbeweging op de politieke agenda was gezet. Hoewel door afkomst en ideeëngoed sterk ingebed in zijn eigen ideologie had Louis Varlez zeer goed begrepen dat hij via allerhande kanalen en contacten een brugfunctie kon vervullen met de nieuwe emancipatorische politieke en sociale bewegingen van zijn tijd. Dit leidde hem van het lokale naar het internationale niveau. Ook de Internationale Arbeidsorganisatie wilde een 'brug' vormen tussen de belangrijkste sociale actoren van die tijd door werkgevers, arbeiders en overheden in elke bestuurs- en beleidsvezel van de organisatie te erkennen als sociale partners. Aldus gaf Varlez zijn maatschappelijk-politiek engagement, lokaal, nationaal en internationaal, van Gent tot Genève, gestalte.

EEN GENTSE GODSVREDE?

Edward Anseele in het licht van de politieke strijd tijdens de Eerste Wereldoorlog¹

Willem Dedobbeleer

Op 31 juli 1914 verspreidde zich in België het nieuws dat Duitsland aan Frankrijk en Rusland een oorlogsuppluatum had overgemaakt. Diezelfde dag werd ten gevolge van de oorlogsdreiging de algemene mobilisatie van het Belgische leger afgekondigd. Meteen gaf de Belgische diplomatie aan de conflicterende partijen te kennen dat het in een mogelijk conflict de neutraliteit wenste te bewaren, op die manier trouw blijvend aan het statuut dat haar was opgelegd sinds de erkenning van haar onafhankelijkheid.

Toen op 28 juni de Oostenrijkse kroonprins Franz Ferdinand door een Servische nationalist werd vermoord, bleek de lont in het Europese kruidvat immers aangestoken. De Entente-mogendheden (Duitsland, Oostenrijk-Hongarije, Italië) en de geallieerden (Rusland, Frankrijk, Engeland) sloten onderling de rangen en kwamen lijnrecht tegenover elkaar te staan. Engeland hield zich vooralsnog afzijdig, maar daar zou snel verandering in komen.

België was een van de laatste Europese landen dat overging tot een algemene mobilisatie. Vertrouwend op haar neutraliteitsstatuut drong de reële oorlogsdreiging pas laat tot haar door. Veel tijd om te twijfelen aan haar standpunt kreeg het nochtans niet: op 2 augustus werd door Duitsland ook aan België een ultimatum overgemaakt, wat een regelrechte schending van haar neutraliteitsstandpunt betekende. Duitsland vroeg de onvoorwaardelijke doortocht van haar leger richting Frankrijk om op die manier het Franse leger, dat aan de Rijn gelegerd lag, te kunnen omsingelen en zo een snelle beslissing te forceren. Men beloofde België dat het geen schade zou ondervinden van de doortocht, en dat het land naderhand meteen ontruimd zou worden. Indien België echter de doortocht weigerde, zou het als vijand van Duitsland beschouwd worden, en op die manier in de oorlog betrokken geraken. Op 3 augustus, na overleg in de Kroonraad, weigerde België kordaat en eensgezind te zwichten voor het ultimatum. Daags nadien schond het Duitse leger het Belgische territorium. België was in oorlog. Ook Engeland, bezorgd om haar invloedspo-

---

¹ Dit artikel is gebaseerd op, en soms ten dele overgenomen uit: W. DEDOBLEER, *De Groote Oorlog bekeken door een pince-nez. Edward Anseele, het socialisme en de bezetting van Gent (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, 2007)*, 196 p. Met dank aan Tim De Doncker, Bart De Ruyck en Myriam Vandenheuvel voor de nuttige suggesties.

sitie op het vasteland en verontwaardigd over het lot van *Poor Little Belgium*, besliste daarop de Entente-mogendheden de oorlog te verklaren.²

Op dezelfde dag van de Duitse inval vergaderden de Belgische wetgevende Kamers op een eerste (vervroegde) zitting na het zomerreces. Eensgezind en over de partijgrenzen heen werd een oorlogskrediet van 200 miljoen frank gestemd. Opvallend was dat de socialisten, zoals overal in Europa, zich bij de stemming van de oorlogskredieten aansloten, en zo hun internationalistisch én pacifistisch standpunt lieten varen. De slagzin "gezellen zonder vaderland" bleek niet meer dan een holle frase. In ruil voor zoveel loyaliteit aan de koning en de natie werd Emile Vandervelde, Brussels voorman van de Belgische Werkliedenpartij (BWP), tot minister van staat benoemd. Een unicum voor België, waar de BWP tot dan toe in de nationale politiek genegeerd werd.³ Dit gegeven was de eerste uiting van wat de Godsvrede werd genoemd, die uiteindelijk zou uitmonden in de volledige integratie van de BWP in het nationale bestel met de akkoorden van Loppem in november 1918.⁴ Aan het begin van de oorlog, als uitvloeisel van de stemming van de oorlogskredieten en de benoeming van Vandervelde, spraken de katholieken, liberalen en socialisten immers af om de politieke strijdbijl te begraven tijdens de duur van de oorlog. Oppositie en machthebbers zouden loyaal blijven tegenover elkaar. De Gentse Godsvrede, een afleiding van het nationale initiatief, kreeg vorm tijdens de eerste oorlogsmaanden. De basis werd gelegd na de opstelling van een manifest door alle Gentse parlementairen, waarin aan de vooravond van de Duitse inval alle jonge mannen werden opgeroepen dienst te nemen in het Belgische leger. Maar de voornaamste oorzaak was de golf van offervaardigheid die de Gentse bevolking en het stadsbestuur in de greep hield, nog voor (maar ook na) de bezetting van de stad op 12 oktober 1914. Allerhande hulpinitiatieven werden door de meer gegoede burgers uit de grond gestampt, en ook de stad liet zich niet onbetuigd. Soep en brood werd aan de behoeftigen uitgedeeld, meer dan 10.000 vluchtelingen werden opgevangen, aan de haven liet de stad drie nieuwe dokken (*darsen*) graven om de werklozen geld en bezigheid te verschaffen, er werden maatregelen genomen om de bevoorrading van de stad gaande te houden, ... Wat daarbij belangrijk bleek, was dat in deze initiatieven de katholieken enerzijds (oppositie) en socialisten en liberalen anderzijds (Schepencollege) aanvankelijk naar elkaar toegroeiden. In ruil voor steun aan de dure stedelijke initiatieven, werden de katholieken betrokken bij de stede-

² S. DE SCHAEPDRIJVER, *De groote oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam, 1997), pp. 46-63.

³ TH. LUYKX, *Politieke geschiedenis van België. Deel 1: van 1789 tot 1944* (Amsterdam/Brussel, 1977), pp. 260-262.

⁴ M. CLAEYS-VAN HAEGENDOREN, *25 jaar Belgisch socialisme: evolutie van de verhouding van de Belgische Werkliedenpartij tot de parlementaire democratie in België van 1914 tot 1940* (Antwerpen, 1967), p. 69.

EEN GENTSE GODSVREDE?

lijke hulpcomité's. Kortom, ook te Gent vormden de politieke partijen een front in het belang van de bevolking en werd de politieke strijd tijdelijk terzijde geschoven: de Gentse Godsvrede.⁵

Veronique Michiels toont in haar licentiaatsverhandeling nochtans aan dat de Godsvrede te Gent eerder een loos begrip was. Zij werd vaak doorbroken in functie van de politieke strijd na de oorlog, voornamelijk via de dagbladen.⁶ Polemieken voldeden echter niet. De beste propaganda voor de eigen beweging was de instandhouding van de eigen organisaties en verenigingen. Het idee was eenvoudig: wilde men de naoorlogse doelen bereiken, dan kon men het zich niet permitteren om het contact met de leden te verliezen. En dus moest de politieke beweging er tijdens de oorlog stáán: men mocht er niet omheen kunnen.⁷

Vooraf voor de BWP was de politieke strijd tijdens de oorlog erg belangrijk. De oorlog was, cynisch genoeg, een prachtige kans om haar belangrijkste eis, het algemeen enkelvoudig stemrecht (AES), te kunnen doorvoeren. Ook sociale wetten zouden een goede kans krijgen om na de oorlog goedgekeurd te worden. De socialistische beweging begreep als geen ander dat de machtsverhoudingen in het naoorlogse België voornamelijk van onderuit zouden worden bepaald. Zeker voor de Gentse federatie, die bekend stond voor haar pragmatisme en haar uitstekende uitbouw aan de basis, was dat geen geheim. Zij deden dan ook de nodige inspanningen om de boel draaiende te houden en zo mogelijk nog uit te breiden, ondanks de praktische en de financiële problemen die de oorlog met zich meebracht. Ze deden dat trouwens vrij offensief, in die zin dat ze telkens energiek protest aantekenden wanneer de belangen van de achterban werden geschaad, om op die manier hun strijdvaardigheid te laten blijken.⁸

In deze bijdrage wordt nagegaan wat de rol van Edward Anseele in de politieke strijd van de Gentse socialisten tijdens de oorlog was. Als 'vader' van de Gentse federatie van de BWP en voorvechter op nationaal (en zelfs internationaal) vlak had hij er natuurlijk alle belang bij om de strijd ten volle te voeren. Wat de vraagstelling bovendien interessanter maakt, is dat Anseele tegelijkertijd als Eerste Schepen van de stad Gent, met de belangrijke portefeuille van Financiën in zijn handen en als verantwoordelijke voor de bevoorrading van de stad, zich per definitie diende te onttrekken aan de politieke strijd. Dit enerzijds in het belang van de behoevende bevolking en anderzijds omdat in de bestuursorganen de Godsvrede officieel wel in stand werd gehouden.

---

⁵ A. CAPITEYN, *Gent & de Eerste Wereldoorlog. Het stadsleven in de jaren 1914-1918* (Gent, 1992), pp. 39-41.

⁶ V. MICHIELS, *Het politiek-maatschappelijke leven te Gent (1914-1918): een permante godsvrede?* (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, 1986), p. 272. André Capiteyn sluit zich hier bij aan: A. CAPITEYN, op.cit., pp. 39-41.

⁷ V. MICHIELS, op.cit., passim.

⁸ *Ibidem*, p. 245.

Kortom, dieper ingaan op de rol van Anseele in de Godsvrede is niet zonder belang om de politieke situatie in Gent tijdens de oorlog beter te begrijpen. Deze kwestie wordt relatief breed benaderd: ook die discussies en twistpunten waar Anseele's rol minder duidelijk is, maar waar hij op zijn minst indirect bij betrokken was (bijv. als beheerder van de Samenwerkende Maatschappij (SM) Vooruit), zullen aan bod komen. Het doel van deze studie van Anseele op het politieke toneel is te komen tot een correcte inschatting van wat de Godsvrede te Gent nu eigenlijk inhield, en of ze überhaupt wel bestond.

1. Politieke toe-eigening van de hulpinitiatieven: hulp en bevoorrading

Er kan alleszins geen twijfel over bestaan dat te Gent de politieke strijd niet helemaal stil kwam te liggen. Een eerste twistpunt tussen katholieken en socialisten was de stedelijke hulp en bevoorrading. De socialisten claimden via het partijblad Vooruit dat de stedelijke hulpinitiatieven de verwezenlijking waren van het socialistische idee dat de overheid moest instaan voor de behartiging van de belangen van de gemeenschap en van alle mensen zonder onderscheid. Aanvankelijk gingen de katholieken daar niet al te zeer tegen in omwille van de Godsvrede, maar in april 1915 staken de eerste kritieken toch al de kop op. De katholieken zagen immers in dat een grotere rol van de stedelijke regieën ten koste ging van de (veelal katholieke) liefdadigheidswerken, en dus werden haar politieke belangen geschaad. Vooral de betaalbaarheid van het geheel aan hulpinitiatieven werd door de katholieken rond het dagblad *Le Bien Public* in vraag gesteld. Vooruit gaf steevast weerwoord.⁹ Op vlak van de bevoorrading in aardappelen, samen met de bevoorrading in kolen de voornaamste taak van Anseele tijdens de oorlog, lieten de katholieken ook niet na om de nodige kritiek te leveren. Een eerste soort klachten ging over het gebrek aan controle op de winkeliers, die niet zelden minder gewicht aardappelen meegaven dan waarvoor de klant had betaald. Daarnaast zouden er vaak rotte aardappelen verkocht worden. Anseele zelf werd ook persoonlijk gevisieerd: het gerucht werd verspreid dat door zijn schuld de hoeveelheid aardappelen die verdeeld werd zo klein was per persoon. Zeker toen de stad zich genoodzaakt zag de prijzen voor de aardappelen op te trekken in het voorjaar van 1916, ontstond de nodige agitatie. De katholieke volksvertegenwoordiger Jules Maenhaut beschuldigde de stad er immers van grote winsten te maken op de aardappelverkoop. Vooruit op haar beurt liet zich niet kennen, en nam energiek de verdediging op van de stedelijke aardappeldienst en van haar leider Anseele. In een tweedelig artikel, genaamd "Klerikale ophitsing" werden de beschuldigingen ontkracht. Terzijde werd er ook op gewezen dat het de boeren waren, niet toevallig de traditionele aanhang van de katholieken,

---

⁹ Ibidem, pp. 167-182.

EEN GENTSE GODSVREDE?

die de grootste winsten inden. Maenhaut werd niet gespaard: "Hij staat daar nu, de klerikale politieker, in zijne lelijke naaktheid, met zijn slecht inzicht en zijne oneerlijke middelen." De katholieken gaven echter niet af. In de storm van kritiek zag Vooruit uiteindelijk een georganiseerde lastercampagne. In een artikel getiteld "Opgepast, Vuiltongen" kwam het haar voor "dat die geruchten het gevolg zijn van een opzettelijke, georganiseerde lastercampagne tegen onzen schepen E. Anseele, die altijd het zwarte beest moet zijn." Het riep haar lezers op om de "vuiltongen" te verklikken. Het was duidelijk dat de gemoeieren in deze discussie danig verhit waren.¹⁰

Maar de kritiek was geen eenrichtingsverkeer van de katholieken naar de socialisten toe. Ook de socialisten deden mee aan het opbod, en Anseele speelde daarin zijn rol. Het belang van deze polemieken omtrent de toe-eigening van de hulpinitiatieven mogen we niet onderschatten. De bevolking was immers zo hulpbehoevend, dat het elke 'hulpverlener' politiek voordeel zou opleveren. In functie van de naoorlogse strijd was dat van groot belang. Van de kant van de socialisten werd vooral het Nationaal Hulp- en Voedingscomité (NHVC) geïnteresseerd. Het NHVC was gegroeid uit een Brussels initiatief rond de industriële Ernest Solvay, Emile Francqui, Jean Jadot en burgemeester Adolphe Max, en had als doel de goederen (vooral levensmiddelen) die door de Commission for Relief in Belgium in België ter beschikking werden gesteld, te verdelen onder de behoevende bevolking via de zogenaamde Amerikaanse winkels. Door de toestemming van de geallieerden en de Asmogendheden en met de actieve steun van de neutrale landen (vnl. Verenigde Staten van Amerika, Spanje, Nederland, gegroepeerd in de Commission for Relief in Belgium), kon het NHVC uitgroeien tot dergelijke massale organisatie, met naast een nationale afdeling ook provinciale, regionale en lokale afdelingen.¹¹ Maar waarom richtten de socialisten hun pijlen op een organisatie die tot doel had de bevolking te ondersteunen? Daar konden zij als partij van het volk toch niets zinnigs op tegen hebben? Het was een politieke kwestie. Het NHVC werd in het algemeen opgevat als de institutionele belichaming van de Godsvrede, in die zin dat alle politieke stromingen erin vertegenwoordigd waren, de medewerkers steevast benadrukten dat het initiatief neutraal werd opgevat en alle medewerkers hun functie opnamen als privé-personen, niet als vertegenwoordiger van een bepaalde partij, vereniging, instelling of opiniegroep.¹² Anseele zelf was sinds mei 1915 bijvoorbeeld lid van het Provinciaal Komiteit voor Hulp en Bescherming aan

---

¹⁰ W. DEDOBBELEER, op.cit., pp. 46-47. Citaat uit: VOORUIT, 30.04.1916, 4 d. En ook VOORUIT, 26.01.1916, 1bc.

¹¹ Uitleg over de structuur van het NHVC en de onderverdelingen is te vinden in: A. HENRY, *Études sur l'occupation allemande en Belgique* (Bruxelles, 1920), pp. 265-328.

¹² V. MICHIELS, op.cit., p. 189.

Werkloozen¹³, en als schepen van rechtswege ook vertegenwoordigd in het lokale ondercomité Gent.¹⁴ De loyale medewerking van de socialisten aan het comité zou ook aan de basis liggen van de aanvaarding door het establishment van de BWP als "normale" partij, waarmee goed kon worden samengewerkt. Enkele naoorlogse ministers, waaronder Joseph Wauters (BWP), hadden hun functie bijna uitsluitend te danken aan hun loyale medewerking aan het NHVC tijdens de oorlog.¹⁵ In de praktijk echter waren er voldoende redenen om kanttekeningen te plaatsen bij het neutrale karakter van de instelling. De belangrijkste daarvan was het feit dat de socialisten numeriek sterk ondervertegenwoordigd waren in de organisatie (ondanks bijvoorbeeld Anseeles betrokkenheid). Het bleken vooral de katholieken en de liberalen die het succes politiek dreigden te verzilveren. Het politieke karakter van het NHVC was bijgevolg een strijdpunt, gelet op de omvang van de instelling en de populariteit die ze genoot onder de bevolking.¹⁶

In Gent vatte de discussie over het NHVC begin 1915 aan met de oprichting door het Provinciaal Hulp- en Voedingscomité (PHVC) van het 'Werk der Kleding'. De bedoeling was om een algemeen onderstandsboekje ('zwartboekje') in te voeren en te verdelen onder de bevolking, waarmee men kon aankloppen bij een liefdadigheidsinstelling of bij het comité zelf voor kleren en ondergoed. Om misbruik te vermijden, werd elke uitdeling genoteerd in dat 'zwartboekje'. Voor de uitdelingen deed het PHVC echter een beroep op dekenijen, die in de ogen van de socialisten bekend stonden als "katholieke machienen". De socialisten zelf hadden daar geen vertegenwoordiging. Om alles nog erger te maken, werden in die delen van de stad waar er geen dekenijen bestonden, snel katholieken benoemd als deken. Een ander markant feit dat voor de socialisten niet door de beugel kon, was het uitdelen van 'zwartboekjes' zonder rekening te houden met het inkomen.¹⁷ In het socialistisch middenbestuur werd de toestand aangeklaagd, en op voorstel van Anseele werd er een campagne in Vooruit begonnen om de praktijken aan te klagen. De 'comiteiten' werden ervan beschuldigd te dienen als propaganda voor de katholieken, en opzettelijk elke afvaardiging van de werklieden te weren, "om vrij spel te hebben zonder enige controle". Secretaris Arthur Verschraegen stelde vast dat slechts 3 op de 20 afgevaardigden socialistisch waren, wat een serieuze ondervertegenwoordiging was.¹⁸ Enkele maanden later pas zou aan

¹³ COMITÉ NATIONAL DE SECOURS ET D'ALIMENTATION. PROVINCE DE LA FLANDRE ORIENTALE, Rapport du comité provincial du 1er avril au 30 juin 1915 (Gand, 1915), p. 98.

¹⁴ AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het Middencomiteit, 24.04.1915.

¹⁵ M. CLAEYS-VAN HAEGENDOREN, op.cit., p. 69.

¹⁶ V. MICHIELS, op.cit., p. 189.

¹⁷ Ibidem, p. 190.

¹⁸ AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomiteit, 03.02.1915 ; 17.02.1915 ; ongedateerde zitting [febr.-maart].

EEN GENTSE GODSVREDE?

de klachten gevolg worden gegeven. De uitdelingen werden voortaan gedaan door de leden van het comité zelf, i.p.v. door de dekenijen, en zouden plaatsvinden in neutrale lokalen.¹⁹

Niet veel later werd er in Vooruit een nieuwe campagne gevoerd. In een hoofdartikel werd aan de kaak gesteld dat te Gent geen socialist was vertegenwoordigd in de twee lokale comités. Op het provinciale niveau moest men het stellen met Jan Lampens.²⁰ Op 24 mei vierde Vooruit ("Bravo! Dat is toch anderen peper dan de manier waarop de comiteiten samengesteld werden waarover wij reeds meermaals spraken.") dan ook niet zonder reden dat Anseele lid was geworden van het Provinciaal Komiteit voor Hulp en Bescherming aan Werklozen.²¹ De ondervetegenwoordiging was echter nog lang niet van de baan. In diezelfde periode waren er in alle lokale afdelingen van Oost-Vlaanderen immers slechts vier BWP-leden, en dit op een totaal van 137.²² In het middenbestuur moest men dan ook vaststellen dat de hele campagne in Vooruit niets had uitgethaald. Verschraegen vroeg andere maatregelen. Met Anseele's akkoord zou men een brief sturen naar het nationale comité, en indien dat geen zoden aan de dijk zette, zou men een schrijven richten tot de Amerikaanse dagbladen.²³ Vanaf dan werden allerhande circulaires verstuurd, en probeerden delegaties lokaal en provinciaal een grotere vertegenwoordiging van de socialisten af te dwingen. De eindbalans van al deze pogingen was nog steeds niet grandioos. Enkel te Gent kon Emiel Peelman "inbreken", maar in de kleinere steden veranderde er weinig. Hetzelfde gold voor het provinciale niveau.²⁴ Anseele klaagde dan ook aan dat er geen Gentse socialistische vertegenwoordiger in het Nationaal Comité zetelde. Eind 1917 werd dat opgevangen door de opname van Emiel Coppeters in het comité.²⁵

Naast de klachten over de ondervetegenwoordiging voerde Vooruit ook campagne tegen de eigenlijke werking van het NHVC. Zowel de vriendelijkheid t.a.v. de klanten als de hoge prijzen in de Amerikaanse winkels werden aangeklaagd, vaak via gretig gepubliceerde lezersbrieven. Dit leidde er onder meer toe dat de stad Stedelijke Magazijnen oprichtte, waarbinnen Anseele en zijn collega-schepenen veel belang hechtten aan zo laag mogelijke prijzen.²⁶

---

¹⁹ V. MICHIELS, op.cit., p. 191.

²⁰ VOORUIT, 28.03.1915, 1abcd.

²¹ VOORUIT, 24.05.1915, 1abcd.

²² V. MICHIELS, op.cit., p. 192.

²³ AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomiteit, 16.06.1915. Van een mogelijk verschijnen van de klachten in de Amerikaanse dagbladen vonden we niets terug.

²⁴ V. MICHIELS, op.cit., pp. 192-193. In het middencomiteit werd de situatie in Oosterzele nog uitdrukkelijk besproken. AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomiteit, 31.05.1916.

²⁵ VOORUIT, 10.12.1917, 2c.

²⁶ STADSARCHIEF GENT (verder SAG), III, College- en Raadszittingen, 216, Zitting van het schepencollege, 07.03.1916.

WILLEM DEDOBBELEER

In februari 1916 verbond Vooruit zo ook het gebrek aan brood aan de werking van het PHVC, dat te weinig meel ter beschikking wou stellen. Zo had SM Vooruit zagezegd een aantal maal geen brood kunnen verkopen aan mensen zonder broodjeton. In niet mis te verstane bewoordingen klonk het aan het adres van het PHVC: "Mijne heeren, uwe verantwoordelijkheid is groot: het volk lijdt honger en het kan niet langer het slachtoffer van een handvol oneerlijken blijven, die er zich door de valsche bons wisten op te werken. De bakkers en de broodfabrieken hebben u verwittigd, wij doen dit op onze beurt. De bevolking moest worden ingelicht. Wij deden onze plicht. Aan de bevolking om te oordeelen! Aan U tegen het broodgebrek handelend op te treden!"²⁷

We mogen ons echter niet vergissen: ook omgekeerd was de houding van het NHVC tegenover de socialisten, en de SM Vooruit in het bijzonder, geen toonbeeld van goede verstandhouding. Nog geen vijf dagen na de kritiek in de krant, werd de SM Vooruit van beheerder Anseele veroordeeld door het PHVC, en kreeg het daardoor van het comité een kleinere hoeveelheid meel. De reden was officieel dat Vooruit wit brood had ingevoerd uit Nederland, terwijl het contract met het PHVC voorschreef dat men geen ander meel mocht verwerken dan deze verstrekt door het PHVC zelf. Wit brood was in sommige gevallen, vaak omwille van gezondheidsredenen, aangewezen boven het donkere roggebrood. Zusterkrant Vooruit schoot met scherp op de veroordeling ("zonder beroep, dus daarom moeten wij erover schrijven"), en beargumenteerde dat het invoeren van brood geen inbreuk was op het contract dat het invoeren van meel verbood.²⁸ Het PHVC repliceerde dat de veroordeling er was gekomen op voorspraak van het lokale comité en zij dus buiten de grond van de zaak stond.²⁹ In een "onafhankelijk onderzoek" van de krant, werd het bewijsmateriaal van het PHVC later ontkracht. De veroordeling werd echter niet ongedaan gemaakt, wat meteen vraagtekens plaatst bij de bewijslast.³⁰ Ongeveer een jaar later werd de bakkerij van SM Vooruit opnieuw veroordeeld, ditmaal tot een boete van 6320 fr.³¹ Een chemische ontleding van het brood door het PHVC zou immers aangetoond hebben dat er te veel water in het brood was verwerkt, ten koste van de hoeveelheid meel.³² Veel meer nog dan bij de eerste veroordeling, nam Vooruit hier de verdediging op van de coöperatieve. In de concurrerende kranten werd immers luidruchtig schande gesproken over het misbruik. Zo schreef het activistische dagblad van socialistische inslag de Nieuwe Gazet van Gent onmiddellijk na de veroordeling:

---

27 VOORUIT, 14-15.02.1916, 1ab.

28 VOORUIT, 20.02.1916, 1ab.

29 VOORUIT, 23.02.1916, 1ab.

30 VOORUIT, 27.02.1916, 1ab.

31 DE NIEUWE GAZET VAN GENT, 17.02.1917, 1a. Naast de SM Vooruit werden ook nog de SM Vrijheidsliefde (1020,60 fr.), de SM Het Volk (niet bekend) en 16 bakkers gestraft.

32 VOORUIT, 22.02.1917, 1a-e2ab.

“Veel geschrift hieromtrent is overbodig. De feiten spreken ditmaal. [...] Wat een smaad en schande hebt ge op U geladen.”³³ In de twee weken die volgden, deed de krant lustig mee aan de stemmingmakerij die vooral in *Le Bien Public* werd gevoerd.³⁴ In een artikel dat zowaar anderhalve pagina besloeg, kwam Vooruit met eigen bewijsmateriaal op de proppen. Dat moest aantonen dat men met het ter beschikking gestelde meel geen broden van hetzelfde gewicht kon bakken met een hoger percentage meel erin. De SM Vooruit viel dus niets te verwijten. De argumentatie en het sterk van zich afbijten hadden blijkbaar indruk gemaakt, want de SM Vooruit werd uiteindelijk door het PHVC vrijgepleit van de boete.³⁵ De socialisten haalden hun gram tegen de aanvallen (uit katholieke en activistische hoek).

Kortom, het was duidelijk dat de verhouding tussen de socialisten en het NHVC tot op zekere hoogte verzuurd was, en dat de voornaamste motieven daarvoor van politieke aard waren. Toch moeten we opletten om niet al te voorbarig conclusies te trekken: op het terrein en in de comités zélf zouden de socialisten een loyale houding aannemen en een grote activiteit aan de dag leggen. In het belang van de bevolking, maar zeker ook in haar éigen belang. Niettemin was van een echte Godsvrede duidelijk geen sprake.³⁶

2. Politieke toe-eigening van de hulpinitiatieven: in de Gemeenteraad

Met de discussies over het NHVC en de rol van de stad in de hulpverlening werd de Godsvrede al op subtiele wijze doorbroken. Die strijd speelde zich eerder via de dagbladen af. Maar ook in de officiële bestuursorganen kwamen de meningsverschillen tussen de verschillende partijen soms aan de oppervlakte, en werd de samenwerking op het vlak van de stedelijke hulp soms op de helling gezet. Dat was zo bij de discussies over de onderstandsbarema's, waar de Godsvrede op die momenten met de voeten werd getreden. Zoals aangehaald werden in het eerste oorlogsjaar allerhande initiatieven genomen om de ernstigste nood te lenigen. Het probleem was echter dat ze niet voldoende op elkaar waren afgestemd, de criteria voor de rechthebbenden niet eenduidig waren en de echte noden zelfs nog niet waren berekend.

De Gentse socialisten zagen als eerste in dat daarin verandering diende te komen. In de zomer van 1915 stelden Johan Lefevre, J. Pankock en Verschraegen in het socialistische middenbestuur een eenduidig en eenvoudig ontwerp van barema voor, dat ze wilden opdringen aan het NHVC. Ook hier speelden politieke belangen. Lefevre hoopte immers om aan de hand van dit concrete en eenvoudige voorstel een betere vertegenwoordiging in het NHVC

³³ DE NIEUWE GAZET VAN GENT, 17.02.1917, 1a.

³⁴ VOORUIT, 25.02.1917, 1a.

³⁵ VOORUIT, 22.02.1917, 1a-e2ab.

³⁶ M. CLAEYS-VAN HAEGENDOREN, op.cit., p. 70.

af te dwingen. Verschraegen drukte daarnaast iedereen op het hart voorzichtig te zijn in het belang van de federatie: een hogere uitkering kon men niet eisen omdat de kans op afwijzing dan reëel zou zijn, terwijl men bij een lagere uitkering het risico liep onder de bevolking als schuldigen gezien te worden.³⁷ De discussie over de barema's zou gedurende de oorlog een aantal keer terugkeren.

Zo werd begin 1916 het Stedelijk Werklozenfonds hervormd, omdat de stad de zware financiële last niet langer kon dragen. Anseele zag zich genoodzaakt in het socialistische middenbestuur te melden dat een hervorming onvermijdelijk was, en dat die niet ten goede zou komen van de syndicaten.³⁸ Het principe was dat de syndicaten ook hun steentje moesten bijdragen, wat Anseele, als schepen van Financiën, niet betwistte.³⁹ Er waren drie voorstellen. Een eerste kwam van partijgenoot Lefevre, die voorstelde dat de syndicaten wekelijks de helft van de inkomsten uit het lidgeld (dat 20 cent bedroeg) zouden doorstorten naar het fonds. Louis Varlez, liberaal en voorzitter van het Werklozenfonds, stelde dan weer voor dat de syndicaten 10% zouden bij-schuiven (wat op 30 cent per week neerkwam⁴⁰), terwijl de geldelijke hulp van de stad van 6 fr. per week zou worden teruggebracht naar 2,7 fr. per dag. Het geld dat de syndicaten daarvoor niet in kas hadden, zou geleend worden bij de stad en diende na de oorlog terug betaald te worden. Het derde voorstel (waarbij de 'zuivere' inkomsten van de syndicaten zouden worden afgestaan) maakte geen kans op goedkeuring.⁴¹

Men was er in de socialistische kringen niet echt gerust op dat het eigen voorstel (dat van Lefevre) het zou halen. Voor Anseele was dit nochtans een kwestie van uitzonderlijk politiek belang, omdat het voortbestaan van de syndicaten, wezenlijk onderdeel van de socialistische politiek, werd bedreigd. Zij konden onmogelijk 30 cent per week en per lid afdragen, terwijl ze slechts 20 cent binnenkregen. De afbetaling van de lening na de oorlog zou het doodsvonnis betekenen. In het socialistisch middenbestuur benadrukte hij het belang van de zaak: "Voor mij is het niet, de redding der financiën van de stad, die men beoogt, want het verschil tussen de cijfers van Lefevre en Varlez [die in het voordeel van Varlez waren] beloopt hoogstens 120.000 fr. per jaar. Gezien de kolosale (sic) uitgaven welke de stad zich moet getroosten om het hoofd te bieden aan de vereisten die den oorlog meebrengt, en die millioenen beloopt, is zulke besparing het spreken niet waard. Voor mij zit de zaak dieper. De Burgerij kan niet lijden dat onze instellingen te midden van den oorlog groeien en bloeien, daarom wil zij het bestaan der syndikaten onmo-

³⁷ AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomiteit, 14.07.1915.

³⁸ AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomiteit, 16.02.1916.

³⁹ V. MICHIELS, op.cit., p. 174.

⁴⁰ VOORUIT, 12.03.1916, 1bcd.

⁴¹ VOORUIT, 23.02.1916, 1a.

EEN GENTSE GODSVREDE?

gelijk maken. Zij willen deze zoodanig treffen, dat zij na den oorlog in de onmogelijkheid zijn het hoofd te bieden aan de geschillen welke onvermijdelijk zullen ontstaan." En wegens het belang van de zaak: "niettegenstaande de kans van lukken klein is, alles moet ingespannen worden om onze syndikaten te redden." Het gewichtige politieke belang van de discussie is duidelijk genoeg op te maken uit de citaten. Op voorstel van Anseele werd er in Vooruit dan ook een campagne begonnen, en ondanks het papiertekort zou men de week erop vijf maal op vier bladzijden verschijnen, i.p.v. op twee.⁴²

In de zitting van de Gemeenteraad nam Lefevre de verdediging op van zijn voorstel, door te stellen dat de stad dan wel ontlast moest worden, maar dat dat niet ten koste van de syndicaten mocht gebeuren. Victor Carpentier bear-gumenteerde voor de katholieken dat het voorstel van Lefevre sommige syndicaten bevoordeelde, en dat het voorstel Varlez goedkoper was. Ook Anseele wierp zijn gewicht in de schaal: hij benadrukte dat alle syndicaten, buiten dat van de bedienden, het voorstel Lefevre hadden aangenomen. Hij voegde er aan toe "dat dit voorstel der Syndicaten om aan de Stad de helft van hunne ontvangsten af te staan, zeer schoon is," en betwistte de berekeningen van Carpentier. Om de kans te krijgen alles beter te becijferen, werd besloten de beslissing te verdagen tot na het overleg met de syndicaten, die volgens Joseph Casier het voorstel van Varlez niet goed hadden begrepen.⁴³

Op dat overleg tussen de syndicaten en de vertegenwoordigers van het Stedelijk Werklozenfonds werd besloten het voorstel van Lefevre en dat van Varlez te "splitsen" en deze beslissing in de Gemeenteraad te verdedigen. De syndicaten zouden nu 12,50 centiemen i.p.v. 10 of 30 centiemen per lid betalen.⁴⁴ Indien de syndicaten niet langer zouden kunnen betalen, en pas dan, zou de stad haar de nodige fondsen lenen.⁴⁵

Anseele aanzag het hernieuwde voorstel als een overwinning: "Verleden week, meenen wij, en terecht dat de Syndikaten tot den ondergang veroordeeld waren, en nu zien wij, dat de zaak eene wending neemt die de syndikaten in de moeilijke omstandigheden waarin zij zich bevinden, komen redden."⁴⁶ Op de Gemeenteraadszitting werd het hernieuwde voorstel dan ook met eenparigheid van stemmen goedgekeurd. Lefevre drukte zijn tevredenheid uit dat de stad haar uitgaven verminderd zag, terwijl het voortbestaan van

⁴² AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomiteit, 16.02.1916.

⁴³ SAG, III, College- en raadszittingen, 233, Zitting van de gemeenteraad, 25.02.1916. Anseele liet er geen twijfel over bestaan dat de syndicaten moesten bijdragen, maar voor hem was de vraag hoeveel en op welke manier. In de gemeenteraad: "Welnu, Mijne Heeren, de vakbonden vragen geen lening. Zij verkiezen de stad te helpen in haren moeilijken finantieelen toestand." VOORUIT, 29.02.1916, 1a.

⁴⁴ VOORUIT, 02.03.1916, 2e.

⁴⁵ VOORUIT, 04.03.1916, 2b.

⁴⁶ AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomiteit, 01.03.1916.

de syndicaten niet in gevaar werd gebracht.⁴⁷

Voor de Gentse socialisten in het algemeen was het een overwinning. In Vooruit werd dan ook in een artikelenreeks de lof van het besluit gezongen, waarbij het politieke karakter van de discussie sterk naar voren kwam. Niet alleen bleken volgens de krant de syndicaten gered van de "ruïne" en kregen de verenigden een aanzienlijk voordeel op de onverenigden, de onderstand was ook nog eens merkkelijk verhoogd. Het was "eene aanzienlijke verbetering en eene veel bredere en rechtvaardiger opvatting van den staat van behoeftigheid van een gezin," aldus Vooruit.⁴⁸ De socialisten zagen er ook de erkenning in van de vakbonden, "en die erkenning der syndikaten heeft ook geleerd dat de werklieden practisch en gematigd kunnen zijn als er daardoor iets te bekomen en te verbeteren is." Het overlegmodel *avant la lettre* werd hier als het ware bejubeld. Immers, "als de arbeidersorganisatie in zulken pijnlijken omstandigheden kalmte, verstand en goedheid toont, waarom zou ze dit niet doen in fabrieksraden, in verzoeningsraden, en zelfs in arbeidstribunalen?," merkte de krant op. Voor hoofdredacteur Ferdinand Hardyns toonde de hele kwestie eveneens aan dat de toekenning van het AES niet het einde van de normale politiek hoefde te betekenen, een argument dat de tegenstanders van het AES vaak gebruikten. Onverenigden werd erop gewezen dat er voor hen niets te winnen viel om zich niet aan te sluiten bij de syndicaten. Voor hen was er minder steun, en "een ezel stoot zich" immers "geen twee keer aan dezelfde steen." Kortom, men was "tevreden" in de afloop van deze kwestie van hoog politiek belang.⁴⁹ De poten werden niet onder de stoel van de socialistische beweging weggezaaid. Of dat echt de bedoeling was van Varlez en de andere gemeenteraadsleden is niettemin niet zeker, gezien de uiteindelijke bereidwilligheid tot compromis. Toch is het moeilijk voor te stellen dat zij dergelijk dodelijk voorstel voor de syndicaten zonder politieke bedoelingen zouden hebben neergelegd.

In het najaar van 1916 naderden de werken aan de *darsen* hun voltooiing, wat opnieuw aanleiding zou geven tot een politieke discussie over de barema's. In juli had Anseele in het socialistische middenbestuur al gemeld dat het onvermijdelijk was dat een nieuw barema voor de Stedelijke Voeding werd voorbereid. Hij had zich "op het standpunt gesteld dat de stad, door het stilleggen der *darsen* hoegenaamd niets minder mag uitgeven." Pankock en Verschraegen gaven meteen aan het debat sterk te willen sturen. Pankock deelde ook mee dat het comité der Stedelijke Voeding akkoord was met een verandering van het barema in die zin dat voor kleine huisgezinnen de onderstand gelijk moest blijven, maar voor de grotere moest stijgen. Verschraegen

⁴⁷ SAG, III, College- en raadszittingen, 233, Zitting van de gemeenteraad, 03.03.1916.

⁴⁸ VOORUIT, 12.03.1916, 1bcd.

⁴⁹ VOORUIT, 13.03.1916, 1a.

EEN GENTSE GODSVREDE?

sloot zich daarbij aan.⁵⁰

Op 4 augustus besloot het Schepencollege op haar beurt de kwestie te behandelen. Het moest de bedoeling zijn absolute uniformiteit te bereiken in de praktijk van de verschillende onderstandactiviteiten.⁵¹ Een Beperkt Comité van zes Gemeenteraadsleden werd aangesteld, om overleg te plegen met het Schepencollege.⁵² Op 18 oktober werd de kwestie voorgelegd aan de Gemeenteraad. De meerderheid van het Beperkt Comité kon zich niet vinden in het voorstel van het Comité der Stedelijke Voeding over het type uitkering en het middel van uitbetaling. Schepen Constant Heynderickx (progressist) en het Comité der Stedelijke Voeding, dat onder zijn beheer stond, vonden dat de hulp in natura (voeding) moest worden uitgekeerd. Ook het NHVC was die mening toegedaan. Het Stedelijk Werk der Voeding kon de last van het nieuwe barema dragen volgens deze groep, "gezien dat het de oudste is, en de nodige expertise heeft." Het Beperkt Comité zag daarentegen liever de hulp in de vorm van gelduitdelingen uitgekeerd, en zag bovenal het liefst van al het NHVC tussenkomen in de uitdelingen. Heynderickx bleef "van gedacht dat het ontwerp der Stedelijke Voeding beter is dan dit der Commissie" en dat "geene economische noch politieke redenen" bestonden om aan dit laatste voorkeur te geven. De reden daarvoor was simpel volgens Anseele, die zich met de andere socialisten en progressisten aansloot bij Heynderickx: "onze groep is het om zoo te zeggen eens om zich aan te sluiten bij het voorstel dat de minste opofferingen vanwege de stad vergt: de twee andere groepen van den Raad denken dat de Stad zich eene meerdere uitgave van 33.000 frank per week mag getroosten." Ook het feit dat het NHVC met de eer van de uitdelingen zou gaan lopen, werd maar lauw onthaald. Bij de uiteindelijke stemming waarin het voorstel van het Beperkt Comité het haalde, stemden de socialisten en progressisten dan ook tegen, met enkel een onthouding van Lefevre. De Godsvrede was opnieuw doorbroken, Anseele en zijn fractie (socialisten plus progressisten) hadden na een wisselmeerderheid van katholieken en liberalen een nederlaag geleden.⁵³

De socialisten claimden naar de buitenwereld toe niettemin de overwinning, en trachtten zich de verwezenlijking van het noodbarema toe te eigenen. Vooruit titelde: "Hoezee! Hoezee! Het noodbarema voor Gent is gestemd" en besloot: "wij mogen van heden af zeggen dat wij tevreden zijn, omdat wij gerust mogen beweren dat dit barema ons werk is, het werk der socialisten en

---

⁵⁰ AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomitéit 05.07.1916.

⁵¹ SAG, III, College- en raadszittingen, 216, Zitting van het schepencollege, 04.08.1916.

⁵² SAG, III, College- en raadszittingen, 216, Zitting van het schepencollege, 08.09.1916.

⁵³ SAG, III, College- en raadszittingen, 234, Zitting van de gemeenteraad, 18.10.1916.

van niemand anders.”⁵⁴ Het klopte natuurlijk wel dat de socialisten voor het aangepaste barema hadden geijverd, maar in de Gemeenteraad hadden zij wél de nederlaag geleden. Opvallend was de tegenspraak: naar buiten toe namen ze de stelling in dat ze er alles voor gedaan hadden om de bevolking zo veel mogelijk te kunnen uitkeren, terwijl ze binnenskamers hadden gepleit voor een beperking van de kosten, in het voordeel van de stad. De voorstelling die ze maakten, klopte dan ook niet volledig. Zeker niet toen ze beweerden dat ze door hun inspanningen de bourgeoisie en de katholieken de loef hadden afgestoken: “het barema is een socialistische, mooie verwezenlijking.” Eerst wilden de bourgeoisie en de katholieken er niet van weten, maar later zouden ook zij het voorstel hebben gesteund, volgens Vooruit. Immers, “middenwijl vielen er in Gent gebeurtenissen voor [de deportaties van arbeiders], waar wij niet moeten op aandringen omdat iedereen ze kent. De behoudende bourgeoisie werd al in eens met schrik bevangen. En dat verwerkte in eens een mirakel.”⁵⁵ In de notulen van de Gemeenteraad waren er nochtans geen sporen terug te vinden van een afwijzende houding van de bourgeoisie of katholieken, terwijl deze laatsten op de zitting van 21 augustus nog de wens hadden uitgedrukt om de arbeiders aan de *darsen* op te vangen, en bijgevolg hun goedkeuring verleenden aan een aantal kleinere openbare werken.⁵⁶ Bovendien was het Schepencollege, dat via de liberalen toch de bourgeoisie vertegenwoordigde, unaniem van mening dat er een onderzoek naar een nieuw barema moest gevoerd worden. De eerste maal dat de opeisingen van arbeiders ter sprake kwam in de Gemeenteraad, was trouwens op 18 oktober. Twee dagen dus voor de goedkeuring van het barema, dat onmogelijk op twee dagen kon voorbereid zijn. In een periode van twee dagen zouden de katholieken ook nooit zo plots fundamenteel van mening kunnen veranderd zijn. Als we Vooruit dan ook nog eens kritiek zien leveren op het NHVC, dat via “neutrale lokalen” haar deel van de uitkeringen mocht uitbetalen⁵⁷, zijn we nog meer overtuigd dat Vooruit de waarheid verdraaide, en dat louter om politieke redenen. De socialisten zagen in de kritiek op hun standpunt een lastercampagne.⁵⁸

De Waarheid, het weekblad van socialistische dissidenten van de Vrije Socialistenbond, besefte dat Vooruit de feiten vertekend had weergegeven en legde de vinger op de wonde. De Vrije Socialisten viseerden de Gentse BWP

⁵⁴ VOORUIT, 20.10.1916, 1a.

⁵⁵ VOORUIT, 21.10.1916, 1ab.

⁵⁶ SAG, III, College- en raadszittingen, 234, Zitting van de gemeenteraad, 21.08.1916.

⁵⁷ VOORUIT, 22.10.1916, 1a-e2a. Vooruit betreurde het sterk dat door het nieuwe reglement de syndicalist zijn werklozensteun in twee happen kreeg uitbetaald. De bijleg van de syndicaten kreeg hij op het bureau van die vereniging, die van de stad en het PHVC op een neutrale plaats. Voor Vooruit was dit de “bureaucratische anarchie waaraan bijna alle openbare instellingen mank gaan.” VOORUIT, 30.10.1916, 2a.

⁵⁸ AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 25.10.1916.

EEN GENTSE GODSVREDE?

in haar weekblad voortdurend, en haalde ook hier haar scherpe pen boven. "Het noodbarema zoals het thans gestemd is tegen den wil der roodhaantjes van Vooruit in, is het gevolg der samenwerking van de eerlijke lieden tegen de joden uit de Rooden tempel, van het eendrachtig optreden van allen aan wien het walgt langer onder het voogdijerschap te staan van een politieke partij, wier macht in de handen zit van een kliekske, van een enkele familie! Hoezee! Dat mag De Waarheid roepen, omdat ze eindelijk de getuige is van de eerste gevoelige slag die toegebracht werd aan de aanstellerige onbekwamen die zich op 't stadhuis hadden vastgenesteld," schreef het weekblad.⁵⁹ Het beschuldigde de socialisten er tevens van "van de ellende van het volk een politieke wipplank te maken", met hun kritiek op het NHVC.⁶⁰ Het legde daarmee terecht bloot dat de socialisten de Godsvrede hier met de voeten trad, bovendien om plat opportunistische redenen.

In januari 1917 dook de discussie over het barema weer op, en ditmaal zou het principe dat de socialisten en progressisten eind 1916 verdedigden er wel door komen. Het NHVC had de omdraaiing van het bestaande systeem gevraagd naar analogie van haar reglementen, en wou dus in de eerste plaats voedselhulp uitkeren, alvorens geldelijke onderstand werd uitgedeeld.⁶¹ Na een samenkomst tussen Heynderickx en de vertegenwoordigers van het NHVC, bleek er eensgezindheid te bestaan over dat principe. De Stedelijke Voeding verzorgde twee maaltijden per dag, waar telkens een halve liter soep per persoon werd uitgedeeld. Het PHVC zou voor de ingrediënten van de soep zorgen, terwijl de stad voor de supplementaire groenten en het brood moest instaan. De maaltijden moesten volledig gratis zijn, naast het aanbod van maaltijden aan halve prijs. Financiële steun mocht niet meer zijn dan een supplement.⁶²

Op 16 februari 1917 waren drie vertegenwoordigers van het PHVC op de zitting van het Schepencollege aanwezig. Zij verdedigden er de belangrijker rol van de voedingssteun en vroegen om het lokale onderstandbarema af te stemmen op het nationale principe. Ze pleitten er ook voor dat de stad verantwoordelijk zou zijn voor de verwarming van de lokalen waar de voeding werd uitgedeeld, de "infrastructuur". Het NHVC wilde enkel nog bereide maaltijden verdeeld zien, zodat de levensmiddelen niet verder verkocht zouden kunnen worden op de zwarte markt. "Le collège déclare qu'il examinera avec le plus vif désir d'abortir à une solution qui réponde aux vœux du Comité, les propositions qui viennent d'être développées," zo drukte het Schepencollege haar bereidwillige medewerking uit.⁶³ Op 9 maart werd er meegedeeld dat er

---

⁵⁹ DE WAARHEID, 29.10.1916, 1a.

⁶⁰ DE WAARHEID, 12.11.1916, 2d3a.

⁶¹ SAG, III, College- en raadszittingen, 217, Zitting van het schepencollege, 26.01.1917.

⁶² SAG, III, College- en raadszittingen, 217, Zitting van het schepencollege, 07.02.1917.

⁶³ SAG, III, College- en raadszittingen, 217, Zitting van het schepencollege, 16.02.1917.

WILLEM DEDOBBELEER

een akkoord was tussen het NHVC en het Beperkt Comité van de stad om het stedelijk barema in overeenstemming te brengen met het reglement van het NHVC. Het zou op de volgende zitting van de Gemeenteraad ter stemming gelegd worden.⁶⁴

Op die Gemeenteraadszitting van 12 maart werd door Lefevre, die zich als socialist had onthouden bij de vorige stemming, en Carpentier een verdaging van de beslissing bekomen. De verandering van het systeem was volgens hen te groot, er werd te weinig rekening gehouden met de lokale eigenheden, en dus kon men nog niet beslissen. Heynderickx, die had aangedrongen op een snelle beslissing, ging daarmee akkoord, maar gaf meteen ook aan dat er uiteindelijk niet veel te doen zou zijn aan de verandering.⁶⁵ Op 19 maart werd het gemodificeerde barema uiteindelijk goedgekeurd, nadat Carpentier een kleine verandering had aangevraagd en verkregen.⁶⁶

In deze laatste discussie komt Anseele zelf niet aan het woord. Niettemin haalde hij de slag thuis die hij eind 1916 al beoogde. Opvallend was ook dat het NHVC ditmaal blijkbaar meer zeggenschap had, want nu werd er wel dieper ingegaan op hun vraag, ondanks het feit dat eind 1916 het NHVC al dezelfde mening was toegedaan als Heynderickx en de socialisten. De reden daarvoor was dat het principe ondertussen door het NHVC overal in het land werd toegepast en in het nationale reglement was ingeschreven, wat de eis meteen kracht bijzette. Gent moest zich aanpassen aan de nationale afspraken. In ruil werd de stad verantwoordelijk voor de "infrastructuur".

Het politieke belang lag er voor Anseele en de socialisten in dat het Werk der Gemeentelijke Soep werd behouden, en het NHVC niet met alle pluimen ging gaan lopen. In de notulen staat dan ook nadrukkelijk te lezen: "Overwegende dat het Provinciaal Comité verlangt het Werk der Gemeentelijke Soep in stand te houden, op voorwaarde dat dit laatste op zulke wijze worde uitgebreid en ingericht dat het aan de wenschen van het Nationaal Comité voldoet."⁶⁷ Uiteindelijk was de hervorming van het Werklozenfonds en de invoering en modificatie van het barema, dat in december 1917 nog eens werd verhoogd⁶⁸, een politiek compromis waar de socialisten, katholieken en liberalen zich qua verdiensten in evenwicht hielden.

---

⁶⁴ SAG, III, College- en raadszittingen, 217, Zitting van het schepencollege, 09.03.1917.

⁶⁵ SAG, III, College- en raadszittingen, 234, Zitting van de gemeenteraad, 12.03.1917.

⁶⁶ SAG, III, College- en raadszittingen, 234, Zitting van de gemeenteraad, 19.03.1917.

⁶⁷ SAG, III, College- en raadszittingen, 234, Zitting van de gemeenteraad, 19.03.1917.

⁶⁸ SAG, III, College- en raadszittingen, 234, Zitting van de gemeenteraad, 03.12.1917.

3. Politieke toe-eigening van de hulpinitiatieven: het voortbestaan van SM Vooruit

Anseele hechte veel belang aan het voortbestaan van de socialistische beweging aan de basis (zie ook infra). Als beheerder van de SM Vooruit was hij in het bijzonder betrokken bij alles wat de coöperatie aanging. Zo had hij verkregen dat de drie grote SM'en (naast de SM Vooruit, was er ook de christendemocratische SM Het Volk en de eerder neutrale SM Vrijheidsliefde) van de stad een lening toegekend kregen, met goedkeuring van de drie politieke partijen. Omdat de oorlog bleef duren, moest er in de Gemeenteraad enkele keren gestemd worden voor de verlenging van het krediet. In 1916 zou dat een politieke discussie opleveren, die gelieerd was aan de problematiek van de bevoorrading en de stad als hulpverlenende instantie. Alfons Siffer (katholiek) verzette zich tegen een verlenging van het krediet, tenzij werd bewezen dat het zou aangewend worden voor een specifiek en nauw omschreven doel. Het voortzetten van de handelszaken viel daar volgens hem niet onder, want dat was enkel in het belang van de SM'en. Hij viseerde vooral Vooruit. Anseele verzette zich daar tegen, en pleitte ook tegen een verdaging, omdat het de indruk zou wekken dat er iets niet klopte met de missie van de SM'en. Het krediet werd uiteindelijk na een korte discussie verlengd, en enkel Siffer stemde tegen.⁶⁹

De Waarheid zag er opnieuw een schijnheilig manoeuvre in van Anseele, met als doel de socialistische instellingen een duwtje in de rug te geven. In een scherp hoofdartikel werd er van de hele zaak een clownesk toneel gemaakt, waarin enkel Anseele een rol speelde. De personages waren wel telkens anders: de ene keer nam hij de gedaante aan van schepen, dan van de beheerder van de SM Vooruit, dan weer van volksvertegenwoordiger, vervolgens van beheerder van de socialistische coöperatieve industrieën (waarvan de aandelen borg stonden voor de lening), en tenslotte van administrateur van de Bank van de Arbeid. Op die manier probeerde het blad het twijfelachtige van de toekenningsprocedure aan te tonen, omdat Anseele op alle niveaus medezeggenschap had.⁷⁰

Anseele zelf was zich bewust van zijn "ietwat kiesche" positie. Toch vond hij niet dat hij om die reden de zaak niet mocht bepleiten, zoals hij te kennen gaf in de Gemeenteraad: "Dit moet mij nochtans niet beletten de zaak, in algemeene termen, te bespreken."⁷¹ Waarschijnlijk speelde voor hem inderdaad ook meer mee dan het zuivere voortbestaan van de SM Vooruit. Hoe meer handelszaken bleven bestaan, hoe groter de garantie op een goede verdeling

⁶⁹ SAG, III, College- en raadszittingen, 234, Zitting van de gemeenteraad, 17.07.1916.

⁷⁰ DE WAARHEID, 30.07.1916, 1a-d.

⁷¹ SAG, III, College- en Raadszittingen, 234, Zitting van de gemeenteraad, 17.07.1916.

van levensmiddelen was.⁷² Zo speelde de markt op de prijzen en op die manier was er ook een groter bereik bij de bevolking, wat hem als verantwoordelijke voor de bevoorrading van de stad ook aanbelangde. Bovendien nam hij het tevens uitdrukkelijk op voor de SM Het Volk en de SM Vrijheidsliefde, twee katholieke concurrenten. Ondanks het nuttige van het voorstel, toont het toch opnieuw aan dat de hele hulpkwestie (in brede zin) het voorwerp was van politiek gekrakeel. Vooruit zou zich er overigens over verheugen dat Siffer, de "mossel noch vis," bakzeil moest halen.⁷³

4. Politieke toe-eigening van de hulpinitiatieven: besluit

Zonder volledig te willen (en kunnen) zijn, kan worden vastgesteld dat er veelvuldige conflicten bestaan tussen katholieken en socialisten over de hulpinitiatieven en dat ook Anseele daarin een rol speelde. De katholieken leverden kritiek op de stad als hulpverlenende en bevoorradende instantie, en van socialistische kant was het NHVC vaak het mikpunt (binnen het PHVC zelf stelde Anseele zich wel constructief op). Over een aantal gewichtige kwesties, zoals bijvoorbeeld de leningen voor de SM'en en vooral de barema's en het werklozenfonds, zou er hard gestreden en gepolemiseerd worden. Het was overduidelijk niet zonder belang om op te eisen dat men het meeste bijdroeg aan de hulp van de bevolking, en om dat doel te bereiken kon het geen kwaad de waarheid af en toe vertekend weer te geven. De strijd om de toe-eigening van de verschillende hulpinitiatieven woedde in volle hevigheid, in alle richtingen. De verdere uitbouw van de socialistische beweging, waartoe deze bijdrage zich beperkt, moest echter vooral op het terrein gerealiseerd worden. Daarom is het niet zonder belang om te kijken hoe er binnen de socialistische federatie voor werd geijverd om de politieke strijd verder te zetten. Dit overzicht wordt beperkt tot de zaken waar Anseele bij betrokken was. Een vollediger overzicht van de activiteiten van de Gentse socialisten is te vinden in de licentiaatsverhandeling van Michiels⁷⁴.

5. Binnen de socialistische federatie: propaganda en propagandistische activiteit

De voornaamste bron om de uitbouw van de socialistische basis te detecteren, zijn de verslagen van het socialistische middenbestuur, bewaard in het Amsab. Op de wekelijkse vergaderingen van het middenbestuur werd er overleg gepleegd tussen de verschillende belanghebbenden binnen de Gentse socialistische federatie, zoals het partijbestuur, de mutualiteiten, syndicaten, ont-

---

⁷² Zie daarvoor ook: DEDOBBELEER, op.cit., pp. 31-75.

⁷³ VOORUIT, 22.07.1916, 2ab.

⁷⁴ V. MICHIELS, op.cit., pp. 204-246.

EEN GENTSE GODSVREDE?

spanningsverenigingen, dagblad, enz., en zijn om evidente redenen een belangrijke bron. De verslagen zijn echter maar fragmentarisch bewaard. Voor de periode november 1916 - 11 november 1918 is er slechts één bewaard. De reden daarvoor dient gezocht te worden in het verbod op politieke vergaderingen door de Duitse overheden. Toch is het onwaarschijnlijk dat er na oktober 1916 geen overleg meer werd gepleegd. Enkel was er geen schriftelijke neerslag van, althans geen bewaarde.

Het dagblad Vooruit

Het dagblad Vooruit was vanzelfsprekend het voornaamste kanaal waarlangs de socialisten hun propaganda voerden. Kritiek op de "papen" (Le Bien Public) en de andere "katholieke confraters" (De Gentenaar, Het Volk) kreeg er haar plaats, en vaak werd met hen polemiëk gevoerd. Dat ging soms over heel concrete zaken i.v.m. de Gentse hulpinitiatieven, maar er werd ook vaak gepolemiseerd over de visie op de oorlogsschuld, de Belgische staat na de oorlog en socialistische of katholieke principes. Dikwijls werd ook de lof gezongen van het gemeentebestuur, in die zin dat De Waarheid zou stellen dat Vooruit de "moniteur" van de stad was geworden.⁷⁵

De socialisten waren zich bewust van de propagandistische waarde van hun blad, en dat was dan ook de voornaamste reden waarom men zich liever onderwierp aan de censuur dan de druk volledig te moeten staken, iets wat de liberale tegenhanger La Flandre Libérale wel deed. In het eerste gecensureerde dagblad van 28 oktober stelde men het wegens de Godsvrede nog niet zo expliciet⁷⁶, maar later klonk het: "Niet één ogenblik zullen we trachten de Godsvrede te storen, maar ook niet één aanval of onrecht tegenover onze organisaties of tegenover de algemeene belangen der werkers en kleine burgers zullen we onverdedigd laten."⁷⁷ De belangen van de socialistische federatie moesten verdedigd worden.

Anseele zou zich in het middenbestuur ook dikwijls moeien met de inhoud en praktische zaken. Vaak liet hij weten een "campagne" of propaganda in Vooruit te willen over één of ander politiek of socialistisch onderwerp (bijv. Werklozenfonds (cfr. supra), vertegenwoordiging in het NHVC (cfr. supra), syndicaten⁷⁸, SM Vooruit⁷⁹), maar hij had ook invloed op minder gewichtige

⁷⁵ DE WAARHEID, 04.02.1917, 1a.

⁷⁶ VOORUIT, 28.10.1914, 1a-d. Vooruit gaf toen twee redenen op voor het herverschijnen. Ten eerste wilde men de nieuwsgierigheid van het volk bevredigen met oorlogsnieuws, en ten tweede wilde men meehelpen aan het behoud der rust. Wel verheugde het blad er zich al over dat ze mochten "socialistische artikels schrijven, met de dagbladen pennenstrijd voeren, [...]."

⁷⁷ VOORUIT, 27.03.1915, 1b.

⁷⁸ Er werd ook herhaaldelijk, vaak door Anseele, gepleit voor propaganda voor de syndicaten (los van Vooruit). AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomiteit, 23.06.1915 ; 23.07.1915 ; 26.07.1916.

⁷⁹ AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomiteit, 31.05.1916 ; 26.07.1916.

zaken. Zo stelde hij nieuwe feuilletons voor, liet hij Hardyns weten dat die zijn toon moest milderen⁸⁰ of dat een bepaalde lezersbrief wegens de scherpe toon niet mocht gepubliceerd worden⁸¹, kwam de herlancering van het zondagse literaire bijblad van Vooruit er op zijn voorspraak⁸², wilde hij de verdere verspreiding van het blad over het platteland⁸³, pleitte hij ervoor om de lezingen in de wijklokalen integraal in Vooruit te publiceren⁸⁴, stelde hij wegens de papierschaarste een prijsverhoging voor⁸⁵, enz. Via het middencomité werd de hele federatie daarnaast op de hoogte gehouden van de ontwikkelingen i.v.m. het dagblad, en kon er een gecoördineerde actie gestart worden. Dat Anseele wel degelijk veel belang hechtte aan de propagandawaarde van het blad, is bijvoorbeeld ook te zien toen hij zich erg tevreden toonde met het nieuwe aantal lezers dat men had verworven.⁸⁶

Het inzicht dat hiervan aan de basis lag, komt naar voren in zijn pleidooi voor propaganda voor de SM Vooruit: "na den oorlog zal de strijd nog heviger zijn dan heden. Wij moeten trachten, bij middel van schriftjes, brochuurtes, over de werking der SM Vooruit, haar ontstaan, enz. het volk in te lichten, en trachten hen als lid te winnen."⁸⁷ Of, anders gezegd, Anseele zelf was zich zeer bewust van het feit dat de socialistische beweging aan de basis moest uitgebouwd worden opdat men na de oorlog sterker op de politiek zou kunnen wegen. Om die reden pleitte Anseele er ook voor om - ondanks het papiertekort - de almanak van Vooruit wel degelijk te doen verschijnen: "Wij moeten zien dat niet een schakel, uit de ketting onzer inrichtingen gedurende den oorlog genomen word (sic)."⁸⁸ Kort samengevat, en verwoord door hemzelf, kwam de tactiek van Anseele op het volgende neer: "Men moet zich niet alleen verdedigen, maar ook aanvallen."⁸⁹

⁸⁰ AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomiteit, 02.02.1915.

⁸¹ AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomiteit, 31.06.1915.

⁸² AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomiteit, 09.02.1915.

⁸³ AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomiteit, 23.07.1915.

⁸⁴ AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomiteit, 24.11.1915.

⁸⁵ AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomiteit, 14.01.1916.

⁸⁶ AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomiteit, 14.01.1916.

⁸⁷ AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomiteit, 31.05.1916.

⁸⁸ AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomiteit, 05.10.1916.

⁸⁹ AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomiteit, 25.10.1916.

EEN GENTSE GODSVREDE?

Propagandaclubs en Feestcomité

In de zomer van 1915 wilde Anseele een propagandaclub oprichten, met als doel een kern te vormen die zich zou moeten bezighouden met het verwerven van nieuwe leden voor de organisaties en van nieuwe lezers voor Vooruit.⁹⁰ Dezelfde redenering die Anseele maakte bij het dagblad Vooruit lag ook hier (en ook bij de volgende voorbeelden) aan de basis. Hij voorspelde dat de strijd na de oorlog nog heviger zou zijn, en dat de duizenden werklozen het moeilijk zouden hebben om zich opnieuw aan te passen aan de "tucht" van de nijverheidsondernemingen. Zelf wou hij daarom na de oorlog een beweging zien voor de vermindering van de werkuren, en de propagandaclub moest het pad effenen door extra steun onder de arbeiders te verwerven. "Bijgevolg zit het gedacht er reeds in. Wij moeten vooral het socialistische bewustzijn van het proletariaat opwekken," liet Anseele weten. De propagandaclub kreeg de naam van "Vrijzinnige Werkmansbibliotheek" mee⁹¹, maar werd uiteindelijk ondanks de goede voornemens dood geboren. Anseele had al snel besloten de zittingen niet meer bij te wonen, "gezien de opzettelijke moeilijkheden die eenige jongeren in den weg legden."⁹²

Later werd er op vraag van Anseele nog een propagandaclub opgericht met als doel de SM Vooruit te promoten. Die club moest voor de verspreiding zorgen van "kleine brochurtjes".⁹³

Naar aanleiding van een discussie over een opgevoerd toneelstuk, dat volgens Anseele "bij ons" niet thuis hoorde, werd er ook besloten om een Feestcomité op te richten, "die zich niet alleen zou gelasten met de datums te fixeeren, waarop de opvoeringen zullen plaats grijpen, maar ook met den inhoud der op te voeren stukken na te gaan." De keuze van de stukken werd voorheen te veel overgelaten aan "enkele personen", en dat was volgens het middenbestuur de reden dat er soms klachten waren.⁹⁴ Anseele zelf hield zich bezig met het inrichten van de commissie, en zetelde er zelf als vertegenwoordiger van SM Vooruit in.⁹⁵ Ondanks dat lidmaatschap was hij niet erg actief in de commissie.⁹⁶

⁹⁰ AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomitéit, 11.08.1915.

⁹¹ AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomitéit, 25.08.1915.

⁹² Y. PUISSANT, *Genese en schipbreuk van de Vredesgroep der Socialistische partij 1908-1919: een centristisch hervormingsproject binnen de Gentse BWP tijdens de eerste wereldoorlog* (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, 1993), p. 106. Zie voor de problematiek met de jongeren: W. DEDOBLEER, op.cit., pp. 130-137.

⁹³ AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomitéit, 31.05.1916.

⁹⁴ AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomitéit, 06.10.1915.

⁹⁵ AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomitéit, 20.10.1915.

⁹⁶ Zoals blijkt uit: AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomitéit, 09.02.1916. Anseele verwonderde zich over de activiteiten van de commissie die hem ter ore waren gekomen.

Verwarming van de wijklokalen

Naast de problemen met de bevoorrading, had Gent ook te kampen met een ernstig tekort aan brandstof. De Gentse socialisten hadden dat snel door, en zagen meteen in welke politieke kans zich aandiende. Indien men de leden op dit vlak goed ondersteunde, zou dat de Gentse socialisten veel sympathie opleveren. Zo werd er op voorstel van Anseele al in 1915 besloten om de lokalen van de wijkclubs kosteloos ter beschikking te stellen aan de leden om zich te verwarmen en licht uit te sparen.⁹⁷ In de zomer van 1915 werd al aan de volgende winter gedacht, want men wilde het initiatief verder zetten. De subsidies zouden moeten komen van de propagandaclub, de coöperatieven (waaronder SM Het Licht, uitgever van Vooruit, dat besloot 1 fr. te betalen voor iedere nieuwe lezer) en van sommige syndicaten. Ook deze keer was Anseele de drijvende kracht achter het initiatief, en hij stelde eveneens voor om "het schoone van dit soort steun" verder te benadrukken door het organiseren van lezingen in de lokalen, "voor een groot publiek".⁹⁸ De lokalen waren geopend van 5 november⁹⁹ t.e.m. 18 maart¹⁰⁰, en het initiatief was met het dagelijks bijeenkomen van ruim 1500 partijgenoten een groot succes.¹⁰¹ Het belang daarvan mag niet onderschat worden. Het contact tussen de socialistische leden onderling was op die manieren heel innig, en de Gentse socialisten waren heel aanwezig voor hun leden, wat nog altijd een heel belangrijke troef was. Om daar nog een schepje bovenop te doen, werd er op voorstel van Verschraegen een groot feest georganiseerd op 18 maart, de dag dat de lokalen werden gesloten.¹⁰² Ook in de winter van 1916-1917 werden de lokalen verwarmd¹⁰³, en er is geen reden om aan te nemen dat dit in de laatste oorlogswinter niet meer het geval was.

Hulp aan krijgsgevangenen

Anseele toonde zich ook bekommerd om het lot van de Gentse krijgsgevangenen. Hij stelde vast dat "iedereen" ondersteuning genoot, en vroeg zich af of

⁹⁷ AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomiteit, 03.02.1915.

⁹⁸ AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomiteit, 08.09.1915 ; 15.09.1915. Het waren deze lezingen die integraal in Vooruit moesten verschijnen. Opvallend was dat de teksten in het begin vaak werden ondertekend door E.A., de initialen van Edward Anseele. Dat zegt toch iets over het belang dat hij hieraan hechtte.

⁹⁹ AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomiteit, 25.10.1915.

¹⁰⁰ AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomiteit, 01.03.1915.

¹⁰¹ AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomiteit, 14.01.1915.

¹⁰² AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomiteit, 01.03.1916.

¹⁰³ AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomiteit, 25.10.1916.

EEN GENTSE GODSVREDE?

dat ook voor hen niet moest gelden. Hij wilde dat de Gentse socialisten hen pakketten zouden toesturen.¹⁰⁴ De syndicaten en de SM Vooruit beloofden daarop hun medewerking. Anseele zelf werd geen lid van het comité dat opgericht werd.¹⁰⁵

Vakuiteenzettingen en de oprichting van de Hogeschool van den Arbeid

In de zomer van 1915 lanceerde het NHVC het idee om aan gesyndiceerde werklozen cursussen aan te bieden in ruil voor de gegeven ondersteuning, en sprak daar de Gentse socialisten over aan. Lefevre en Verschraegen mochten het ontwerp opmaken en overhandigen aan het NHVC. In het middenbestuur werd het idee besproken, en Anseele vond "het gedacht" meteen uitstekend. De syndicaten zouden meewerken, en moesten spreken over "bepaalde onderwerpen betreffende de werkersbeweging". Ze moesten m.a.w. de gelegenheid ten bate nemen om nieuwe leden te verwerven, en proberen de toehoorders te winnen voor het socialistische gedachtegoed.¹⁰⁶ Meteen werd er actie ondernomen, en op de volgende zitting van het middencomité kon men al concrete plannen voorleggen. Er zouden leergangen ingericht worden in nijverheidsscholen, beroepsscholen en avondscholen, men zou voordrachten en cursussen organiseren, en "leerzame cinema" projecteren. Ook de onderwerpen werden besproken, en die gingen van pleidooien voor sociale wetten, over voordrachten over techniek, reizen, geschiedenis, wetenschap, tot geneeskundige onderwerpen. De ondersteunde werklozen van jonger dan 18 jaar zouden 6 uur les per week krijgen, en alle werkloze mannen en vrouwen zouden twee voordrachten of cinemavoortellingen per week bijwonen. De verenigden die naar de voordrachten gingen, zouden worden ontlast van het dagelijkse aftrekken bij hun syndicaat.¹⁰⁷

Anseele woonde zelf een nieuwe zitting met het NHVC bij. De bedoeling was om zo snel mogelijk te beginnen met de voordrachten. Over een mogelijke verplichting was er wel nog geen eensgezindheid. De socialisten waren, in tegenstelling tot de katholieken, alvast voor. Anseele gaf ook aan waarom: ze moesten vermijden dat de katholieken zich zouden kunnen opdringen.¹⁰⁸ Ook hier speelden immers duidelijk politieke belangen mee: de cursussen verzorgd door de syndicaten waren een fantastische hefboom voor de socialisten, en dat de katholieken een eventuele verplichting niet zagen zitten, was dan ook niet

---

¹⁰⁴ AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomitéit, 25.08.1915.

¹⁰⁵ AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomitéit, 15.09.1915.

¹⁰⁶ AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomitéit, 07.07.1915.

¹⁰⁷ AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomitéit, 14.07.1915.

¹⁰⁸ AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomitéit, 28.07.1915.

onlogisch.

Op een volgende zitting van het middenbestuur waren alle socialistische verenigingen aanwezig, en was het Anseele die hen van het interessante van de opportuniteit overtuigde. Hij verlangde dat een 50 à 60 "bekwame werklieden" zouden worden aangeduid door de syndicaten om de lezingen te verzorgen¹⁰⁹, en rekende ook op vrouwelijke medewerking. Belangrijk was dat de lessen zo aantrekkelijk mogelijk zouden worden, en in die zin verklaarde hij zich akkoord met de aangehaalde onderwerpen. Het belang van de kwestie onderstreepte hij door te zeggen: "dit zal onvermijdelijk in Gent een prachtige indruk maken."¹¹⁰

De voorbereidingen bleven lopen, en eind oktober kon Verschraegen melden (op een zitting waar Anseele niet aanwezig was) dat in het NHVC "het werk ten einde" was, wat zoveel betekende dat de voorstellen enkel nog moesten bekrachtigd worden. Toch was er nog geen zekerheid dat de voorgestelde vaklessen door het NHVC zouden worden aangenomen. De socialisten hoopten uitdrukkelijk van wel en probeerden wat druk te zetten: "Wij moet [sic] het Comiteit voor zijn, met onze werklessen, om op uitslagen te kunnen wijzen, en deze te doen aanvaarden. Wij zouden bijv. kunnen beginnen den 3^e week van November."¹¹¹ Op 24 november bleek dat de Kleermakers reeds begonnen waren, en werd overlopen wanneer de andere verenigingen zouden beginnen. Anseele zag "met voldoening" dat er zoveel kameraden waren die zich hadden aangeboden om de lessen te geven en dat ze zo talrijk op de zitting van het middencomité aanwezig waren. Zijn enthousiasme bleek opnieuw wanneer we hem ervoor zien pleiten om de vakuiteenzettingen volledig in het dagblad Vooruit te doen opnemen. Aan het Comiteit van Werkloozensteun had hij een subsidie gevraagd, en er waren goede vooruitzichten dat die zou worden toegekend.¹¹²

Of deze lessen uiteindelijk verplicht werden, is onduidelijk. Wel zeker is dat de socialistische plannen werden goedgekeurd, de subsidie werd toegekend en dat de vakuiteenzettingen begonnen werden. In april kwam een eventuele verlenging van de subsidie ter sprake, en er moest worden betreurd dat net op dat moment twee vakverenigingen hun lessen hadden gestaakt.¹¹³ Het middencomité drukte dan ook de wens uit dat de "vakuitleggingen" zouden worden

¹⁰⁹ AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomiteit, 05.08.1915.

¹¹⁰ AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomiteit, 11.05.1915.

¹¹¹ AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomiteit, 25.10.1915.

¹¹² AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomiteit, 24.11.1915.

¹¹³ AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomiteit, 13.04.1916.

EEN GENTSE GODSVREDE?

voorgezet of hervat. De subsidie zou immers meer dan waarschijnlijk toegekend worden.¹¹⁴

Het voorbeeld van de vakuiteenzettingen, die bijdroegen tot de geestelijke ontwikkeling van de arbeiders, werkte inspirerend. In de zomer van 1916 zou men dan ook de wens uitdrukken dat er van de socialistische tentoonstelling van Nijverheid en Kunst "iets blijvends moest overschieten" en werd besloten om "vakscholen" op te richten. Dit initiatief stond los van de vakuiteenzettingen die door het NHVC waren opgedragen, maar lag natuurlijk in dezelfde lijn van de arbeidersopvoeding, waar Anseele een groot voorstander van was.¹¹⁵ Diezelfde vakuiteenzettingen voor de werklozen zouden er wél in opgenomen worden, zodat er geen twee parallelle ondernemingen zouden gaan bestaan.¹¹⁶ Voor Anseele moest het grootse project opgevat worden in de vorm van een coöperatie, die de nodige fondsen moest werven, waarna een beperkte groep de verantwoordelijkheid zou gaan dragen om de inrichting verder uit de grond stampen.¹¹⁷ De voorbereidingen mondden in oktober 1916 uit in de oprichting van de Hoogeschool van den Arbeid. Oorspronkelijk werd het klein opgevat, maar men hoopte via de bijdragen van de arbeiders en zelfs van de burgerij, "die het met het onderwijs goed meent," de coöperatie snel uit te breiden. In Vooruit werd het "stoute plan" en haar doelstelling als volgt uitgelegd: "Aan de werklieden hunne eigene onderwijsgestichten te bezorgen en eene aanvulling en vollediging der officieele beroeps- en ambachtsscholen daar te stellen." Men meende ook een argument uit de handen "onzer vijanden" te hebben geslagen, en onderstreepte daarmee de politieke bedoeling achter het project: "inderdaad, hoe dikwijls werd ons niet verweten dat wij geene scholen stichtten en anders niet deden dan winstgevendende zaken aanpakken, dat wij niet anders deden dan onze leden en klanten gedurig doen betalen en nooit iets stichtten dat geld kostte?"¹¹⁸

Anseele werd als voorzitter-beheerder aangesteld en ook "den stouten geestdriftigen stichter" genoemd.¹¹⁹ Hij deelde in een rede ter ere van de Hoogeschool zijn visie op het project mee. Volgens hem verenigde de school twee reuzenkrachten van de mensheid, die al eeuwen van elkaar waren verwijderd, namelijk de wetenschap en de arbeid, en hij noemde beide respectievelijk "een groot gedacht en eene groote kracht." De school stelde meteen ook een einde aan het oude onderwijssysteem, waarin de werklieden volgens hem

---

¹¹⁴ AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomiteit, 10.05.1916.

¹¹⁵ AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomiteit, 10.05.1916.

¹¹⁶ VOORUIT, 09.05.1917, 2c.

¹¹⁷ AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 107, Zitting van het middencomiteit, 05.07.1916.

¹¹⁸ VOORUIT, 23.10.1916, 3bc.

¹¹⁹ VOORUIT, 11.08.1917, 2bc.

juist voldoende werden opgeleid om de onderdanige taken die de burgerij hen oplegde uit te voeren. Nu zou de Arbeid er uit oprijzen, en zou het laatste bolwerk dat nog van de kapitalisten was, namelijk het hoger onderwijs, afbrokkelen. Via de Hoogeschool zou de Wereld van het Werk aan de mensheid meer vrijheid, meer welstand en een hogere beschaving kunnen schenken, iets wat het oude onderwijssysteem niet kon bieden. Immers, de werklieden zouden niet alleen meer kennis opdoen, maar ook de productie- en natuurkrachten beter kunnen aanwenden, en voor een rechtvaardigere verdeling van de opbrengsten en voor "hogere politieke en sociale regeeringsvormen" zorgen. Kortom, de school bevatte de "kiemen eener nieuwe wereld" en was op die manier politiek geïnspireerd. Opmerkelijk in tijden van Godsvrede, maar ook typerend, was de expliciete beargumentering in het pleidooi van Anseele.¹²⁰ Toch stelden de socialisten de school blijkbaar open voor de kritiek, waardoor een politieke discussie op gang kwam. Het was De Waarheid die de kat de koebel aanbond. Nadat de werking van de school een tijdje had stilgelegen omdat de Duitsers de lokalen hadden opgeëist, en de lessen waren hervat op 3 april 1918¹²¹, zou De Waarheid de Hoogeschool op 16 juni tot een nieuwe socialistische "melkkoe" bombarderen. De beschuldigingen waren niet min: "het doel dezer school is eene jacht naar subsidiën," wat afbreuk deed aan de expliciete bedoeling van de Gentse BWP om ook eens iets niét winstgevend te doen. De krant gaf ook een voorbeeld. Er werd aan de boekereien van de onderwijsstichtingen een subsidie beloofd. De Hoogeschool van den Arbeid zou daarop snel een kast hebben aangekocht voor enkele franken, "daarin eenige boeker geborgen en toelage aangevraagd" hebben, terwijl de (verouderde) boeken nooit zouden worden uitgeleend, noch aan leerlingen noch aan leraars. De leraren zouden daarnaast hun loon niet uitbetaald krijgen, bijna alle inrichtingskosten zouden uit de duim gezogen zijn, en de voordrachten zouden een lachertje zijn. De onderwijzers hadden vaak zelfs niet eens een diploma, en de beheerraad, die volgens het reglement maandelijks moest bijeenkomen, had dat al negen maanden nagelaten.¹²²

Ook de Nieuwe Gentsche Courant, opvolger van de Nieuwe Gazet van Gent, sprong mee op de polemische kar. Het was naar eigen zeggen op onderzoek uitgetrokken alvorens de aanklacht over te nemen, maar het had "vernomen dat die klachten eerder beneden dan boven de waarheid" waren. Het had ook gehoord dat "door het Ministerie van Onderwijs onverwijld een onderzoek [was] ingesteld" en dat de Hoogeschool bijgevolg "veel kans [liep] van de toelageziekte genezen te worden."¹²³ In Vooruit trok Désiree Cnudde van leer tegen de beschuldigingen: hij zou niet minder dan zestien "onnauwkeurigheden" hebben vastgesteld, die dienden weerlegd te worden. De kritiek werd

¹²⁰ AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 42, Rede van E. Anseele, Hogeschool van den Arbeid, mei 1917.

¹²¹ VOORUIT, 02.04.1918, 2b.

¹²² DE WAARHEID, 16.06.1918, 2bc.

¹²³ DE NIEUWE GENTSCHE COURANT, 25.06.1918, 1b.

afgedaan als een "lasterlijken veldtocht", maar men was vastbesloten niet van de ingeslagen weg af te wijken.¹²⁴ Op De Waarheid maakte het antwoord van Vooruit, "een misbaksel dat op een schaterlach is ontvangen", niet veel indruk. Het hield haar beschuldigingen staande.¹²⁵ Ook de Nieuwe Gentsche Courant weigerde het recht van antwoord van Vooruit op te nemen, waarover Vooruit zich beklaagde.¹²⁶ Wat er ook van aan was, het project dat de kiemen van een nieuwe wereld bevatte, werd blijkbaar niet als dusdanig bestuurd. Daarvoor waren de kritieken te hardnekkig. Het zou eerder verbazen dat die er zouden gekomen zijn, als er op de uitvoering van het initiatief niets aan te merken was geweest. Het project was dus waarschijnlijk met een sisser afgelopen. Na de oorlog zou de instelling alleszins geen lang leven meer beschoren zijn. Niettemin was haar "stoute" politieke karakter bijzonder duidelijk.

SM Vooruit

We willen hier ook heel kort nog de SM Vooruit, waarvan Anseele hoofdbeheerder was, tijdens de oorlogsperiode bespreken. We zijn daarvoor aangewezen op wat er in het dagblad Vooruit verscheen, aangezien de verslagen van de beheerraad en het bestuur maar heel gedeeltelijk zijn bewaard. Het belang van de SM Vooruit was evident, en lag in dezelfde lijn van het belang van het uitbouwen van de beweging aan de basis. In die zin mag niet vergeten worden dat er ook in het socialistisch middenbestuur de nodige aandacht besteed werd aan de propaganda voor de SM Vooruit.

Het ironische aan de ellendige oorlogsomstandigheden was dat zij voor de SM Vooruit een zegen waren. De coöperaties hadden te lijden onder de hogere prijzen voor de levensmiddelen en de moeilijke bevoorrading. Op sommige momenten waren de magazijnen volledig leeg.¹²⁷ Het zakencijfer daalde serieus.¹²⁸ Toch hadden de coöperaties, waaronder Vooruit, twee grote troeven: ze verkochten vaak aan prijzen die lager lagen dan in de private handel, en de winsten van de coöperaties werden om de drie maanden uitgedeeld aan de leden.¹²⁹ En dus steeg het aantal leden aanzienlijk.

In het boekjaar 1915 steeg het zakencijfer van SM Vooruit met meer dan 4 miljoen frank¹³⁰, en in 1916 werden er maar liefst 2621 nieuwe leden gewonnen, ofwel meer dan 7 nieuwe leden per dag.¹³¹ Op de algemene vergadering in juni 1917 verklaarde Anseele dat de SM Vooruit gezien de

¹²⁴ VOORUIT, 02.07.1918, 2cd.

¹²⁵ DE WAARHEID, 21.07.1918, 1e2a.

¹²⁶ VOORUIT, 28.07.1918, 1d.

¹²⁷ V. SERWY, *La coopération ouvrière socialiste en Belgique 1914-1918: rapport présenté à l'assemblée générale de la Fédération des Sociétés Coopératives (Gent, 1918)*, p. 41.

¹²⁸ Ibidem, p. 25.

¹²⁹ Ibidem, p. 41.

¹³⁰ VOORUIT, 28.12.1915, 1ab.

¹³¹ VOORUIT, 04.01.1917, 3e.

omstandigheden hoegenaamd niet te klagen had, "het tegendeel is eerder waar". Het vertrouwen van de leden in de maatschappij bleek ook te groeien, maar het zakencijfer daalde nu wel conform de algemene trend. Daar was niets aan te doen, maar voor de rest verging het de SM Vooruit goed.¹³² Het aantal leden bleef immers groeien, in 1917 kwamen er nog eens 1766 nieuwe bij.¹³³ Men werd ongeveer 87.577,71 fr. winst uitgekeerd.¹³⁴ Het zakencijfer was in 1917 met iets meer dan 200.000 fr. gedaald, ten eerste omdat er steeds minder goederen te vinden waren, en ten tweede omdat de koopkracht van de leden tengevolge van de werkloosheid ook sterk was teruggevallen.¹³⁵

Kortom, de oorlog was voor SM Vooruit, ondanks de daling van het zakencijfer, zo slecht nog niet geweest, en na de oorlog zou men er zich eerder over verwonderd hebben dat men winst had gemaakt. Eén van de redenen daarvoor was dat de SM Vooruit, naast de voordeligere prijzen die een grote troef waren, profiteerde van het verdwijnen van een groot deel van de kleinhandel en ze dus figureerde in een omgeving waarin de concurrentie sterk was vermindert. Na de oorlog zou de SM Vooruit het dan ook veel moeilijker krijgen.¹³⁶

Toch kreeg de SM Vooruit tijdens de oorlog ook met problemen te kampen. Het voornaamste conflict speelde zich af in 1918, toen de bakkers het werk neerlegden n.a.v. een nieuw werkreglement dat op de Algemene Vergadering van de SM was goedgekeurd. Tussen Vooruit en de Nieuwe Gazet van Gent, dat zich aan de kant stelde van de bakkers, ontspoon er zich een heftige polemiek. Zo werd Anseele ervan beschuldigd de aanwezigen op de Algemene Vergadering doelbewust misleid te hebben, om zo een hoger rendement te eisen, een lager loon in te voeren en te beknibbelen op de arbeidssituatie van de bakkers. Vooruit kwam met "bewijzen" om dat te weerleggen, en wees erop dat de syndicaten het nieuwe werkreglement mee hadden ontworpen.¹³⁷ Wie in de kwestie ook gelijk had, op 21 mei kwamen de bakkers en het beheer een bijeen. Anseele vroeg kordaat of men al dan niet akkoord ging met het nieuwe werkreglement, waarop een woordvoerder van de bakkers aangaf dat dat niet zo was. Anseele vroeg daarop aan de andere aanwezige bakkers of zij daar ook zo over dachten, waarop de meesten uitriepen van wel. Daarop hief Anseele de zitting op, omdat er onder die voorwaarden niet gediscussieerd kon worden. In de loop van de week kwamen de stakende bakkers zich na een nieuwe algemene vergadering echter opnieuw aanbieden, waarop een schik-

¹³² VOORUIT, 27.06.1917, 2ab.

¹³³ VOORUIT, 08.01.1918, 2abc.

¹³⁴ VOORUIT, 23.01.1918, 2cde.

¹³⁵ VOORUIT, 11.01.1918, 2cd.

¹³⁶ T. DE GHENDT, *Moeder Vooruit en hare kinderen: de socialistische coöperatie Vooruit nr. 1, Gent, tijdens het Interbellum* (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, 2004), pp. 24-26.

¹³⁷ VOORUIT, 15.05.1918, 1de2abc. DE NIEUWE GENTSCHE COURANT, 19/20.05.1918, 1ab. DE NIEUWE GENTSCHE COURANT, 31.05.1918, 1b.

EEN GENTSE GODSVREDE?

king werd getroffen. Van de 36 bakkers zouden er 23 terug aangenomen worden, zij het op voorlopige basis. De staking was daarmee beëindigd.¹³⁸

De socialisten zaten met de hele kwestie erg verveeld, getuige daarvan de energieke verdediging dagen na elkaar in Vooruit. Zij, die ijverden voor betere werkomstandigheden en sociale wetten, werden er hier zélf van beschuldigd het niet al te nauw te nemen met de arbeidsethiek. Een grovere belediging en aanval kon men niet incasseren. Het mag dan ook niet verwonderen dat de concurrerende bladen zoals de Nieuwe Gentsche Courant, De Waarheid, maar zeker ook de katholieke "confraters" gretig op de zaak sprongen. Voor Vooruit was het conflict in zo'n mate een prestigezaak, dat het na het beëindigen van de staking een zesdelige artikelenreeks uitgaf met als titel "Kalme overwegingen! Nuttige lessen!". Het was een lofzang op de socialistische leiders, en de ruimte voor overleg dat zij hadden gelaten. Men zag er daarnaast ook de bevestiging in van de juistheid van de eigen theorieën over de achturige werkdag en de arbeidsomstandigheden, en men kon niet anders dan verheugd vaststellen dat de leden van de SM Vooruit van haar "moeder" hielden.¹³⁹ Kortom, ook hier kwam de politiek heel nadrukkelijk om de hoek kijken.

6. Binnen de socialistische federatie: discussies en activiteiten met belangrijke propagandawaarde

De socialistische federatie werd niet alleen opgebouwd van onderuit, maar die groei werd ook ondersteund via enkele symbooldiscussies, waarin de socialisten van zich lieten horen. Hier worden de drie belangrijkste besproken.

Ten eerste was er de opening van het socialistische feestpaleis in de St. Pietersnieuwstraat (het huidige cultuurcentrum Vooruit). De plechtige opening was aangekondigd voor 15 augustus 1914¹⁴⁰, maar vanwege de Duitse inval werd besloten om die opening uit te stellen. Daar waren niet alleen praktische redenen voor: feesten in oorlogstijd zou immers niet door iedereen goed onthaald worden.

In de bestuurszitting van de SM Vooruit werd eind 1914 aangekondigd dat de plechtige opening uiteindelijk dan toch zou doorgaan, en dit op 3 januari 1915. Een lid van de bestuursraad van de SM Vooruit betreurde die beslissing meteen en trachtte ze te verhinderen. Hij noemde het feest "immoreel", en verklaarde "dat men dan zoowel een bal op een kerkhof kon inrichten." Anseele ging daarmee niet akkoord: hij drukte zijn volle eerbied uit voor al de families van de getroffenenen, maar vond "dat men het verdriet toch niet moet

---

¹³⁸ AMSAB, XXIV, SM Vooruit Gent, 18/2, Zitting van de beheerraad, 25.05.1918.

¹³⁹ VOORUIT, 29.05.1918, 2abc ; 07.06.1918, 1a ; 10.06.1918, 1ab ; 12.06.1918, 1a ; 14.06.1918, 1a ; 19.06.1918, 1ab.

aankweken." Hij wilde de "zaak breder zien": "op dezen oogenblik vechten wij zelf om niet lichamelijk te vervallen. Het werk der gemeentevvoeding doet alles om de menschen van de ramp van den honger te houden. En wij zouden ons zelf zedelijk laten omkomen. Dat de kerk dat doet, zij die leeft van de overheersching van de zwakke massas. En zal het niet beter zijn, wanneer wij na een schoon partijlied aanhoord te hebben, huiswaarts zullen keeren met den priem in het hart, dat wij, nadat alles zal gedaan zijn, weder den strijd zullen moeten aangaan en met meer iever dan vroeger." Het was dus expliciet de bedoeling om de socialistische trots uit te dragen, ook in deze tijd van oorlog en Godsvrede. Bovendien hoopte men dat het feest opbeurend zou werken "op den geest aller partijgenooten."

De stemming leverde een overweldigende meerderheid voor de plechtige opening op: slechts 1 tegenstem en 1 onthouding tegen 46 stemmen voor.¹⁴¹

Ten tweede was er de 1-meiviering en de vraag of het officiële verlof daarvoor moest toegekend worden. Ook hier werd de vraag gesteld of het vieren van het Feest van de Arbeid wel gepast was, op het moment dat veel werklieden werkloos waren of aan het front aan de ergste ellende leden. En ook hier pleitte Anseele vóór het vieren van het feest, omdat hij de symboolwaarde van het evenement inzag. Het verschil was wel dat de discussie niet in de socialistische rangen zelf woedde, maar tegen de burgerlijke partijen. In het Schepencollege kwam de kwestie ter sprake op 21 april 1915. Enkele schepenen waren van mening dat het niet gepast was de arbeiders te vieren op het moment dat veel van hen werkloos waren. Een andere schepen (Gaat het over Anseele? Opvallend was alleszins dat er bij hoge uitzondering geen naam werd vermeld in de notulen) zag geen enkele reden om het feest niet te vieren. Uitzonderlijk werd besloten de kwestie aan de Gemeenteraad voor te leggen.¹⁴²

Op 26 april boog die zich over de zaak. "Verscheidene lieden" waren van mening dat het 1-meiverlof niet mocht worden toegekend. Alle verlofdagen waren immers opgeschorst, en men vond het ongepast om aan feestelijkheden te denken omdat de publieke opinie er niet opgezet zou mee zijn. Men wilde wel beloven op een gepast moment een "verlofdag gelijk aan dit van 1en Mei te verleenen." Anseele, Coppieters en Lampens wezen de raad er op dat er tot dan toe nog geen feestelijkheden waren verboden, zoals bv. de opening van de Vlaamsche Schouwburg, en ze vroegen zich af: "Waarom zou nu de eensgezindheid niet meer bestaan voor 1en Mei, voor het feest van de Arbeid en van den Vrede?" Ze argumenteerden dat men moest behouden wat bestond en dat de werkende klasse niet mocht teleurgesteld worden, en dreigden dat tegen-

¹⁴⁰ VOORUIT, 06.07.1914, 1c.

¹⁴¹ AMSAB, XXIV, SM Vooruit Gent, 18/1, Bestuurszitting 24.12.1914.

¹⁴² SAG, III, College- en raadszittingen, 215, Zitting van het schepencollege, 21.04.1915.

EEN GENTSE GODSVREDE?

stemmen zou gezien worden als een "maatregel tegen den socialistischen partij". Het argument dat de publieke opinie hier niet zat op te wachten werd van tafel geveegd: "De openbare meening kan zich niet gekwetst gevoelen door een feest van vrede en hulde aan het werk." De burgemeester Emile Braun verklaarde daarop dat "niemand het inzicht heeft gehad de gevoelens van de Socialistische Partij te kwetsen", maar dat het de uitzonderlijke toestand was die aan de basis van het voorstel lag. "Het zou ons grootelijks spijt aandoen, moest men buiten deze vergadering een anderen zin aan onze houding hechten," voegde hij er nog aan toe. Hij wilde dit "volstrekt vermijden" en gaf dan ook aan het voorstel te willen intrekken. Daarna werd er gestemd, en het voorstel om de 1-meiviering op te schorten werd verworpen met 14 stemmen voor, 14 tegen en 6 onthoudingen. Ondanks zijn pleidooi stemde Braun, net als zijn liberale collega-schepenen Maurice De Weert en Camiel De Bruyne samen met de katholieken tegen het voorstel. Andere liberalen, die geen deel uitmaakten van het schepencollege, onthielden zich omdat de socialisten zo veel belang hechtten aan de hele kwestie. Opmerkelijk.¹⁴³

In zijn uiteindelijke 1-meiredes, en ook in zijn rede ter gelegenheid van de plechtige inhuldiging van het nieuwe Feestlokaal, legde Anseele de nadruk op het kapitalisme dat de schuld zou zijn voor de oorlog. Dat is de derde symbooldiscussie. Met zijn standpunt over de oorlogsschuld ging hij direct in tegen de katholieken en liberalen, die de stelling verwierpen dat de wereldorde waarvoor zij stonden onvermijdelijk moest leiden naar wereldconflicten. Na de 1-meirede van 1916 zou er zich zo in Vooruit een polemieek ontpinnen met Le Bien Public die voortborduurde op die schuldvraag. Parallel met het bekritisieren van het kapitalisme, zwaaide Anseele de Internationale lof toe en bejubelde hij de vrede. Met een sterke Internationale was de oorlog er nooit gekomen, had men elkaars grieven op voorhand leren kennen, en had de geheime diplomatie geen kans op slagen gehad, zo was zijn stelling nog in 1918. Er was maar één conclusie mogelijk, en dat was dat de socialisten na de oorlog meer macht moesten krijgen en dus aan de regering moesten deelnemen, zodat ellendige oorlogen zoals de Groote Oorlog geen kans meer zouden krijgen om tot ontwikkeling te komen: "het huidige werelddrama, waarin miljoenen onzer zonen eene lijdelijke rol spelen, hunne vaders en moeders de rampzalige en machteloze toeschouwers zijn, leert den volkeren dat het voor hen tijd wordt hunne zaken zelve in handen te nemen, willen zij in de naaste toekomst geene ergere rampen beleven."¹⁴⁴

---

¹⁴³ SAG, III, College- en raadszittingen, 233, Zitting van de gemeenteraad, 26.04.1915.

¹⁴⁴ VOORUIT, 01/02.05.1915, 1abcd ; 01/02.05.1916, 1a-e,2a. AMSAB, XXXII, Fonds Gent-Eeklo, 42, 1 meirede van E. Anseele, 1918.

7. Anseele als onderwerp van het politiek getouwtrek

Als laatste willen we hier ook nog vermelden dat ook Anseele zelf vaak onderwerp was van politieke discussie. Voor de socialisten was Anseele een icoon, waaraan niet geraakt mocht worden, terwijl hij voor de politieke tegenstanders de belichaming was van alles waarvoor het verwerpelijke socialisme stond. Vanzelfsprekend reageerde Vooruit dan ook bits op elke poging om Anseele van zijn voetstuk te lichten, en al even vanzelfsprekend werden er (vanuit katholieke hoek) pogingen in die zin ondernomen. Dat leverde soms levendige discussies op in de dagbladen. Het dagblad Vooruit deed de kritieken, die veelal betrekking hadden op de rol van Anseele in de bevoorrading, steevast af als laster. Het speelde ook zelf subtiel mee in de strijd rond Anseele, door net zo vaak de lof te zingen van haar socialistische voorman.

De eerste maal dat Vooruit op "praatjes" reageerde was in de late herfst van 1914, toen in de stad de geruchten de ronde deden dat Anseele gevlucht of gearresteerd was, of dat hij de huishuur van zijn huisjes in Nederland (het was al lang een hardnekkig gerucht dat hij veel huisjes in Nederland bezat) aan het innen was. In werkelijkheid was hij ook in Amsterdam, maar dan voor de bevoorrading van de stad. Anseele stelde zich daar volgens Vooruit boven, en daarmee was de kous af.¹⁴⁵ Maar vooralsnog was er van enige systematiek nog geen spoor te bekennen. De eerste serieuze "gemeene laster" deed zich voor begin 1915: beenhouwers uit de stad zouden gaan rondbazuinen zijn dat Anseele procenten won op het vlees dat aan de Duitsers geleverd werd. Vooruit reageerde scherp, en vroeg voor de eerste maal aan alle partijgenoten, "die dezen laster zouden horen rondventen, getuigen te nemen," er hen "onmiddellijk kennis van te geven." De krant zou de lasteraars dan ter verantwoording roepen.¹⁴⁶

Op 9 maart 1915 werd Anseele in Het Volk ervan beschuldigd de Godsvrede niet te eerbiedigen. Het Volk: "we teekenen het alleen maar aan voor later, meer is 't ons op dit oogenblik niet waard." Vooruit antwoordde laconiek: "Merci waarde confrater, dat is geheel knap gedaan. Anseele zal er erg door getroffen zijn. Nogmaals al onze felicitaties." De kleine woordenwisseling kwam er naar aanleiding van volgende woorden van Anseele, die Vooruit niet ontkende: "de kerk en het klerikalisme zijn aldus gemaakt en zullen aldus versleten worden: zijt schurk, dief of moordenaar, maar heult tegen het volk, en gij wordt al in eens zuiver en onbelast."¹⁴⁷

Het startschot voor de katholieke "laster" bleek dat nog niet en de Godsvrede over Anseele zelf hield nog even stand. In juni werd die echter serieus op de helling gezet door Vooruit. Enkele edelen zouden hebben verspreid dat Coppieters en Anseele al 2 miljoen frank in hun zak hadden gestoken sinds

¹⁴⁵ VOORUIT, 25.11.1914, 3c.

¹⁴⁶ VOORUIT, 15.01.1915, 1a.

¹⁴⁷ VOORUIT, 09.03.1915, 1c.

EEN GENTSE GODSVREDE?

het uitbreken van de oorlog. Vooruit was daar woest over, en vroeg als antwoord op de laster aan haar lezers een stroom aan klachten over misbruik door de adel.¹⁴⁸ Ondertussen zong Vooruit in november de lof van Anseele: "Voor ons is het voldoende dat geheel de werkende klasse en geheel veel burgers Anseele goedkeuren en bewonderen, zoowel als schepen van financiën dan als volksleider in 't algemeen. En 't is verdiend."¹⁴⁹

In 1916 werd Anseele wel structureel het onderwerp van verschillende (nu ook katholieke) aanvallen. In januari nog werd de SM Vooruit ervan beschuldigd dat het betrokken was bij de uitgifte van valse kaarten om bloem mee te kopen, waardoor men meer bloem kon kopen dan waar men recht op had. Hardyns verloor zijn kalmte: het was "eene schandelijke, vuile, gemeene leugen, waarvan de verspreiders gepatenteerde leugenaars zijn." Het was meteen de tweede, en zeker niet de laatste keer dat de krant opriep om de lasteraars door te geven aan de redactie, onder het motto: "dat vuil ras wordt langs om brutaler gelijk de kinderen stouter worden als men ze niet corrigeert en tuchtigt."¹⁵⁰

In dezelfde maand werden bovendien klachten tegenover de stedelijke aardappeldienst, de verantwoordelijkheid van Anseele, geuit. Anseele werd er ook nog van beschuldigd dat de onderwijzers op zijn voorstel een deel van hun loon zou afgetrokken worden, wat volgens Vooruit volledig onwaar was.¹⁵¹ Het liep zo de spuigaten uit, dat Vooruit lezersbrieven liet publiceren waarin de "troepen" lasteraars werden aangeklaagd¹⁵², en het er nog eens op wees dat één van de redenen voor het herverschijsen van Vooruit was dat men weerwerk wou kunnen bieden aan de laster zoals die bijvoorbeeld tegen Anseele werd gevoerd.¹⁵³

In het voorjaar kwam een nieuwe golf op gang. De aanvallen van Maenhaut over de aardappelprijs kwamen hoger reeds aan bod, maar Anseele werd nu ook als oorzaak genoemd voor het gebrek aan brandstof. Vooruit jammerde: "sedert 20 maanden worden allerhande maatregelen genomen en natuurlijk is Anseele telkens den zondebok of het in of buiten zijne bevoegdheid valle." Ditmaal kon het er zich echter ook over verheugen dat de "lasteraars" door een lezer aan de redactie werden verklikt: "Dat schrijven vinden wij moedig en korrekt. Het is geteekend door den schrijver en hij geeft den beschuldiger en den bevestiger op. Wij zullen de verdediging of ten minste de tegenspraak afwachten."¹⁵⁴

Op 24 april was de emmer weer vol, en publiceerde het dagblad in een hoofdartikel opnieuw een oproep om de lasteraars aan te pakken: "Iets zouden wij van al de partijgenooten verlangen: 't Is dat zij dien laster, die eerdieverij niet

---

¹⁴⁸ VOORUIT, 17.06.1915, 1abc.

¹⁴⁹ VOORUIT, 22.11.1915, 1c.

¹⁵⁰ VOORUIT, 08.01.1916, 3ab.

¹⁵¹ VOORUIT, 29.01.1916, 3a.

¹⁵² VOORUIT, 30.01.1916, 3ab ; 21.02.1916, 2ab.

¹⁵³ VOORUIT, 06.02.1916, 1abc.

¹⁵⁴ VOORUIT, 10.04.1916, 2ab.

dulden, als hij in hunne tegenwoordigheid gebeurt. Dat zij den lasteraar niet alleen weerleggen, maar hem uitdagen de feiten waarmede hij Anseele of andere partijgenooten beschuldigt, in 't openbaar bekend te maken, bewijzen te leveren, zijne aanklacht aan de politie of 't gerecht over te maken en te teekenen met zijn naam. Door den band zal die slek in hare schelp kruipen en haar oorkens intrekken. Gelukkiglijk hebben wij nog ons blad om die rekels aan den schandpaal te spijkeren en als zij weigeren het gerecht in te lichten, kunnen wij het in hunne plaats doen. Het moet eindigen dat die gemeene filous hun vuil werk straffeloos voortzetten.”¹⁵⁵

In juni was de storm blijkbaar nog niet gaan liggen. De laster werd “meer dan ooit” over Anseele “uitgeworpen”. Na de feiten opnieuw veroordeeld te hebben, nam Vooruit de gelegenheid ten bate om hem te roemen. Bewijs daarvan waren de talloze bezigheden van Anseele, die zelfs amper nog de tijd had om eens bij de redactie binnen te springen.¹⁵⁶

Tot het najaar van 1916 bleef het dan stil, totdat uit katholieke hoek opnieuw het gerucht werd verspreid dat de stad woekerwinsten maakte op de aardappelhandel, op de rug van de behoeftigen. In de polemiek beet Vooruit opnieuw sterk van zich af. De vraag waarom Le Bien Public in navolging van Le Journal de Gand de aardappeldienst niet verdedigde, beantwoordde het zelf: “'t Is omdat de papen alle gelegenheden aangrijpen, zonder de minste kieskeurigheid in de middels, om de werkende klasse op te hitsen. Zij meenen dat er geene betere gelegenheid bestaat dan profijt te trekken uit de diepe stoffelijke ellende en het groot zedelijk verdriet dat op onze klasse weegt, om hun verachtelijk werk aan te vangen en voort te zetten.” Het voegde eraan toe: “Maar geloof ons « Bien Public », uwe plannen zullen verijdeld worden. Houd het u voor gezegd.”¹⁵⁷ De klerikale krant moest er niet op rekenen dat Vooruit de beschuldigingen blauwblauw zou laten: “En wij zouden zulks misschien moeten goedkeuren, of ten minste, het lijdelijk aanzien? Steek dat uit uw gebenedijd hoofd, confrater. Nooit of nooit verkrijgt gij die zwakheid of die lafheid van Vooruit. Laat er ons bijvoegen, dat de partij het niet zou dulden en terecht. Anseele vertegenwoordigt in alle gevallen onze klasse, niet alleen met talent en waardigheid, maar aanhoudend zonder zich moeite of opofferingen te sparen. Daarvoor is hij onze chef, zoolang hij blijft wat hij altijd was, zooals onze groote Van Beveren hem noemde: de eer en de glorie der werkende klasse van Gent.”¹⁵⁸ Nog geen twee maanden later werden de katholieke kritieken herhaald, en opnieuw van de hand gewezen.¹⁵⁹

¹⁵⁵ VOORUIT, 24.04.1916, 1a.

¹⁵⁶ VOORUIT, 23.06.1916, 2ab.

¹⁵⁷ VOORUIT, 12.10.1916, 1abc.

¹⁵⁸ VOORUIT, 19.10.1916, 1ab. Edmond Van Beveren was een beetje ouder dan Anseele. Samen waren ze de drijvende krachten achter onder meer het ontstaan van de BWP en de uitbouw van het Gentse coöperatieve model. Van Beveren stierf vroegtijdig in 1897.

¹⁵⁹ VOORUIT, 10.12.1916, 1cd ; 21.12.1916, 3cde.

EEN GENTSE GODSVREDE?

Daarmee kwam merkwaardig genoeg een einde aan de systematische aanvallen op de persoon van Anseele, die in 1916 toch wel opmerkelijk hevig waren. Vooruit ging althans niet meer in de verdediging op de aanvallen (met uitzondering van april¹⁶⁰), en beperkte zich in februari tot twee lofzangen, om de hele discussie te beëindigen. Op 4 en 6 februari 1917 publiceerde het de "schoone uitslagen", vooral in het voordeel van de werklieden, die Anseele had bekomen sinds hij in 1909 schepen van de stad was geworden. "Maar het is sedert het schepenschap van Anseele dat de verbeteringen een meer methodischen en regelmatigen gang volgen, dat zulks de betrokken werklieden met ons gereedelijk bekennen. Voor den oogenblik kunnen wij daarmede sluiten, maar wij doen het niet zonder aan de werklieden te zeggen: vrienden toont u die behandeling waardig. Slaat alle kritieken plat op voorhand door uwen iever en gedrag en meer en grootere verbeteringen zullen volgen. En in al uwer naam en in deze van de partij, aarzelen wij niet van aan onzen schepen Anseele toe te roepen: bravo en proficiat. Gij hebt U waardig getoond van de hoop en 't vertrouwen dat de werkende klasse in U stelde en blijft stellen," klonk het.¹⁶¹ En op 8 februari publiceerde het een lezersbrief waarin de voedselsituatie in Gent met Lokeren werd vergeleken. Volgens de auteur van de brief werd in Lokeren het stadsbestuur niet bekritiseerd, terwijl de situatie daar absoluut niet beter was dan in Gent.¹⁶²

8. Besluit: een Gentse Godsvrede?

Nationaal gezien werd de Godsvrede vrij goed opgevolgd. Emile Vandervelde werd aan het begin van de oorlog niet alleen minister van Staat, maar tijdens de oorlog werd hij ook nog eens benoemd tot minister van Militaire en Burgerlijke Intendantie in de regering die vanwege haar ballingschap in Le Havre verbleef. De BWP kreeg daarmee in 1917 haar eerste minister met portefeuille. Onder de verschillende partijen heerste een vrij grote eensgezindheid. Men vond elkaar vooral in het verwerpen van het activisme en het viseren van Duitsland als grote oorlogsschuldenaar.

Op het terrein, te Gent, was van die eensgezindheid echter heel wat minder te merken, zoals in deze bijdrage werd aangetoond. Tijdens de oorlogsjaren stonden de katholieken en de socialisten vaak met de neus tegen elkaar, en de liberalen lieten zich soms ook niet onbetuigd. Vooral omtrent de hulpinitiatieven voor de noodlijdende bevolking werd druk gepolemiseerd. De socialisten claimden de verwezenlijkingen op het vlak van de stedelijke hulp aan de bevolking, de katholieken en liberalen verzilverden de populariteit van het NHVC. De strijd werd vooral via de dagbladen gevoerd. Maar wat opmerkelijker bleek, was dat de discussies soms ook tot in de gemeenteraad geraakten. Nochtans werd de

¹⁶⁰ VOORUIT, 23.04.1917, 2d.

¹⁶¹ VOORUIT, 04.02.1917, 1cd ; 06.02.1917, 2ab.

¹⁶² VOORUIT, 08.02.1917, 1de.

Godsvrede nominaal daar wel in ere gehouden. Nog opvallender was het feit dat de liberalen, nochtans coalitiepartners van de Gentse socialisten, zich dan ook vaak aansloten bij de katholieken, in discussies die de belangen van de socialistische beweging schaadden. Zo was het waarschijnlijk niet toevallig dat katholieken en liberalen bij de hervorming van het Stedelijk Werklozenfonds in 1916 de syndicaten trachtten dood te meppen. En in de discussie over de 1-meiviering vonden beiden elkaar opnieuw met opvallend gemak.

De concrete discussies en twistpunten even buiten beschouwing gelaten, werd de Godsvrede ook op subtiële wijze doorbroken door alles op alles te zetten om de socialistische beweging aan de basis uit te bouwen. Het aantal lezers van Vooruit en het aantal leden van de SM Vooruit steeg opmerkelijk door het intelligente inspelen op de oorlogsomstandigheden van de Gentse BWP. Daarnaast werd er aandacht besteed aan allerhande propaganda en activiteiten zoals de opwarming van de clublokalen tijdens de barre winters om de sympathie van de bevolking te winnen. De politieke vrede werd daarmee niet expliciet doorbroken, maar er kan geen twijfel over bestaan dat dit alles in functie van de politieke strijd gebeurde.

Dit alles had één groot doel. Na de oorlog wilde men eindelijk de voornaamste socialistische eisen, zoals het AES en de 8-urige werkdag, doorgevoerd zien. Eén van de strategen was zonder twijfel Edward Anseele. Hij verwoordde meermaals expliciet de motivatie voor het al dan niet verdoken verder zetten van de politieke strijd, en was de drijvende kracht achter de activiteiten van de Gentse socialistische federatie. Zelf was hij in 1916 ook het onderwerp van politiek gekibbel. Door de katholieke dagbladen werd hij keihard aangepakt op zijn activiteiten in de Stedelijke Bevoorradingdienst. Zoals zo vaak echter bleef de strateeg zelf zo goed mogelijk op de vlakke. Anseele was dan misschien wel het brein achter de politieke strijd te Gent, naar de buitenwereld toe was dat allesbehalve duidelijk. We zien hem pas expliciet op de voorgrond treden op de momenten dat hij het echt nodig acht, zoals bijvoorbeeld tijdens de discussie over het Stedelijk Werklozenfonds. Meer dan eens gaf hij enkel het signaal, waarop de actie door zijn stoottroepen werd gevoerd.

Als er over één ding geen twijfel mag bestaan, dan is het wel dat de Gentse Godsvrede in de praktijk enkel bestond als het iedereen goed uitkwam. De verschillende partijen vonden elkaar dan wel in tal van thema's in het belang van de bevolking. Maar net zo goed werden de tegenstellingen op de spits gedreven als men de kans mooi zag. Dat leverde soms verhitte discussies op. En toch waren er tijdens de oorlog meer vormen van politieke samenwerking dan ervoor. De Godsvrede was dan wel een loos begrip, maar in het belang van de bevolking werden de ergste discussies wel terzijde geschoven. Dat mag niet uit het oog verloren worden. Politiek is en blijft politiek, bezetting, of geen bezetting, en dus mogen de hierboven geschetste vormen van politieke strijd niet verbazen. Toch had men bovenal oog voor het verzachten van de ellende. Uiteindelijk bleef iedereen immers wachten op een en hetzelfde ding. En dat waren betere tijden.

VAN WINTERCIRCUS NAAR GARAGE

De bouwgeschiedenis van het 'Nieuw Cirkus' in Gent (Sint-Pietersnieuwstraat 11-Lammerstraatstraat 13)

Lynn De Clercq en Joris Nauwelaerts

1. Introductie

Er is al heel wat inkt gevloeid over de geschiedenis en over de nog onzekere toekomst van het voormalige wintercircus in Gent, hier het *Nieuw Cirkus* genaamd. Het gebouwcomplex - gelegen tussen de Sint-Pietersnieuwstraat, de Lammerstraat, de Plattenberg en de Korianderstraat - spreekt immers tot ieders verbeelding. De ouderen in de stad kunnen zich vaak de dagen van weder nog herinneren, toen het *Nieuw Cirkus* op zijn laatste benen liep. Jongere mensen, die deze circusdagen niet meer hebben meegemaakt, proberen zich voor te stellen hoe het gebouw er ooit heeft uitgezien. Het is dan ook niet verwonderlijk dat er een hele polemiek is ontstaan over de toekomst van het circusgebouw, nu deze kwestie zich zo dringend stelt. Het verval ervan is namelijk zeer tastbaar geworden voor de voorbijgangers, sinds op 13 juni 2006 enkele brokstukken van het gebouw langs de kant van de Lammerstraat op de openbare weg naar beneden zijn gevallen¹. Het stenen circus van Gent is echter al lang aan het verkommeren en ook de wijk er rond (de Waalse Krook) is uitgegroeid tot een ware stadskanker. Wat kan men nog met deze site aanvangen? Gezien de slechte staat van het pand lijkt de eenvoudigste oplossing er in te bestaan het circusgebouw en enkele aanpalende gebouwen te slopen, om zo plaats te maken voor een volledig nieuw project. Is het echter verantwoord, vanuit erfgoedoptiek, om de rijke geschiedenis van deze site volledig aan de kant te schuiven en met een schone lei te beginnen?

Het circusgebeuren heeft binnen onze huidige samenleving een andere plaats ingenomen. De glorie-dagen zijn reeds lang vervlogen en deze amusementsindustrie wordt stelselmatig buiten spel gezet. S. Keymeulen gewaagt in deze context van een *Kroniek van een Aangekondigde Dood*². Het circus in Europa beleefde zijn hoogdagen tussen het einde van de 19de eeuw en het Interbellum³. Een korte duik in de historisch-maatschappelijke context van het circuswezen toont aan hoe belangrijk haar sociale functie gedurende een

---

¹ *De Gentenaar*, 'Beton Oud Circus valt naar beneden', 14/06/2006.

² Zie in dit verband: KEYMEULEN S. *In de ban van de ring: beeld en betekenis van het circus in de burgerlijke samenleving*, Gent, 2004.

³ Zie in dit verband: DE POORTER A. *Belgische circussen en foortheaters. Van Blondin tot Ronaldo*, Tielt, 2005.

kort maar bewogen tijdperk uit de geschiedenis is geweest. Het spreekt voor zich dat we niet kunnen terugkeren naar de vroegere situatie. Hedendaagse oplossingen moeten worden gezocht, opdat de geschiedenis van het circusgebeuren in het geheugen blijft gegrift.

Dat het circuswezen niet meer hetzelfde is dan pakweg een halve eeuw geleden, is niet de enige reden waarom we het *Nieuw Cirkus* niet zomaar in zijn oorspronkelijke staat kunnen herstellen en dezelfde functie toekennen als vroeger. Het stenen circus van Gent is eigenlijk niet meer ... Vanaf het jaar 1939 is de omvorming van het *Nieuw Cirkus* naar *garage Mahy* begonnen en deze verbouwingen hebben het gebouw onomkeerbaar een volledig ander karakter gegeven. Wat is er nog overgebleven van het voormalige Gentse wintercircus? Is het nog enkel een schim van wat er ooit is geweest⁴? Hierover kan uitvoerig gediscussieerd worden. Ons inziens is deze discussie noodzakelijk en zelfs onvermijdelijk. Alvorens het debat (opnieuw) aan te gaan, is het echter nodig grondig te onderzoeken hoe alles in zijn werk is gegaan. Dit is dan ook het opzet van dit artikel: klaarheid scheppen in de bouwgeschiedenis van het *Nieuw Cirkus*.

We proberen te achterhalen wat nog overgebleven is van het Gentse wintercircus en wat allemaal verdwenen is in de loop der jaren⁵. Bovendien gaat er ook ruime aandacht naar de tweede functie van het gebouw, namelijk als garage en als opslagplaats voor een grote collectie oldtimers. De verbouwingen en de vormgeving van deze garage mag men niet a priori als waardeloos afdoen, zoals in de media vaak wel gebeurt. Ook recentere veranderingen aan het gebouw kunnen immers een architecturale en historische waarde hebben.

2. What's in a name?

Het *Nieuw Cirkus*, het *Nouveau Cirque de Gand*, het *Cirque de Variété, Gand-Palace*, het *Oud Circus*, het *wintercircus*, *garage Mahy*, *Circus Mahy*, ... Dit zijn allemaal benamingen die aan het gebouwencomplex worden gegeven. Er bestaat met andere woorden heel wat verwarring over de 'correcte' naam van het gebouw, als die al zou bestaan. Toch gaat achter deze verschillende bena-

⁴ Zie in dit verband de toespraak van architect Eric Balliu in het debat in het Kunstencentrum *Vooruit* te Gent op 10 oktober 2004: *Het cirkus Mahy te Gent. Ceci n'est pas un cirque*.

⁵ Dit artikel vloeit voort uit een eindwerk gemaakt voor het behalen van een master in de Monumenten- en Landschapszorg aan de Hogeschool Antwerpen. Hieruit vloeiden twee studies voort, enerzijds: DE CLERCQ L. *Hoe wij het 'Nieuw Cirkus' zien en niet zien ... Een bouwhistorische studie*. Antwerpen, Hogeschool Antwerpen (masterthesis), 2006 (promotor Dirk Laporte); en anderzijds: NAUWELAERTS J. *Een stenen circus te Gent*. Antwerpen, Hogeschool Antwerpen (masterthesis), 2006 (promotor André De Naeyer).

VAN WINTERCIRCUS NAAR GARAGE

mingen ook een portie geschiedenis schuil. Ze belichten stuk voor stuk een ander aspect van het Gentse wintercircus.

Laten we beginnen bij de benaming *Nieuw Cirkus*. Volgens A. De Poorter, circuskenner, wordt deze benaming algemeen gebruikt in België om het onderscheid aan te duiden tussen het oorspronkelijke circus, namelijk het *cirque équestre*, en het *nouveau cirque*, dat veel meer inhield dan een paardencircus alleen⁶. Paarden liggen aan de oorsprong van het circusgebeuren. Al in de 17de eeuw zijn er in de steden maneges voor dressuur en het berijden van paarden, die bezocht worden door de gegoede klasse. Rondreizende ruitergezelschappen komen in die maneges hun rijvaardigheden demonstreren. Deze ruitergezelschappen zijn in feite de voorlopers van het circus. De Engelsman Philip Astley (1742-1814) wordt als stichter van het circus beschouwd⁷. In 1769 start hij in Londen met ruiterdemonstraties, die hij binnen een afgebakend terrein vertoont. Gedurende tientallen jaren blijft het paardenwerk de programma's beheersen in de vele lokale circussen die dan ontstaan. Na verloop van tijd neemt het belang van de paarden af en andere dieren doen vanaf ongeveer 1860 hun intrede. Sinds 1874 spreekt men dan van het *nouveau cirque* of het *nieuw circus*, eigenlijk een modernere en meer uitgebreide versie van het *paardencircus*.

2.1. Gent

Het circus van Gent krijgt van bij de aanvang de naam *Nieuw Cirkus* of *Nouveau Cirque* mee. Het gebouw werd uitgebaat door de Naamloze Maatschappij het *Nieuw Cirkus van Gent* of het *Nouveau Cirque de Gand*⁸. Wordt met deze naam verwezen naar het feit dat het om meer gaat dan enkel een ruiterkring? Het is wel de *Cercle Equestre de la ville de Gand* die opdracht geeft het circus te bouwen, maar van bij aanvang was het duidelijk dat het niet enkel om een paardencircus zou gaan: naast de arenazaal (of manege) om met de paarden te rijden, wordt immers ook een spektakelzaal (of polyvalente zaal) gebouwd. Of wordt deze naam gegeven om een onderscheid te maken met dat andere circus in Gent, hippodroom *De Drie Sleutels*? Deze paardenarena werd gebouwd in 1878 en was geen stenen circus, maar een houten constructie⁹. De hippodroom wordt pas gesloopt in 1915, terwijl het

⁶ DE POORTER A. *Belgische circussen en foorthaters. Van Blondin tot Ronaldo*, Tielt, 2005, p. 11.

⁷ DUPAVILLON C. *Architectures du cirque des origines à nos jours*, Parijs, 2001, p. 9.

⁸ Bij het ontstaan van het *Nouveau Cirque de Gand* werd de Franse naam veel frequenter gebruikt dan de Nederlandstalige versie in documenten en reclamedrukwerk. Dit omdat het circus zich voornamelijk richtte tot de Franstalige Gentse bourgeoisie.

⁹ DE POORTER A. *De geschiedenis van de Belgische circussen*, S.l., 1990, p. 17.

Nieuw Circus al geopend wordt in het jaar 1895. Beide circussen bestaan dus enige tijd naast elkaar en liggen niet ver van elkaar. Vandaar wordt de hippodroom *De Drie Sleutels* het 'oud circus' genoemd, in tegenstelling tot het 'nieuw circus' dat werd gebouwd in 1894-1895. Soms verwijst men vandaag naar het circus in de Sint-Pietersnieuwstraat als het *Oud Circus*, gewoon omwille van de ouderdom van het gebouw en de staat van verval. Deze benaming lijkt niet aangewezen, aangezien dit te veel verwarring kan geven met het eerste circus van Gent, namelijk de voormalige hippodroom bovenop de trappen van het Sint-Pietersplein.

2.2. Wintercircussen

Het circus van Gent was een stenen *wintercircus*. Deze stenen circussen komen in zwang vanaf het midden van de 19de eeuw. Zij worden 'wintercircus' genoemd aangezien het spektakelseizoen over het algemeen tijdens de winter loopt. De dieren overwinteren dan vaak in de stallingen van dit circus. Het 'wintercircus' is eigenlijk een algemene benaming voor een circus gebouwd in steen en is dus de tegenhanger van een rondreizend circus, met tenten en wagens. Dit wil zeker niet zeggen dat er tijdens de zomer niks gebeurt in het wintercircus. Uit verschillende bronnen blijkt immers dat er gedurende het hele jaar verschillende soorten voorstellingen doorgaan: zowel variété, operette, sportwedstrijden, cinémavoortellingen, politieke manifestaties en zo meer. Er worden dan ook nog andere namen aan het wintercircus van Gent gegeven, zoals het *Théâtre des Variétés* en de *Gand-Palace*. Deze namen worden slechts voor kortere periodes gebruikt.

2.3. Garage Mahy

De benaming *Garage Mahy* hoeft niet veel uitleg. Deze naam verwijst naar de vorige eigenaar Ghislain Mahy, die er vanaf 1939 een garage in onderbrengt en het gebouw eveneens gebruikt als opslagplaats voor zijn fameuze oldtimercollectie. Dit is de laatste functie van het gebouw en het is in deze toestand dat de meeste mensen zich de site nog herinneren.

De meest populaire naam voor het gebouw is vandaag zonder enige twijfel *Circus Mahy*. Deze benaming is een contaminatie van de oorspronkelijke bestemming van het gebouw als circus en de laatste functie van het gebouw als garage Mahy. De naam *Circus Mahy* wordt het vaakst gebruikt in de media en in de debatten. De naam zet de nietsvermoedende leek een beetje op een verkeerd spoor en doet veronderstellen dat Mahy de naam is van één of ander illuster circusgezelschap, maar niets is minder waar. Hoe deze naam voor het circusgebouw is ontstaan en wie hem voor het eerst heeft gebruikt, is nog steeds een raadsel. Misschien was het Ghislain Mahy zelf die zijn garage zo is beginnen noemen? Alleszins is de naam gemeen goed. Er zijn voor- en tegenstanders van deze naamspeling. Puristen vinden de naam historisch niet

correct. Anderen vinden het een perfecte samensmelting van de twee belangrijkste functies die het gebouw heeft gekend. Het circus is immers geen circus meer, en de naam *Nieuw Cirkus* is allang vervallen. Doorheen dit artikel houden we de benaming *Nieuw Cirkus* aan, gezien dit het minst geladen is.

3. Bronnenmateriaal

3.1. Geschreven bronnen

Het was een hele zoektocht naar documenten aangaande de bouw van en de verbouwingen aan het *Nieuw Cirkus*. Er is heel wat bronnenmateriaal en documentatie beschikbaar, maar het merendeel hiervan handelt over wat zich binnen in het circusgebouw afspeelde en niet zozeer over het gebouw zelf. De bouwplannen uit het Stadsarchief Gent vormen uiteraard het uitgangspunt bij dit onderzoek, zowel deze van het 'eerste circus' uit 1894 naar ontwerp van architect Emile De Weerd, als deze van het 'tweede circus', naar ontwerp van architect Jules-Pascale Ledoux. Toch zijn er enkele bemerkingspunten te maken bij de interpretatie van deze plannen. Vooreerst dient te worden opgemerkt dat niet alle bouwplannen überhaupt zijn uitgevoerd en dat er nog altijd wijzigingen aan deze plannen konden worden aangebracht na het indienen ervan. Zo kan men op het verkeerde spoor worden gezet voor wat betreft bepaalde bouwhistorische gebeurtenissen. Vervolgens moeten we er op wijzen dat de datum die op de bouwplannen staat geschreven, soms misleidend is.

Het gebeurt namelijk wel eens dat de bouwwerken pas veel later na het indienen van de plannen van start gaan, en omgekeerd gebeurt het ook wel vaker dat de plannen pas ingediend worden terwijl de verbouwingen al lang zijn aangevat of zelfs beëindigd¹⁰. Daarnaast hebben we de oude milieuvergunningdossiers of de zogenaamde dossiers 'de commodo et incommodo' doorgenomen, aangezien we weten dat er zich in deze dossiers vaak inrichtingsplannen bevinden¹¹. Dit onderzoekwerk gaf inderdaad resultaat en meerdere grondplannen van het zogenaamde 'eerste circus' werden teruggevonden. Zij maakten ons heel wat wijzer over het oorspronkelijke *Nieuw Cirkus*. De dossiers 'de commodo et incommodo' hebben nog andere historische

---

¹⁰ Dit was zeker het geval bij de verbouwingen van circus naar garage door Ghislain Mahy.

¹¹ De zogenaamde dossiers 'de commodo et incommodo' zijn de neerslagen van de onderzoeken 'naar kommer en baat', die werden ingesteld telkens er een aanvraag was voor een nieuwe vergunning voor een 'gevaarlijke, hinderlijke of ongemakgevende inrichting'. Deze onderzoeken moesten nagaan of de buurtbewoners niet te veel ongemakken ondervonden door de betreffende inrichting. Zowel voor de oprichting van een circus (schouwspelzaal) als voor de inrichting van een garage (autoherstelwerkplaats) moet dergelijke vergunning worden aangevraagd.

informatie opgeleverd, zowel voor wat betreft de inrichting van het circus als voor de inrichting van de garage.

Iconografische bronnen (affiches, tekeningen, plannen, foto's, ...) zijn in overvloed te vinden. Vooreerst heeft het Huis van Alijn al heel wat verzameld over het circusgebeuren naar aanleiding van een tentoonstelling die daar in 2004 werd georganiseerd¹².

We bekeken ook de collecties van de Atlas Goetghebuer en het Fonds De Keyser (beide in Stadsarchief Gent). Het archief van de Vliegende Bladen van de Universiteit Gent bevat veel affiches, programmaboekjes, toegangstickets en andere items van *De Maatschappij van het Nieuw Cirkus* en de *Cercle Equestre de Gand* (cf. afb.1-2). Er is veel te vinden over de spektakels en voorstellingen die gehouden zijn in het circus, maar deze gegevens zijn echter niet relevant voor deze studie. Documenten die bouwhistorische informatie bevatten, zijn schaarser.

3.2. Mondelinge bronnen

Aangezien de bouwhistorische informatie die we uit de geschreven bronnen haalden eerder beperkt is, zijn we overgegaan tot mondelinge geschiedenis. Dit leek ons van belang, omdat er nog wel wat mensen zijn die zich herinneren hoe het circus eruit zag voor het werd verbouwd tot garage. De verbouwingen tot garage waren zeer ingrijpend voor het circusgebouw en deze veranderingen maken de hoofdmoot uit van deze studie. Het eerste interview werd afgenomen met Rudi Mahy, neef van garagehouder Ghislain Mahy. Hij heeft in de beginjaren van de garage voor Mahy gewerkt, onder andere als conciërge van het gebouw, en heeft ook meegeholpen aan de afbraak van het interieur van het circus. Dit interview was enorm verrijkend, maar Rudi Mahy kon ons slechts inlichten over het reilen en zeilen van de garage tot het jaar 1958, het jaar waarin hij de garage verliet. Daarom interviewden we ook Ivan Mahy, zoon van Ghislain Mahy. Hij gaf ons informatie over de latere transformaties aan het circusgebouw. Daarnaast hadden we een gesprek met circusliefhebber en verzamelaar Guy Puttevils. De man bezit een grote collectie krantenartikels en fotomateriaal over verschillende circussen, waaronder het *Nieuw Cirkus* van Gent¹³. Hij woonde tijdens zijn jeugd recht tegenover het circus (in de Sint-Pietersnieuwstraat) en heeft er heel wat voorstellingen bijgewoond. We hebben ook nog op andere mensen vertrouwd om meer informatie te winnen, onder andere: Charles Vande Velde (restaurant-architect van

¹² Het Huis van Alijn bracht voornamelijk de collecties van privé-verzamelaars Guy Puttevils en André De Poorter samen en digitaliseerde een groot deel van deze collecties.

¹³ Een groot deel van die verzameling bevindt zich eveneens in het archief van het Huis van Alijn te Gent.

het *Cirque des Variétés* te Luik), werknemers van het *Circus Bouglione* te Parijs, Guido Deseijn, Eric Balliu, ... Bij het afnemen van deze gesprekken waren we er ons ten volle van bewust dat de beoefening van mondelinge bronnen, een specifieke historische kritiek vereist. Herinneringen uit een verleden kunnen immers vreemde wendingen nemen. Meer dan eens hebben we moeten vaststellen dat de getuigen elkaar (onbewust) tegenspreken. Toch mogen we de waarde van deze gesprekken niet onderschatten en moeten zij een plaats krijgen binnen de geschiedschrijving over het circusgebouw. We hebben getracht deze getuigenissen naast elkaar te leggen en tegen elkaar af te wegen, maar ook te vergelijken met de geschreven en iconografische bronnen, om zo tot een waarheidsgetrouw beeld te komen. Op sommige punten hebben de interviews ons uitsluitel gegeven; op andere punten is de verwarring alleen maar groter geworden. Toch zou deze bouwhistorische studie niet zijn wat ze is, zonder deze boeiende gesprekken¹⁴.

4. Bouwgeschiedenis¹⁵

Van 1878 tot 1915 bevindt zich nog een ander vast houten circus in Gent, namelijk de hippodroom *De Drie Sleutels*, aan de Kattenberg¹⁶. Dit gebouw voldoet in 1893 niet meer aan de eisen van de *Cercle Equestre* en in datzelfde jaar geeft de Gentse ruitkring de opdracht aan architect Emile De Weerd om een nieuwe renbaan met bijhorende feestzaal te bouwen. Op 16 juni 1894 wordt te Gent de *Société du Nouveau Cirque* gesticht door een akte van notaris M. Amelot¹⁷. In september 1894 wordt de eerste steen gelegd van een nieuwe hippodroom en op 21 februari 1895 wordt het *Nieuw Cirkus* ingehuldigd met een groots opgezet liefdadigheidsfeest.

Elk jaar tijdens de halfvastenfoor krijgt een ander circus onderdak in deze nieuwe Gentse tempel van vermaak. Befaamde binnen- en buitenlandse circusgezelschappen geven er voorstellingen. Eens de circusperiode voorbij, krijgt het gebouw andere bestemmingen. Er komen revuegroepen, operettege-

¹⁴ De neerslag van deze gesprekken is opgenomen in de bijlagen van volgende studie: DE CLERCQ L. *Hoe wij het 'Nieuw Cirkus' zien en niet zien ... Een bouwhistorische studie*, Antwerpen, 2006.

¹⁵ Er werd in 2001 al een licentiaatverhandeling geschreven aan de Universiteit Gent over *Het Nouveau Cirque te Gent en andere stenen circusgebouwen in België*. Deze studie van K. Vervloet concentreert zich, voor wat betreft het Gentse circus, voornamelijk op het 'tweede circus' van Jules-Pascal Ledoux (1923-1939). Voor de introductie op het gebouw, putten wij onze informatie echter voornamelijk uit dit degelijk onderbouwde eindwerk: VERVLOET K. *Het Nouveau Cirque te Gent en andere stenen circusgebouwen in België*, Gent, 2001.

¹⁶ SAG, Reeks K, hoofdstuk X, nr. 191 en 192.

¹⁷ SAG, Biografie Atlas Goetghebuer, F30/D20.

zelschappen, variétéprogramma's en later ook bokswedstrijden. Tijdens de Eerste Wereldoorlog worden er gedurende enige tijd geen voorstellingen gegeven. In 1916 wordt het *Nieuw Cirkus* voor het eerst gesloten wegens verbeteringswerken. Later op dat jaar wordt het opnieuw geopend onder de naam *Gand-Palace*, niet enkel een circus, maar ook een cinema- en variétézaal¹⁸. In 1919, vlak na de Eerste Wereldoorlog, waren er geen circusopvoeringen vanwege het materiaalverlies en het sneuvelen van sommige artiesten.

4.1. Brand in 1920

In december 1920 slaat het noodlot toe. Er woedt een felle brand in het gebouw waardoor de volledige koepel instort en van de circuszaal enkel een gedeelte van de buitenmuren overeind blijft. In 1921 was Jules-Pascal Ledoux al begonnen aan nieuwe plannen voor de heropbouw en in 1923 geeft de S.A. *Nouveau Cirque* de opdracht aan deze architect om het *Nieuw Cirkus* te herbouwen als een theater dat tevens kan gebruikt worden als circus. Dit gebouw zou vernieuwend worden op het vlak van theaterbouw wat betreft akoestiek, verlichting en verluchting. In december 1924, vier jaar na de brand, vindt de officiële heropening plaats. Tot 1939 wordt er opnieuw elk jaar een circus ontvangen. In 1936 neemt een ander Naamloos Vennootschap het circus over, namelijk de *Société Financière pour Exploitations Immobilières*. In 1939 wordt het gebouw verkocht aan garagehouder Ghislain Mahy. Deze moet echter in legerdienst en tijdens de oorlogsjaren komt het circus leeg te staan. Van 6 mei tot 4 juni 1944 vindt de laatste reeks voorstellingen plaats door circus Dejonghe. Een herdenkingsplaat naast de ingang in de Lammerstraat herinnert ons daaraan.

Daarna gaan de deuren onherroepelijk dicht om in 1954 te openen als Fiat-garage Mahy. Deze garage blijft actief tot in 1978. Vanaf dan is het gebouw enkel nog in gebruik als opslagplaats voor de collectie oldtimers van Ghislain Mahy. Op het ogenblik van de sluiting van de garage is er sprake van om het voormalige wintercircus te beschermen als monument. Om uiteenlopende redenen is men echter niet overgegaan tot de bescherming als monument, maar werd de volledige 'circuswijk' beschermd als stadsgezicht¹⁹. Op het einde van de jaren 1990 verhuist de autocollectie naar Brussel en Leuze en sindsdien staat het gebouw te verkommeren. De stad Gent, de huidige eigenaar, opent in 2004 een publiek debat over de herbestemming van het *Circus Mahy*.

¹⁸ Provinciaal Archief Oost-Vlaanderen, afdeling 8, 89/4 (Gent, 1917).

¹⁹ Cf. beschermingsdossier 'Circuswijk' uit 1978-1979 bij de Vlaamse Overheid, agentschap R-O Vlaanderen, afdeling Oost-Vlaanderen, cel Onroerend Erfgoed.

4.2. Van industriewijk naar circuswijk

De circuswijk is reeds vanaf het einde van de 18de eeuw, voor de komst van het wintercircus, een sterk geïndustrialiseerde wijk. Er zijn drie textiel fabrieken op de rechteroever van de Schelde gebouwd, namelijk katoenspinnerij- en weverij *De Gandt-Vanderschueren*, de *Association Linière* en de katoenfabriek *van de Kerckhove*. Dit laatste pand brandt af in 1887 en op deze grond wordt in 1894 het *Nieuw Cirkus* gebouwd.

De heer J. Van de Kerckhove was ten tijde van de brand van zijn fabriek, tevens vice-voorzitter van de *Cercle Equestre de Gand*²⁰. Hij verkoopt de grond aan de ruiterkring om daar een nieuwe hippodroom te bouwen. Bij de afbraak in 1894 (om op die plaats de nieuwe manege op te richten) stort de fabriek echter in. Het is mogelijk dat bepaalde elementen van deze spinnerij werden gerecupereerd voor de opbouw van het circusgebouw. We hebben echter geen grondplannen of schetsen van de fabriek Van de Kerckhove kunnen opsporen en kunnen hier geen uitsluitsel over geven. Een ander gedeelte van het circus is gebouwd op de ingestorte delen van De Gandt-Vanderschueren. Zo zien we in het kadasterarchief een verkoop aan de *Société Anonyme du Nouveau Cirque* in 1894 met daarbij geschreven *démolition partielle et changement du destination*²¹ (afb. 3).

We kunnen veronderstellen dat enkele muren van de gebouwen aan de Plattenberg (voorheen *Kleine Huidevettershoek*) ouder zijn dan 1894, en dus afkomstig van gebouwen die zich daar voordien bevonden. Zo weten we bijvoorbeeld met zekerheid dat de leidingen bestemd voor waterafvoer van het gebouw zijn gerecupereerd van de voormalige fabriek Van de Kerckhove. Architect De Weerdts laat in het bouwdoossier immers weten aan de bevoegde autoriteiten: *que tous les embranchements d'aqueduc dont nous aurons besoin pour le cirque existent encore de l'ancienne fabrique de Mr Vanden Kerckhove*²². Ook op het grondplan van de gebouwen getekend door Emile De Weerdts, staan de muren die bij de bouw van de stallingen werden hersteld in een rode kleur aangeduid. Hierdoor zien we duidelijk dat een gedeelte van de fabriek is geïncorporeerd in het oorspronkelijke circusgebouw. Aangezien deze muren bewaard bleven, veronderstellen wij ook dat de structuur van enkele ruimtes in de kelders van oudere oorsprong is.

Concentreren we ons op de bouw van het circus in 1894, dan merken we op de mutatieschets van 1895 hoezeer het circusgebouw de ruimte binnen het

²⁰ Universiteitsbibliotheek Gent, Handschriftenleeszaal, Fonds Vliegende Bladen, fonds IC, doos 73.

²¹ Archief van het kadaster Provincie Oost-Vlaanderen: Gent 5, sectie E, boek 212, artikel 1398, nr. 13.

²² SAG, G12/1894, nr. S.15.

bouwblok inneemt. De perceelsstructuur van dit bouwblok wordt aldus volledig hertekend door de komst van het circus. De wijk verliest daarbij haar industriële karakter. Enkel de in 1905 opgerichte gloeikousjesfabriek *Emile Schulze* (gevestigd in de voormalige bedrijfsgebouwen van de fabriek De Gandt-Vanderschueren) was nog actief tot in 1971. Deze gebouwen zijn aldus de enige die nog herinneren aan het industrieverleden en werden in 1978 beschermd als monument, samen met de aanwezige stoomketel van het Cornwalltype.

4.3. Het eerste circus, architect Emile De Weerd, 1894

De eerste steenlegging voor de bouw van het wintercircus gebeurt in het jaar 1894 (afb. 5). We beschikken over drie bouwdossiers uit dat jaar met betrekking tot de opbouw van het *Nieuw Cirkus*. In deze bouwdossiers bevinden zich enkel plannen van de drie gevels (Sint-Pietersnieuwstraat, Lammerstraat en Plattenberg) en van de gelijkvloerse verdieping. Er zijn hier geen plattegronden van de spektakelzaal en de arena van het circus in teruggevonden. In de vergunningsdossiers van de 'gevaarlijke, hinderlijke en ongemakgevend gestichten' bevinden zich echter wel plattegronden van het volledige 'eerste circus', daterend uit 1912 en 1916. Dit laatste plan is getekend bij de omvorming van het *Nieuw Cirkus* naar *Gand-Palace*. Het eigenaardige aan deze plannen is dat één ervan getekend werd door architect De Weerd (ontwerper van het 'eerste circus' in 1894) en het andere plan door architect Ledoux (ontwerper van het 'tweede circus' in 1923). Het is waarschijnlijk dat de twee architecten elkaar kenden en dat zij op één of andere manier samenwerkten²³. Door het opsporen van deze plannen hebben dus een vrij goed idee van de inrichting van het eerste circus (1894-1920). Toch bestaat er ook een origineel grondplan van het volledige circuscomplex uit 1894 getekend door De Weerd. Dit plan is echter niet terug te vinden in het Stadsarchief, zoals men zou verwachten, maar hangt ingekaderd aan de muur in een café vlakbij het circusgebouw. Als we dit originele plan uit 1894 vergelijken met de plannen uit 1916, zien we echter geen fundamentele wijzigingen aan het complex.

Een circusgebouw werd steevast ontworpen vanuit dezelfde dwangmatige randvoorwaarden en is dan ook een type op zich. Naslagwerken²⁴ en specialisten²⁵ leren ons dat het uitgangspunt van een dergelijk gebouw steeds de

²³ Ook bij andere realisaties van deze twee architecten zien we een verband: zo zijn vele huizen in de Parklaan in Gent rond dezelfde periode opgetrokken en zijn de meeste huizen in deze straat door één van beide architecten ontworpen in een soort eenheidsarchitectuur.

²⁴ DUPAVILLON C. *Architectures du cirque des origines à nos jours*, Parijs, 2001, p. 58.

²⁵ Mondelinge mededeling van Guy Puttevils.

VAN WINTERCIRCUS NAAR GARAGE

piste is: een cirkel met vaste diameter. Deze diameter is een algemeen aanvaarde maat in de ruitwereld: hij hangt samen met de afstand (de straal) waarlangs een paard zo kan galopperen dat het door de persoon in het middelpunt onder controle gehouden kan worden. Paardrijden is altijd de kern van het hele circusgebeuren geweest. Concreet betekent dit dat de piste altijd een diameter heeft gaande van 13 tot 13.50 m. Ook de kooien waarin bijvoorbeeld de dierentemmers optraden werden volgens dezelfde diameter opgetrokken.

Net zoals bij reizende circustenten werd deze piste omringd door concentrische, van de ring weg olopende, ringvormige tribunes. Ook de omringende buitenschil volgde dezelfde kromming. In sommige gevallen werd deze buitenschil zelf cirkelvormig, in de meeste gevallen was deze echter veelhoekig²⁶. Een andere, blijvende reminiscentie naar de rondtrekkende circussen met hun tenten is het architectonische gebruik van het tentdak: nagenoeg alle daken droegen op rechte ribben die op regelmatige afstanden van de buitenschil naar het middelpunt liepen. Bij enkele voorbeelden werd de binnenzijde van het dak zelfs beschilderd alsof het een doorhangende stof betrof. Centraal op het dak werd een glazen lantaarn geplaatst. De inval van natuurlijk licht in de zaal werd enerzijds verzekerd via deze lantaarn, anderzijds door een rij, meestal gekoppelde vensters in de strook van de buitenschil tussen het dak en het bovenste gedeelte van de tribunes²⁷.

Dit basisvolume, een veelhoekige of ronde cilinder met centrale piste, concentrische tribunes en bekroond door een tentdak met lantaarn, kwam steeds terug en werd ook naar het exterieur en gevels toe als een eenvoudige, heldere vorm uitgewerkt.

De dienstruimtes werden vaak in de kelder- of in de restruimtes van het perceel ingericht. Vaak lag de zaal zelf op de eerste verdieping zodat de gelijkvloerse etage ingericht kon worden voor personeel en dieren²⁸. De circusgebouwen in ons land werden hoofdzakelijk gebouwd op restruimtes binnen bouwblokken. Enkel de gevels van de entrees werden dan ook architecturaal verder uitgewerkt. In Frankrijk daarentegen zijn er verschillende voorbeelden (de meest tot verbeelding sprekende zijn het *Cirque Jules Verne* te Amiens en het *Cirque d'hiver* te Parijs) waarbij het circusgebouw losstaand en op een

---

²⁶ Alle door Dupavillon aangehaalde circusgebouwen zijn rond of veelhoekig. Van de door ons bezochte circusgebouwen was enkel dat van Luik echt rond, alle andere zijn veelhoeken: in Brussel en in Parijs is dit een twintighoek, in Gent een zestienhoek.

²⁷ In het geval van het circus van Gent zijn deze gekoppelde vensters goed te zien (afb. 4-5).

²⁸ Zowel bij het circus van Luik als dat van Brussel, buiten dat van Gent de enige resterende circusgebouwen in België, lag de piste telkens op de eerste verdieping. Op het gelijkvloerse niveau waren telkens de stallingen ingeplant.

prominente, beeldbepalende plaats werd opgericht. Hier werden het basisvolume en de bij- en dienstgebouwen wel op een elegante en doordachte manier samen ontworpen en kregen de gevels ook een verfijnde uitwerking mee: een gelijkvloerse sokkel met bossagewerk, pilasters en zuilen op de hoeken van de veelhoek, friezen en standbeelden met paardenmotieven, ...

De bewaard gebleven plannen²⁹ en foto's (zie afb. 4-5) van het circusgebouw van Emile De Weerd tonen duidelijk hoe de randvoorwaarden en de typologische vereisten van het circusgebouw de plattegrond vorm gegeven hebben. In eerste instantie is binnen het perceel een zo groot mogelijke cirkel getekend, die het verloop van de buitenwand van de spektakelzaal met de tribunes zal bepalen. Het is duidelijk merkbaar dat de architect dit hoofdvolume zo groot mogelijk tracht te maken: op twee plaatsen raakt de buitenschil aan de perceelsgrens, op een derde punt is er juist genoeg plaats overgelaten om allerhande dienstruimtes te voorzien. Deze drie punten bepalen éénduidig de cirkel van de buitenschil. Uiteindelijk is deze schil uitgewerkt als een regelmatige zestienhoek met op elke hoek een stalen, dragend element. Aan de binnenzijde krijgt deze veelhoek eerder de allures van een cirkel doordat het invulmetselwerk binnen het stalen vakwerk er volgens een bepaalde kromming uitgevoerd wordt.

Ook in Gent heeft de piste een diameter van iets meer dan 13 meter. En ook de manege die - naast het hoofdvolume - aan de kant van de Plattenberg wordt opgericht, is gebaseerd op twee gelijke cirkels van telkens 13 meter met enige manoeuvreerruimte tussen beide. Het is opvallend dat ook in het geval van de manege deze cirkels mee de uiterlijke vorm van gevels en dak bepalen: de buitengevels volgen aan beide uiteinden de kromming van de paardenren, het zadeldak loopt op die uiteinden telkens over in een dak in de vorm van een halve kegel.

Het gebouw is niet enkel als circus geconcipieerd, doch voorzien van een scène met ruim podium, ruime coulissen en een afgescheiden orkestbak. Vanaf het einde van de 18de eeuw ontstond immers steeds meer de tendens het traditionele circusgebouw te combineren met een aanvankelijk erg bescheiden scène die later steeds meer aan belang en grootte wint. Dit heeft wel tot gevolg dat de doorgedreven, symmetrische centraalbouw zoals die in de circussen van Parijs en Amiens bereikt werd, niet (volledig) gehandhaafd kon worden.

Architect De Weerd maakt handig gebruik van de bijkomende manege en bouwt er de scène tegen aan, wat van de manege een multifunctionele ruimte

²⁹ Van het circusgebouw van De Weerd werden enkel plannen van de gelijkvloerse verdieping teruggevonden: Provinciaal Archief Oost-Vlaanderen, afdeling 8, 89/4 (Gent, 1917).

VAN WINTERCIRCUS NAAR GARAGE

maakte. Aan de hand van enkele foto's en interieurschetsen die gemaakt zijn voor circusaffiches kunnen we ons een vrij accuraat beeld vormen van hoe de scène, het podium en de orkestbak er uit zagen (zie afb. 1). Het valt op dat deze scène wel erg ruim is in oppervlakte doch vrij beperkt inzake hoogte. Een gedeelte van de tribunes loopt zelfs door over het podium heen. Er is hier van een echte toneeltoren met bijhorende infrastructuur nog geen sprake.

De regelmatige zestienhoek van De Weerd draagt een koepelvormig dak, wat uitzonderlijk is bij circusgebouwen die vrijwel altijd een tentdak als bekroning krijgen (zie afb. 4-5). Een daklantaarn zorgt er samen met de typerende, gekoppelde rij vensters voor de lichtinval.

De tribunes zelf steunen op twee rijen, vermoedelijk gietijzeren kolommen en zijn traditiegetrouw opgedeeld in drie rangen en afgescheiden loges. De eerste rang (de onderste ring van de tribunes) en de loges (de strook direct boven de onderste ring en met afgescheiden compartimentjes) zijn voorbestemd voor het rijkere publiek. De tweede en de derde rang liggen boven de loges en zijn voorbehouden voor de minder kapitaalkrachtige toeschouwers. De ruimtes onder de tribunes worden gebruikt voor de circulatie. Op de gelijkvloerse verdieping zijn hier ook de artiestenvertrekken ondergebracht. De hoekjes van het perceel buiten de volumes van de spektakelzaal en de manege zijn systematisch opgevuld met trapzalen, sanitair en dienstruimtes.

Een groot voordeel van deze site is het feit dat het straatniveau aan de zijde van de Plattenberg zo'n twee verdiepingen lager ligt dan aan de kant van de Sint-Pietersnieuwstraat en de Lammerstraat. Het niveau van de piste werd gelijk gesteld met het gemiddelde niveau van de twee publieksingangen aan de laatstgenoemde straten, wat de architect toeliet twee kelderverdiepingen te creëren met extra dienstruimten³⁰. Op het niveau -1 strekt deze kelderverdieping zich uit van de kelders van het pand aan de Lammerstraat via een gedeeltelijke onderkeldering van de piste langsheen de stallingen die uitgeven aan de Plattenberg tot onder de toneeltoren. Hier leidt een zachte helling naar het gelijkvloerse niveau zodat paarden vanuit de stallingen rechtstreeks de piste en het podium kunnen oprijden. Een opmerkelijk element op deze verdieping is een smalle gang die naar het centrum van de piste leidt. Daar bevindt zich de zogenaamde 'trou truc' die de artiesten toelaat plots te verdwijnen van of te verschijnen op de scène³¹.

---

³⁰ Dankzij de volledig bewaarde plannen van Ledoux, de architect van het tweede circusgebouw (SAG, bouwdoossier G12/1923 nr. S.30) hebben we een goed beeld van de kelderverdiepingen van het eerste circus van Emile De Weerd. Ledoux gaf door een aangepaste arcering immers telkens aan welke elementen gerecupereerd werden en wat nieuwe toevoegingen waren.

³¹ De zogenaamde 'trou truc' is te zien, centraal onder de piste

Onder de stallingen aan de zijde van de Plattenberg zit nog een tweede verdieping, eveneens met stallingen, die op hetzelfde niveau ligt als de aanpalende Plattenberg. Ook deze etage is door een lichte helling verbonden met de bovenliggende. De paarden konden aldus van op de Plattenberg via één van de poorten binnen het gebouw twee verdiepingen opklimmen en de piste of het podium bereiken. De opbouw van deze stallingen is mooi in zijn eenvoud. De noodzakelijke lichtinval en ventilatie voor de paarden wordt bereikt door gietijzeren ramen met verluchtingsluiken in de gevel aan de Plattenberg. Emile De Weerdt werkt de gevel van beide verdiepingen onder het pisteniveau samen met de bovengelegen manege uit tot een bijzonder verzorgd geheel. De verschillende ruimtes zijn telkens verdeeld in drie beuken door een dubbele rij gietijzeren kolommen die de bepleisterde troggewelven ondersteunen. De middengang is voorbehouden voor circulatie, de 'zijbeuken' zijn verdeeld in afgescheiden paardenboxen. Langsheen de muren zijn langgerekte of geïsoleerde, cirkelvormige troggen gemetseld. Verder bieden de kelderverdiepingen onder andere plaats aan diverse opslagruimtes, een stookplaats en een mesthoop.

4.4. Het tweede circus, ontwerp Jules-Pascal Ledoux, 1923

De brand van 12 december 1920 is zeer destructief. Van de spektakelzaal bleven enkel de omtrekmuren in baksteen nog gedeeltelijk overeind. M. Van Rooy noemt een theater dan ook de ultieme droom van de brandweerman. Geen enkele gebouwencategorie zou volgens hem meer systematisch in de as gelegd zijn³². Er zit een grond van waarheid in deze boutade. Door de aanwezigheid van veel brandbare materialen (hout, stoffen), het gebruik van vernieuwende snufjes (elektrische verlichting, filmprojectors) en de schaal en complexiteit van het gebouw was een ongeluk gauw gebeurd. In 1921 begint architect Jules-Pascal Ledoux (1866-1935) aan nieuwe plannen voor de herbouw van het *Nieuw Cirkus*. Pas in 1923 geeft de *Cercle Equestre* hem de officiële opdracht om het wintercircus te bouwen als een theater dat ten gepaste tijde kan worden ingericht als circuszaal. Jules-Pascal Ledoux herbouwt het circus in beton en maakt de zaal hoger. De hoogte tot het metalen koepelgewelf bedraagt vanaf dan 28 meter.

Over deze architect is meer geweten dan over Emile De Weerd, de ontwerper van het 'eerste circus'. Ledoux is een Gentse architect die aan de Gentse Academie heeft gestudeerd, met als leermeester stadsarchitect Adolphe Pauli (1820-1895). Hij is de kleinzoon van de gerenommeerde Franse architect Claude Nicolas Ledoux³³ en specialiseert zich al snel in twee domeinen:

³² VAN ROOY M. *Een circus van steen. De architectuur van een zeldzaam theater*, Amsterdam, 1996, p. 72-73.

³³ De informatie over architect Ledoux, haalden we uit: S.n., 'Jules-Pascal Ledoux, architect', in: *Palmares*, mei 1971, p. 13-14.

VAN WINTERCIRCUS NAAR GARAGE

theaterbouw en stedenbouw. Wij kennen slechts vijf realisaties van hem op het vlak van theaterbouw. Hij bouwt een wintercircus in Douai en doet verbouwingen zowel aan het wintercircus in Verviers als aan de Minardschouwborg in Gent, vlakbij het *Nieuwe Cirkus*. Daarenboven is het Ledoux die in opdracht van de Gentse ruiterkring verbouwingen doet aan hippodroom *De Drie Sleutels*. Ledoux realiseert bij de heropbouw van het circus een architecturale creatie voorzien van de nieuwste snuffjes, voornamelijk op het vlak van verlichting, akoestiek en verwarming. De vernieuwde *Nieuwe Cirk* kan maar liefst 3400 toeschouwers bevatten.

De brand van 1920 heeft niet het hele circusgebouw verwoest. De beide kelder verdiepingen met de stallingen, de manege en de gebouwen aan de Sint-Pietersnieuwstraat en de Lammerstraat blijven intact en worden door Ledoux in een nieuw ontwerp verwerkt³⁴. De brand verwoest wel het interieur van de spektakelzaal, de koepel en een deel van de buitenschil. Met het oog op het herbouwen van het circusgebouw worden twee bijkomende percelen aangekocht: het L-vormige perceel ten noorden van de manege en een rijhuis aan de Lammerstraat dat dienst zou doen als extra dienstingang.

Doordat de kelder verdiepingen intact blijven, is Ledoux verplicht op de bestaande funderingen te bouwen. Hij behoudt de contouren van de regelmatige veelhoek van de buitenschil en het principe van de dubbele rij kolommen die de tribunes ondersteunen (afb. 6). Het extra perceel ten noorden van de manege wordt nu gebruikt om een podium en toneeltoren op te trekken. De visuele hoofdas naar het podium toe valt op die manier samen met de bissectrice van de assen van de beide publieksingangen wat het plan veel evenwichtiger maakt. Hoewel het nieuwe podium ongeveer even groot is als het voorgaande, biedt het met zijn nieuwe toneeltoren een veel imposantere uitstraling: een enorme betonnen boog die tot aan het niveau van de hoogste zitjes reikt, scheidt de spektakelzaal van de toren. De hoogte van de toren biedt technisch veel meer mogelijkheden dan zijn merkelijk lagere voorganger. De plaats waar de vroegere scène stond, wordt door Ledoux open gelaten zodat het manege- en het circusvolume van elkaar losgetrokken worden.

Ledoux reorganiseert het volledige trappensysteem. De beperkte trappartijen van De Weerd worden gevoelig uitgebreid: tussen beide inkomstpartijen komen twee trappengroepen van elk vijf trappen. Deze lopen nu ook door naar de kelder verdieping wat een bijkomende nooduitgang naar de Plattenberg toe mogelijk maakt. Men heeft na de brand duidelijk zijn les geleerd. De tribunes worden in beton heropgebouwd, vermoedelijk ook om het brandgevaar te beperken.

---

³⁴ Zie noot 30.

Anders dan bij een typisch circusgebouw en het circus van Emile De Weerd blijft Ledoux met de tribunes niet binnen de grenzen van de veelhoekige buitenschil. De derde en hoogste rang van de tribune laat hij - om de capaciteit te vergroten - verder doorlopen en zelfs uit het oorspronkelijke basisvolume uitkragen. Op de doorsnede is goed te zien hoe de bovenste rij zitbanken en de achtergelegen circulatiezone uit het gebouw hangen en via betonnen consoles op de buitenschil (afb. 7) steunen. Op die manier worden extra zitplaatsen gecreëerd doch verdwenen de typische rij gekoppelde vensters onder de dak aanzet.

De koepel van het eerste circusgebouw was verwoest door de brand. In plaats van de voor een circusgebouw vrij uitzonderlijke koepel, laat architect Ledoux nu traditiegetrouw een tentdak plaatsen. Dit dak steunt op een rij betonnen kolommen die tussen de bovenste rij zitplaatsen en bovenop de veelhoekige bakstenen muur staan. Een centrale daklantaarn zorgt voor de nodige lichtinval.

Bijzonder opmerkelijk is het feit dat Ledoux aan de binnenzijde een bijkomende koepel uit pleisterwerk voorziet die aan het tentdak opgehangen wordt. Het zicht op de binnenzijde van het tentdak maakt dus plaats voor een versierde, elegante koepel. Deze ontubbeling van bedaking en binnenafwerking zou vele voordelen gehad hebben inzake akoestiek en ventilatie. Gegevens van dergelijke intentie en het concrete effect daarvan zijn echter niet voorhanden. De heer Puttevils daarentegen herinnert zich zelfs dat de akoestiek allerm minst geslaagd was: bepaalde gerenommeerde zangers weigeren er zelfs op te treden.

Op Ledoux's plannen is duidelijk te zien hoe de zaal getransformeerd kan worden van circuszaal naar theater (of filmzaal, cabaret, ...) en omgekeerd (afb.6-7). Voor een zuivere circusvoorstelling houdt men zich aan de centrale ronde piste en plaatst men de onderste ring van de tribune langsheen de volledige omtrek. Deze onderste, langzaam oplopende tribune loopt in dat geval voor het podium door en was dan ook demonteerbaar. Via enkele uitgespaarde gangen bereiken de mensen hun zitjes en kunnen de artiesten al dan niet met dieren de piste bereiken. Blijkbaar was het in dit geval ook de bedoeling het podium visueel af te bakenen met een tijdelijke constructie in de vorm van een rij kolommen met doorlopende architraaf.

In andere gevallen wordt deze lage ring van de tribune grotendeels afgebroken: enkel de buitenste drie rijen zitjes blijven dan staan. Het gedeelte voor het podium wordt zelfs volledig weggehaald en maakt plaats voor de orkestbak en een bijkomend gedeelte van het podium. De centrale piste wordt in die opstelling volgezet met toeschouwerzitjes. De verlichting gebeurt via een tiental spots die juist boven het niveau van de loges geplaatst zijn en bediend worden door zogenaamde 'machinisten'. Een opvallend detail is het 'hokje'

VAN WINTERCIRCUS NAAR GARAGE

dat aan de overzijde van het podium in de tweede ring van de tribune ingeplant is. Dit is een kleine projectiekamer die het mogelijk maakt ook filmvoorstellingen te organiseren (afb. 8).

Zoals al eerder vermeld, zijn de kelderverdiepingen door de brand nauwelijks beschadigd. Ledoux verbouwt deze dan ook zo weinig mogelijk. Het nieuw aangekochte perceel ten noorden van de manege biedt ook op de kelderniveaus uitbreidingsmogelijkheden. De plannen van Ledoux tonen aan dat de structuur van de gebouwen die op dit perceel staan, vrijwel ongewijzigd blijft. Door de grote open ruimtes en de bijbehorende grote overspanningen zullen deze ruimtes voordien vermoedelijk als loodsen of fabrieksgebouwen gebouwd en gebruikt zijn. Ledoux plant hier bijkomende stallingen en opslagruimtes voor het rijdende materiaal in. In het gedeelte van het perceel langsheen de Plattenberg worden de loges, kleedkamers en het sanitair voor de artiesten en figuranten ingericht. Ook zij hebben een afzonderlijke toegang via de Plattenberg.

In de kelderruimtes die behouden zijn, is goed te zien hoe Ledoux de bestaande structuur quasi volledig ongemoeid laat en er zijn eigen dragende structuur eenvoudigweg naast plaatst: de contouren van de nieuwe toneeltoren en trapzalen zijn duidelijk af te lezen van de nieuwe kolommen op de kelderverdiepingen. Ledoux neemt daarnaast ook het zekere voor het onzekere en verstevigt de hoeken van de veelhoekige schil zowel boven- als ondergronds met beton. De indeling en aankleding uit 1894 blijft hier dan ook nagenoeg volledig intact bewaard.

4.5. De garage van Ghislain Mahy (1939-1978)

Ziehier een nieuws dat al onze stadsgenoten zal verwonderen. Het Nieuwe Circus in de Sint-Pietersnieuwstraat gaat binnenkort als spektakelzaal verdwijnen om te worden herschapen in een grote moderne garage. De gebouwen blijven maar ze worden geheel ingericht voor een bestendige autotoonstelling. Voorzien van de laatste verbeteringen belooft deze garage de meest moderne van Gent te zullen zijn. Men kan enerzijds het verdwijnen betreuren van een zaal die aan het hart ligt van iedere Gentenaar, maar anderzijds moet men zich verheugen, onze stad te zien verrijken met een inrichting die bestemd is om de grootste diensten te bewijzen aan alle autovoerders. Het is onze sympathieke stadsgenoot de heer Mahy van de garage met die naam in de Sint-Jacobsnieuwstraat, die het Nieuwe Circus heeft gehuurd voor een termijn van 12 jaar en zodoende op het voorplan treedt als één der bijzonderste figuren van de Gentse automobielwereld³⁵.

---

³⁵ DE KEUKELEIRE E. *Station Gent-Zuid en het Gentse Zuidkwartier deel II: 1911-1940*. Gent, 2004, p. 277.

Zo wordt in dagblad *De Gentenaar* op 20 april 1939 de omvorming van het wintercircus naar garage bekend gemaakt. De herbestemming van het complex brengt zeer ingrijpende wijzigingen aan de structuur en inrichting van het gebouw. Zo wordt de spektakelzaal ontdaan van alle interieurelementen en herleid tot zijn meest elementaire structuur.

In 1939 was de *Société financière pour Exploitations Immobilières* nog eigenaar van het circusgebouw. Ghislain Mahy, die al een garage uitbaat in de Sint-Jacobsnieuwstraat, huurt het gebouw vanaf 1939 van de eigenaar Lummerzheim, tevens eigenaar van de *Capitole*, met de bedoeling om hier een groots opgezette garage in op te starten. De Tweede Wereldoorlog is echter spelbreker want Ghislain Mahy moet voor enkele jaren in legerdienst³⁶. Wanneer hij terugkeert naar het gebouw, stelt hij vast dat Lummerzheim een deel van het complex, namelijk de voormalige manege en de dienstingang van de Lammerstraat, heeft onderverhuurd. Hij spant een rechtszaak aan en kan, samen met zijn echtgenote Geneviève Van Acker, in 1949 het complex kopen van Lummerzheim³⁷. Vanaf dan is het ganse complex in handen van Ghislain Mahy en start de onomkeerbare omvorming van het wintercircus van Gent naar de 'beruchte' garage Mahy. De volledig vernieuwde garage opent uiteindelijk de deuren in 1954 (afb. 9).

Garage Mahy sluit de deuren vierentwintig jaar later, in 1978 en blijft enkel bestaan als opslagplaats voor oldtimers.

Zoals hoger vermeld, is het Mahy's bedoeling van het *oude circus een moderne garage te maken*³⁸. Dit heeft zware gevolgen voor het circusgebouw.

In Mahy's visie heeft zo'n moderne garage nood aan openheid en transparantie. Indien de klanten de verschillende activiteiten kunnen volgen, straalt dit vertrouwen uit. Anderzijds maakt dit dat het bedrijf ook voor hem zelf beter controleerbaar is. Daarnaast wil hij de belevingswaarde voor de klant vergroten en zelfs een soort entertainment creëren. Vanuit deze visie moet de spektakelzaal één grote, open centrale vide worden waarop en waarrond de verschillende garagefuncties ingeplant worden. In plaats van de spektakelzaal zelf onder te delen in verschillende etages zoals in het circus van Luik gebeurd is, zal in Gent het centrale open volume behouden blijven. De noodzakelijke uitbreiding wordt hier gerealiseerd rondom de spektakelzaal.

Daartoe worden eerst alle loges en tribunes afgebroken. Ook het grote, open volume van de toneeltoren is voor Mahy waardeloos en wordt met de grond

³⁶ Mondelinge mededeling Ivan Mahy, 10 februari 2006.

³⁷ Mondelinge mededeling Ivan Mahy, 10 februari 2006

³⁸ Mondelinge mededeling Ivan Mahy, 10 februari 2006.

VAN WINTERCIRCUS NAAR GARAGE

gelijk gemaakt. Op deze plaats en op de strook tussen de spektakelzaal en de manege verrijst een volledig nieuwe betonconstructie. Deze loopt langsheen bijna de helft van de omtrek van de centrale vide. Samen met dit nieuwbouwgedeelte creëert Mahy een systeem van hellingen dat toelaat met de wagens van op de piste tot op de verschillende etages van de nieuwbouw te rijden. Een tweede geheel van hellingen maakt de verbinding tussen de nieuwe constructie en het behouden gedeelte aan de oostelijke en de zuidelijke zijde van de circuszaal. Op die manier is het, mede door de voor de paarden gebouwde, bestaande hellingen in de kelders, mogelijk van op het niveau -1 tot op het allerhoogste niveau te rijden. Zelfs een deel van het dak van de nieuwbouw is bereikbaar met de wagen.

Om doorkijk te kunnen geven tussen de omliggende ruimtes en de centrale vide wordt een groot deel van het invulmetselwerk van de veelhoekige, bakstenen muur weggebroken. Zo ontstaat een garage waar de wagens, de steeds groeiende privé-collectie, de smeerputten, de benzinepomp, de kantoren van de verkopers, de werkplaatsen en het bureau van de boekhouding alle rond eenzelfde vide liggen en visueel met elkaar in contact staan. Vanuit zijn eigen bureau kan Ghislain Mahy het geheel nauwkeurig in de gaten houden.

Verschillende randactiviteiten moeten bijdragen tot het belevenis- en entertainmentgehalte: in de vide wordt een vliegtuigje omhoog gehangen, klanten kunnen een kijkje nemen in een echte zeppelincabine, bij de lancering van een nieuw model wordt een heuse show georganiseerd,... Op een bepaald moment wordt de eigenaar van een aanpalende kapperszaak er zelfs van overtuigd een opening te maken tussen zijn zaak en de garage zodat het cliënteel naar de kapper kon in afwachting van de werken aan hun wagen.

5. Evaluatie

5.1. Circusgebouwen

Circusgebouwen zijn ondertussen een zeldzaamheid geworden. In wereldsteden als Londen, Wenen of Berlijn overleefde geen enkele van de vele wintercircussen de tand des tijds terwijl er in Parijs van de eens maar liefst achttien circusgebouwen slechts één overgebleven is. België telt nog drie circusgebouwen: die van Brussel, Luik en Gent. Alle zijn ze echter grondig verbouwd.

Het circusgebouw te Gent hoort bij de grootste van ons land en was inzake grootte en capaciteit te vergelijken met de Europese top. Guy Puttevels, die zowel in Parijs, Brussel, Antwerpen en Gent voorstellingen meegemaakt heeft, beklemtont dat het (tweede) circus te Gent zeker het mooiste van België was. Wel moet hij (en wij met hem) toegeven dat die van Parijs en Amiens op architecturaal vlak veruit een klasse apart zijn.

Vooral op het gebied van infrastructuur is het tweede Gentse circus, dat waarschijnlijk één van de recentste circusgebouwen in West-Europa is, uitzonderlijk: de scène is er groter dan dat van de Gentse opera en de imposante toneeltoren maakt dat dit gebouw eigenlijk de kantlijnen van een traditioneel circusgebouw overschrijdt en één van de voorbeelden bij uitstek wordt van een gebouw dat probleemloos variété, revue, film, circus en alle mogelijke combinaties daarvan combineert.

Bij het overwegen van een herbestemming dient men allereerst uit te gaan van het gebouw zelf. We moeten eerst de mogelijkheden van het voormalige circusgebouw in overweging nemen, rekening gehouden met de oppervlakte, structuur, bouwfysische staat, ligging en zo meer. Dit is geen eenvoudige opdracht gezien de specificiteit van het bouwwerk en de veranderingen die het wintercircus heeft ondergaan ten tijde van garage Mahy. Dit vertrekpunt wordt al te vaak over het hoofd gezien in de discussies die in de media worden gevoerd. Er worden op frequente basis uitspraken gedaan over het *Circus Mahy* zonder grondige voorkennis.

5.2. De stallen en de manege

Qua schaal zijn de stallen en de dienstruimtes van het circus van Ledoux ongeëvenaard in België. Internationaal gezien kan het Gentse circus dan misschien niet het 'grootste circus van Europa' worden genoemd op basis van het aantal zitplaatsen of de diameter van de zaal, geen enkele van de door ons bezochte en gekende voorbeelden beschikte over een dermate uitgebouwde accommodatie inzake dienstruimten.

Dit is grotendeels het gevolg van het niveauverschil tussen de Plattenberg (afb. 10) en de Lammerstraat, dat de mogelijkheid bood twee enorme kelder verdiepingen in te richten. Daarnaast is ook de aanwezigheid van een eigen manege erg uitzonderlijk. De vormelijke eenvoud van het manegevolume is opmerkelijk. De architecturale eenheid en inhoudelijke relatie tussen de paardenstallen en de manege erboven vormen een enig gegeven, vooral in de gevelpartij langsheen de Plattenberg, en is zonder meer het behouden waard.

Dit geldt des te meer omdat dit gedeelte van het gebouw bijzonder intact gebleven is. Het ontsnapte aan de verbouwingswoede van Ghislain Mahy, die zich nooit veel bekommerd heeft om de kelder verdiepingen: de ruimtes waren er te donker en te vochtig om er klanten te ontvangen of auto's en auto-onderdelen te stockeren. Bijgevolg zijn er vele authentieke elementen bewaard: de gemetselde voedertroggen van de paarden met de ringen waaraan de dieren vastgelegd werden, de rails op de vloer die tonen waar de tussenschotten geplaatst werden om de boxen van de dieren van elkaar af te sluiten, het oorspronkelijke schrijnwerk van vensters en deuren, ...

VAN WINTERCIRCUS NAAR GARAGE

Enkel de manegezaal is niet aan deze verbouwingen ontsnapt. Ook al voor de garage er was, is zij achtereenvolgens omgebouwd tot turnzaal en dancing. Vanaf 1969 is zij autobergplaats. De manege als zodanig is dan ook op dit moment niet meer te herkennen. Er is echter voldoende informatie voorhanden met betrekking tot de structuur, de vorm en de vroegere dakconstructie om terug gaan naar het oorspronkelijke architecturale volume. Een restauratie van het geheel van de manege, de onderliggende stallingen en de bijhorende gevel aan de Plattenberg lijkt aangewezen.

Jammer genoeg missen we de nodige informatie aangaande het materiaalgebruik en de aankleding van het interieur van deze renbaan om ook dit getrouw te reconstrueren.

5.3. De spektakelzaal

De spektakelzaal van het wintercircus is nauwelijks herkenbaar. Zij is volledig verbouwd tot garage en heeft een totaal nieuw karakter gekregen. Wat we vandaag zien, is geen circus meer, maar een vervallen garagecomplex. Toch is de identiteit van het *Nieuw Circus* niet volledig verloren gegaan. Wat je te zien krijgt, hangt af van de manier waarop je naar de dingen kijkt. Met de nodige achtergrondinformatie is duidelijk dat de *genius loci* nog niet verloren is en dat de plek zijn geschiedenis uitademt. Het is nu zaak om hier gebruik van te maken.

Zo zal - de typologie van het circusgebouw in gedachten - de veelhoekige spektakelzaal, samen met het specifieke tentdak met de centrale lantaarn altijd een onmiskenbare en duidelijke verwijzing naar het vroegere circusgebeuren blijven. Om de identiteit van deze plek, die ooit plaats geboden heeft aan deze erg populaire en specifieke vorm van volksvermaak, te bewaren is het noodzakelijk dit basisvolume te behouden (afb. 11).

De koepel heeft het potentieel opnieuw een 'citymark', een oriëntatiepunt in de stad te worden zoals zij dat eens was in plaats van een doorn in het oog van de voorbijganger. De locatie van dit gebouw biedt alle kansen om van dit complex een publiekstrekker te maken en deze ruimte aan de Gentenaren terug te geven.

5.4. De gevel in de Sint-Pietersnieuwstraat

De gevel in de Sint-Pietersnieuwstraat dateert zoals de gevel aan de Plattenberg uit 1894-1895. Aan deze gevel zijn daarentegen meer veranderingen doorgevoerd doorheen zijn geschiedenis. De tweede en derde bouwlaag zijn vrijwel intact gebleven. Hierdoor kunnen we vandaag nog steeds de architecturale eenvoud en symmetrie van dit ontwerp bewonderen. Enkel het schrijnwerk van de vensters is over de twee bouwlagen vervangen door bana-

le PVC-ramen. De onderste bouwlaag onderging echter ingrijpendere wijzigingen. De vensters zijn alle in de loop van de tijd verbouwd tot winkelpuien en zowel de toegangspoort als het balkon zijn in 1939 zwaar verbouwd door Ghislain Mahy.

Een bijkomend probleem vormt de huidige eigendomstoestand van het gebouw. In 1894 was deze gevel nog één geheel en als zodanig onderhouden. Vanaf 1940 zijn de gebouwen in de Sint-Pietersnieuwstraat 9 en 13 afzonderlijke eigendommen die als zodanig niet meer bij het circuscomplex horen.

Door al deze factoren verliest deze gevel, eens geconcipeerd als hoofdingang voor de betere klasse en belangrijkste uithangbord van het circus naar de straatzijde toe, veel van zijn vroegere uitstraling. Het is belangrijk dat de voorbijganger kan zien dat dit gebouw deel uitmaakt van het voormalige circuscomplex en dat de poort daar toegang toe verschaft(te), iets wat slechts weinig Gentenaars vandaag de dag nog weten.

5.5. De garagearchitectuur

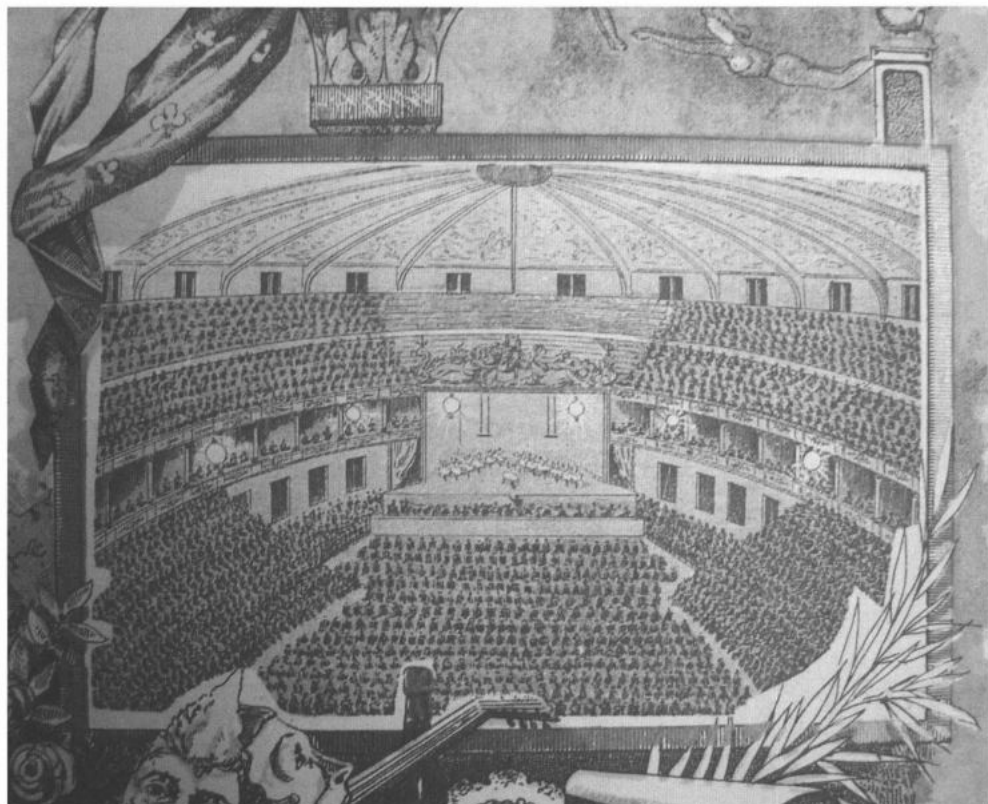
Zonder hierbij afbreuk te doen aan de visie en de gedrevenheid van de heer Mahy, kan men er moeilijk omheen dat zijn garagearchitectuur als geheel onvoldoende waardevol en kwaliteitsvol is om als uitgangspunt te nemen voor een mogelijke herinrichting. Plaatselijk zijn er onmiskenbaar wel delen die zorgvuldig gestileerd zijn zoals de helling die op een bijzonder dramatische manier van in de vroegere spektakelzaal naar de eerste verdieping leidt en de trap in de inkomhal van de toonzaal aan de Lammerstraat. Een eventuele integratie van deze elementen binnen een nieuwe bestemming zou allerminst mistaan en zelfs een betekenisvolle knipoog naar een belangrijk deel van de geschiedenis van het gebouw zijn.

Toch blijft deze architectuur op vele plaatsen steken in het aan- en inbouwen van zogenaamde 'koterijen'. De grote uitstraling van de garage ligt uiteindelijk niet in de toevoegingen van Mahy, doch blijft te danken aan de centrale vide met haar koepel en de interacties tussen deze 'spektakelzaal' en de omringende ruimten.

6. Epiloog

De discussie omtrent het 'Circus Mahy' wordt ongetwijfeld vervolgd. Wij kunnen - ongeacht de uiteindelijk gekozen piste - enkel hopen op het respecteren van de hierboven naar voren geschoven opties: het restaureren en het behoud van enerzijds de stallingen en de manege en anderzijds de spektakelzaal met haar koepel. Gedurende de laatste drie jaar zien wij van dichtbij hoe het gebouw steeds sneller aftakelt. Er is duidelijk nood aan een prompte beslissing. Toch lijkt de lijdensweg van het gebouw nog lang niet voorbij.

VAN WINTERCIRCUS NAAR GARAGE

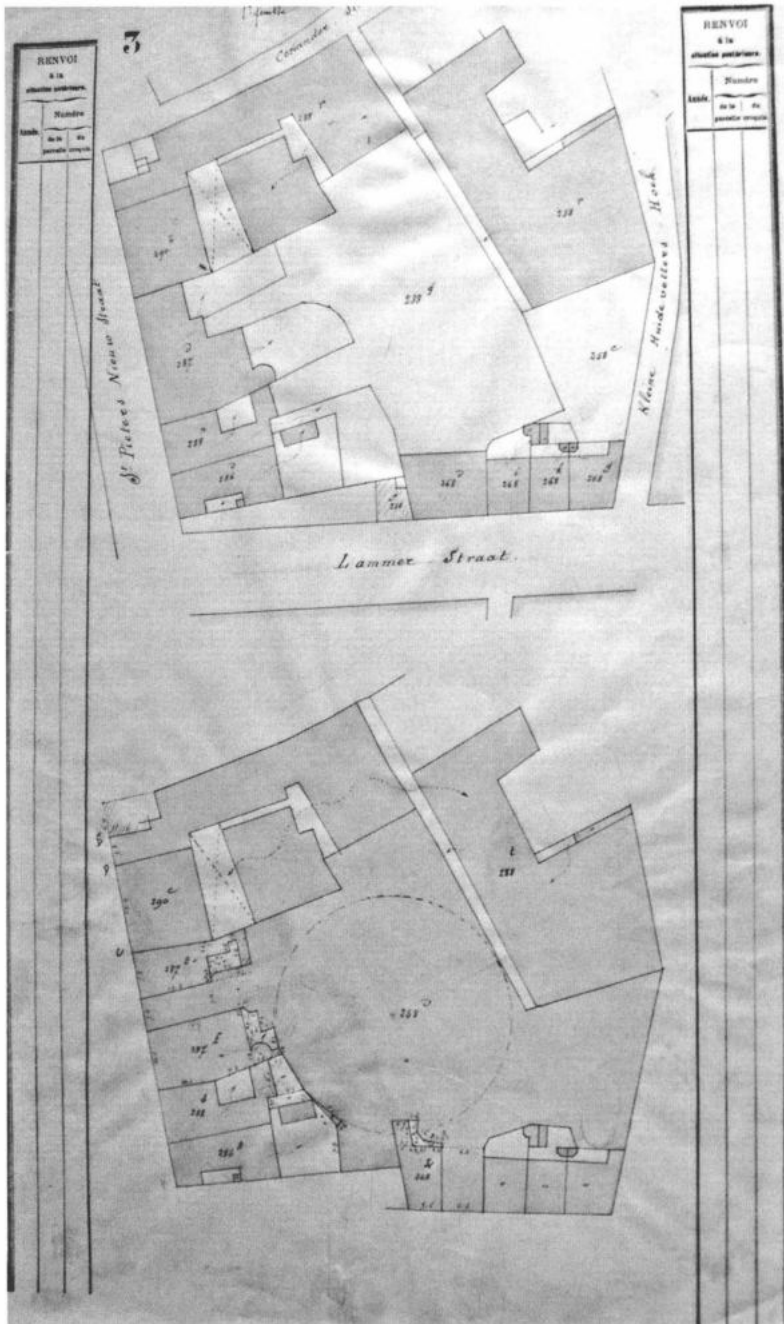

*1. Deel van een affiche van het eerste circus, 1894-1920,
Fonds Vliegende Bladen (IIC), Foto Universiteitsbibliotheek Gent*

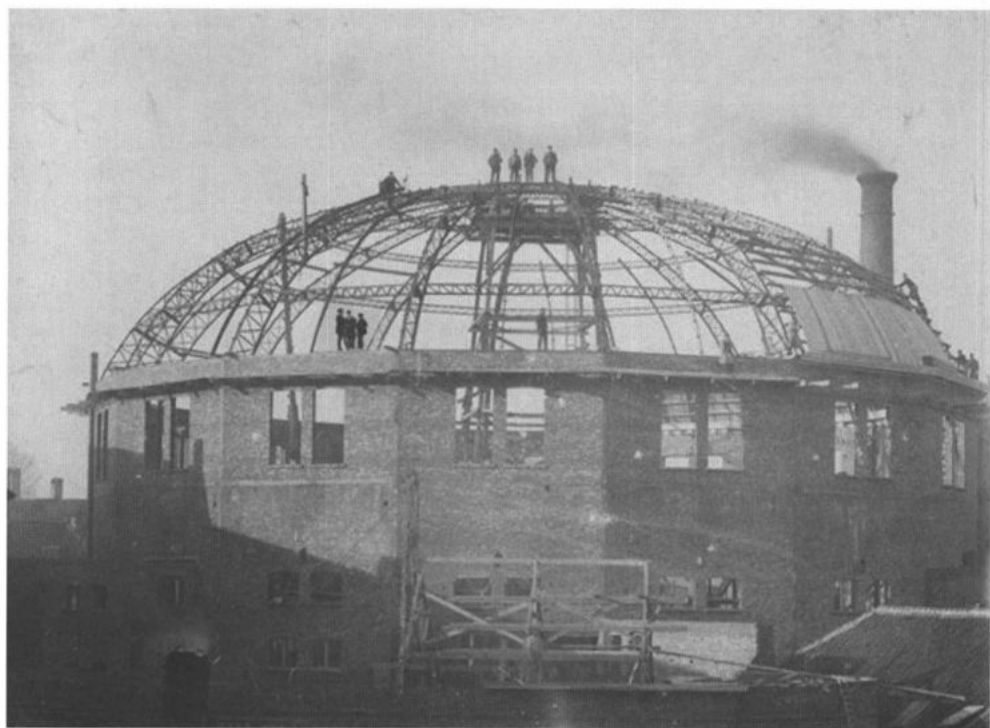
2. Affiche van het eerste circus, 1894-1920, Fonds Vliegende Bladen (IIC),
Foto Universiteitsbibliotheek Gent

VAN WINTERCIRCUS NAAR GARAGE

3. Kadastrale mutatieschets 1895, Gent 5, sectie E, boek, 1895, schets 3

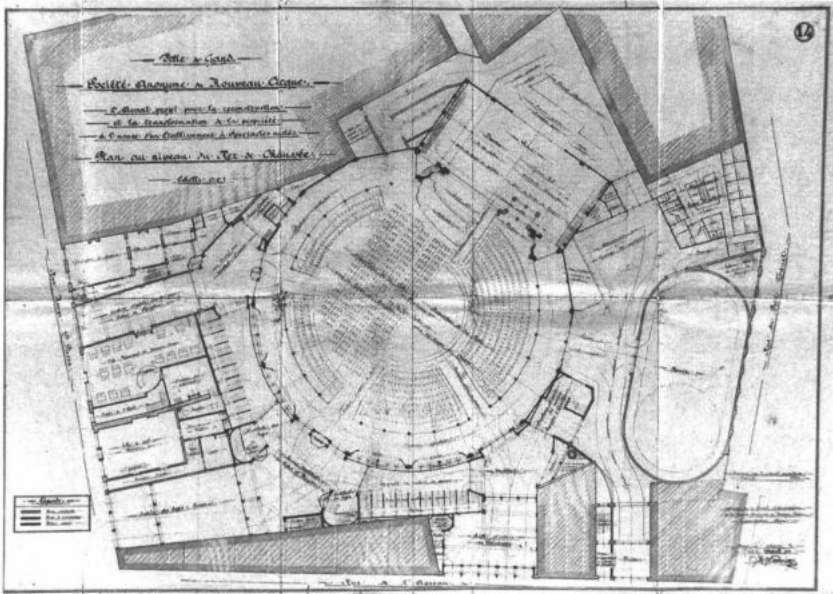

4. Bouw van het eerste circus in 1894, Archief Huis van Alijn, collectie Puttevils, Foto Huis van Alijn, Gent

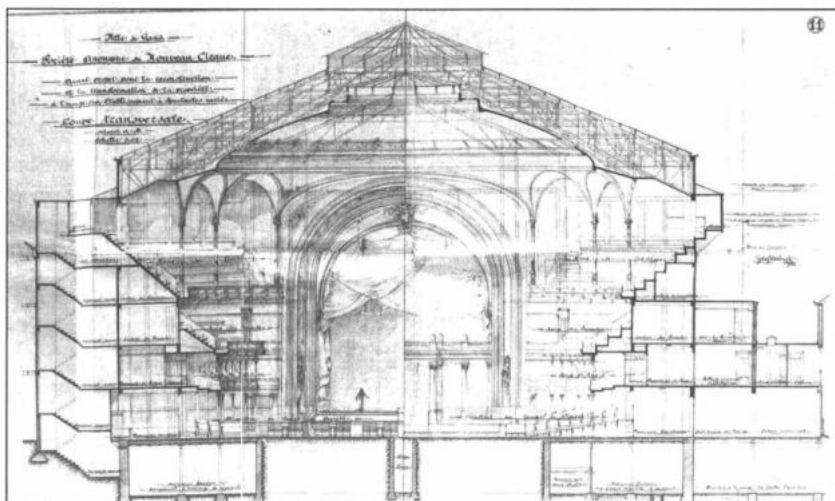

*5. Gezicht van aan het Zuid op het eerste circus, ca. 1900,
Archief Huis van Alijn, collectie Puttevils, Foto Huis van Alijn, Gent*

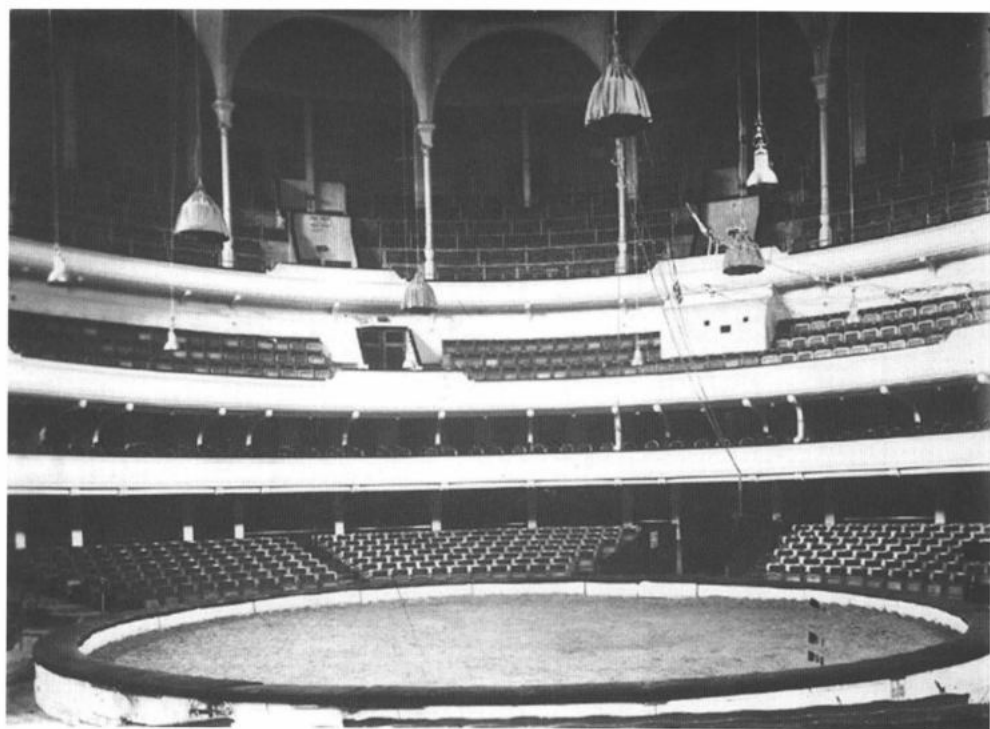

6. Plattegrond van het tweede circus naar ontwerp van architect Jules-Pascal Ledoux, 1923, bouwdoossier G12/1923 nr. S.30, Foto Stadsarchief, Gent

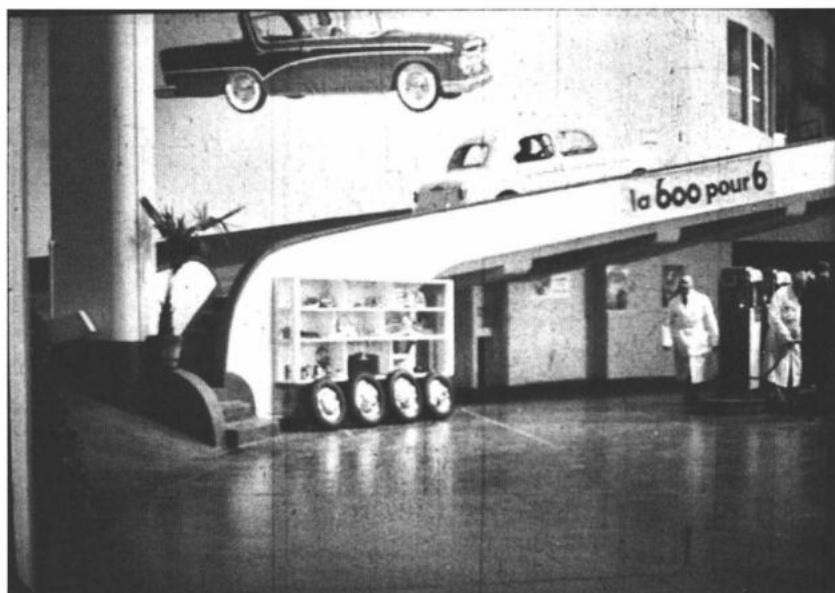
VAN WINTERCIRCUS NAAR GARAGE

7. Doorsnedetekening van het tweede circus naar ontwerp van architect Jules-Pascal Ledoux, 1923, bouwdoossier G12/1923 nr. S.30, Foto Stadsarchief, Gent

8. Gezicht op de spektakelzaal van het tweede circus, ca. 1931,
Archief Huis van Alijn, collectie Puttevils, Foto Huis van Alijn, Gent

9. Gezicht op garage Mahy bij de opening in 1954, archief MIAT,
Foto Museum voor Industriële Archeologie en Textiel, Gent

10. De gevel aan de Plattenberg, 2005, Foto Joris Nauwelaerts

11. Binnengezicht van het Nieuw Circus, 2005, Foto Joris Nauwelaerts

NOTA VAN PROFESSOR JOHN GILISSEN OVER HET TERUGVINDEN VAN HET LAM GODS IN OOSTENRIJK IN 1945

Patricia Carson (ed.)

Professor John Gilissen (1912-1988), rechtshistoricus en kunsthistoricus die aan de Université Libre de Bruxelles en de Vrije Universiteit Brussel doceerde, heeft mij tijdens een conversatie over het Lam Gods verhaald hoe hij in Oostenrijk in 1945, samen met Hoofdconservator Leo van Puyvelde, het in 1940 uit Gent geëvacueerde triptiek had teruggevonden.

De aanleiding was een gesprek over de diefstal van het paneel der Rechtvaardige Rechters, die ik heb behandeld in mijn *Flanders in Creative Contrasts*. Gilissen's relaas boeide me zozeer dat hij mij een tekst bezorgde van een nota die hij in het Frans over zijn avontuur in Bad Aussee had opgesteld. Overtuigd dat de leden van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent dit relaas over één van Gent's beroemdste schatten boeiend zullen vinden, druk ik de integrale tekst hieronder af.

Mission gouvernementale pour rechercher
L'AGNEAU MYSTIQUE
Des frères Van Eyck (mai 1945)
Écrit de mémoire par John Gilissen

Pendant l'occupation, le Polyptique de l'Adoration de l'Agneau Mystique des frères Van Eyck avait été enlevé de la cathédrale de St-Bavon à Gand par les autorités allemandes et transporté quelque part en Allemagne. On supposait que le tableau pouvait se trouver dans une mine de sel où avaient été entreposés les œuvres d'art des musées de Berlin et de Munich.

Avec Mr Leo Van Puyvelde, je conçus le projet d'aller, au nom du gouvernement belge, récupérer le tableau le plus tôt possible après la conquête du territoire allemand. J'étais depuis fin septembre 1944, attaché de cabinet, en tant que conseiller juridique, du Ministre de la Défense nationale, successivement MM. Demets en Mundeleer; lieutenant de réserve, j'avais été commissionné capitaine; début mai 1945 nommé Substitut de l'Auditeur Général, je fus assimilé lieutenant-colonel; je fus alors, pendant deux ans, chef de Service des Enquêtes (disciplinaires) du Ministère de la Défense nationale. Je connaissais Mr Van Puyvelde depuis le début des années '30; j'avais entre autre, fait une étude de l'histoire de l'art sous sa direction à l'Institut Supérieur d'Histoire de l'Art et de l'Archéologie, attaché aux Musées des Beaux Arts. Mr Van Puyvelde était conservateur en chef de ces Musées, tant le Musée d'Art ancien que celui d'Art moderne, à Bruxelles. Pendant la guerre 1940-44, il se trou-

PATRICIA CARSON

vait à Londres. Il y avait été commissionné Lieutenant-Colonel des "Civil Affairs" pour l'ensemble du secteur culturel (y compris les musées) au moment de la libération de la Belgique. En mars 1945, Mr Van Puyvelde me parla du projet concernant l'Agneau mystique et me demanda d'essayer d'organiser une mission militaire qui irait à sa recherche en Allemagne. J'en ai parlé au Ministre de la Défense nationale, Mr Mundeleer, qui accepta mais suggéra d'aller en parler au Premier Ministre Van Acker, pour que la mission soit vraiment gouvernementale. Mr Van Acker marqua son accord et me donna un ordre de mission au nom du Gouvernement. La mission comprenait outre Mr Van Puyvelde et moi-même:

- Mr Paul Levy, journaliste militarisé comme correspondant de guerre, actuellement professeur à l'Université de Louvain (Sciences politiques),
- Mr Langui, adjoint de Mr Van Puyvelde aux "Civil Affairs" qui devint plus tard directeur général (et je crois, secrétaire général) du Ministère de l'Instruction publique,
- Mr Morice, docteur en droit, milicien, chauffeur de ma voiture, qui devint plus tard notamment secrétaire (?) à l'Université de Lumumbashi (Zaïre),
- deux ou trois autres miliciens comme chauffeurs.

Il y avait trois véhicules: une voiture, une jeep, un camion (pour éventuellement rapporter l'Agneau mystique). On avait repéré dans des ouvrages sur l'Allemagne (et l'Autriche) une dizaine de mines de sel situées dans les Alpes bavaroises et en Autriche. Nous sommes partis le 5 (ou le 4 ?) mai 1945, en direction de Munich. Les recherches devaient se faire dans le secteur américain, plus spécialement dans celui du Général Patton.

Nous visitâmes d'abord une mine de sel au sud d'Augsbourg: rien. Ensuite, nous cherchions une autre à Berchtesgaden: rien. Mais les Américains y avaient trouvé, quelques jours auparavant un train rempli d'œuvres d'art appartenant à Goering; ils avaient déjà exposé les tableaux dans les wagons, pour les G.I. En visitant cette exposition, Mr Van Puyvelde et moi y avons trouvé un ensemble de tableaux, surtout des primitifs flamands des XVe et XVIe siècles, ayant appartenu à un collectionneur brugeois, Mr Renders. Celui-ci avait écrit, avant 1940, des articles sur Roger Van der Weyden, alias de la Pasture, et avait polémique avec Mr Van Puyvelde à ce sujet. Nous avons revendiqué ces œuvres d'art au nom du Gouvernement belge. Plus tard j'ai appris que Renders avait vendu sa collection à Goering; un dossier d'information a été établi à la justice militaire et s'est terminé par "un sans suite"; je ne me souviens pas du sort des tableaux qui ont, je crois, été remis à la Belgique par les États-Unis. Nous avons appris la reddition de l'Allemagne, le 8 mai, à Berchtesgaden. Mr Levy et je crois Longui, à moins qu'il soit resté à Salzbourg près du camion, est parti avec la jeep à Berlin pour en tant que journaliste, rendre compte des événements.

La troisième mine de sel à visiter était à Bad Aussee, à une cinquantaine de km à l'Est de Salzbourg (Autriche). MM. Van Puyvelde, Morice et moi nous

sommes partis pour Bad Aussee avec la voiture; mais nous nous sommes trompés en route car tous les poteaux indicateurs avaient été enlevés ou démolis et les routes étaient encombrées de débris de l'armée allemande. Nous sommes ainsi arrivés, sans le vouloir, près du secteur russe avec une voiture plus ou moins "militarisée"; les Russes nous ont tiré dessus...et nous avons fait demi-tour. Nous sommes ainsi arrivés à Bad Aussee venant de l'Est, c'est-à-dire du côté russe. L'unité américaine en avant poste nous a considérés comme "suspect". Amené devant le chef de l'unité, un major, il nous a mis aux arrêts, malgré tous les papiers (belges mais non américains) que je lui montrais, y compris l'ordre de mission signé par Mr Van Acker. Ce qui nous a finalement sauvés, après quelques heures de palabres, est une carte d'accès au mess de SHAEF à Londres, signée par un officier américain, que Mr Van Puyvelde a retrouvé dans son portefeuille. Je suppose aussi que par ailleurs, l'officier américain commandant avait pris contact avec des autorités supérieures. A partir de ce moment, tout allait très bien; nous fûmes installés au mess américain. Par les officiers nous apprîmes qu'il y avait effectivement une mine de sel à une dizaine de km, et de nombreuses œuvres d'art s'y trouvaient cachées; les Allemands avaient fait "sauter" l'entrée à la dynamite, la veille, tout juste avant l'arrivée des Américains. Le "colonel" allemand avait été fait prisonnier. Il nous fut amené; c'était en réalité le conservateur des musées de Berlin (que Mr Van Puyvelde connaissait d'ailleurs). Il nous a appris que de nombreuses œuvres d'art des musées allemands se trouvaient dans la mine, et que l'Agneau mystique s'y trouvait aussi, de même que des œuvres d'art de Bruges, notamment "La Madone avec l'Enfant Jésus" de Michel-Ange

Il fut convenu avec les Américains et le conservateur allemand que nous visiterions la mine le lendemain, après que les prisonniers allemands auraient dégagé un peu l'entrée. L'accès ne fut pas aisé; il a fallu ramper sur le ventre sur une dizaine de mètres. Mr Van Puyvelde et moi y avons contemplé l'Agneau mystique, intact et la Madone et l'Enfant Jésus, grande statue de Michel-Ange, qui avait été enlevée de l'Église Notre Dame de Bruges, ainsi que quelques tableaux brugeois. La Madone et l'Enfant Jésus et les autres œuvres d'art avaient été enlevées à Bruges à la fin de l'occupation allemande (juillet 1944 ?) et embarquées, disait-on à Bruges, dans un sous-marin qui aurait ensuite coulé dans la Mer du Nord.

Je revendiquai les œuvres d'art au nom du Gouvernement belge. L'officier américain répondit qu'il ne pouvait rien décider – évidemment – mais que je devais m'adresser au Colonel Ball "Fine Arts Officer" à l'État-Major du Général Patton à Linz. Le Colonel Ball était également un conservateur de musée américain que Mr Van Puyvelde connaissait. Nous nous rendions à Linz via Salzbourg. Les entretiens avec le Colonel Ball furent très cordiaux; mais, aussi après en avoir référé au Général Patton, il nous répondit que la revendication belge serait prise en considération par les autorités américaines, mais que la décision finale dépendait de Washington; en attendant, il promit

PATRICIA CARSON

de faire garder les œuvres d'art belges avec tous les soins voulus. Les tableaux et La Madone et l'Enfant Jésus furent remis au Gouvernement belge six mois plus tard. La mission avait réussi en partie, au delà de nos espérances; mais nous n'avons pas pu rapatrier l'Agneau mystique; c'eût d'ailleurs été matériellement impossible, mais nous avons l'assurance que le chef d'œuvre était intact.

En allant de Salzbourg à Linz, nous avons rencontré un camp de concentration à Ebensee. Il était libéré depuis deux à trois jours. En le visitant j'y ai trouvé, mourant, un camarade d'université (ULB) d'origine polonaise, de Hagen. Le camp comptait une cinquantaine de Belges, notamment, des communistes, dont le Sénateur T (son nom m'échappe). A Linz j'obtins la promesse d'un rapatriement rapide par avion; j'envoyai le camion à Ebensee pour, en deux voyages, amener les Belges transportables à Linz à l'avion militaire américain qui les amena à Bruxelles.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2006-2007

Leen Charles, Marie Christine Laleman en Valérie Meillander

Inventarissen, archiefbeschrijvingen, repertoria, bibliografieën (3377-3382), Archeologische kronieken (3383-3386), Algemeen (3387-3392), Prehistorie, Romeinse en Merovingische tijden (3393), Middeleeuwen (3394-3407), Moderne Tijden (3408-3418), Hedendaagse tijd (3419-3454), Industriële archeologie (3455-3456), Kerkgeschiedenis, kloosters (3457-3463), Gebouwen, monumenten, stadsbeeld (3464-3533), Kunst, cultuur (3534-3577), Materiële cultuur (3578-3586), Heemkunde, volkskunde, genealogie (3587-3646), Biografieën (3647-3663).

Inventarissen, archiefbeschrijvingen, repertoria, bibliografieën

3377. CHARLES L., M.C. LALEMAN & V. MEILLANDER, *Bibliografie van de geschiedenis van Gent 2005-2006*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* (2006), nr. LX, p. 393-445. Met index op naam.

3378. DE CAIGNY S., A. NEVEJANS & B. PROVO (red.), *Handleiding architectuurarchieven. Materiële zorg*, (Vlaams Architectuur Instituut), Leuven, 2007, 200 blz. Handleiding voor een betere conservering van de zeer verspreid bewaarde en/of verwaarloosde architect- en architectuurarchieven. Het handboek wordt geïllustreerd met voorbeelden uit de praktijk zoals de restauratie van tekeningen van de architecten Louis Roelandt en Louis Minard, die deel uitmaken van de collecties in de Gentse Universiteitsbibliotheek. Geïllustreerd.

3379. HAECK T., *Het archief van het OCMW Gent, kort voorgesteld*, in *@rchieflink*, 7, (2007), nr. 1, p. 5-7. Beknopte voorstelling van het archief van het O.C.M.W. dat in een nieuw gebouw aan de Neermeerskaai is ondergebracht. Geïllustreerd.

3380. MEYLEMANS E., K. VAN DAELE, K. COUSSERIER & I. JANSSEN, *Centrale Archeologische Inventaris (CAI)*, in *Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed. Een nieuw perspectief voor erfgoedonderzoek*, Brussel, 2006, p. 64-68. Met verwijzing naar Gent. Geïllustreerd.

3381. VERBEKE A. & M. DE BLEECKERE, *Indices op de "Ghendtsche Tydinghen", het tweemaandelijks Tijdschrift van de Heemkundige en Historische Kring "Gent" vzw (2001-2005)*, Gent, 2006, 46 blz.

3382. VEREECKE L., M. MUYLEAERT, L. DE VOS & S. VANDROEMME, *Poort naar de papieren en de elektronische bibliotheek: een nieuwe bibliotheeksite voor de Hogeschool Gent*, in *Bibliotheek- & Archiefgids*, 83, (2007), nr. 1, p. 18-23. Het landschap van het hoger onderwijs onderging de laatste jaren een stormachtige ontwikkeling; niet alleen was er een schaalvergroting, ook de structuren werden grondig hertekend. De bibliotheken van de Hogeschool Gent hebben ingespeeld op die laatste ontwikkelingen en reiken nieuwe antwoorden aan.

Archeologische kronieken

3383. ACKE B., G. ANTHEUNIS, M.A. BRU, M.C. LALEMAN, P. STEURBAUT, G. STOOPS, R. TROMMELMANS & G. VERMEIREN, *Archeologisch onderzoek in Gent (O.VI.)*, in *Archaeologia Mediaevalis. Chronique-Kroniek 30*, Brussel, 2007, p. 2-5. Overzicht van het archeologisch onderzoek in Gent over 2006.

3384. BRU M.A. & G. VERMEIREN, *Archeologisch vooronderzoek voor de Onze-Lieve-Vrouw-Sint-Pieterskerk (ceremonieplein) en de Tweekerkenstraat, Gent (O. VI.)*, in *Archaeologia Mediaevalis. Chronique-Kroniek 30*, Brussel, 2007, p. 16-23. Met gegevens over vooralsnog onbekende abdijgebouwen, over de Ottoonse monnikenkerk met haar jongere laatmiddeleeuwse verbouwingen en begravingen, onder meer zeven uitzonderlijke graven aan het westportaal van de monnikenkerk. Geïllustreerd.

3385. STOOPS G., *Abdijkerk I in de Gentse Bijloke: de opgravingen 2006 (O. VI.)*, in *Archaeologia Mediaevalis. Chronique-Kroniek 30*, Brussel, 2007, p. 91-94. Verslag over de 13de-eeuwse monialenkerk van de Bijloke-abdij. Geïllustreerd.

3386. STOOPS G., *Archeologisch onderzoek in Herlegem (Sint-Amandsberg, Gent, O. VI.)*, in *Archaeologia Mediaevalis. Chronique-Kroniek 30*, Brussel, 2007, p. 94-96. Onderzoek van een grachtsite, die op iconografische bronnen in de 16de en de 17de eeuw wordt afgebeeld, en van de omgeving reikte informatie aan, onder meer uit diverse middeleeuwse fasen. Geïllustreerd.

Algemeen

3387. CALLENS J., *Gand entre Lys et Escaut; 50 étapes au coeur de la ville*, (*Editions du Nord*), Lille, 2006, 112 blz. Geïllustreerd met aquarellen van Gentse stadsgezichten door Jean Pattou.

3388. CLAUWAERT J., A.S. DE LEMBRE & G. VAN DOORNE e.a., *De Gentse Barge. Hoe dromen kunnen varen*, Merendree, 2006. Kijkboek over de

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2006-2007

barge, de historische trekschuit die sinds de 17de eeuw tussen Gent en Brugge vaarde. De bargedienst werd stopgezet in 1839, maar midden de jaren 1990 namen Walter De Buck en wijlen André De Wilde het initiatief deze prestigieuze trekschuit opnieuw leven in te blazen: een samenwerking tussen overheid, bedrijfsleven en VDAB resulteerde in een uiterst zinvol werklozenproject dat leidde tot de ambachtelijke en historische reconstructie van de Gentse Barge. Geïllustreerd.

3389. DE RYNCK P., *Academisch erfgoed: Universiteit Gent*, Antwerpen, 2006, 40 blz. Uitgave van Openbaar Kunstbezit Vlaanderen waarin de academische collecties van de universiteit, het Oudheidkundig Museum, de Etnografische Collecties, het Museum voor de Geschiedenis van de Geneeskunde, het Museum voor de Geschiedenis van de Wetenschap, het Museum voor Dierkunde en de Piranesi-collectie toegelicht worden. De collecties die geselecteerd werden omdat ze organisch verbonden zijn met de kerntaken van de universiteit, onderwijs en wetenschappelijk onderzoek, zijn sterk geïntegreerd aan de figuur van Willem I. Geïllustreerd.

3390. PIETERAERENS M., *Initiatieven ter ondersteuning van het lokaal erfgoedbeleid*, in *Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen. Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium 2005*, Gent, 2005, p. 21-26. Met integrale publicatie van het reglement.

3391. PIETERAERENS M., *Nieuw provinciaal initiatief: reglement betreffende de subsidiëring van erfgoedprojecten*, in *Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen. Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium 2005*, Gent, 2006, p. 16-20. Met integrale publicatie van het reglement.

3392. PIETERAERENS M., *Het wettelijk kader van het Vlaams beleid inzake erfgoed. Erfgoedconvenanten in Oost-Vlaanderen*, in *Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen. Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium 2005*, Gent, 2006, p. 9-13. Een eerste convenant voor een nieuwe erfgoedwerking werd in 2000 afgesloten tussen de Vlaamse Gemeenschap en de Stad Gent, en leidde tot de oprichting van de v.z.w. Gent Cultuurstad, die met haar werking een integraal en geïntegreerd cultureel erfgoedbeleid in Gent nastreeft. Met verwijzing onder meer naar de tentoonstelling Veldstraat en de realisatie van het STAM of nieuwe stadsmuseum. Geïllustreerd.

Prehistorie, Romeinse en Merovingische tijden

3393. DE CLERCQ W., P. LALOO, Y. PERDAEN & P. CROMBE, *Grootschalig nederzettingsonderzoek in een inheems-Romeins landschap: het preventief archeologisch onderzoek «Kluizendok» in de Gentse haven (fase 2005-2006)*, in *Romeinendag. Jaarlijks Belgisch Congres voor Romeinse*

Archeologie, Namur, 2007 p. 59-66. Een preventief archeologisch onderzoek over een zone van ca. 170 ha ten westen van het kanaal Gent-Terneuzen bracht behalve een complex netwerk van grachten en greppels ook sporen aan het licht van een viertal houten gebouwen met nevenliggende structuren zoals waterputten. Binnen één *enclosure* en in de gracht van een *enclosure* kwamen vijf bijzettingen aan het licht. Vier van deze structuren waren klassieke brand-restengraven. De dateringselementen verwijzen naar de 2de eeuw. De materiële cultuur van deze nederzetting is uitgesproken inheems. Geïllustreerd.

Middeleeuwen

3394. BUYLAERT F., *Familiekwesties. De beheersing van vetes en private conflicten in de elite van laatmiddeleeuws Gent*, in *Stadsgeschiedenis*, 2, (2007), nr. 1, p. 1-19. De auteur probeert een antwoord te zoeken op de vraag welke factoren er in Vlaanderen voor zorgden dat familiale conflicten sinds de vroege 14de eeuw niet langer ontaalden in moeilijk te controleren gewelddadige cycli van wraak en wederwraak. Hij probeert aan te tonen dat enkele gangbare veronderstellingen over de relatie tussen staatsvorming, de juridische en politieke inrichting van de stedelijke samenleving en de behandeling van de alomtegenwoordige spanningsvelden in de laatmiddeleeuwse elite, enige bijstelling behoeven.

3395. DEROLEZ A. & K. LEIGH GELDENHUYS, *Gand comme centre de diffusion d'une édition revue et indexée de la pantheologia de Rainier de Pise*, in *Scriptorium*, Brussel, LX, (2006), nr. 2, p. 227-240, Geïllustreerd.

3396. DEVRIESE L., *Stabiele erfgronden en verhuizende huizen*, in *@rchieflink*, 6, (2006), nr. 4, p. 1-2. De auteur probeert de betekenis te doorgronden van het woord 'erven' en verklaart waarom huizen vroeger als 'roerende' goederen beschouwd werden: een nuttige hulp voor de leeszaalbezoeker van het Stadsarchief die in de oude archiefbronnen met het woord 'erven' geconfronteerd wordt.

3397. DUMOLYN J., *Les réseaux politiques locaux en Flandre sous la domination bourguignonne: les exemples de Gand et de Lille*, in *Revue du Nord*, 88, (2006), nr. 2, p. 309-329. Het Bourgondische staatsvormingsproces oefende een grote invloed uit op de structuur van de lokale machtsgroepen. De hertogelijke ambtenaren vormden sociale netwerken met de dominerende lokale elites en versmolten aldus met de voornaamste socio-economische en politieke centra die de voornaamste Vlaamse steden toen waren. De auteur toont aan dat deze integratie tussen hertogelijke ambtenarij en lokale elites, zowel in Lille (Rijsel) als in Gent, geleid hebben tot een betere consolidatie van de Bourgondische centraliseringspolitiek.

3398. GOEMINNE L., *Oude voornamen tussen Leie en Schelde*, in *De Leiegouw*, 49, (2007), nr. 1, p. 123-127. Bespreking van de voornamen van een deel van de oudst bekende inwoners tussen Leie en Schelde. De meeste van deze voornamen zijn afkomstig uit grotendeels onuitgegeven archiefbronnen waaronder een lijst van cijnsplichtingen van de Sint-Pietersabdij uit 1240, het *Liber Inventarius* van de Sint-Pietersabdij uit 1281 en een lijst van de cijnsplichtigen van de Sint-Baafsabdij uit 1295.

3399. LEMAIRE C., *Projet de funerailles pour un chevalier de la Toison d'or: Antoine de Lalaing (1480-1540). Jan Mone et le tombeau d'Antoine de Lalaing et Isabeau de Culemborg dans l'église Sainte-Catherine de Hoogstraten*, in *Belgisch Tijdschrift voor Oudheidkunde en Geschiedenis*, LXXV, (2006), p. 93-116. Teksten met beschrijvingen van begrafenisplechtigheden van Gulden Vliesridders zijn talrijk maar iconografische documenten zijn schaars. In het prentenkabinet van de Koninklijke Bibliotheek worden zes tekeningen bewaard met een project voor de begrafenis van Antoine de Lalaing, raadgever en kamerheer van Karel V en Margaretha van Oostenrijk. Hij overleed te Gent in 1540. Dit document bevestigt het ceremonieel zoals bekend uit de beschrijvingen, maar door de historische omstandigheden heeft deze ceremonie in feite nooit plaats gehad.

3400. LIEVOIS, D., *Fruit en fruitverkopers in Gent (1357-1542)*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2006), nr. LX, p. 75-144. Nieuw bronnenonderzoek vormt het uitgangspunt voor een studie over fruit en fruitverkoop in Gent in de late middeleeuwen. De bijdrage is in verschillende hoofdstukjes opgedeeld. Als eerste thema komt de nering van de fruitverkopers aan bod. Vervolgens wordt er ingegaan op de stedelijke fruitmarkt - op de Korenmarkt - en op het daar aanwezige fruitverkoopshuis. De markt- en verkoopfuncties leidden tot de producten: fruitsoorten, fruitrassen, oplossingen en problemen bij duiding en terminologie. De fruitconsumptie had tevens te maken met culinaire tradities, wat in laatmiddeleeuwse kookboeken een neerslag vindt. De auteur wijdt ook een hoofdstukje aan wat het onderzoek naar het Hof ten Walle (Prinsenhof) over fruittraditie aan het licht bracht. De bijdrage sluit af met enkele bijdragen, onder meer een namenlijst van de bekende Gentse fruitverkopers, de fruitvariëteiten zoals ze in de bronnen worden vermeld en recepten. Geïllustreerd.

3401. MARECHAL G., *Naissance et premiers développements des hôpitaux urbains*, in *Hôpitaux du Moyen Age et des Temps Modernes*, (*Archaeologia Mediaevalis* 2002, nr. 25), Bruxelles, 2007, p. 91-100. In deze bijdrage belicht de auteur twee verschillende aspecten die te maken hebben met het ontstaan en de eerste ontwikkeling van hospitalen in stedelijk milieu. Allereerst wordt ingegaan op de sociaal-politieke betekenis en daarna komt de mythe van de *Kommunalisierung* aan bod. Met verwijzingen naar Gent.

3402. NUYTTENS M., *Krijgers voor God*, Leuven, (2007), 242 blz. De geschiedenis van de tempeliers spreekt zeker tot de verbeelding. Tot op heden focust de literatuur, die overvloedig aanwezig is over dit thema, op het beruchte proces van de Tempeliers, op de militaire exploitatie en op de rol van de tempelridders in de kruistochten. Tot op heden ontbrak echter een historisch verantwoorde synthese over de geschiedenis van de orde in de Lage landen. De auteur wil deze lacune vullen en probeert aan te tonen welke rol de orde in haar baljuwschappen Vlaanderen, Artesië, Brabant, Henegouwen en Haspengouw heeft gespeeld: vestiging, regel en statuten, kruistochten, organisatie, interne hiërarchie, dagelijks leven van een tempelier, wereldlijke en kerkelijke overheid, huizen en commanderijen en het einde van de orde zijn de thema's die achtereenvolgend behandeld worden. Ook de situatie in Gent komt aan bod.

3403. SCHNERB B., *Rois d'armes, hérauts et poursuivants à la cour de Bourgogne sous Philippe le Hardi et Jean sans Peur*, in *Revue du Nord*, 88, (2006), nr. 366-367, p. 529-557. Voor wat Gent betreft, wordt hier enkel melding gemaakt van de som geld geschonken aan de herauten voor hun aanwezigheid tijdens het huwelijk van Filips de Stoute met Margareta van Male in 1339.

3404. SOENS T., *Dijkenbouwers of rustverstoorders? De Vlaamse graven en de strijd tegen het water in de laatmiddeleeuwse Vlaamse kustvlakte (veertiende-zestiende eeuw)*, in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 122, (2007), nr. 3, p. 321-356. Algemeen wordt de invloed van de Vlaamse grafelijke dynastie op de inrichting van het kustlandschap tijdens de volle middeleeuwen als zeer groot beschouwd. De centrale overheid kon op vier terreinen haar stempel op de waterstaat drukken: administratieve controle op de financiering en de uitvoering van de waterstaatswerken door lokale overheden en door de centrale overheid, controle voor militaire doeleinden en tenslotte rechtspraak en conflictbemiddeling inzake waterbeheer. Door het grafelijke optreden te volgen op deze vier terreinen vanaf de troonopvolging van Filips de Stoute tot in 1585 komt de auteur tot een systematische kijk op het grafelijke waterstaatsbeleid en kunnen initiatieven, zoals de bouw van de Graaf Jansdijk, in een juiste context geplaatst worden.

3405. SPITZBARTH A. B., *La fonction diplomatique des hérauts: l'exemple de la cour de Bourgogne au temps de Philippe le Bon*, in *Revue du Nord*, 88, (2006), nr. 366-367, p. 559-576.

3406. VAN BRUAENE, A.L., *De gildenbroeders en gildenzusters van Mariën Theeren. Een prosopografische studie op basis van de oudst overgeleverde ledenlijst van een rederijkerskamer (Gent, 1478-1484)*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2006), nr. LX, p. 153-246. De bijdrage kadert in een ruimer onderzoek van de rederijkerskamer, niet alleen als literair maar ook als sociaalcultureel fenomeen. Centraal in het

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2006-2007

onderzoek staat de oudst bewaarde ledenlijst van de rederijderskamer Mariën Theeren met naamgegevens vanaf de late 15de eeuw. Bij de prosopografische analyse wordt gewezen op zowel de betekenis als de interpretatieproblemen van de gegevens. De leden van de rederijderskamer worden voorts toegelicht vanuit genderanalyse, socioprofessionele achtergrond, politieke mandaten, pachters en leveranciers. De gedetailleerde ledenlijst wordt in bijlage meegegeven. Het prosopografische overzicht vormt een tweede bijlage. Als derde supplement wordt een notitie meegegeven bij een belastingslijst van de 'kostertie' van Sint-Jacob over 1490-1491.

3407. VLEESHOUWERS-VAN MELKEBEEK, M., *Vooght van sinen wive ende van al hueren goed. Boedelverdeling voor de schepenen van de Keure van Gent tussen echtparen gescheiden van tafel en bed 1428-1461*, in @rchieflink, 7, (2007), nr. 3, p. 4-5. Beknopte toelichting over een meer uitgebreid onderzoek naar de materiële gevolgen van een scheiding van tafel en bed op basis van archiefbronnen bij de kerkelijke rechtbanken in de Zuidelijke Nederlanden, in de periode 1428-1461. De toelichting focust voornamelijk op de bijdrage van de jaarregisters van de keure, waar de boedelverdelingen werden bekrachtigd. Geïllustreerd.

Moderne Tijden

3408. CHARLES L., *Uyt affectie ende pure liberale gifte. Schenkingen aan de armenkamer ca. 1641*, Gent, 2006, 30 blz. Brochure uitgegeven bij de gelegenheid van de restauratie van document nr. 1508 dat tijdens de verhuis van het Stadsarchief van Gent te voorschijn kwam uit het Fonds van de Armenkamer. Het gaat om een kalender uit de 17de eeuw met de schenkers en de schenkingen aan deze instelling.

3409. CHARLES, L., *Uytt affectie en pure liberale gifte. Schenkingen aan de Armenkamer ca. 1641*, in @rchieflink, 7, (2007), nr. 1, p. 1-2. In het fonds Armenkamer van het Gentse Stadsarchief bevindt zich een kalender met de schenkers en de schenkingen aan deze instelling. De verhuis naar De Zwarte Doos en de restauratie van dit unieke document vormden de aanleiding om dieper in te gaan op vernoemde personen en de iconografie. Geïllustreerd.

3410. DE FRENNE, L., *Verzoening en herstel van het vorstelijk gezag. De aartshertogen Albrecht en Isabella en de stad Gent (1598-1621)*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2006), nr. LX, p. 247-284. De bijdrage handelt over de restauratiepolitiek die de aartshertogen voerden, meer bepaald met betrekking tot Gent. Hoe slaagden zij erin hun gezag te vestigen en de relaties met de stedelijke elites te herstellen? De analyse omvat die aspecten: de steun aan de katholieke kerk, het herstel van het gezag via patronage en tenslotte *imagebuilding*. Geïllustreerd.

3411. DE WILDE R.J., *De financiële perikelen van de adellijke familie van Erpe-Van Zuylen, heren van Laarne tijdens de Tachtigjarige Oorlog*, in *Castellum*, XXIV, (2007), nr. 1-2, p. 5-69. In de loop der eeuwen kwamen de heren van Laarne uit verschillende families. Een van die families was de familie Schouteete-van Erpe van Zuylen, die in deze bijdrage centraal komt te staan. De auteur wil een antwoord bieden op de vraag hoe de heerlijkheid in het bezit kwam van de heren van Erpe en waarom ze er later weer afstand van deden. Verder weerspiegelen de bronnen ook andere aspecten uit de levensstijl van een adellijke familie uit die periode zoals financiële perikelen, onderlinge strijd om bezit, ambities, ambtenaren, beroepsactiviteiten, taal, huwelijksgiften en dergelijke meer. Daardoor kan een gevarieerd en genuanceerd beeld geschetst worden van een adellijke familie tijdens de Tachtigjarige Oorlog.

3412. *Inventaire archeologique – fiche n° 145*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 35, (2006), nr. 5, p. 298-299. Heruitgave van een fiche, opgesteld door V. VAN DER HAEGHEN in de rubriek “Drukken – Bibliotheek van de Stad en van de Universiteit – XVIIe eeuw” over de Maniliaanse drukken.

3413. *Inventaire archeologique – fiche n° 146*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 35, (2006), nr. 6, p. 355-356. Heruitgave van een fiche, opgesteld door V. VAN DER HAEGHEN in de rubriek “Drukken – Bibliotheek van de Stad en van de Universiteit – XVIIe eeuw” over de Maniliaanse drukken II.

3414. *Inventaire archeologique – fiche n° 147*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 36, (2007), nr. 1, p. 12-13. Heruitgave van een fiche, opgesteld door V. VAN DER HAEGHEN in de rubriek “Drukken – Bibliotheek van de Stad en van de Universiteit – XVIIe eeuw” over de Maniliaanse drukken III.

3415. JANSSENS P. (red.), *België in de 17de eeuw. De Spaanse Nederlanden en het Prinsbisdom Luik (1585-1715)*, (Snoeck & Dexia), Gent-Brussel, 2006, deel 1 296 blz. & deel 2 448 blz. Met een dertig auteurs wordt er gepoogd een overzicht te bieden van de Lage Landen en het prinsbisdom vanaf de late 16de tot het begin van de 18de eeuw. Het werk brengt een aantal nuances aan ten opzichte van de kennis die over het algemeen wordt geschetst. Zo blijkt de landbouw altijd goed te hebben gefunctioneerd, ondanks de talrijke gewapende conflicten en de troepenbewegingen van Lodewijk XIV's leger. Andere nuances hebben betrekking op de zogenoemde Spaanse bezetting, met een subtiel evenwicht tussen Spaanse autoriteit en lokale gezagsdragers die in onze streken toch een relatief belangrijk zelfbestuur konden verwezenlijken. Tot de andere aspecten die in deze overzichtspublicatie aan bod komen, horen onderwijs, met onder meer het netwerk dat de jezuïeten uitbouwden, de vernieuwing van architectuur en de talrijke kunstverwezenlijkingen, onder meer in de kloosters die in de 16de eeuw schade hadden opgelopen. Met verwijzingen naar Gent. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2006-2007

3416. *Keizer Karel en Eeklo, (De Eecloonaer)*, Eeklo, 2007, 79 blz. Uitgave van een colloquium dat plaats vond in Eeklo op 24 september 2005 en dat de weerslag geeft van de *believers* die de mening zijn toegedaan dat Keizer Karel V in 1500 in Eeklo en niet in Gent zou geboren zijn.

3417. VERSTRAETEN K., *Migratie van de Noordelijke naar de Zuidelijke Nederlanden in de zeventiende eeuw. Gerard van Vilsteren: van telg uit een 'vuil en riddermatigh gheslact' in Zwolle tot baron van Laarne*, in *Castellum*, XXIII, (2006), nr. 2 & 3, p. 5–96. Samenvatting van een licentiaatsverhandeling die bijna volledig gebaseerd is op archief in het slot van Laarne en die een kleine schakel toelicht in een ruimer onderzoek naar migratie van Noord-Nederlanders naar de Zuidelijke Nederlanden in de 17de eeuw. De auteur behandelt meer specifiek de drijfveren die Gerard van Vilsteren en zijn echtgenote ertoe aanzetten hun geboortestad Zwolle te verlaten om zich in Laarne en Gent te vestigen. Gerard van Vilsteren werd schepen van de Keure in Gent.

3418. WINTER, A., *De microcontext van stedelijke groei. Posities en trajecten van immigranten op de Antwerpse arbeidsmarkt in de tweede helft van de achttiende eeuw*, in *Stadsgeschiedenis*, 1, (2006), nr. 2, p.122-147. Het relatief gering aantal inwijkelingen, de beperkte recruiteringsstraal en de dominantie van verticale emigratiecircuits in het Antwerpen van de tweede helft van de 18de eeuw, was een vertaling van een eenzijdige specialisering in laagbetaalde textielnijverheden, waarvoor in de eerste plaats gedisciplineerde en goedkope arbeid in de eigen stad aanwezig was. De migranten concentreerden zich vooral in ruraal-georiënteerde en ongespecialiseerde sectoren. Hoewel hun aantal beperkt was ten opzichte van andere vroegmoderne steden, was hun aanwezigheid toch onontbeerlijk voor de stedelijke economie. Met wijzigingen naar Gent, onder meer als herkomststad voor een beperkt percentage inwijkelingen. In een appendix wordt de gebruikte methodologie toegelicht. Geïllustreerd.

Hedendaagse tijd

3419. ABBELOOS J. F., *Professioneel amateurisme. De jaren zeventig binnen het Vlaamse jeugdhuis*, in *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 18, (2007), p. 59–84. Het jeugdhuis, dat al vijftig jaar oud is en symbool staat voor de jongerencultuur vanaf de jaren 1950, ontsnapte niet aan de verzuiling. Tijdens de jaren 1970 kwam die verzuiling steeds meer onder druk te staan en groeide het besef dat jeugdhuisbezoekers niet vroegen om grote pedagogische projecten maar enkel wilden drinken, dansen en hun vrije tijd slijten met vrienden. De auteur reconstrueert die evolutie door de situatie binnen de zuilen en op de jeugdhuisvloer te bekijken. Deze bijdrage vormt meteen een oproep voor meer historisch onderzoek naar de naoorlogse jeugdcultuur en maatschappelijke ontzuiling, thema's die onderbelicht blijven binnen de stu-

die naar Belgische eigentijdse geschiedenis. Ook de situatie in Gent komt aan bod.

3420. ART, J., *De nieuwste geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Gent tussen 1815 en 1945*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2006), nr. LX, p. 63-73. Vooraleer in te gaan op de betekenis van het onderwijs in en het onderzoek naar de nieuwste tijd in het Gentse universitaire geschiedenisonderwijs, probeert de auteur dit 'contemporanisme' beter te vatten en te omschrijven.

3421. ASCOOP F., *'Ter Hooie' in een moeilijke overgangperiode*, in *@rchieflink*, 7, (2007), nr. 2, p. 6-7. De auteur analyseerde de caritatieve activiteiten die het begijnhof Onze-Lieve-Vrouw ten Hooie in de Franse tijd van de ondergang hebben gered.

3422. BOONE M., *De 'Gentse historische school'*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, LX, (2006), p. 1-2. Over het programma van de herdenking op 28 november 2006 van het 75-jarige bestaan van de Vlaamse Geschiedkundige Kring met onder andere een colloquium over de Gentse historische school waarvan de meeste referaten in de *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde* gepubliceerd werden.

3423. BOONE M., *Henri Pirenne (1862-1935). Godfather van de Gentse historische school?*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2006), nr. LX, p. 3-19. In deze bijdrage gaat de auteur in op het omschrijven van Henri Pirenne als een geëngageerde historicus die opvattingen verwoorde en een voortrekkersrol bekleedde in de vernieuwende beweging van historisch onderzoek in de eerste helft van de 20ste eeuw. Wat waren de methodologische vernieuwing en de onderzoeksthema's die Pirenne vanuit zijn Duits geïnspireerde opleiding aan de Luikse universiteit in Gent introduceerde en verder tot ontplooiing bracht. In het oeuvre van Pirenne kunnen drie thema's worden onderscheiden. Het thema van de nationale geschiedenis vond neerslag in zijn *magnum opus*, de *Histoire de Belgique*. Stads geschiedenis vormde een tweede thema. Het derde thema gaf aanleiding tot de term Pirenne-thesis en behandelde de breuk tussen Oudheid en Middeleeuwen. In deze bijdrage over Pirenne wordt tevens dieper ingegaan op zijn invloed en internationale uitstraling. Geïllustreerd.

3424. BOSSCHEM J., G. QUACKELBEEN, H. ROSSEAU, W. VERBANCK, H. VERSTRAETE & P. VIAENE, *Leef-ruimte. Een halve eeuw opleiding stedenbouw*, Gent, 2007, 80 blz. Publicatie in de reeks *Cultuurcahiers van de Hogeschool Gent* bij de gelijknamige tentoonstelling die niet alleen een overzicht biedt van het studentenwerk van een halve eeuw stedenbouwopleiding maar ook van de veranderende maatschappelijke

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2006-2007

omstandigheden en de evolutie van de houding van studenten en docenten. Geïllustreerd.

3425. BRUYNEEL, E., *Dagboek achter tralies. De evolutie van het Belgische gevangenisregime tussen 1944 en 1950*, (Gevangenis­museum v.z.w.), Merksplas, 2006. Het boek vormt de neerslag van een licentiaatsverhandeling gebaseerd op archieven van gevangenen en interneringscentra in Vlaanderen. Behalve ambtelijke documenten bevatten de bronnen ook brieven en dagboeken van gedetineerden. Zo slaagt de auteur erin een indringend menselijk beeld te scheppen van het detentieregime in de onmiddellijke naoorlogse jaren.

3426. DEELSTRA H., J. LEMLI & E. DE MAERTELEIRE, *Honderd jaar eetwarencontrole*, Gent, (2007), 56 blz., Geïllustreerd

3427. DE KEYSER L., *Laurens De Keyser praat met ...Herman Balthazar*, in *Bibliotheek- & Archiefgids*, 83, (2007), nr. 3, p. 16-21. Een gesprek met Herman Balthazar die in 2003 afscheid nam van de vakgroep Nieuwste Geschiedenis van de Universiteit Gent en gelauwerd werd, niet alleen als vooraanstaande historicus maar ook als 'entrepreneur' historicus die een belangrijke rol speelde in het uitbouwen van verschillende wetenschappelijke instellingen die het historische bedrijf moesten ondersteunen.

3428. DEMOOR M., L. VANDENBUSSCHE en G. VANDERMASSEN, *Verslagen van het Centrum voor Genderstudies – Ugent 2007*, Gent, 2007, nr. 16.

3429. DE MULDER B., *Amsab à la Carte. Tentoonstelling prentbriefkaarten Amsab-museum, 1 oktober 2007 – 28 maart 2008*, in *Brood en Rozen*, (2007), nr. 3, p. 40-47. Korte bijdrage over de tentoonstelling uit de collectie prentbriefkaarten van het Amsab, onder andere geïllustreerd met Gentse voorbeelden.

3430. DENECKERE G., *Jan Dhondt (1915-1972): een hoogleraar met charisma*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 119, (2006), nr. 4, p. 520-524. De mediëvist Jan Dhondt wordt als *père fondateur* beschouwd van het Gentse Seminarie voor Nieuwste Geschiedenis. Het is typerend dat hij die rol op zich nam terwijl hij mentaal steeds een mediëvist gebleven is. Zijn stelling was dat geschiedenis niet iets is dat vanzelf komt; geschiedenis moet 'gemaakt' worden door structuren te creëren, bibliografische instrumenten te ontwikkelen, bronnenreeksen op te zetten.

3431. DE SCHRYVER X., *Wapenvergunning afgeleverd tijdens het jaar 1818 door de provincie Oost-Vlaanderen*, in *Gentse Cadenas*, XXVI, (2007), nr. 1, p. 6-10. Lijst verschenen in de *Mémorial Administratif* van de provincie Oost-Vlaanderen in 1818.

3432. DE VULDER N., *Homo- en lesbiennecafé's in Gent vanaf de jaren vijftig tot en met de jaren tachtig*, in *Gandavum*, 12, (2007) nr. 2, p. 21-29.

3433. DE WAELE M., *De katholieken? Het kartel van liberalen en socialisten? Verkiezingen in Gent in 1911 en 1912*, in *@rchieflink*, 6, (2006), nr. 4, p. 4-7. Tijdens de jaren 1900-1914 volgden de verkiezingen, zowel nationaal als lokaal, elkaar in een hoog tempo op. In de pers werden de felste polemieken uitgevochten.

3434. DE WILDE, B., *Gent/Rabot. De teloorgang van de textielnijverheid*, (Gent, Cultuurstad & Lannoo), Gent-Tielt, 2007, 127 blz. De Rabotwijk, in de 19de eeuw ontstaan bij de urbanisatie van de Wondelgemmeersen, kende een ontwikkeling die nauw verweven was met de industriële ontplooiing van Gent, wat tot uiting kwam in de textielfabrieken, de dichtbevolkte arbeidersbebouwing en het Rabotgoederenstation. Wanneer de Gentse textielnijverheid vanaf 1955 in moeilijkheden raakte, had dit ook gevolgen voor het voorkomen van de Rabotwijk die ingrijpende veranderingen kende. Het overzicht wordt tot in recente tijd doorgetrokken. Geïllustreerd.

3435. FURNEE J.H., *Stadsgeschiedenis in buitenlandse tijdschriften (2005)*, in *Stadsgeschiedenis*, 1, (2006), nr. 2, p. 191-211.

3436. HELLINCK B., *Over integratie en confrontatie. Ontwikkelingen in de homo- en lesbiennebeweging*, in *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 18, (2007), p.109-130. Meer dan een halve eeuw geleden zag in Brussel de eerste homo- en lesbiennegroep van ons land het licht. Tot op het eind van de jaren 1960 bleef de beweging beperkt tot Brussel en Antwerpen. Daarna kende ze een eerste stroomversnelling met de oprichting van heel wat nieuwe groepen, ook in kleinere steden. Dit artikel beschrijft de ontwikkelingen in de homo- en lesbiennebeweging van ons land vanaf het eind van de jaren 1960 tot het begin van de jaren 1980. Onvermijdelijk ligt de klemtoon hier voornamelijk op het Nederlandstalige deel van die beweging omdat die veel sterker stond dan het Franstalige deel.

3437. JUDO F. & S. VAN DE PERRE (red.), *De prijs van de scheiding. Het uiteenvallen van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1830-1839)*, (Pelckmans), 2007, 317 blz. Welke processen hebben geleid tot het einde van het Verenigd Koninkrijk of werden er door gehinderd? De auteurs ontleden de manier waarop België omging met de politieke, economische en culturele gevolgen van het uiteenvallen van het Verenigd Koninkrijk. Met verwijzingen naar Gent en figuren als Prudens Van Duyse en Jan Frans Willems.

3438. KWANTEN G., *Met de zorgen van een goede huismoeder*, in *KADOC*, (2006), nr. 6, p. 4-5. Documenten, nuttig bij de reconstructie van het alledaagse leven van een doorsneegezin, waren meestal geen lang leven bescho-

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2006-2007

ren. Kadoc kwam echter in het bezit van een aantal huishoudboekjes die wél een blik toelaten in de interne keuken van twee Vlaamse, katholieke gezinnen, één in Gent (1919-1964) en één in Tielt (1936).

3439. *Leef-ruimte. Een halve eeuw opleiding stedenbouw 1951-2006*, Gent, 2007. Gelegenheidsuitgave naar aanleiding van een gelijknamige tentoonstelling die van 23 maart tot 15 april 2007 plaats vond in De Zaal aan de Nonnemeersstraat in Gent. Onderwerp van beide was de opleiding stedenbouw die onder leiding van Robert Verbanck in 1951 aan de Gentse Koninklijke Academie voor Schone Kunsten werd ingesteld en die na een omvorming in 2004 met het academiejaar 2006-2007 werd beëindigd. De publicatie, waaraan verschillende auteurs meewerkten zoals H. ROSSEAU, G. QUACKELBEEN, W. VERBANCK, H. VERSTRAETE en P. VIAENE, biedt een terugblik over de opleiding en haar ontwikkeling, en gaat dieper in op de pioniersrol die deze vorming in Vlaanderen vervulde. Geïllustreerd.

3440. REIJNGOUDT A., *Gehalveerde mensen*, Rotterdam, (2007), 95 blz. Tijdens de eerste maanden van de Grote Oorlog zochten duizenden Belgen hun toevlucht in het neutrale Nederland waar ze terechkwamen in openbare gebouwen, bij particulieren en in 'vluchtoorden'. Eén van die kampen was Harderwijk, waar Belgische militaire vluchtelingen terechkwamen. De auteur onderzoekt in welke omstandigheden de vluchtelingen toekwamen, hoe het kamp ingericht was, welke bewegingsvrijheid men er genoot, wat de mogelijkheden waren tot gezinshereniging, wat de contacten waren met de buitenwereld, wat de mogelijkheden waren op het vlak van onderwijs, godsdienst, cultuur, recreatie en wat de verhoudingen waren tussen Vlamingen en Walen. Met onder andere het relaas van een Adolph De Jaegher uit Sint-Amandsberg. Geïllustreerd.

3441. SEGERS Y. & L. VAN MOLLE (red.), *Volkstuinen. Een geschiedenis*, Leuven, 2007, 223 blz. Publicatie bij de tentoonstelling *Het abc van de Vlaamse Volkstuin*, die kadert in de reeks *Bijdragen van het Museum van de Vlaamse Sociale Strijd*. De auteurs gaan op zoek naar de oorsprong en de ontwikkeling van de volkstuin, naar de betekenis ervan voor de huurders en de verhuurders, naar de verschillende volkstuintypes en de evoluerende tuinderspraktijken. De geschiedenis van de volkstuin in Vlaanderen staat centraal maar toch wordt een veel ruimer geografisch kader geschetst. Geïllustreerd.

3442. SOLY H., *Honderd jaar geschiedenis van de nieuwe tijd aan de Universiteit Gent. De dynamiek van een selectief en kritisch eclectisme*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* (2006), nr. LX, p. 49-62. De eerste hoogleraar Nieuwe Tijd was Hubert Van Houtte die zich vanuit zijn vorming als mediëvist op de jongere periodes ging toeleggen en op dat vlak pionierswerk verrichtte. Met dit gegeven als vertrekpunt gaat de auteur verder in op de historici die het onderwijs en het histori-

sche onderzoek van de Nieuwe Tijd aan de Gentse Universiteit gestalte gaven en de onderzoeksdomeinen die ze aansneden. In zijn korte slotbeschouwing heeft de auteur het over continuïteit en verandering, even als over de blijvende intense geschiedenisbeoefening als uitloper van de Gentse historische school waarvoor vooral de mediëvisten de grondslag legden.

3443. STABEL P. & C. BILLEN, *Belgische steden in beeld. Stadshistorische musea in een gefragmenteerd land*, in *Stadsgeschiedenis*, 1, (2006), nr. 2, p. 169-190. De auteurs gaan dieper in op de initiatieven van de drie grote steden in Vlaanderen om een nieuw stadsmuseum gestalte te geven. De kritische ontleding van de plannen voor Brugge, Antwerpen en Gent met het STAM in de Bijlokesite worden in een ruimere context gesitueerd, waarbij de stadsmusea in Vlaanderen zich specifiek als een nieuw beleidsinstrument binnen een gesaneerd of gerationaliseerd museumlandschap moeten opereren. Vooral de inhoudelijke invulling, of de dualiteit tussen grote momenten en esthetische topstukken versus het eigenlijke verhaal, evenals de dialoog tussen inhoud en museum of stedeling en bezoeker kunnen in het huidige stadium van aanzetten tot uitwerking de auteurs niet overtuigen, omdat ze te weinig aansluiten bij het eigenlijke verhaal van de mens in de stad.

3444. THOEN E., *Adriaan Verhulst (1929-2002) en de Gentse historische school. Een subjectieve visie op een groot historicus*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2006), nr. LX, p. 31-47. In deze bijdrage staat de auteur stil bij de betekenis van Adriaan Verhulst (1929-2002) – en niet 1909-2002 zoals in de titel vermeld – als historicus en publieke figuur in het culturele en maatschappelijke leven. Verder wordt nagegaan wat zijn betekenis was voor de Gentse opleiding geschiedenis, wat zijn bijdrage was als hoogleraar en als kritische diepzinnige wetenschapper en gedreven onderzoeker. Geïllustreerd.

3445. TOLLEBEEK J., *Een stormachtige familie. Paul Fredericq en de vorming van een academische historische gemeenschap in de negentiende eeuw*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 120, (2007), nr. 1, p. 60-73. Op het einde van de 19de eeuw kreeg de geschiedschrijving een gestandaardiseerde methode die de nieuwe wetenschap van de andere wetenschappen en de amateurgeschiedschrijving deed onderscheiden. In dit opstel komt het personeel aan bod van de nieuwe geschiedwetenschap en de wijze waarop een academische historische gemeenschap werd gevormd. Het personeel bestond niet alleen uit hoogleraren, maar ook uit bibliothecarissen, archivariissen en kopiïsten. Ten slotte waren er ook de assistenten of secretarissen. In deze bijdrage wordt gefocust op de secretarissen van de Belgische historicus Paul Fredericq. Geïllustreerd.

3446. VAN CAENEGEM R.C., *Professor Ganshof herdacht*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2006), nr. LX, p. 21-30. François Louis Ganshof (1895-1980) studeerde geschiedenis

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2006-2007

en werd hoogleraar aan de Gentse Universiteit waar bij als mediëvist naam verwierf. De auteur belicht zijn methode, de onderzoeksgebieden, invloed, oeuvre, maar verwoordt ook zijn menselijke persoonlijkheid. Geïllustreerd.

3447. VAN DER MEERSCH A.M., *Een universitaire loopbaan voor vrouwen aan de Universiteit Gent (1905-1965). Een glazen plafond?*, Gent, 2007, 80 blz. Naar aanleiding van de 125 jaar van de eerste vrouwelijke inschrijving aan de Gentse Universiteit, wordt hulde gebracht aan de pioniers en onderzoekt de auteur hoe het vrouwen verging die een carrière wilden opbouwen binnen de universiteit. Het onderzoek gebeurde aan de hand van personeelsdossiers en de verslagen van beleidsorganen zoals de faculteitsraden. Het verhaal begint bij de aanvang van de vorige eeuw met de eerste vrouw die er in slaagde assistent te worden en eindigt bij de benoeming van de eerste vrouwelijke gewoon hoogleraar in 1965. Geïllustreerd.

3448. VANDEWEYER L., *Taalstrijd en volksgezondheid. De Eerste Wereldoorlog als breekpunt in de Vlaamse artsenwereld*, in *Wetenschappelijke Tijdingen*, LXVI, (2007), nr. 2, p. 117-145. De jarenlange bezetting van 1914 tot 1918 zorgde voor een diepe tweespalt binnen de Vlaamse maatschappij, tussen een hevig anti-Duitse meerderheid en diegenen die bereid waren in te gaan op de Duitse toenaderingspolitiek. Ook de beroepsgroep van de artsen werd door die tweespalt getroffen hoewel deze groep zich voor de oorlog net wist te onttrekken aan het verzuilingsproces. Toch slaagde de bezetter erin door te dringen binnen dit bastion door een vooroorlogse bekommernis uit te buiten, namelijk de taalstrijd. Heel wat geneesheren hadden zich voordien immers in de Vlaamse Beweging geëngageerd. De impact van de eerste Duitse bezetting op de artsenwereld is het onderwerp van deze bijdrage.

3449. VAN DOORSLAER R. (red.), *Gewillig België, overheid en jodenvervolgning tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Antwerpen-Brussel, 2007, 1163 blz. Neerslag van een onderzoeksproject van het SOMA of Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij naar de betrokkenheid van de Belgische overheden bij jodenvervolgning en jodendeportatie, evenals naar de redenen tussen verschillende aanpak in steden zoals Brussel en Antwerpen.

3450. VAN MOLLE L., *Het Wit-Gele Kruis 1927-2007*, in *KADOC*, (2007), nr. 4, p. 8-13. Lezing bij de presentatie van het boek *Het Wit-Gele Kruis 1937-2007. 70 jaar thuis in verpleging aan huis*, waarin de krachtlijnen worden geschetst van deze intermediaire partner tussen huisartsgeneeskunde en mantelzorg enerzijds en intramurale zorg anderzijds, zoals ze uit het onderzoek van historica S. BARE naar voren kwamen.

3451. VERSTRAETE P.J., *Cahiers Staf De Clercq*, Kortrijk, 2007, 104 blz. Reeks cahiers over Staf de Clercq, onderwijzer, taalgrensstrijder en eerste lei-

der van het VNV. Ieder cahier bevat een biografisch portret van een tijdgenoot, de historiek van een bepaalde gebeurtenis en een autobiografische herinnering. In dit cahier gaat het over de levenswandel van August De Wilde, jarenlang de rechterhand van VNV-kopstuk Hendrik Jozef Elias. Geïllustreerd.

3452. VERWERFT G., *Het Proces Jaspers. De waarheid achter het meest sensationele proces van de twintigste eeuw*, (Manteau), Brussel, 2007, 375 blz. Relas en toelichtingen bij dit geruchtmakende assisenproces. Geïllustreerd.

3453. VIAENE P., *Leef-ruimte. Zoektocht naar een betere leefomgeving voor Vlaanderen*, in *@rchieflink*, 7, (2007), nr. 3, p. 1-3. Beknopte notitie over een publicatie die een halve eeuw opleiding stedenbouw (1951-2006) aan de Gentse Koninklijke Academie voor Schone Kunsten toelicht. Geïllustreerd.

3454. WOUTERS N., *De Führerstaat*, Tielt, 2007, 564 blz. Synthesewerk over de bestuurlijke collaboratie in België, de zogenaamde 'politiek van het minste kwaad', ruggengraat van de Belgische bezettingsgeschiedenis. Het is de beschrijving van de geleidelijke vervanging van de liberale parlementaire democratie door een Nieuwe Orde tussen 1940 en 1944. In een eerste deel worden per overheid (van hoog naar laag) de belangrijkste feiten op een rijtje gezet. Deel II legt de belangrijkste krachtlijnen van het bestuurlijke bezettingssysteem bloot. Ook de Gentse administratie komt aan bod.

Industriële archeologie

3455. DANAN P. E., R. DE HERDT & D. ROBBEN, *Stekskes uit Gent. De Geschiedenis van een Gentse lucifersfabriek*, Gent, (2007), 63 blz. De publicatie draagt bij tot het belichten van de industrietak waarin Gent, ondanks haar reputatie als textielstad, toonaangevend was, met name de luciferproductie. De bedrijfsgeschiedenis van het bedrijf Caussemille & Roche wordt geschetst, evenals de onophoudelijke strijd met de andere producenten. Ook wordt de Gentse luciferindustrie gesitueerd ten opzichte van de Belgische in het algemeen en ten opzichte van de productie van Geraardsbergen in het bijzonder. In bijlage, catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling. Geïllustreerd.

3456. NEIRINCKX P., *Affiches op het spoor. Spoorwegaffiches in België 1833-1985*, Tielt, 2006, 160 blz. Geschiedenis van de spoorwegaffiches in België vanaf de voorgeschiedenis van de spoorwegen in 1833 tot aan de 150ste verjaardag ervan in 1985. De beide wereldoorlogen, de wereldtentoonstellingen, de concurrentie met de autocar en de auto, de kunststeden, goederentransport, milieu en veiligheid zijn alle thema's die in het boek aan bod komen. Zowel het bedrijfseconomische aspect, het prenttechnische product als de affiche als

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2006-2007

kunstwerk komen aan bod. Met aan het einde ook een korte biografie van de kunstenaars. Heel wat verwijzingen naar Gent. Rijk geïllustreerd met affiches van bekende kunstenaars en grafici waaronder Theo Van Rysselberghe.

Kerkgeschiedenis, kloosters

3457. ABICHT L., *Geschiedenis van de joden van de Lage Landen*, Antwerpen-Amsterdam, 2006, 486 blz.

3458. DECAVELE J., J. DE MAEYER, P. QUAGHEBEUR & P. TRIO, *De oude abdij van Drongen. Elf eeuwen geschiedenis*, Leuven, 2006, 527 blz. De idee voor een wetenschappelijk verantwoorde studie over elf eeuwen geschiedenis van de Oude Abdij te Drongen werd opgevat naar aanleiding van de bescherming van de abdijsite als monument in 1998. Het werd een multidisciplinaire studie waarin op een chronologische achtergrond, de ontstaansgeschiedenis werd ingebouwd, de bestuurlijk-institutionele aspecten, het sociaal-economische draagvlak of de materiële dimensie, het religieuze en intellectuele leven en tenslotte de architectuurhistorische en kunsthistorische aspecten. Het boek brengt nieuwe inzichten over de stichtingsgeschiedenis, over de institutionele ontwikkeling, over de bouwgeschiedenis, het boekenbezit en over de recente geschiedenis. Geïllustreerd.

3459. DE MOERLOOSE R., *De officialiteit van het bisdom Gent. Bevoegd voor aanpassingen in de parochieregisters in Gentse Cadenas*, XXVI, (2007), nr. 1, p. 11-13. Was er een fout geslopen in de akte van een parochieregister dan kon men in een verzoekschrift gericht aan de bisschoppelijke rechtbank van het Bisdom Gent om een rechtzetting vragen. Met transcriptie en inhoudelijke vertaling van een vonnis.

3460. DE PAERMENTIER, E., *Dorsalen als indicatoren voor het archiefbewustzijn: de oorkonden van de Bijloke te Gent (dertiende-eerste helft zestiende eeuw)*, in *@rchieflink*, 7, (2007), nr. 3, p. 6-7. De studie van de dorsalen in het archief van de Bijloke-abdij, bewaard in Maria Middelaars, geeft een inzicht in de archiefvorming en het archiefbeheer binnen de laatmiddeleeuwse cisterciënzerinnenabdij. Dit blijkt ook uit de opstelling van het cartularium, bekend als de *Rooden Boeck*. Geïllustreerd.

3461. DESPLENTER Y., *Lofzangen overghesedt en gheprent. Van Die duytsche souter (1480) tot Saily's Verscheyden Litanien (1595)*, in *Trajecta*, 16, (2007), nr. 1, p. 5-29. Overzicht van Nederlandstalige drukken die tussen 1480 en 1600 van de pers kwamen en vertaalde, liturgische lofzangen bevatten. Tijdens de Nieuwe tijd veranderde de vertaalstijl wat samenging met evoluties op religieus vlak maar ook met het gedeeltelijk andere publiek waarop werd gedoeld. Ook vertalingen verschenen te Gent.

3462. VAN ELSLANDE R., *Het Gentse Theresianenklooster tijdens het Ancien Regime*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 35, (2006), nr. 5, p. 274-297. Over de oorsprong van het weinig bekende kloosterslot van de Theresianen, over de stichtster Eleonora van Sint-Bernardus (Spinola), de vestiging aan de Gildestraat en later aan de gelijknamige Theresianenstraat, de afschaffing ervan op het einde van de 18de eeuw.

3463. VAN ELSLANDE R., *De Theresianen komen terug naar Gent*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 36, (2007), nr. 4, p. 231-239. Over de Theresianen in Gent na de opheffing in 1783, tijdens de Franse tijd en met hun terugkeer naar het voormalige klooster aan de Theresianenstraat. Geïllustreerd.

Gebouwen, monumenten, stadsbeeld

3464. ACKE B., *Waarschoot Sint-Ghislenuskerk: eindverslag van het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek*, in *Jaarverslag van de Provincie Oost-Vlaanderen. Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium 2005*, Gent, 2006, p. 186-194. Chronologisch overzicht van de archeologisch vastgestelde muurdelen, te situeren tussen het ontstaan van de parochie als afsplitsing van Zomergem en de nieuwbouw na een brand, waarbij vele oudere kerkdelen in 2005 werden gesloopt. De ontwikkeling van deze bakstenen kerk, het resultaat van opeenvolgende kleinschalige ontwikkelingen, vertoont gelijkenissen met enkele andere kerken ten noorden van Gent zoals die van Sint-Kruis-Winkel. Dit geldt ook voor de ingrijpende bouwfase uit het tweede kwart van de 19de eeuw, naar ontwerp van Gentenaar Louis Minard. Geïllustreerd.

3465. AERTS E., e.a., *Charles Van Rysselberghe, architect van het Museum voor Schone Kunsten*, in *Museumkrant Museum voor Schone Kunsten*, Gent, 2007, jg. 18 nr. 3, s.p. Naar aanleiding van de opening van het gerenoveerde Museum voor Schone Kunsten in het weekend van 26-28 mei 2007 behoorden ook wandelingen rond de figuur van architect Charles Van Rysselberghe (1850-1920) tot het socio-culturele aanbod. Deze museumkrant geeft daar een samenvatting van weer. Geïllustreerd.

3466. ANTHEUNIS G., *Gent. Oorlogserfgoed in het Citadelpark*, (*Erfgoedmemo*, nr. 24), Gent, 2006.

3467. ANTROP M., *Perspectieven op het landschap. Achtergronden om landschappen te lezen en te begrijpen*, (*Academia Press*), Gent, 2007. Het boek wil een standaardwerk zijn voor iedereen die het Vlaamse landschap wil kennen. De aanpak is interdisciplinair en bevat benaderingen uit de geografie, de landschapsecologie, de geschiedenis, de archeologie en de landschapsarchitectuur. Met een overzicht van de verdragen en verenigingen die in het landschapsbeleid een rol spelen. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2006-2007

3468. APPERMONT I. (dir.), *Erfgoed op de kaart. Erfgoed en gemeentelijk ruimtelijk beleid*, (*M & L Cahier*, nr. 13), Brussel, 2006, 116 blz. Vlaanderen wordt gekenmerkt door een veelheid aan bouwkundige, landschappelijke en archeologische relictten. Dit onroerende patrimonium is een belangrijke bron voor de informatie van het collectieve geheugen en bepaalt mee de culturele identiteit van de Vlaamse ruimte. Deze identiteit is een erfenis van veel eeuwen gebruiken, bebouwen en inrichten van de ruimte. Het verder ontwikkelen van deze ruimte leidt tot een nieuwe culturele identiteit. Snelle en grootschalige ontwikkelingen evenals de grote druk op de schaarse ruimte verplicht tot een doordacht omgaan met dit onroerende patrimonium. Aan de hand van enkele algemene verkenningen en goed gekozen voorbeelden willen de auteurs aantonen dat ruimtelijke ordening en herwaardering van het collectieve geheugen kunnen samengaan. De publicatie is bedoeld om gemeenten ertoe aanzetten op een meer creatieve manier onroerend patrimonium te integreren in hun ruimtelijke beleid. Bij de geselecteerde voorbeelden wordt de Gentse Arbeidsite voorgesteld, evenals het project stadsbos verspreid over Gent, De Pinte en Sint-Martens-Latem. De publicatie sluit af met een visie en strategie en geeft de beschikbare instrumenten en bronnen op. Als laatste bijlage krijgt men een overzicht van de kernbegrippen met betrekking tot dit onderwerp. Geïllustreerd.

3469. BAILLIEUL B., e.a., *Tuinenpad, Gent 2007, 3 & 10 juni*, (*Dienst Monumentenzorg*), Gent, 2007, 48 blz. Voor de twee tuindagen 2007 werden elf tuinen uitgekozen, die in deze uitgave beknopt worden voorgesteld: Karel Lodewijk Ledeganckstraat 33, Smidsestraat 78, Willem Tellstraat 22, Veldstraat 82, Oude Houtlei 124, Heilig-Bloedstraat 4, Prinsenhof 39-41, Kraanlei 55, Hogeweg 145 en in Gentbrugge Gentbruggegaard 7. Geïllustreerd.

3470. BALDEWIJNS J. & L. WATTEEUW, *Calques van de muurschilderingen uit de Leugemeete met voorstelling van de stedelijke militia's (1861-2004)*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2006), nr. LX, p. 337-367. De wandschilderingen van de verdwenen kapel van het Leugemeetegodshuis aan de Brugsepoortstraat zijn bekend door 19de-eeuwse calques, bewaard in de Bijlokecollectie van het STAM. De conservering en restauratie van de calques in 2003 leidde tot een hernieuwde studie over het godshuis, zijn gebouwen, de decoratie, de registraties voor de verdwijning en de interpretaties. De bijdrage sluit af met de behandelingen die het verdere behoud moeten mogelijk maken. Geïllustreerd.

3471. BEKE F., *Mijn Gent, opgetekend door Ine Renson, (Manteau)*, Antwerpen, 2006, 253 blz. Frank Beke (°1946) was in Gent achtereenvolgens gemeenteraadslid (1983-1988), schepen van ruimtelijke ordening, stedenbouw, openbare werken en mobiliteit (1989-1994) en burgemeester (1995-2006). In dit tijdsgewricht onderging Gent een indrukwekkende gedaantewisseling en ontwikkelde ze zich van industriële binnenlandstad tot een Europese

middelgrote stad. De getuigenissen werden opgetekend per wijk en lezen zo wat als wandelingen doorheen de stad. Een duidingskaartje achteraan maakt het mogelijk om elk besproken stadsgebied in Gent terug te vinden.

3472. *Café Théâtre. Undressed, (Café du Théâtre)*, Gent, 2007, 160 blz. Evocatieve voorstelling van de horecazaak in de Schouwburgstraat waarvan de origine opklimt tot 1840. Geïllustreerd.

3473. CAPITEYN A., L. CHARLES & M.C. LALEMAN, *Historische atlas van Gent. Een visie op verleden en toekomst, (SUN/De Zwarte Doos)*, Amsterdam, 2007, 80 blz. Beknopte ontwikkelingsgeschiedenis van Gent, verhaald in een 35 chronologisch geschikte hoofdstukken. Geïllustreerd.

3474. CHARLES L., *Gent. De Zwarte Doos, (Erfgoedmemo, nr. 23)*, Gent, 2006.

3475. CHERRETTE B. en L. BAUTERS, *Erfgoed en ruimtelijke ordening: een visie anno 2005*, in *Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen. Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium 2005*, Gent, 2006, p. 55-57. De inrichting van de ruimte heeft consequenties voor het ondergrondse bodemarchief. De beknopte bijdrage gaat in op de manier waarop de provincie Oost-Vlaanderen daar binnen de ruimtelijke ordening wil mee omgaan.

3476. CHERRETTE B., L. BAUTERS, M. CROMHEECKE en P. WOHL-MUTTER, *Archeologie en ruimtelijke planning in Oost-Vlaanderen*, in *Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen. Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium 2005*, Gent, 2006, p. 57-62. De bijdrage toont welke samenwerking mogelijk is tussen archeologen en ruimtelijke planners. Als voorbeeld wordt er concreet ingegaan op de casus Aalter-Woestijne. Geïllustreerd.

3477. DE BISSCHOP N., *China-chinoiserie*, in BAILLIEUL B., *Import Export. Open Monumentendag 2006*, Gent, 2006, 52 blz. Over de Chinese exportkunst en de chinoiserie, een westerse decoratieve vorm naar Chinese smaak, die eeuwenlang een belangrijke plaats innamen in de westerse interieurdecoratie. Dit wordt geïllustreerd in een aantal Gentse panden zoals het Hotel Verhaegen-Lammens, het Hotel Clemmen, Hotel Saceghem en het huis Lousberghs-de Hemptinne. Geïllustreerd.

3478. DE CLERCQ W., *De groei van een preventieve archeologie in Oost-Vlaanderen*, in *Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen. Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium 2005*, Gent, 2006, p. 100-112. Met het wetgevende en administratieve kader als vertrekpunt worden nieuwe evaluatiemethoden en de eerste resultaten voor de kennis over de aard van de menselijke occupatie en de relatie met verscheidene bodemtypes en landschappen toege-

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2006-2007

licht. De bijdrage wordt opgebouwd rond grootschalige projecten in Oost-Vlaanderen waarbij meer dan 3 ha als meetbaar werd geëvalueerd.

3479. DE COCK L., *Geschiedenis van de dood. Begraafplaatsen in Europa, (Davidsfonds & Ten Have)*, Leuven, 2006, 763 blz. Heterocliet en erg onvolledig overzicht van begrafenisgebruiken en begrafenisplaatsen, inclusief monumenten, verspreid over Europa. Met enkele verwijzingen naar Gent, onder meer de begraafplaats van de ongeschoeide karmelieten aan de Burgstraat en de Westerbegraafplaats. Geïllustreerd.

3480. DEGRANDE W. & P. GOOSSENS, *Verstild en versteend. Relicten uit de Eerste Wereldoorlog, (Davidfonds)*, Leuven, 2007, 192 blz. De publicatie focust via sprekende foto's op de huidige toestand van monumenten, begraafplaatsen en andere sites die herinneren aan de Eerste Wereldoorlog. Geïllustreerd.

3481. DE GROOTE M., *Het Sint-Janshuisgoed te Beervelde*, in *Heemkundig Nieuws*, 34, (2006), nr. 4, p. 11-20. Over het Sint-Janshuisgoed in Beervelde dat bezit was van het godshuis Sint-Jan-in-d'Olie van Gent.

3482. DE JODE M., *Verdwenen beiaarden in Gent*, in *Clocke Roeland*, 10, (2006), nr. 3, p. 4-9. Vandaag rest enkel nog de beiaard van het Belfort als enige overlevende van een aantal beiaarden die afgeschaft werden tijdens de Franse revolutie en tijdens de eerste helft van de 20ste eeuw.

3483. DE KEGEL A., *Werking van de Monumentenwacht in 2005*, in *Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen. Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium 2005*, Gent, 2006, p. 113-129. Met een lijst van de in Oost-Vlaanderen geïnspecteerde gebouwen, onder meer in Gent.

3484. DE KEUKELEIRE E., "De Gentse lanen moeten in niets onderdoen voor die van de grotere steden" Deel 1: 1827-1894, in *Ghendtsche Tydinghen*, 36, (2007), nr. 3, p. 130-148. Gegevens uit de *Gazette van Gent* met betrekking tot de lanen die op de gedempte stadsomwalling werden aangelegd. Geïllustreerd.

3485. DE KEUKELEIRE E., "De Gentse lanen moeten in niets onderdoen voor die van de grotere steden". Deel 2 1895-1906, in *Ghendtsche Tydinghen*, 36, (2007), nr. 4, p. 210-226. Excerpten uit de *Gazette van Gent* die betrekking hebben op de stedenbouwkundige ontwikkelingen en de aanleg van straten tussen de Sint-Lievenspoort en Ekkergem.

3486. DE KEUKELEIRE E., *Gent-Sint-Pieters: een volwaardige trilogie. De tweede versie (1908-1912) is uit het geheugen gewist...*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 36, (2007), nr. 2, p. 78-97. Gegevens over het ontstaan en de bouw van het Sint-Pietersstation aan de hand van excerpten in de *Gazette van Gent*.

3487. DE KEUKELEIRE E., *Hoever men begin 1907 in Gent stond met de wereldtentoonstelling van 1913*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 36, (2007), nr. 1, p. 19-35. Aan de hand van excerpten uit de *Gazette van Gent*.

3488. DE KEUKELEIRE E., *De Zuidstatie vertrekt ... een park ontstaat. Deel 2: 1931-1935. Voor u verzameld uit 31.600 edities van de "Gazette van Gent"*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 35, (2006), nr. 5, p. 300-316.

3489. DE MAEGD C., (red.), *Historische tuinen en parken van Vlaanderen. Inventaris Limburg. Deel 2, (Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap. Afdeling Monumenten en Landschappen)* Brussel, 2006, 228 blz. De inleidende hoofdstukken, onder meer over bronnen, onderzoek en synthese, overstijgen het regionale karakter van het behandelde en voorgestelde onderzoeksgebied. Geïllustreerd.

3490. DE MAEYER J., R. VERMEIREN & L. VINTS, *Naar waarde geschat. Tekeningen uit het glazeniersatelier Capronnier, (Kadoc)*, Leuven, 2007, 15 blz. De brochure bespreekt een selectie van het archief uit het glazeniersatelier Capronnier dat in de verzameling van het KADOC terecht kwam. De hoofdmoot van dit archief heeft betrekking op de glazeniers Jean-Baptiste Capronnier (1814-1891) en zijn opvolgers Jules-Adrien Carponnier (1838-1914) en François-Ambroise Comère. Jean-Baptiste Capronnier is één van de belangrijkste glasmakers die in de 19de eeuw bijdroeg tot de heropleving van het gebrandschilderde glasraam in België. In Gent realiseerde hij glasramen voor de Sint-Niklaaskerk en de Sint-Michielskerk. Tentoonstelling en brochure van het KADOC leggen de klemtoon op ontwerptekening en kartons, en weerspiegelen de grote artistieke waarde van dit grafische oeuvre waarop de realisatie van de glasramen gebaseerd is. Geïllustreerd.

3491. DE VLEESCHOUWER M., *Enkele gegevens over de Romaansche Ste-Veerlekerk te Gent*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 26, (2007), nr. 3, p. 164-172. Heruitgave van een bijdrage uit 1934. Er wordt geen rekening gehouden met recent onderzoek over de Sint-Veerlekerk. Geïllustreerd.

3492. DEVRIESE L., *'Een grootsch werk van ontblooting'. Appreciaties door tijdgenoten van de bouwensloop rond de Gentse monumenten*, in *GOV-Heraut*, 42, (2007), nr. 2, p. 3-10. Over de evolutie in het 19de-eeuwse gedachtegoed rond de vrijmaking van de grote, veelal middeleeuwse monumenten, door het wegnemen van allerlei bebouwing uit latere tijden.

3493. DEVRIESE L., *Naamsveranderingen van Gentse Stadspoorten. Spontaan lokaal ontstaan versus interlokaal opgedrongen, deel 1*, in *GOV-Heraut*, 42, (2007), nr. 3, p. 14-20. In dit eerste deel bespreekt de auteur de Brusselse Poort, de Kortrijkse Poort en de Brugse Poort. Hij schetst de evolu-

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2006-2007

tie van de naamgeving van een zuiver lokale naam naar de naam van de bestemming die aan de poort gekoppeld werd.

3494. DEVRIESE L., *Naamsveranderingen van Gentse stadspoorten*, in *G.O.V.-Heraut*, 42, (2007), nr. 3, p. 14-20. Met gegevens over de Keizerpoort, de Kortrijkse Poort, de Brugse Poort en de Torenpoot.

3495. DEVRIESE L., *Stadsverdediging aan de Keizerbrug en de Sint-Lievenspoort. Een vergeten relict van het gebastioneerde Gent Deel 1*, in *GOV-Heraut*, 41, (2006), nr. 4, p. 3-15. Beschrijving en herplaatsing in een historisch perspectief van de ravelijn en de drie verdwenen bolwerken, het Keizerbolwerk, het Sint-Lievensbolwerk en het Leysenbolwerk.

3496. DEVRIESE L., *Vrij huis-Vrij erf. Een middeleeuwse wereld achter Gentse gevelopschriften in Gandavum*, 12, (2007) nr. 2, p. 4-20.

3497. DE VUYST W., J. DE ZUTTER, G. EVERAERT & D. LIEVOIS, *Ten huize van Valerie van Pottelsberghe de la Potterie, (Stad Gent, Dienst Monumentenzorg)*, Gent, 2006, 56 blz. In 1888 huwde Lucie Borluut, dochter van Valérie van Pottelsberghe de la Potterie, met Adolphe de Bousies. Dit gebeuren wordt als uitgangspunt genomen om de architectuur, de inrichting, de decoratie en het leven te evoceren in het Hotel d'Hane Steenhuyse aan de Veldstraat in de late 19de eeuw. De evocatie steunt op geschreven bronnen, monumentaal patrimonium en onderzoek van tijdsdocumenten. De bevindingen werden in de zomer 2006 ook in *living theatre* omgezet. Geïllustreerd.

3498. D'HONDT B., *Vaste waarden in Gent*, Gent, (2007), 40 blz. Brochure, uitgebracht ter gelegenheid van de Vlaamse Erfgoeddag 2007, waarin negen liberale figuren die in de stad een standbeeld kregen, kort besproken worden. Geïllustreerd.

3499. EVERAERT G., *Het behang van Maertens de Noordhout*, in *@rchieflink*, 7, (2007), nr. 2, p. 4-5. De kaftjes van de bronnen verzameld in het Fonds Maertens de Noordhout, in het Gentse Stadsarchief, blijken vellen behangpapier van het oude type, wat inhoudt dat elk vel een afzonderlijk met houtblok gedrukt handgeschept papier is. Zoals wel meer voorkwam in de 18de eeuw, bevatte de zelfkant de naam van de producent, met name Jean-Baptiste Ghys uit Tournai (Doornik). Geïllustreerd en met losse bijlage van illustraties in kleur.

3500. *Graflegging van Christus*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 36, (2007), nr. 3, p. 149. Vertaalde heruitgave van een bijdrage die J. CASIER publiceerde in de *Inventaire archéologique* van 20 januari 1900. Het gaat om een werk in de Heilig-Kruis- of Heilig-Hartkapel in het transept van de Heilig-Kerstkerk.

3501. GYSELINCK H., *Gent Zuid*, in *GOV-Heraut*, 42, (2007), nr. 3, p. 3-7. Het artikel handelt over de oprichting van het Zuidstation te Gent, over het stationsgebouw en de afbraak ervan, over het provinciegebouw en over de fries van het propagandacentrum. Geïllustreerd.

3502. HENNAUT E., *Architecture maçonnique en Belgique 1750-1950*, in *Architectures maçonniques. Grande-Bretagne, France, Etats-Unis, Belgique*, Brussel, 2006, p. 119-179. Binnen de moderne vrijmetselarij, gegroeid in het begin van de 18de eeuw, ontstonden al gauw geheime ontmoetingsplaatsen die tot op heden vanuit een architectonisch oogpunt nog niet bestudeerd werden. Deze publicatie, uitgegeven door kunsthistorici en architecten en niet door vrijmetselaars, poogt die lacune op te vangen. Voor Gent wordt de *Temple de la Liberté* door architect Ferdinand Dierkens besproken evenals het graf van Ulric Wild op de Westerbegraafplaats, eveneens door Dierkens. Geïllustreerd.

3503. HILLEWAERT B. & E. VAN BESIEN, *Het Prinsenhof in Brugge*, (Raakvlak & Uitgeverij Van de Wiele), Brugge, 2007, 118 blz. Opgravingen op de site van het Brugse Prinsenhof in 2004 vormden de aanleiding tot het uitgeven van een reeks bijdragen, waartoe verscheidene auteurs bijdroegen en die tot doel hadden de kennis over het Brugse Prinsenhof te bundelen. Het is niet enkel een verhaal over gebouwresten en hun geschiedenis en over materiële cultuur. Deze gegevens worden in hun context gesitueerd, gelieerd aan de aanwezigheid van de opeenvolgende graven van Vlaanderen en hertogen van Bourgondië. De uitgave gaat ook dieper in op de betekenis van de aanwezigheid van het hof voor de sociaal-economische ontwikkeling van Brugge en belicht een aantal personages die daarvoor toonaangevend waren zoals Pauwels van Overtvelt en Pieter Bladelin. Geïllustreerd.

3504. HOOFT E., "Wie zyt gy die lacht met de taal uwer vaederen?" *Eerbetoon aan de schilderingen van de Leugemeete in de Belfortstraat anno 1902*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2006), nr. LX, p. 369-392. Een studie over bouwmeester Jacob Gustaaf Semey (1864-1935) bracht aan het licht dat de decoratie van twee huizen in eclectische architectuur aan de Belfortstraat geïnspireerd waren door de gedocumenteerde wandschilderingen van het Leugemeetgodshuis. Geïllustreerd.

3505. JURGENS S., *Paal- of veldschuren in Drongen*, in *Jaarboek Dronghine*, 26, (2007), p. 171-206. Na een introductie over geschiedenis, verspreiding, naamgeving, uiterlijk en gebruik van paalschuren volgt een stand van zaken over de kennis van de paalschuren in België. Verder een vergelijking van de paalschuren in het Gentse met die elders in Vlaanderen. Tenslotte een overzicht van de nog bestaande exemplaren in Drongen.

3506. KANMAZ M., *De moskee in de diaspora – identiteit, zichtbaarheid en praktische bezwaren*, in BAILLIEUL B., *Import Export. Open Monumenten-*

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2006-2007

dag 2006, Gent, 2006, 52 blz. Over de moskee als meest zichtbare veruitwending van de islamitische aanwezigheid in de stad. Geïllustreerd.

3507. KLUYSKENS P., *Het kasteeltje van Emmaüs*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 36, (2007), nr. 2, p. 97-101. Heruitgave van een artikel over een bijzonder gebouw op de Hoveniersberg in Gent.

3508. LAENEN K. & L. PIL, *Kunst in de openbare ruimte*, in *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*, 45, (2007), nr. 1, p. 1-40. Themakatern, gewijd aan de kunst in de publieke ruimte. Achtereenvolgens gaat de aandacht uit naar heldenstandbeelden uit de 19de eeuw, kunst in architectuur en infrastructuur en tenslotte naar enkele recente toepassingen in Vlaanderen en Brussel. In dit hoofdstuk wordt in het bijzonder het project Blinde Muren toegelicht, een initiatief dat de Stad Gent in 2000 opstartte vanuit een visie op kunst in de publieke ruimte. De realisatie van de artistieke producten binnen dit project moeten aan die voorwaarden voldoen: kunstintegratie met hoge artistieke kwaliteit, participatie van bewoners en gebruikers van de plek en duurzame betekenisvolle sporen in het stadsweefsel. De realisaties aan de Trekweg in Mariakerke, en in de Sint-Michielsstraat worden kleurrijk voorgesteld. Geïllustreerd.

3509. LALEMAN M.C., *L'approche pluridisciplinaire d'une ville Gent*, in *Les cahiers de l'urbanisme. Mélanges d'archéologie médiévale. Liber Amicorum en hommage à André Matthys*, Liège-Sprimont, 2006, p. 112-121.

3510. LALEMAN M.C., *Châteaux et peuplement. Gent (Gand, Flandre orientale, Belgique)*, in *Château Gaillard*, Caen, 2006, nr. 22, p. 211-216. Over de relatie tussen de Gentse kastelen en de bewoningsgeschiedenis binnen de ontwikkeling van de middeleeuwse stad. Geïllustreerd.

3511. LALEMAN M.C., *Het geheugen van een stad: drie decennia Gentse Stadsarcheologie*, in *Monumenten, Landschappen & Archeologie*, 26, (2007), nr. 2, p. 6-23. Beknopt overzicht over de bijdrage van de archeologie voor de kennis over Gent en de manier waarop die kennis in het kader van bouwprojecten werd verworven. Deze bijdrage maakt deel uit van een themanummer die het archeologische onderzoek in verschillende Vlaamse steden belicht. Geïllustreerd.

3512. LALEMAN M.C., *Hôpitaux et hospitalités à Gand: l'apport de l'archéologie urbaine*, in *Hôpitaux du Moyen Age et des Temps Modernes*, (*Archaeologia Mediaevalis*, 2002, nr. 25), Bruxelles, 2007, p. 81-90. Uit dertig jaar stadsarcheologisch onderzoek in Gent werden alle aspecten opgespoord, die een bijdrage leverden voor de kennis van ziekenzorg en gastvrijheid in Gent. Geïllustreerd.

3513. MARECHAL G., *Van Berg van Barmhartigheid tot Berg & Co*, in *@rchieflink*, 7, (2007), nr. 1, p. 3-4. Na de verhuis van het Stadsarchief naar De Zwarte Doos kreeg de 17de-eeuwse Berg van Barmhartigheid aan de Abrahamstraat een nieuwe bestemming. Een aantal culturele verenigingen en private archieven vonden er een nieuw onderkomen. Geïllustreerd.

3514. MESTDAGH H., P.J. LACHAERT, K. CORDEMANS, M. MEGANCK, J. VERHOEYE & S. DE BRABANDER, *Aan de balie «Verloren voorwerpen»: de motte van Schelderode*, in *Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen. Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium 2005*, Gent, 2006, p. 96-100. De auteurs tonen aan hoe het mogelijk was om vanuit het digitale hoogtemodel Vlaanderen (DHM) de grachtsite van de vermoedelijk middeleeuwse motte van Schelderode, machtscentrum van de heren van Rode, precies te lokaliseren op de eigentijdse plannen en hoe vanuit die bevindingen onderzoek, beheer en conserveren kunnen worden aangepakt. Geïllustreerd.

3515. MILIS L., *Jacques d'Artevelde (vers 1290-1345)*, in *Septentrion*, XXXV, (2006), nr. 4, p. 36-37. In een bijdrage over *Statues de mémoire*, een korte beschouwing over het standbeeld op de Vrijdagmarkt en over het leven van de bekende Gentenaar. Tevens met een gedicht van Emile Verhaeren.

3516. MOENS J., *Het huis De Spijker aan de Pensmarkt in Gent*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2006), nr. LX, p. 285-335. Neerslag van een indringende bouwhistorische studie over dit pand, vanaf de late middeleeuwen tot de 20ste eeuw. Uitgangspunt is de ontleding van de materiële sporen in situ. De vormkenmerken en intrinsieke chronologie werden vervolgens geconfronteerd met de gegevens uit geschreven bronnen en beeldmateriaal, wat in hun verwevenheid tot een unieke synthese leidt. De materiële gegevens worden aldus gekoppeld aan de menselijke geschiedenis van de plek. Geïllustreerd.

3517. NEGRONI M., *Huizenonderzoek in de schaduw der Sint-Michielskerk: een jacht, soms op goede schimmen, dan weer op slechte spoken. Van middeleeuwse handelaars tot moderne middenstanders*, in *Gandavum*, 12, (2007) nr. 1, p. 3-53. De auteur vertrekt van de fraaie Art Nouveau gevels ten noorden van het hoofdportaal van de Sint-Michielskerk, panden die dateren uit het begin van de 20ste eeuw na de sloping van een huizencomplex, dat toen in handen was van de familie Siret. Via de methodiek van het Gentse huizenonderzoek wordt de geschiedenis van het hoekcomplex gereconstrueerd waarbij eerst ieder huis afzonderlijk wordt besproken. De auteur baseert zich op archiefbronnen zoals oude bouwaanvragen, inventarissen van inboedels, notariële akten, familiedocumenten en landboeken.

3518. *Onderzoek en restauratie van het monumentaal en archeologisch erfgoed*, in *Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen. Monumentenzorg en*

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2006-2007

Cultuurpatrimonium 2005, Gent, 2006, p. 131-203. In dit hoofdstuk van het jaarverslag 2005 schetsen de auteurs van de Dienst Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium (P. DEVOS & L. ROBYNS) de bijdrage van de provincie Oost-Vlaanderen inzake adviesverlening bij onderhoud en herstel, provinciale subsidies voor onderhouds- en conserveringswerken, evenals archeologisch onderzoek. Wat Gent betreft komen de volgende monumenten aan bod: het begijnhof Onze-Lieve-Vrouw ter Hooie aan de Lange Violettenstraat, de Heilig-Kerst- of Sint-Salvatorkerk aan de Sleepstraat, het Museum voor Schone Kunsten in het Citadelpark, het schepenhuis van gedele, een onderdeel van het Stadhuis aan de Botermarkt, de Sint-Niklaaskerk, het Executieoord in Oostakker en het gemeentehuis van Sint-Amandsberg. Geïllustreerd.

3519. PAUWELS D., *Het Ursulinenklooster met lagere school van Overpelt, een creatie van Heyacynth Martens, met kapel van kanunnik Joannes Broux*, in *Monumenten, landschappen en archeologie*, 26, (2007), nr. 4, p. 41-69. De studie van het klooster- en scholencomplex van de ursulinen in Overpelt, wordt voorafgegaan door een algemene inleiding over de kloosterorde en zijn betekenis voor het onderwijs. Ook in Gent hadden de ursulinen een klooster met school. In een bijlage worden de oudste betonnen gebouwen in België beknopt toegelicht. De betekenis van het in 1880 in Gent opgerichte bedrijf van de gebroeders F. en J. Picha wordt gesitueerd in de ontwikkeling van de vroege bouwkundige toepassingen van beton. Geïllustreerd.

3520. PIETERAERENS M., *Erfgoed en plattelandsontwikkeling*, in *Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium 2005*, Gent, 2006, p. 63-65. Duiding aan de hand van enkele Oost-Vlaamse initiatieven.

3521. POELMAN R., *Een grens met Gent: de Banierstraat*, in *Heemkundig Nieuws*, 34, (2006), nr. 4, p. 23-24. Over de straat die samen met de Engelbert Van Arenbergstraat het tracé volgt van de oude vest van het Sint-Baafsdorp.

3522. *Provinciale Architectuurprijs*, in *Jaarverslag van de Provincie Oost-Vlaanderen. Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium 2005*, Gent, 2006, p. 296-297. De zevende editie van de provinciale Architectuurprijs, die een stimulans wil zijn voor creatieve en kwaliteitsvolle architectuur met als thema 'Verbouwen', bekroonde de verbouwing van de oorspronkelijke herberg De Reisduif tot een woning met atelier aan de Ommegangstraat in Gent. Het was een realisatie van het Gentse architectenteam Jan De Vylder, Trice Hofkens en Bert Van Boxelare. Een eervolle vermelding ging naar de verbouwing van het Nieuwpoorttheater, werk van de Dial-architects, Geert Pauwels en Bart Dehaene. Geïllustreerd.

3523. RYCKEWAERT M. & K. THEUNIS, *Het Lelijkste Land, de mythe voorbij. Stedenbouw en verstedelijking in België sinds 1945*, in *Stads-*

geschiedenis, 1, (2006), nr. 2, p. 148-168. De complexe ontstaansgeschiedenis van het bedrijventerrein en de *fermette*-verkaveling als verzelfstandigde stedelijke entiteiten, toont aan dat de huidige stedelijke realiteit als lappendeken van autonoom ontwikkelde woon- en werkzones niet zozeer het resultaat is van een functioneel zoneringsbeleid. De auteurs lichten toe hoe het gevolg is van stedelijke modellen in de naoorlogse periode. Ze beschouwen als de weerspiegeling van de "moderne stedenbouw" verenigt stedenbouw tot een op functionele zonerings gebaseerde planning conform de wet op de stedenbouw van 1962. De studie toont evenwel aan hoe ze het resultaat zijn van een zoektocht naar adequate ruimtelijke modellen voor de uitbouw van de welvaartstaat in de jaren 1950-1970. Dit verstedelijkingsproces leidt tot een andere kijk op het naoorlogse Belgische landschap. Geïllustreerd.

3524. SNAUWAERT L., *Roerend kerkelijk erfgoed: van controle naar begeleiding*, in *Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen. Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium 2005*, Gent, 2006, p. 26-31. In 2005 werd de inventaris van onder meer de Onze-Lieve-Vrouw-Geboortekerk in Desteldonk en de Sint-Amanduskerk in Oostakker geactualiseerd en voorzien van digitale foto's onder leiding van de Dienst Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium van de Provincie Oost-Vlaanderen. Met afbeelding van een zilveren Antwerps chrisatorium van omstreeks 1700 uit de kerk van Desteldonk.

3525. VANDE LOOK H., *De bouwgeschiedenis der Sint-Annakerk. Een woelig verhaal van vallen en opstaan*, in *Gandavum*, 12, (2007) nr. 2, p. 31-41.

3526. VANHEE D. & J. HOORNE, *Kale-Leie Archeologische Dienst (KLAD): een gemeenschappelijk archeologisch erfgoedbeleid voor zes Oost-Vlaamse gemeenten*, in *Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen. Monumentenzorg en cultuurpatrimonium 2005*, Gent, 2006, p. 73-75. Op 5 mei 2003 werd de intergemeentelijke vereniging KLAD door de gemeenten Aalter, Deinze, Knesselare en Nevele opgericht. In 2004 trad ook Evergem tot dit samenwerkingsverband toe. De KLAD staat in voor het archeologische beheer van gemeenten ten westen van Gent. Geïllustreerd.

3527. VAN KEYMEULEN K., W. DE VUYST, M. DE WAELE & H. ROSSEAU, *Gent Morgen, 35 jaar dromen, plannen en bouwen in de stad*, (Gent Cultuurstad v.z.w. & Dienst Stedenbouw en Ruimtelijke Planning, Stad Gent), Gent, 2006, 96 blz. De uitgave ter gelegenheid van een gelijknamige tentoonstelling die van 18 oktober 2006 tot begin januari 2007 in de Bijlokesite plaats vond, gaat dieper in op het nut van stadsplanning. Ten opzichte van de wildgroei rezen er tegen het eind van de jaren 1960 vragen en ontstonden nieuwe initiatieven. Een duidelijk exponent van de internationale stedenbouwkundige ideeënwedstrijd 'Gent Morgen' van 1971, een initiatief van de v.z.w. Internationale Jaarbeurs der Vlaanderen. De wedstrijd leverde tal van ideeën en suggesties voor toekomstige ontwikkelingen. Het Gemeentelijk Algemeen

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2006-2007

Structuurplan van 1982 en het Ruimtelijke Ontwikkelingsplan van 1993 behoren tot de jongste exponenten. Het planningsverhaal kende sindsdien een hele ontplooiing, wat de auteurs in beeld brengen aan de hand van interviews met hoofdspelers zoals C. VERMEERSCH, H. ROSSEAU, D. CLAEYS, L. JOOS en N. DEHAENE. Het verhaal wordt geïllustreerd aan de hand van talrijke ontwikkelingsprojecten, gerealiseerde ontwerpen en dromen die geen gevolg kenden. Een rijk gevuld overzicht maakt het tweede gedeelte van dit boek uit. Geïllustreerd.

3528. VAN TYGHEM F., *Het stadhuis van Gent en zijn twee 'vreemde meesters'*, in BAILLIEUL B., *Import Export. Open Monumentendag 2006*, Gent, 2006, 52 blz., p. 2-7. Over het tot stand komen van een nieuw gebouw voor de Gentse schepenen van de keure (16de eeuw) van de toonaangevende bouwmeesters Dominicus de Wagemakere en Rombaut Keldermans voor de bouw ervan. Geïllustreerd.

3529. VAN WASSENHOVE R., *Dominicanen op reis met kunst en cultuur*, in BAILLIEUL B., *Import Export. Open Monumentendag 2006*, Gent, 2006, 52 blz. Over de bouw en de architecturale kenmerken van het Gentse dominicanenklooster en over zijn functie als uitvalsbasis voor de vele generaties dominicanen die de wereld rondtrokken als geleerden, rechters, kunstenaars, bisschoppen, enz.....Geïllustreerd.

3530. VAN WERVEKE A., *De Botermanstraat*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 36, (2007), nr. 3, p. 191. Heruitgave van een kroniekje uit de *Gazette van Gent* van 19 juni 1921.

3531. VAN WERVEKE A., *Oudheidkundige kroniek. De onbebouwde gronden van de oude stad*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 36, (2007), nr. 1, p. 57-58. Heruitgave van een bijdrage in de *Gazette van Gent* van 2 januari 1922.

3532. VERSTRAETEN W., F. HOOGHE & L. ROCHTUS, *Het Kasteel van Bornem. Duizend jaar Europese geschiedenis. Deel 1. Van het ontstaan tot de komst van Pedro I Colona*, (Jaarboek van de Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant, nr. 42), Bornem, 2007, 496 blz. Van het begin van de 11de eeuw tot 1250 liet de Vlaamse graaf het beheer van het Land van Bornem over aan de Gentse burggraven die hun sporen nalieten in de kasteelsite. In 1250 nam gravin Margaretha van Constantinopel het kasteel en de heerlijkheid terug over van burggraaf Hugo III. Via Robrecht van Karel en Yolande van Vlaanderen kwam de kasteelsite dan in handen van de grafelijke familie van Bar. Deze studie berust voornamelijk op nieuw onderzoek van geschreven bronnen uit verschillende publieke en private archieffondsen. Geïllustreerd.

3533. *Het wettelijk beschermd erfgoed*, in *Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen. Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium 2005*, Gent, 2006, p.

205-286. Met bijdragen van P. DEVOS en M. PIETERAERENS over de loop van de Lieve, de onderstations en een electriciteitskabine aan de Bomastraat, de Kattenberg, de Jan van Stopenberghestraat, de Kwakkelstraat en de Meulesteedsesteenweg, het Sint-Pietersstation, de woning van Maes aan de Kortedagsteeg, de Molens Goethals aan de Meersenijsstraat, de Katholieke Kring aan de Meulesteedsesteenweg, de woning Waaistraat 7-9 met afhankelijkheden, de Villa De Landsheere aan de Gaverlandstraat in Drogen, de Onze-Lieve-Vrouwekerk van de wijk Oude Bareel in Sint-Amandsberg, kastelen in Sint-Denijs-Westrem en Zwijnaarde. De bijdrage sluit af met een lijst van woningen uit het z.g. Miljoenenkwartier, die in 2005 werden voorgesteld voor bescherming als monument. Ook in andere bijdragen komen verwijzingen voor naar Gent of figuren die met Gent gelieerd zijn. Het item over de Leiemeersen in Sint-Martens-Latem belicht aspecten van het landschap ten westen van Gent. In een item met betrekking tot Sint-Laureins worden grensstenen voorgesteld. Ze dienden ter afbakening van Sint-Baafs en Sint-Pieters en het kapittel van Doornik. De grenslijn werd al in 1244 uitgestippeld. Het item over het Sint-Jozefsgesticht in Wetteren, voorgesteld door L. ROBYNS, geeft inzicht in het vroegere architecturale oeuvre van architect Adriaan Frans Bressers en zijn kunstatelier, terwijl de duiding van het voormalige kasteel in dezelfde gemeente verwijst naar de banden tussen burggraaf Charles Vilain XIII (1796-1873) en architect Louis Minard. Een item over Zelzate behandelt het gemeentehuis, gerealiseerd naar een ontwerp van Geo Bontinck uit 1938. Geïllustreerd.

Kunst, cultuur

3534. ADRIAENSSENS W., *De dynastie Wolfers. Meesters in meer dan zilver*, in *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*, 45, (2007), nr. 1, p. 8-13. Beknopte voorstelling van de kunstenaars Wolfers naar aanleiding van de overzichtstentoonstelling die het Gentse Design Museum in 2006-2007 op touw zette. Geïllustreerd.

3535. ADRIAENSSENS W. & R. STEEL, *De Wolfers dynastie. Van art nouveau naar art deco*, (Uitgeverij Pandora), 2006, blz. Uitgave over de Brusselse dynastie Wolfers, meesters in zilver en andere kunstuitingen, naar aanleiding van een tentoonstelling in het Gentse Design Museum. Geïllustreerd.

3536. BUSKIRK J., N. VAN HOUT & G. STEYAERT, *Tweeluiken van Vlaamse Primitieven*, in *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*, 45, (2007), nr. 2, 40 blz. Speciale katern naar aanleiding van een tentoonstelling in het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten in Antwerpen. Voor het eerst sinds eeuwen werden een vijftiendertig diptieken uit de 15de en de eerste helft van de 16de eeuw verenigd. Weinig tweeluiken bleven samen en komen uit een zelfde museumcollectie. Het thema wordt in een ruimere kunsthistorische

context en met verwijzingen naar de tentoongestelde werken toegelicht. Bij de kunstenaars van wie werk aan bod komt, horen onder meer Jan van Eyck en Hugo van der Goes. De bijdrage sluit af met een overzicht van de diptieken die in België worden bewaard. Geïllustreerd.

3537. COOMANS T. & J. DE MAEYER, eds, *The Revival of Medieval Illumination. Nineteenth-Century Belgium Manuscripts and Illuminations from a European Perspective. Renaissance de l'enluminure médiévale. Manuscrits et enluminures belges du XIXe siècle et leur contexte européen*, (*Kadoc Artes*, nr. 8), Leuven, 2007, 336 blz. De middeleeuwse boekverluchting genoot een merkwaardige belangstelling in de 19de eeuw. Zo kwam het ook dat er opnieuw miniaturen werden gemaakt, in de stijl van de middeleeuwse voorgangers, maar de gehele andere context verleende hen een andere betekenis. De productie van de talrijke religieuze en civiele ateliers leverde een artistiek en technisch zeer gevarieerde productie op: zowel kunstige topstukken als producten van bedenkelijke tot matige kwaliteit. Naast goed onderlegde kunstenaars bedreven ook heel wat amateurs de boekverluchting. De versierde documenten reikten een heel ander gamma aan dan wat in de middeleeuwen gebruikelijk was. Vijftien auteurs droegen bij tot dit verzamelwerk dat een meerjarig onderzoeksproject afsluit. De auteurs onderzochten waarom de boekverluchting een ware renaissance kende. Historische, socio-culturele, ideologische en religieuze aspecten speelden een rol. Ze waren evenwel verschillend van land tot land, en verschilden ook in hun chronologische toepassingen. In de eerste fase, omstreeks 1830, was de heropleving van de boekverluchting een elitaire, romantische en prestigieuze aangelegenheid. Omstreeks 1860 was het een maatschappelijk fenomeen geworden, dat in het begin van de jaren 1890 een hoogtepunt kende. Met uitzondering van een voortleven in kloosters en eerder uitzonderlijke toepassingen, viel de teloorgang samen met de Eerste Wereldoorlog. De bijdragen van het eerste gedeelte handelen over de heropleving van een traditie en onderzoeken de typologie van de 19de-eeuwse boekverluchting. In een tweede gedeelte komt het Europese perspectief aan bod: Groot-Brittannië, Frankrijk, Duitsland, Vaticaanstad, Nederland, Italië en Spanje. De laatste hoofdstukken gaan dieper in op Belgische themata, zoals het atelier van Ferdinand de Pape en het abdij-atelier van Maredret. C. DUJARDIN behandelt de bijdrage en de invloed van de Sint-Lucasscholen (1866-1923). Een index op persoonsnamen sluit dit verzamelwerk af. Uitbundig geïllustreerd.

3538. DECREUS F. & E. STYNEN, *Dansen met de schaduw van het onbewuste. Eric De Volder en theatergroep Ceremonia*, (*Academia Press*), Gent, 2007. Een studie rond fascinatie, herinnering en vaak duistere levensthemata, beschouwd rondom het oeuvre van de Gentse theatermaker Eric De Volder.

3539. DE GEEST J., *Legaten in onze musea. Vaak vergeten weldoeners*, in *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*, 45, (2007), nr. 2, p. 14-18. Legaten vor-

men een belangrijk deel van de bekende museumcollecties. Zo hebben het Museum voor Schone Kunsten en het Design Museum in Gent veel te danken aan het mecenaat van textielindustriël Fernand Scribe. Dit legaat wordt in de bijdrage in een ruimer perspectief gesitueerd. Geïllustreerd.

3540. DE GRAUWE L., *Waar precies logeerden de Mozarts te Gent in 1765?*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 35, (2006), nr. 5, p. 321–324. Overzicht van de publicaties over de tournee van Mozart en de passage in Gent op 4 en 5 september 1751. De auteur probeert de verwarring over de correcte verblijfplaats te Gent van de familie Mozart op te helderen.

3541. DELTOUR-LEVIE C., *België op opticaprenten 18de-19de eeuw*, Brussel, 2006, 80 blz. Publicatie bij een tijdelijke tentoonstelling rond de verzamelingen van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis over het fenomeen van de opticaprenten, al dan niet ingekleurde gravures bedoeld om bekeken te worden in een optica of 'kijkkast'. Allerhande onderwerpen konden aan bod komen, maar de populairste waren de stadsgezichten. De auteur maakt een reis doorheen België aan de hand van deze prenten, tevens het overzicht van de prenten over Gent. Geïllustreerd.

3542. DE MAERE J., *Vlaamse kunst in Transsylvanië. Het Brukenthal Museum in Sibiu/Hermannstadt*, in *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*, 45, (2007), nr. 4, themakatern, 40 blz. Sibiu, culturele hoofdstad in 2007, bood de gelegenheid om dieper in te gaan op de collectie die baron Samuel von Brukenthal (1721-1803), ambtenaar in dienst van de Weense hofkanselarij, er in zijn immense huis wist te verzamelen. De collectie omvatte 16 000 zeldzame boeken, mineralen, munten, beeldhouwwerk, 800 gravures en 1200 schilderijen. De thematische bijdrage omvat verscheidene hoofdstukken. Bijzonder betekenisvol voor Gent in de late middeleeuwen zijn de overzichten gewijd aan de miniatuurkunst en aan de Vlaamse Kunst. Bij de vertegenwoordigde *Fiamingi* zit ook werk van onder meer Jan van Eyck en Hans Memling. Een aantal geïllustreerde handschriften zijn in de context van de Gents-Brugse 'verluchtingschool' te situeren. Geïllustreerd.

3543. DEQUEKER J., *De kunstenaar en de dokter. Anders kijken naar schilderijen, (Davidsfonds)*, Leuven, 2007. Een geneesheer kan anders of antropologisch kijken naar schilderijen en via de afgebeelde personages het menselijke zijn in vroegere tijden proberen te ontdekken. Het werk is opgebouwd rond een aantal gekozen themata zoals diagnose, definitie van de kwaal, vergelijking met kennis uit andere bronnen. Geïllustreerd.

3544. DE RYNCK P., *Museum voor Schone Kunsten, Gent, (Ludion-gids)*, Gent, 2007, 128 blz. In 1798 werd in Gent een Musée du Département de l'Escaut opgericht. In 1802 opende dit museum zijn deuren en kon men in de oorspronkelijke locatie, de Gentse Sint-Pieterskerk, een collectie van zowat

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2006-2007

220 werken bewonderen. In 1860 vond de eerste aankoop van een werk van een oude meester plaats. De ontwikkeling van de collectie, mede dank zij het mecenaat en de Vrienden van het Museum, bepaalde de groei van het Museum dat begin 20ste eeuw naar een specifiek nieuw opgetrokken museumgebouw verhuisde. Na de grondige renovatie van dit gebouw in 2004-2007 gaat de museumcollectie een nieuwe fase in zijn bestaan tegemoet. Deze nieuwe museumgids ondersteunde de heropening. Ook in het Frans en het Engels uitgegeven. Geïllustreerd.

3545. DE SMET J., e.a., *Restauratie van twee 16de-eeuwse panelen*, in *Museumkrant Museum voor Schone Kunsten Gent*, 18, (2007), nr. 2, s.p. Twee monumentale schilderijen uit de collectie van het Museum voor Schone Kunsten, met name De Calvarieberg van Maarten van Heemskerck en Het Laatste Oordeel van Raphael van Coxie, ondergingen een grondige conservatie- en restauratiebehandeling door de Stichting Restauratie Atelier Limburg in Maastricht. Dit leidde ook tot nieuwe, technische bevindingen over beide werken. Geïllustreerd.

3546. DESPLENTER Y., *Een souter als souvenir. Over de nadagen van de oudste Middelnederlandse psaltervertaling*, in *MADOC*, 20, (2006), nr. 3, p. 130-138. De auteur beschrijft een psalter, vervaardigd in 1480 in opdracht van de Gentse edelvrouw Anthonine van Massemen. Het is vermoedelijk een werk van Gentse makelei met een zeer rijke versiering en opgemaakt in het Middelnederlands. De tekst is gebaseerd op een veel oudere voorbeeldtekst, waarschijnlijk bewaard in een Gentse religieuze gemeenschap. De auteur komt tot de vaststelling dat het psalter van Anthonine vermoedelijk meer een rijkversierde curiositeit was dan dat het als attribuut in haar gebedsleven functioneerde.

3547. DEVROE A., *Springlevend in de Wunderkammer. Wonderlycke dieren op papier in de tijd van Plantin*, in *Openbaar kunstbezit in Vlaanderen*, 45, (2007), nr. 2, p. 8-12. Een tentoonstelling in het prentenkabinet van het Antwerpse Museum Plantin-Moretus geeft enkele boeiende toelichtingen die algemeen voor het ontstaan van vroegere rariteitenkabinetten van toepassing zijn. Geïllustreerd.

3548. DE ZUTTER J., *Cartes de Suisses. Een geheugenpaleis over de muziek in Vlaanderen in Mozarts tijd*, Gent, 2006, 128 blz. Publicatie bij de gelijknamige tentoonstelling, georganiseerd in het hotel d'Hane-Steenhuysse, in het kader van het Mozartjaar. Dat Gent participeert aan die groots opgezette hulde dankt de stad aan een tweedaags verblijf alhier van het wonderkind. De reiservaringen van Mozart zijn het vertrekpunt om een overzicht te schetsen van het ongemeen rijke en weinig bekende muzikale leven tijdens de 18de eeuw in onze stad. Net als een geheugenpaleis, is deze tentoonstelling opgebouwd als een lange suite van kamers die ons alle aspecten van het muzikale erfgoed

uit die periode leren kennen: de muziek aan het hof, muziek voor adel en burgerij, muziek voor de kerk, volksmuziek. Geïllustreerd.

3549. HAND J.O., C. METZGER & R. SPRONK, *Prayers and portraits. Unfolding the Netherlandisch Diptych*, (Yale University Press), Washington e.a., 2006, 339 blz. Uitvoerige studie over diptieken van zogenoemde Vlaamse primitieven naar aanleiding van een reizende tentoonstelling die onder meer in het Museum voor Schone Kunsten van Antwerpen werd opgebouwd. Met verwijzingen naar Gent en met onder andere toelichtingen over werk van Jan van Eyck, Hugo van der Goes en andere laatmiddeleeuwse tijdgenoten. Geïllustreerd.

3550. HAUTEKEETE A.M., e.a., *Blinde muren. Kunstintegraties in de publieke ruimte*, (Stad Gent, Dienst Kunsten), Gent, 2007, 40 blz. In 2004 ging de Stad Gent over tot een eerste open oproep in het kader van het project *Blinde Muren*, een realisatie die kadert in een langetermijnvisie op kunst in de publieke ruimte. De gerealiseerde projecten worden uitgebreid voorgesteld: *Yellow Submarine* van Emilio López-Menchero aan de Trekweg in Mariakerke, *Mur à l'emporte-pièce* van Michel François aan de Jongenstragel, *Sluit je ogen/verbeeld je kunst* van Jan Christensen aan de Papegaaistraat, *Ergens is het beter* van Loek Grootjans aan de Sint-Michielsstraat en het toen nog niet gerealiseerde werk van Michael Lin aan de Pierre De Geyterstraat. Geïllustreerd.

3551. HUYS J., *Gent en de muziek*, in *Clocke Roeland. Nieuws van de Gentse beiaardkring*, (2006), nr. 10, p. 6-9. Korte schets over muziekpraktijk in de Sint-Baafskathedraal en de Sint-Veerlekerk, in de 15de en de 16de eeuw, met onder meer verwijzing naar de in Gent geboren Jacob Obrecht.

3552. *Inventaire archeologique – fiche n° 154*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 36, (2007), nr. 2, p. 77-78. Heruitgave van een fiche, opgesteld door E. LACQUET in de rubriek “Schilderijen – Oudheidkundig Museum, n° 850 – XVIIe eeuw” over de Cartouche van de Vrije Schippers.

3553. *Inventaire Archéologique – fiche n° 157*, in *Ghendtsche-Tydinghen*, 36, (2007), nr. 3, p. 149. Heruitgave van een fiche, opgesteld door J. CASIER in de rubriek “Beeldhouwwerken– Sint-Salvatorkerk – XVIIe eeuw (1607)” over de *Graflegging van Christus*.

3554. *Inventaire Archéologique – fiche n° 158*, in *Ghendtsche-Tydinghen*, 36, (2007), nr. 4, p. 209-210. Heruitgave van een fiche, opgesteld door A. HEINS in de rubriek “Beeldhouwwerken– Museum van Stenen Voorwerpen in de ruïnes van Sint-Baafs – XVIIe eeuw (?)” over een *Leeuw een wapenschild vasthoudend*.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2006-2007

3555. JACOBS K. (red.), *Hugo Claus, Roger Raveel. Brieven 1947-1962, (Ludion)*, Gent, 2007, 320 blz. De brieven tussen beide kunstenaars geven een inzicht in hun eigen artistieke zoektocht en de manier waarop ze een plaats zochten tussen andere kunstenaars met wie zij contacten onderhielden. In ruimer perspectief getuigt deze correspondentie van het artistieke forum in de naoorlogse tijd. Geïllustreerd.

3556. JONCKHEERE K., "Een zeedig uijterlijk, en een fijn mans ijthangbordt, is het merk van een modern vroom konstkoper" *Jacob Campo Weyerman over de kunsthandel*, in PAUWELS H., A. VAN DEN KERKHOVE & L. WUYTS (red.), *Liber Memorialis Erik Duverger*, Wetteren, 2006, p. 75-90. Het artikel van Jonckheere pikt in op de bronnenpublicatie van E. DUVERGER in verband met de kunsthandel van Francisco-Jacomo van den Berghe en Gillis van der Vennen tussen Gent, Frankrijk en Holland. Beide kunsthandelaars kwamen ook voor in een door de auteur bestudeerde bron, met name een manuscript voor een boekje over de kunsthandel uitgegeven door Jacob Campo Weyerman, de enige contemporaine, verhalende bron over de kunsthandel in de eerste helft van de 18de eeuw. Weyerman beschrijft de dagdagelijkse activiteiten van de kunsthandelaar, informatie die geen enkele veilingcatalogus kan bieden, wat deze bron uniek maakt.

3557. MORTELMANS H., *Een vergeten monument voor Edward Anseele, in Brood en Rozen*, (2006), nr. 4, p. 59-65. In het Kunstencentrum Vooruit wordt een ontwerp voor het monument van Edward Anseele bewaard, gemaakt door de huiskunstenaar van de SM Vooruit, Jules Van Biesbroeck. De jury koos echter het beeld gemaakt door Jozef Cantré, wat bij Van Biesbroeck zeer negatief onthaald werd. Hij sprak zelfs van een complot tegen hem. De auteur bekijkt wie de juryleden waren.

3558. NYS L., *Bedelaars met prestige. Verenigingen van museumvrienden in België, 1860-1914*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 120, (2007), nr. 3, p. 288-303. In de 19de eeuw werden in België en ook elders de eerste vriendenverenigingen van musea opgericht. België lijkt nogal vooruit te hebben gelopen op de andere Europese landen. In dit artikel wordt een algemeen portret getekend van de Belgische museumvrienden voor 1914: ontstaan, opzet, organisatie, werking en ledenbestanden. De historiografie heeft steeds gefocust op de rol van collectieve mecenas van deze verenigingen die door hun schenkingen de museumcollecties aanzienlijk vergrootten. Toch waren zij ook op andere vlakken actief zoals de relatie tussen musea en publiek. Met aandacht voor het Gentse Museum voor Schone Kunsten. Geïllustreerd.

3559. NYS W. (red.), *Zilver uit Antwerpen, (Sterckshof Studies, nr. 31)*, Antwerpen, 2006, 319 blz. Deze viertalige uitgave begeleidde een gelijknamige tentoonstelling die in het Zilvermuseum Sterckshof van de Provincie Antwerpen was opgebouwd van 1 oktober 2006 tot 7 januari 2007. De ten-

toonstelling beogde een overzicht te geven van het zilver dat in de Antwerpse musea en andere openbare instellingen bewaard wordt. In totaal werden er 295 objecten geselecteerd, die nader konden worden onderzocht. De inventaris heeft ook de bedoeling een basis te vormen voor een gecoördineerd verzamelbeleid en een instrumentarium te zijn om collectiemobiliteit te realiseren. Een inleidend hoofdstuk gaat nader in op het ontstaan van de zilvercollecties. Dan volgt de eigenlijke catalogus van de objecten die elk worden geïdentificeerd, beschreven en afgebeeld. Onder nummer 13 komt een in Doornik vervaardigde tafelfontein uit de tweede helft van de 14de eeuw aan bod. Het stuk uit de verzameling Mayer van den Bergh zou afkomstig zijn uit Gent. Arthur Verhaegen die dit sinds 1884 in zijn bezit had, verkocht het in 1892 aan het vermelde museum. Als verdere herkomst in Gent vermeldt men *dans le jardin des frères mineurs*, nabij een residentie van de graven van Vlaanderen. Of het stuk afkomstig is uit het Hof van Posteerne zou nader moeten worden onderzocht. Het boekwerk sluit af met een overzicht van de meestertekens, een index en een uitgebreide bibliografie.

3560. OOSTERWIJK S., *Kadavers, wormen, padden en dubbeldekkers. Transi-monumenten in Noord-Europa*, in *MADOC*, 20, (2006), nr. 3, p. 146 – 157. Hoewel middeleeuwse grafmonumenten meestal een geïdealiseerd statusbeeld weergaven van de overledene, ontstond toch op het einde van de 14de eeuw het zogenaamde transi-monument, waarbij de dode wordt weergegeven in een staat van verregaande ontbinding, compleet met wormen en ander ongedierte. De auteur geeft een overzicht van de verspreiding van die monumenten en analyseert de betekenis ervan. Verwijzingen naar de monumenten van Hubert van Eyck en Joos van Troyes in Gent.

3561. PIL E. & L. PIL, *Amédée Cortier. Het merg van de kleur. Abstracte werken 1961-1976*, (*Ludion*), Gent, 2007, 240 blz. In dit werk gaan de auteurs uitgebreid in op het oeuvre van schilder Amédée Cortier, vooral bekend om de constructieve, kubistisch geïnspireerde en abstracte doeken met een intens coloriet. Geïllustreerd.

3562. POULAIN N., *De Belgische wandtapijten op de wereldtentoonstellingen tijdens het Interbellum, in het bijzonder te Parijs in 1937 en te New York in 1939*, in PAUWELS H., A. VAN DEN KERKHOVE & L. WUYTS (red.), *Liber Memorialis Erik Duverger*, Wetteren, 2006, p. 221-254. Het einde van het Ancien Régime werd de doodsteek voor de eens zo bloeiende Vlaamse wandtapijtkunst. Pas in de tweede helft van de 19de eeuw werd een poging ondernomen om deze Vlaamse kunsttak opnieuw leven in te blazen. Met een opsomming van de verschillende ateliers die actief waren in die periode, waaronder Gaston Woedstad die in 1909 in Gent de eerste studio voor textielkunst van België oprichtte en die onafhankelijk werkte van een weverij.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2006-2007

3563. RAU D., *Museum voor Schone Kunsten Gent. Een nieuw leven voor een tweehonderdjarige*, in *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*, 45, (2007) nr. 2, p. 26-30. Eind mei 2007 heropende het Museum voor Schone Kunsten in het Citadelpark nadat het enkele jaren voor restauratie en renovatie was gesloten. Het Gentse museum was in 1798 opgericht en is één van de belangrijkste kunstmusea van ons land. Het gebouw in het Citadelpark was specifiek voor de museumfunctie opgetrokken. Daar opende het museum zijn deuren in 1902. Geïllustreerd.

3564. RAUX S., *Résistance ou tolérance: les réactions spécifiques des villes de Lille et de Gand face aux stratégies des peintres-marchands d'Anvers sur le marché de la peinture au XVIIe siècle*, in PAUWELS H., A. VAN DEN KERKHOVE & L. WUYTS (red.), *Liber Memorialis Erik Duverger*, Wetteren, 2006, p. 255-276. Zowel in Lille (Rijsel) als in Gent bracht de ontwikkeling van de kunsthandel strenge reglementeringen teweeg die er op gericht waren deze handel te beperken tot welomlijnde beroepscategorieën. In de praktijk werd dat aldus het voorrecht van de schilderscorporaties, een voorrecht dat angstvallig verdedigd werd. Met de explosie van de kunsthandel in de 17de eeuw kwamen nochtans vernuftige constructies tot stand om die beperkingen te omzeilen. Het artikel is gewijd aan enkele van deze omzeilingen en toont aan dat Gent en Lille anders reageerden op deze uitdagingen.

3565. ROELSTRAETE D. & F. LESAGE, *Hans Vandekerckhove. My head is my only home, (Ludion)*, Gent, 2007, 160 blz. De symbolische schilderkunst van Hans Vandekerckhove, aan wie het Gentse Museum voor Actuele Kunst of SMAK een tentoonstelling wijdde, bekleedt een eigen plaats in de hedendaagse kunstscène. Deze publicatie gaat dieper in op het oeuvre van Vandekerckhove. Er verschenen ook een Engelse en een Spaanse uitgave. Geïllustreerd.

3566. ROOSE P., *Een glans- en klankrijk patrimonium: muzikaal erfgoed in Vlaanderen*, in *Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed. Een nieuw perspectief voor erfgoedonderzoek*, Brussel, 2006, p. 99-100. Met verwijzing naar het orgel in de kerk van Sint-Antonius Abt in Meulestede, een werk van P. van Peteghem uit 1834. Geïllustreerd.

3567. TAYMANS H., *De penningen van de Academie voor Schone Kunsten te Gent van 1748 tot 1830*, in *Europees Genootschap voor Munt- en Penningkunde. Koninklijke Vereniging*, Jaarboek 2006, p. 185-236. In de periode die hier bestudeerd wordt, kende de Gentse Academie twee soorten prijspenningen: medailles voor de beste leerlingen en medailles voor de winnaars van de Salons die sinds 1792 werden georganiseerd. Geïllustreerd.

3568. T'SJOEN Y., *Richard Minne. Verzameld Werk, (Uitgeverij G. A. van Ooischoot)*, Amsterdam, 2006, 364 blz. In dit werk worden voor het eerst het

proza en de poëzie van de eigenzinnige Richard Minne (1891-1965) samengebracht.

3569. URBACH S., *Joos van Gent and Giovanni Santi revisited. A case Study on a "fiamminghismo" in Italian Painting* in PAUWELS H., A. VAN DEN KERKHOVE & L. WUYTS (red.), *Liber Memorialis Erik Duverger*, Wetteren, 2006, p. 375-407. Over de mogelijke beïnvloeding van Giovanni Santi, vader van de beroemde Rafaello Santi, door de noordelijke stijl van Justus van Gent in het thema van de Christus van Smarten.

3570. VAN DAMME G., *Boeck der vermaerde schilders van Ghendt*, (v.z.w. *De Trap*), Gent, 2007, 175 blz. De uitgave is bedoeld als een handleiding bij de Gentse schilderkunst tot 1860. Geïllustreerd.

3571. VANDE CASTEELE L., *Kunstschilderes Cécile de Laval (1821-1908) en haar familie* in PAUWELS H., A. VAN DEN KERKHOVE & L. WUYTS (red.), *Liber Memorialis Erik Duverger*, Wetteren, 2006, p. 431-449. Over de kunstschilderes Cécile de Laval is zeer weinig bekend. Zij komt niet voor in kunstlexica, wordt niet vermeld in de leerlingenlijsten van de Academie of in de catalogi van de driejaarlijkse salons. De auteur poogt de kunstenaars en haar omgeving nader te identificeren via archief- en literatuuronderzoek.

3572. VAN DEN KERKHOVE A., *Bijdrage tot de geschiedenis van de Gentse nering van de tinnegieters en loodgieters. Enkele gegevens over tinnegieters uit de corporatieve periode*, in PAUWELS H., A. VAN DEN KERKHOVE & L. WUYTS (red.), *Liber Memorialis Erik Duverger*, Wetteren, 2006, p. 457-530. Dit artikel is het resultaat van een kritisch onderzoek van een lijst van namen van tinnegieters die voorkomen in een aantal bronnen van het Stadsarchief Gent, in 1935 door Julien Boes opgenomen in zijn artikel over de tinnenpotgieterij te Gent. De auteur toetst de lijst van Boes aan de bronnen zelf en voegde er in de loop der jaren nog een aantal gegevens aan toe. Deze lijst vormt de bouwsteen tot een geschiedenis van het Gentse tin, geschiedenis die evenwel nog moet geschreven worden.

3573. VANDEVOORDE H., *Latems leven*, Antwerpen, (2007), 275 blz. Karel Van de Woestijne verbleef geregeld in Sint-Martens-Latem tussen 1900 en 1906. Het dorp was voor hem van grote betekenis door de natuur en de vrienden-kunstenaars. *Het vader-huis* werd voor een groot deel daar geschreven. De publicatie telt zes bijdragen die het leven en werk van Van de Woestijne in Latem behandelen, waaronder een overzicht van de tijd die hij daar doorbracht, de pijnlijkste en de mooiste momenten, ontstaans- of drukgeschiedenissen van zijn dichtbundels en facsimile's van de handschriften in verband met *Het vader-huis* die momenteel door het Letterenhuis worden bewaard. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2006-2007

3574. VAN DIENDEREN A., J. JANSSENS & K. SMITS, *Tracks. Artistieke praktijk in een diverse samenleving*, (EPO), Berchem, 2007, 331 blz. Tracks onderzocht hoe kunstenaars en culturele werkers in Vlaanderen en Brussel omgaan met diversiteit. Via verhalen en getuigenissen biedt deze publicatie een subtiele inzage in interculturele competenties binnen de hedendaagse artistieke praktijk. Bij de verhalen over castings en interacties op de werkvloer volgden de auteurs de voorbereidingen van VSPRS, een dansproductie van choreograaf Alain Platel met Les Ballets C de la B. Geïllustreerd.

3575. VANHOUT N., *Vlaamse primitieven. De mooiste tweeluiken*, (Ludion), Gent, 2007, 112 blz. Uitgave naar aanleiding van een gelijknamige tentoonstelling in het Museum voor Schone Kunsten van Antwerpen. Met onder meer werk van Jan van Eyck en Hugo van der Goes. Geïllustreerd.

3576. VANLANDSCHOOT R., *Vlaanderen, de Vlaamse beweging en Frederik van Eeden (1918-1922)*, in *Wetenschappelijke Tijdingen*, LXV, (2006), nr. 4, p. 271-300. Het was het streefdoel van Frederik van Eeden meer tot de moderne periode te behoren dan tot de romantische waaruit hij qua traditie afkomstig was. Op het einde van zijn leven zocht hij aansluiting bij de katholieke kerk. Op ditzelfde moment worstelden ook een aantal Vlaamse intellectuelen met een tweestrijd tussen religieuze traditie en seculiere revolutionaire ideeën. De auteur analyseert deze evolutie in Vlaanderen en tijdens de levensloop van Van Eeden aan de hand van de correspondentie tussen de Vlaams-nationalistische leider Cyriel Verschaeve en de jonge Gentse activist Reinier Ysabee.

3577. VERMEIREN G., D. ROELSTRAETE & M. ALBORES GLEASON, *Luc Tuymans I Don't Get It*, (Ludion), Gent, 2007, 200 blz. Deze uitgave belicht het oeuvre van schilder Luc Tuymans en situeert zijn schilderijen ten opzichte van het hedendaagse kunstforum. Themata die onder meer aan bod komen zijn de esthetica van het geheugen, Tuymans' fascinaties en zijn werkmethoden. Geïllustreerd.

Materiële cultuur

3578. ACKE B., M.C. LALEMAN & G. STOOPS, *Mobiliteit van mensen, grondstoffen, technieken en kennis: het Hollandse porselein in het 17de-eeuwse Gent*, in *Import Export*, (Open Monumentendag), Gent, 2006, p. 36-45.

3579. BAILLIEUL B., *Het pottenbakkersatelier Maes Gent*, (Interbellum-cahier, nr. 15), Gent, 2006, 50 blz. Geïllustreerd.

3580. BASTIAENS J. & A. ERVYNCK, *Fruit uit de bodem: het archeologisch onderzoek van soorten en variëteiten*, in *Handelingen der Maatschappij*

voor *Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2006), nr. LX, p. 145-151. In aansluiting bij het onderzoek van D. Lievois over fruitteelt, fruithandel en fruitconsumptie op basis van geschreven bronnen voor Gent in de periode 1357-1542 gaan de auteurs na welke bijdrage het onderzoek van de materiële bronnen kan aanreiken, hoe 'archeologisch fruit' kan worden gevonden en onderzocht. Geïllustreerd.

3581. BEECKMANS L., *Gent. Destelbergen-Heusden. Gentse munten uit de late 16de eeuw*, (Erfgoedmemo, nr. 21), Gent, 2006.

3582. HEINS A., *Leeuw een wapenschild vasthoudend*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 36, (2007), nr. 4, p. 209-210. Vertaalde heruitgave van een steekkaart die in de *Inventaire archéologique* van 4 december 1899 werd uitgegeven. Het gaat om een 17de-eeuwse stenen sculptuur uit de archeologische verzameling van de Sint-Baafsabdij. Geïllustreerd.

3583. HUYGHE J., *Gent. Chinees porselein uit Sint-Pieters*, (Erfgoedmemo, nr. 22), Gent, 2006.

3584. OSSIEUR E., *De brandemmers van 1640*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 36, (2007), nr. 1, p. 39-43. De 305 lederen emmers die de Stad Gent in 1640 aankocht in het kader van de brandbestrijding vormt de aanleiding om dit materiële gegeven uit te diepen. De beschrijving van dergelijke emmers is mogelijk via de twee exemplaren die nog bewaard worden in het Huis van Alijn. Geïllustreerd.

3585. VANHEE D. & J. HOORNE, *Lovendegem. Vergeten (graf)relicten nabij de Sint-Martinuskerk*, in *Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen, Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium 2005*, Gent, 2006, p. 177-179. Een archeologische controle nabij de Sint-Martinuskerk in het centrum van Lovendegem bracht de grafkelder aan het licht waarin Charles van Vaernewyck, zijn beide echtgenoten en hun kinderen werden bijgezet. De zinken kist van de tweede echtgenote, Josephine de Baillet, leerde dat zij op 13 april 1866 in Gent overleed. De Gentse familie Van Vaernewyck bewoonde ook het kasteel Diepenbroeck in Lovendegem. Geïllustreerd.

3586. VOET P., *De eeuwigheid van trompetten en trompetters. Ontstaan en evolutie*, Wormerveer, 2006, 128 blz. De auteur probeert de leemte in de Nederlandstalige literatuur over de geschiedenis van de koperen blaasinstrumenten in te vullen. Hij overloopt de bestaansgeschiedenis van die instrumentengroep vanaf de prehistorie tot omstreeks 1800. Vooral de Baroktijd mag volgens de auteur beschouwd worden als een gouden eeuw voor de trompet. Bovendien schetst hij de geschiedenis van de stadstrompetters, met de nadruk op de Gentse situatie. Geïllustreerd.

Heemkunde, volkskunde, genealogie

3587. BOMBAY J., *Tempeliers in Drongen?*, in *Jaarboek Dronghine*, 26, (2007), p. 119-128. Over sagen die door Drongenaars over de tempeliers in Drongen en omgeving werden verteld. Gebaseerd op de enquête Theo Penneman over sagenonderzoek en de enquête van L. K. CUMPS over tempeliers in Vlaanderen.

3588. BRACKE L., *100 jaar geleden. Wat gebeurde in Drongen in 1907*, in *Jaarboek Dronghine*, 26, (2007), p. 19-34. Op basis van krantenberichten in de Gazette van Gent, Nieuws-, Handels- en Annoncenblad en Beurzen-Courant.

3589. BUYSSE K. & DEKEYSER, *Vijftig jaar parochie Christus Koning Gent 1956-2000*, Gent, 2007, 120 blz. Geschiedkundige nota's en herinneringen aan deze stadswijk, gelegen tussen de stad en Zwijnaarde. Geïllustreerd.

3590. CALLEBAUT N., *De Sint-Eligiusparochie te Gentbrugge*, in *Land van Rode*, 35, (2007), nr. 137, p. 6-11.

3591. CALLEBAUT N., *De Sint-Eligiusparochie op eigen benen!*, in *Land van Rode*, 35, (2007), nr. 138, p. 34-36. Over de groei van Sint-Eligius als parochie.

3592. CASSIMAN P., *Drongense priesters en kloosterlingen in de 19de en 20ste eeuw*, in *Jaarboek Dronghine*, 26, (2007), Jaarboek, p. 35-76. Overzicht van de priesters en religieuzen die tijdens de 19de en 20ste eeuw in Drongen geboren zijn of er verbleven. Gebaseerd op het *Repertorium van de priesters van het bisdom Gent tijdens de 19de en 20ste eeuw*.

3593. CASSIMAN P., *Herbergier(ster)s in Baarle*, in *Jaarboek Dronghine*, 26, (2007), Jaarboek p. 129-138. Overzicht van de herbergen vanaf de aanhechting in 1805 van Baarle op de linkeroever van de Leie bij Drongen.

3594. COLLUMBIEN H., *Gentse Memoriedagen: 15-16-17-18-19 augustus*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 35, (2006), nr. 5, p. 324-335.

3595. COLLUMBIEN H., *Gentse Memoriedagen: 20- 21-22 augustus*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 35, (2006), nr. 6, p. 381-391.

3596. COLLUMBIEN H., *Gentse memoriedagen: 23-24-25-26 augustus*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 36, (2007), nr. 1, p. 44-56.

3597. COLLUMBIEN, H., *Gentse memoriedagen: 27-28-29 augustus*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 36, (2007), nr. 2, p. 105-116.

3598. COLLUMBIEN H., *Gentse memoriedagen: 30-31 augustus-1-2 september*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 36, (2007), nr. 3, p. 173-186.

3599. COLLUMBIEN, H., *Gentse memoriedagen: 3-4-5-6 september*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 36, (2007), nr. 4, p. 239-250.

3600. DE BAETS A., *Verkoop van herberg "Den Hert" te Gentbrugge*, in *Land van Rode*, 34, (2006), nr. 4, p. 123-124. Uitgave van de verkoopakte van de vernoemde herberg (1662) in de 'wettelijke passeringen' van Gentbrugge.

3601. DE CLEENE M. & J. P. L. DE KEERSMAEKER, *Over de ontwikkeling van de legenden en de hedendaagse gebruiken van gewijd brood rond Sint-Hubertus (655-727)*, in *Van Mensen en Dingen*, V, (2007), nr. 2, p. 83-134. Over Sint-Hubertus, laatste bisschop van Tongeren en eerste bisschop van Luik, aanbeden als patroon der jagers en bijzondere beschermer tegen razernij. Hij werd een belangrijke heilige tot ver buiten de Ardennen. Ook te Gent vindt men een broederschap van Sint-Hubertus in het Vleeshuis. Verder over de hagiografieën en de mirakelverzamelingen, over de abdij, over de legende, over de voorgangers, over de rol als beschermer tegen razernij en de uitstraling van Saint-Hubert als bedevaartsoord.

3602. DE KEUKELEIRE E., *Sint-Pieters-Buiten in de ban van de misdaad. Inbraken, geweld, roofmoorden, passionele drama's, ook destijds de keerzijde van de samenleving. Voor u verzameld uit 31.600 edities van de "Gazette van Gent"*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 35, (2006), nr. 6, p. 367-377.

3603. DE MULDER W., *Land en gezicht in Vlaanderen 1960-2000*, (Roularta Bodes), Roeselare (2007?), blz. Met beelden van Gent. Geïllustreerd.

3604. DENEWET L., *De eerste poldermolen stond in Drongen*, in *Jaarboek Dronghine*, 26, (2007), p. 145-164. In Nederland is men doorgaans de mening toegedaan dat de windgedreven ontwateringsmolens een Hollandse uitvinding zouden zijn uit 1407. De auteur wijst er in deze bijdrage op dat reeds een vermelding in originele akten van 1316 voorkomt van een vennemolen in de Bourgoyenmeersen bij de Leie op de grens van Drongen en Gent.

3605. DE SCHEPPER A., *In en om Sint-Amandus*, Gent, 2007, 60 blz. Herinneringen aan de school, het Sint-Amandusinstituut aan de Oude Houtlei. Geïllustreerd.

3606. DE SCHRYVER X., *Gezochte personen in het jaar 1821*, in *Gentse Cadenas*, 26, (2007), nr. 2, p. 11-15. Overgenomen uit de *Mémorial Administratif* van de provincie Oost-Vlaanderen van 1821.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2006-2007

3607. DE SCHRYVER X., *Wapenvergunning afgeleverd tijdens het jaar 1818 door de provincie Oost-Vlaanderen*, in *Gentse Cadenas*, 26, (2007), nr. 1, p. 6-10. Weergave van een lijst verschenen in de *Mémorial Administratif* van de provincie Oost-Vlaanderen, die de mogelijkheid biedt aan de genealoog om het beroep, de woonplaats en de datum van de vergunning terug te vinden van de kandidaten.

3608. DEVRIESE L., *Griezelen bij de Griete onder de Gentse Karnemelkbrug*, in *Van mensen & dingen*, V, (2007), nr. 1, p. 38-47. Twee verschillende versies van een watergeestverhaal en van een heksengeschiedenis die zich afspelen bij Sint-Jacobs, aan het begin van de Steendam, waar destijds de Karnemelkbrug over een nu gedempte oude Leiearm liep.

3609. DEVRIESE L., *Watergebonden plaatsnamen in het middeleeuwse Gent: een alfabet*, in *Gandavum*, 11, (2006) nr. 4, p. 13-21.

3610. DE VUYST J., *De heilige Livinus: van edelman tot martelaar*, in *Land van Rode*, 35, (2007), nr. 137, p. 21-26.

3611. DHANENS P., *Waar lag het Farman-plein te Gent?*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 35, (2006), nr. 5, p. 336-338.

3612. DONCHE P., *Afstamming, herkomst, signalement en leeftijd van de compagnie Zuid-Nederlandse soldaten in het fort Philippine*, in *Vlaamse Stam*, 43, (2007), nr. 3, p. 234-252.

3613. DUQUET F., *De Sint-Lievensfeesten 2007 te Houtem*, in *Land van Rode*, 35, (2007), nr. 138, p. 49-53. Over de Livinusfeesten die plaatsvinden om de vijftig jaar, die gebaseerd zijn op de Livinuslegende en hun oorsprong vinden in de Gentse bedevaarten die gedurende vijfhonderd jaar plaatsvonden.

3614. EVRARD A.K., *Binnen enkele jaren...*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 36, (2007), nr. 4, p. 229-230. Over de Vrede van Gent en de Meerhem-site.

3615. EVRARD A.K., *En wie werd nu "de grootste Gentse prof"?*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 36, (2007), nr. 2, p. 101-104. Bij dit volkse media-evenement viel de keuze op Jozef Guislain (1797-1860), Gentse hoogleraar, vooral bekend als arts en psychiater. Geïllustreerd.

3616. GAUBLOMME D., *Het Losgeld*, (Stad Gent, Kunsthal Sint-Pietersabdij), Gent, 2007, 53 blz. Tweede stripverhaal rond de figuur van Alison, in oorsprong een monnik van de Sint-Pietersabdij aan het eind van de 18de eeuw, toen de abdij in de Franse tijd werd opgeheven. Geïllustreerd.

3617. GEERS G., *Het Gentse politiekorps tijdens de Tweede Wereldoorlog (deel 2)*, in *Jaarboek De Oost-Oudburg*, XLIII, 2006, p. 52-172. Over de ontstaansgeschiedenis en de werking van de stedelijke opleidingsschool voor lager politiepersoneel, die gedurende de Duitse bezetting werd opgericht. De auteur probeert ook na te gaan in welke mate collaboratiebewegingen infiltrerden op politiegebied. Hij bekijkt hoe Groot-Gent tot stand kwam en welke de gevolgen waren voor de politie. Ook het aansluiten van de politie bij weerstandsorganisaties is interessant studiemateriaal.

3618. GOOSSENS L. & B. BEGHYN, *De familie de Tenremonde. Een genealogische benadering*, Gent, (2007), 190 blz. Genealogische studie van de Heren van Dendermonde en verbinding met het geslacht van de Tenremonde. Geïllustreerd.

3619. HERTELEER W., *25 jaar Heemkundige Kring Dronghine*, in *Jaarboek Dronghine*, 26, (2007), p. 7-12.

3620. HUYS P., *Molenstenen gestapeld op het kerkhof van de Gentse Sint-Niklaaskerk (1625/'26)*, in *Molenecho's*, 34, (2006), nr. 4, p. 277. Over het verhandelen van molenstenen in de Gentse binnenhaven en het stokeren ervan op het kerkhof van de Sint-Niklaaskerk.

3621. KLUYSKENS P., *De draak*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 35, (2006), nr. 5, p. 317-320. Enkele bedenkingen die de auteur zestig jaar geleden formuleerde over de oorsprong van de draak en de legende die eraan gekoppeld is.

3622. KLUYSKENS P., *Gent en de Engelsen*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 36, (2007), nr. 3, p. 150-163. Heruitgave van een bijdrage uit de jaren 1970.

3623. KLUYSKENS P., *Gent en de Engelsen (vervolg)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 36, (2007), nr. 4, p. 198-208. Postume (her)uitgave van een schets over Gent in de tijd van Filips van Artevelde.

3624. LEVIS E., *'Gentsch spant de kruune. Uuk in't puppenspel*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 35, (2006), nr. 56, p. 346-354, in 36, (2007), nr. 1, p. 2-11 en in nr. 2 p. 62-76. Over de invloed van theater en vooral van het volkse theater op het Gentse dialect op het einde van de 19de eeuw.

3625. MAES A., *Meer dan een naam: Een laan voor Johannes Hartmann in Sint-Amandsberg*, in *Heemkundig Nieuws*, 35, (2007), nr. 3, p. 2-9. Over een telg van de Deense componistendynastie Hartmann, die neerstreek in Sint-Amandsberg en er een bloemisterij opstartte die uiteindelijk tot de grootste van Gent ging behoren.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2006-2007

3626. MATTENS D., *Ketshage, tegenwoordig een straatnaam*, in *Heemkundig Nieuws*, 35, (2007), nr. 2, p. 17-19. Over de benaming van een straat tussen de Alfons Braeckmanlaan en de Beelbroekstraat in Sint-Amandsberg.

3627. MATTENS D., *Het Westveld en de schoolstrijd in de jaren 1950*, in *Heemkundig Nieuws*, 35, (2007), nr. 3, p. 10-15. De verkiezingen van 11 april gaven een duidelijke overwinning voor de socialisten die met de liberalen een antiklerikale coalitie vormden. Het wetsvoorstel van minister Collard naar het vrij onderwijs toe, lokte heel wat reacties uit vanuit deze hoek. Onder invloed van het episcopaat werden acties op touw gezet zoals de oprichting van de organisatie 'School en Gezin', die zich bezighield met het inzamelen van fondsen. Ook op het Westveld was een plaatselijke afdeling actief.

3628. MERLEVEDE M., *Volkstellingen Drongen en Baarle 1795-1796*, Drongen, 2007. Uitgave van de volkstelling van het jaar IV van Drongen en Baarle. Aanvullend een demografische analyse, een schets van het historische klimaat, beroepsgegevens, e.a.

3629. OSSIEUR E., *Jan Rolland chirurgijn te Gent. "Om buijten te blijven..." (1696)*, in *Vlaamse Stam*, 42, (2006), nr. 5, p. 441-442.

3630. OSSIEUR E., *Wolven in het Gentse*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 36, (2007), nr. 4, p. 251-253. Over meldingen in de Gentse stadsrekeningen van bedragen die toegekend werden aan hen die een wolf konden vangen en dit voor de periode 1585-1615.

3631. OSSIEUR E., *Wolven in het Gentse, 1585-1615*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 36, (2007), nr. 4, p. 254-255. Commentaar bij een fotografisch beeld in de Noordstraat.

3632. RUMMENS M., *De eerste jaren van de roeisport in Gent (1846-1871)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 35, (2006), nr. 6, p. 364-366.

3633. SOMERS F., *Een Canadese bevrijder te Gent, 1944*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 35, (2006), nr. 6, p. 361-362.

3634. STEEGHERS W., *Gentse poorters uit Parijs*, in *Vlaamse Stam*, 43, 2007, nr. 1, p. 81-82.

3635. TAYMANS H., *Inventaris en historische achtergrond van de moderne medailles van de Sint-Rochusgilde*, Gent, 2007, 61 blz. Vervolg op de al eerder verschenen inventaris van de 19de-eeuwse medailles. Nu komen de stukken aan bod die dateren van na de Eerste Wereldoorlog.

3636. TUYTSCHAEVER, R., *Het ontstaan van de "Bond der brood- en banketbakkers van Gent en omliggende"*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 36, (2007), nr. 4, p. 226-228. De vermelde bakkersvereniging ontstond door een samenwerking van twee oudere bakkersbonden. De notitie geeft een beknopt overzicht en illustreert dit met gegevens over het zilveren jubileumfeest op 9 februari 1965. Geïllustreerd.

3637. VANDAMME G., *De "affaire Lootens". August Lootens: de man die Edward Anseele van de troon wou stoten*, in *Gandavum*, 11, (2006) nr. 4, p. 5-12.

3638. VANDEGHINSTE J., *Terminologie van de 'Staten van Goed'*, in *Vlaamse Stam*, 42, (2006), nr. 5, p. 436-440. De terminologie die hier verklaard wordt, is enkel van tel voor het oude Graafschap Vlaanderen.

3639. VAN DURME L., *Klapwiekend vrouwvolk in het middeleeuwse Gent*, in *@rchieflink*, 7, (2007), nr. 2, p. 1-3. In het kader van een Toponymisch Woordenboek van Oost-en Zeeuws-Vlaanderen (tot 1500) zoekt de auteur molennamen op in archiefbronnen. Een eerste reeks bevindingen wordt beknopt toegelicht.

3640. VAN EFFELTERRE, K., *Enkele doods- en begrafenisgebruiken en hun betekenis*, in *Volkskundige Kroniek*, 14, (2006), nr. 4, p. 15-38.

3641. VANGANSBEKE J., *Ciné Palace*, in *Jaarboek Dronghine*, 26, (2007), p. 165-170. Over de filmzaal die in Drongen gestart is in de beginjaren van de klankfilm en de hoogdagen beleefde na de bevrijding, namelijk van begin 1945 tot en met de sluiting van de zaak in 1957.

3642. VANGANSBEKE J., *Lustige bolders*, in *Jaarboek Dronghine*, 26, (2007), p. 139-144.

3643. VANGANSBEKE J., *Een snoepje van Elodietje*, in *Jaarboek Dronghine*, 26, (2007), p. 90-94. Over de snoepwinkel in Drongendorp, uitgebaat van 1934 tot 1959 door Elodie Cooreman.

3644. VANGANSBEKE J., *Het textielbedrijf Captain*, in *Jaarboek Dronghine*, 26, (2007), p. 77-89. Over het textielbedrijf van het gezin Vercruyse-Cluckers, dat niet alleen een groot Belgisch cliënteel had maar ook verschillende afnemers in het buitenland.

3645. VAN HAVERBEKE E., *De kleine historie van de socialistische militant August Roets (1853-1931) alias Ruuje Gust. Familiekunde in Amsab-ISG, in Brood en Rozen*, (2007), nr. 3, p. 49-63. De auteur pleit bij stamboomonderzoek voor méér dan enkel een opsomming van namen en data. Een volwaar-

dige familiegeschiedenis schrijven is echter niet zo gemakkelijk indien het gaat om de kleine man. Nochtans kunnen de minder bekende archieven, zoals het Amsab, de vorser vooruit helpen in het samenstellen van een volwaardige familiegeschiedenis van een 'rode' voorouder. Geïllustreerd.

3646. VANVOOREN G., *Gavergracht, het kasteel en zijn bewoners*, in *Jaarboek Dronghine*, 26, (2007), p. 95-112. Oorspronkelijk Blauw Huys genoemd dankt het domein te Drongen de naam Gavergracht aan de ligging bij de Gavergracht, oorspronkelijk een verlengstuk van de Rietgracht.

Biografieën

3647. BRAEM M., *Godevaert Braem (ca 1395-1452). Baljuw van het Land van Waas, slachtoffer van de oorlog tussen Gent en Filips de Goede*, in *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, 107, (2004), p. 213 – 333. Over **Godevaert Braem**, baljuw van het Land van Waas tijdens de oorlog tussen Gent en de Bourgondische hertog Filips de Goede in het midden van de 15de eeuw, is tot op heden bitter weinig studiewerk verricht. In deze biografische bijdrage is er aandacht voor zijn leven als hoofdschepen en als baljuw, en voor zijn gewelddadige dood. Tevens komen aan bod: zijn leven voor hij baljuw werd, zijn voorouders, zijn bezittingen, de instellingengeschiedenis van het land van Waas en de evolutie van de functie van het baljuwschap.

3648. CALLANT E., *Gentse componisten. Isidoor De Vos*, in *De Vrienden van de Lyrische Kunst*, 50, (2007), nr. 2, p. 1-6. Heruitgave van een tekst over de vrij onbekende toondichter **Isidoor De Vos** in het 'Zondagblad' van de 'Vooruit' op 22 juli 1917, in de rubriek 'Verdwenen Toondichters – Kleine Studiën. De toondichter werd slechts 25 jaar maar presteerde heel wat binnen die korte periode.

3649. DE MEYER A., *Gentse Componisten*, in *V.L.K. Magazine*, 50, (2007), nr. 3, p. 5-7. Bijdrage over de componist van 'L'Internationale', **Pierre De Geyter**, geboren te Gent in 1848 uit een arbeidersgezin.

3650. DEWETTINCK-BOURGOIS M., *Erik Duverger, de mens en de navorser. Publicaties van Prof. dr. em. Erik Duverger*, in PAUWELS H., A. VAN DEN KERKHOVE & L. WUYTS (red.), *Liber Memorialis Erik Duverger*, Wetteren, 2006, p. VII-XXXVI. Levensschets over kunsthistoricus **Erik Duverger**.

3651. IMBO G., *Constant van Crombrughe (1789-1865). Kanunnik en deken van het Kapittel van Sint-Baafs te Gent. Lid van het Nationaal Congres. Stichter van vier kloostercongregaties. Grondvester van het vrij onderwijs*, in

Gerardimontium, 212, (2007), nr. 2, p. 21-29. Beknopte levensschets van **Constant van Crombrughe**.

3652. KLUYSKENS P., *Frans Duquesnoy*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 36, (2007), nr.1, p. 14-18. Postume bijdrage over beeldhouwer **Frans Duquesnoy** (1594-1642), van wie werk op verscheidene plaatsen, onder meer in de Sint-Baafskathedraal, in Gent bewaard bleef.

3653. KLUYSKENS P., *Maurice Dupuis*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 35, (2006), nr. 6, p. 357-360. Korte nota over **Maurice Dupuis**, de conservator van het Museum voor Schone Kunsten te Gent, die de collecties ongedeerd door de oorlogsjaren heen heeft gelooft en die zelf ook een productie van schilderijen op zijn actief had.

3654. LEKENS L., *Gentse Componisten. Florimond Van Duyse*, in *V.L.K. Magazine*, 50, (2007), nr. 4, p. 7-9. Als zoon van de bekende **Prudens van Duyse** studeerde hij rechten aan de universiteit van Gent en werd benoemd tot krijgsauditeur te Antwerpen. Maar zijn voornaamste betekenis lag op het vlak van de muziek en voornamelijk als musicoloog. Vooral het bestuderen en het vastleggen van Nederlandstalige volksliederen werd zijn levensdoel.

3655. LEKENS L., *Gentse componisten. Jef Vandermeulen 1869-1931*, in *De Vrienden van de Lyrische Kunst*, 50, (2007), nr. 1, p. 2-3. Over de minder bekende Gentse toondichter **Jef Vandermeulen**, met een overzicht van zijn voornaamste werken.

3656. LEMMENS D., *Karel Miry, componist van de Vlaamse Leeuw en zijn relatie met Melle*, in *De Gonde*, 35, (2007), nr. 3, p. 15-18. Bijdrage tot een levensschets van **Karel Miry**.

3657. MAES A., *Meer dan een naam: een straat voor Isidoor De Vos in Sint-Amandsberg*, in *Heemkundig Nieuws*, 35, (2007), nr. 1, p. 3-10. Over de Gentse toondichter **Isidoor De Vos** geboren in 1850 en die op 25-jarige leeftijd overleed tijdens het componeren van zijn cantate.

3658. POULAIN N., *Robert Verbanck of het onrustig zoeken naar een betere maatschappij en een passende architectuur, stedenbouw en monumentenzorg*, in *Interbellum*, 27, (2007), nr. 1, p. 5-19. De auteur wijst op het belang van architect **Robert Verbanck**, zoon van de Gentse beeldhouwer Geo Verbanck. Hij studeerde architectuur, werd docent aan de Gentse Academie en werd één van de pioniers van de Belgische Vereniging voor Stedebouw en van de Bond van Vlaamse Stedebouwkundigen. Zijn maatschappelijke betekenis ligt in belangrijke mate in zijn pedagogische aanpak van het architectuur- en stedenbouwwonderwijs en zijn standpunten over monumentenzorg.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2006-2007

3659. RAU A. J., *Pierre De Poerck*, in *V.L.K. Magazine*, 50, (2007), nr. 4, p. 10-12. Over het compositorische werk van **Pierre De Poerck**, geboren te Gent in 1841 en gestorven in Sint-Andries bij Brugge.

3660. VAN CAENEGEM R.C., *FL. GANSHOF: persoonlijke herinneringen*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 119, (2006), nr. 4, p. 516-519. Herinneringen van de auteur aan de perfectionistische **François Louis Ganshof** (1895-1980) die enkel zweerde bij de bronnen, zeer sterk positivistisch ingesteld was en geen oren had naar invloeden vanuit de sociologie of de filosofie op de geschiedenis.

3661. VAN WASSENHOVE R., *Oscar Colman – Kunstschilder 1893–1963*, in *Jaarboek De Oost-Oudburg*, XLIII, 2006, p. 173 – 221. Over de artistieke loopbaan van **Oscar Colman**, geboren in Sint-Amandsberg in 1893 en lijs-tenmaker van beroep. Hij verhuisde naar Sint-Martens-Latem en werd op artistiek gebied geïnspireerd door mensen als Servaes en Timmermans.

3662. VERHEYDEN, F. e.a., *Slavinski*, (Uitgeverij Homarus), 2007, farde met 6 delen. Het cahier in beperkte oplage omvat zes onderdelen: een biografie van de eigenzinnige kok **Willy Slavinski** (+1992), notities voor zijn restaurant van de toekomst, getuigenissen, recepten, menukaarten en parafernalía. Hij was een visionaire kok die in 1980 aan de Koning Leopold II-laan het beroemde restaurant Apicius opende. De uitgave wil een hommage zijn aan een van de meest belangrijke koks in het 20ste-eeuwse Vlaanderen. Geïllustreerd.

3663. VERSCHOORE N., *Francine Somers: biografische nota*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 35, (2006), nr. 6, p. 362-363.

NAAMINDEX BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT

ABBELOOS J.F.,	3419	DE BISSCHOP N.,	3477
ABICHT L.,	3457	DE BLEECKERE M.,	3381
ACKE B.,	3383, 3464, 3578	DE BRABANDER S.,	3514
ADRIAENSSENS W.,	3534, 3535	DECAVELE J.,	3458
AERTS E.,	3465	DE CLEENE M.,	3601
ALBORES GLEASON M.,	3577	DE CLERCQ W.,	3393, 3478
ANTHEUNIS G.,	3383, 3466	DE COCK L.,	3479
ANTROP M.,	3467	DECREUS F.,	3538
APPERMONT I.,	3468	DEELSTRA H.,	3426
ART J.,	3420	DE FRENNE L.,	3410
ASCOOP F.,	3421	DE GEEST J.,	3539
BAILLIEUL B.,	3469, 3477, 3506, 3528, 3529, 3579	DEGRANDE W.,	3480
BALDEWIJNS J.,	3470	DE GRAUWE L.,	3540
BASTIAENS J.,	3580	DE GROOTE M.,	3481
BAUTERS L.,	3475, 3476	DEHAENE N.,	3527
BEECKMANS L.,	3581	DE HERDT R.,	3455
BEGHYN B.,	3618	DE JODE M.,	3482
BEKE F.,	3471	DE KEERSMAEKER J.P.L.,	3601
BILLEN C.,	3443	DE KEGEL A.,	3483
BOMBAY J.,	3587	DE KEUKELEIRE E.,	3484, 3485, 3486, 3487, 3488, 3602
BOONE M.,	3422, 3423	DEKEYSER,	3589
BOSSCHEM J.,	3424	DE KEYSER L.,	3427
BRAEM M.,	3647	DE LEMBRE A.S.,	3388
BRACKE L.,	3588	DELTOUR-LEVIE C.,	3541
BRU M.A.,	3383, 3384	DE MAEGD C.,	3489
BRUYNEEL E.,	3425	DE MAERE J.,	3542
BUSKIRK J.,	3536	DE MAERTELEIRE E.,	3426
BUYLAERT F.,	3394	DE MAEYER J.,	3458, 3490, 3537
BUYSSE K.,	3589	DE MEYER A.,	3649
CALLANT E.,	3648	DE MOERLOOSE R.,	3459
CALLEBAUT N.,	3590, 3591	DEMOOR M.,	3428
CALLENS J.,	3387	DE MULDER B.,	3429
CAPITEYN A.,	3473	DE MULDER W.,	3603
CASIER J.,	3500, 3553	DENECKERE G.,	3430
CASSIMAN P.,	3592, 3593	DENEWET L.,	3604
CHARLES L.,	3377, 3408, 3409, 3473, 3474	DE PAERMENTIER E.,	3460
CHERRETTE B.,	3475, 3476	DEQUEKER J.,	3543
CLAEYS D.,	3527	DEROLEZ A.,	3395
CLAUWAERT J.,	3388	DE RYNCK P.,	3389, 3544
COLLUMBIEN H.,	3594, 3595, 3596, 3597, 3598, 3599	DE SCHEPPER A.,	3605
COOMANS T.,	3537	DE SCHRYVER X.,	3431, 3606, 3607
CORDEMANS K.,	3514	DE SMET J.,	3545
COUSSERIER K.,	3380	DESPLENTER Y.,	3461, 3546
CROMBE P.,	3393	DE VLEESCHOUWER M.,	3491
CROMHEECKE M.,	3476	DE VOS L.,	3382, 3533
DANAN P.E.,	3455	DE VOS P.,	3518, 3533
DE BAETS A.,	3600	DEVRIESE L.,	3396, 3492, 3493, 3494, 3495, 3496, 3608, 3609
		DEVROE A.,	3547

NAAMINDEX

DE VULDER N.,	3432	LALOO P.,	3393
DE VUYST J.,	3610	LEIGH GELDENHUYS K.,	3395
DE VUYST W.,	3497, 3527	LEKENS L.,	3654, 3655
DE WAELE M.,	3433, 3527	LEMAIRE C.,	3399
DEWETTINCK-BOURGOIS M.,	3650	LEMLI J.,	3426
DE WILDE B.,	3434	LEMMENS D.,	3656
DE WILDE R.J.,	3411	LESAGE F.,	3565
DE ZUTTER J.,	3497, 3548	LEVIS E.,	3624
DHANENS P.,	3611	LIEVOIS D.,	3400, 3497
D'HONDT B.,	3498	MAES A.,	3625, 3657
DONCHE P.,	3612	MARECHAL G.,	3401, 3513
DUMOLYN J.,	3397	MATTENS D.,	3626, 3627
DUQUET F.,	3613	MEGANCK M.,	3514
DUVERGER E.,	3556	MEILLANDER V.,	3377
ERVYNCK A.,	3580	MERLEVEDE M.,	3628
EVERAERT G.,	3497, 3499	MESTDAGH H.,	3514
EVRARD A.K.,	3614, 3615	METZGER C.,	3549
FURNEE J.H.,	3435	MEYLEMANS E.,	3380
GAUBLomme D.,	3616	MILIS L.,	3515
GEERS G.,	3617	MOENS J.,	3516
GOEMINNE L.,	3398	MORTELMANS H.,	3557
GOOSSENS L.,	3618	MUYLAERT M.,	3382
GOOSSENS P.,	3480	NEGRONI M.,	3517
GYSSELINCK H.,	3501	NEIRINCKX P.,	3456
HAECK T.,	3379	NUYTTENS M.,	3402
HAND J.O.,	3549	NYS L.,	3558
HAUTEKEETE A.M.,	3550	NYS W.,	3559
HEINS A.,	3554, 3582	OOSTERWIJK S.,	3560
HELLINCK B.,	3436	OSSIEUR E.,	3584, 3629, 3630, 3631
HENNAUT E.,	3502	PAUWELS D.,	3519
HERTELEER W.,	3619	PAUWELS H.,	3556, 3564, 3569, 3571, 3572, 3650
HILLEWAERT B.,	3503	PERDAEN Y.,	3393
HOOFT E.,	3504	PIETERAERENS M.,	3390, 3391, 3392, 3520, 3533
HOOGHE F.,	3532	PIL E.,	3561
HOORNE J.,	3526, 3585	PIL L.,	3512, 3561
HUYGHE J.,	3583	POELMAN R.,	3521
HUYS J.,	3551	POULAIN N.,	3562, 3658
HUYS P.,	3620	QUACKELBEEN G.,	3424, 3439
IMBO G.,	3651	QUAGHEBEUR P.,	3458
JACOBS K.,	3555	RAU A.J.,	3659
JANSSEN I.,	3380	RAU D.,	3563
JANSSENS J.,	3574	RAUX S.,	3564
JANSSENS P.,	3415	REIJNGOUDT A.,	3440
JONCKHEERE K.,	3556	ROBBEN D.,	3455
JOOS L.,	3527	ROBYNS L.,	3518
JUDO F.,	3437	ROCHTUS L.,	3532
JURGENS S.,	3505	ROELSTRAETE D.,	3565, 3577
KANMAZ M.,	3506	ROOSE P.,	3566
KLUYSKENS P.,	3507, 3621, 3622, 3623, 3652, 3653	ROSSEAU H.,	3424, 3439, 3527
KWANTEN G.,	3438	RUMMENS M.,	3632
LACHAERT P.J.,	3514	RYCKEWAERT M.,	3523
LACQUET E.,	3552	SCHNERB B.,	3403
LAENEN K.,	3508	SEGRS Y.,	3441
LALEMAN M.C.,	3377, 3383, 3473, 3509, 3510, 3511, 3512, 3578	SMITS K.,	3574

NAAMINDEX

SNAUWAERT L.,	3524	VAN DOORSLAER R.,	3449
SOENS T.,	3404	VANDROEMME S.,	3382
SOLY H.,	3442	VAN DURME L.,	3639
SOMERS F.,	3633	VAN EFFELTERRE K.,	3640
SPITZBARTH A.,	3405	VAN ELSLANDE R.,	3462, 3463
SPRONK R.,	3549	VANGANSBEKE J.,	3641, 3642, 3643, 3644
STABEL P.,	3443	VAN HAVERBEKE E.,	3645
STEEGHERS W.,	3634	VANHEE D.,	3526, 3585
STEEL R.,	3535	VAN HOUT N.,	3536, 3575
STEURBAUT P.,	3383	VAN KEYMEULEN K.,	3527
STEYAERT G.,	3536	VANLANDSCHOOT R.,	3576
STOOPS G.,	3383, 3385, 3386, 3578	VAN MOLLE L.,	3441, 3450
STYNEN E.,	3538	VAN TYGHEM F.,	3528
T'SJOEN Y.,	3568	VANVOOREN G.,	3646
TAYMANS H.,	3567, 3635	VAN WASSENHOVE R.,	3529, 3661
THEUNIS K.,	3523	VAN WERVEKE A.,	3530, 3531
THOEN E.,	3444	VERBANCK W.,	3424, 3439
TOLLEBEEK J.,	3445	VERBEKE A.,	3381
TRAYMANS H.,	3567	VEREECKE L.,	3382
TRIO P.,	3458	VERHEYDEN F.,	3662
TROMMELMANS R.,	3383	VERHOEYE J.,	3514
TUYTSCHAEVER R.,	3636	VERMEERSCH C.,	3527
URBACH S.,	3569	VERMEIREN G.,	3383, 3384, 3577
VAN BESIEN E.,	3503	VERMEIREN R.,	3490
VAN BRUAENE A.L.,	3406	VERSCHOORE N.,	3663
VAN CAENEGEM R.C.,	3446, 3660	VERSTRAETE H.,	3424
VAN DAELE K.,	3380	VERSTRAETE P.J.,	3451
VAN DAMME G.,	3570, 3637	VERSTRAETEN K.,	3417
VANDAMME G.,	3637	VERSTRAETEN W.,	3532
VANDE CASTEELE L.,	3571	VERWERFT G.,	3452
VANDEGHINSTE J.,	3638	VIAENE P.,	3424, 3439, 3453
VANDE LOOK H.,	3525	VINTS L.,	3490
VANDEBUSSCHE L.,	3428	VLEESHOUWERS-	
VAN DEN KERKHOVE A.,	3556, 3564, 3569, 3571, 3572, 3650	VAN MELKEBEEK M.,	3407
VAN DE PERRE S.,	3437	VOET P.,	3586
VAN DER HAEGHEN V.,	3412, 3413, 3414	WATTEEUW L.,	3470
VANDERMASSEN G.,	3428	WINTER A.,	3418
VAN DER MEERSCH A.M.,	3447	WOHLMUTTER P.,	3476
VANDEVOORDE H.,	3573	WOUTERS N.,	3454
VANDEWEYER L.,	3448	WUYTS L.,	3556, 3564, 3569, 3571, 3572, 3650
VAN DIENDEREN A.,	3574		
VAN DOORNE G.,	3388		

HANDELINGEN DER MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE TE GENT

Publicaties

De volgende uitgaven van de Maatschappij zijn nog voorradig en kunnen besteld worden bij prof. dr. M. Boone, Blandijnberg 2, 9000 Gent.

HANDELINGEN, nieuwe reeks

I - 1944 tot en met LXI - 2007
(onvolledig in de jaren 1950, 1960 en 1970)

VERHANDELINGEN

- H. PIRENNE, *Chronique rimée des troubles de Flandre 1379-1380* (1902) € 6,25.
- L. CLOQUET, *Les maisons anciennes en Belgique* (1907), € 6,25.
- H. KOECHLIN, *Chapelle de la Leugemeete* (1936), € 6,25.
- G. VAN DEN GHEYN, *L'Odyssee de l'Agneau Mystique pendant la guerre de 1940* (1945), € 6,25.
- *Handelingen van het 36e Congres van de Federatie der Historische Kringen van België* (1956), € 15.
- A. DE VOS, *Inventaris der Landbouwpachten in de Gentse Jaarregisters van de Keure*, 2 dln. (1958), samen € 15.
- C. FAIPOULT, *Mémoire statistique du département de l'Escaut* (1960), € 15.
- F. VANDENHOLE, *Inventaris van nieuws-, vak- en kiesbladen* (Publikatie in samenwerking met de Universiteitsbibliotheek te Gent) (1967), € 15.
- K. DE VINCK, *De metamorfosen van een stadsgezicht. De Graslei en de Korenlei te Gent van de middeleeuwen tot vandaag* (1976), € 15.
- J. ART, *Herders en parochianen. Kerkelijkheidsgegevens betreffende het bisdom Gent, 1830-1914* (1979), € 15.
- R. VAN DRIESSCHE, *De Sint-Pietersabdij te Gent* (1980), € 15.
- M. BOONE, *Geld en macht. De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)*, (1990), € 15.
- P. TRIO, *De Gentse broederschappen (1182-1580)* (1990), € 15.
- M. CHERRETTÉ, *Instellingen Land van Aalst* (1992), € 8,75.
- M. BERCKMOES, M. STRUYFS, *Honderd jaar geschiedenis van de Maatschappij - Indices* (1993), € 15.
- V. LAMBERT, *Chronicles of Flanders 1200-1500* (1993), € 15.
- K. DEVOLDER, *De Gentse gemeenteraad 1830-1914* (1994), € 22,50.
- H. CAILLIAU, *Het begijnhof OLV-Ter Hooie 1584-1792* (1995), € 15.
- A.L. VAN BRUAENE, *De Gentse memorieboeken* (1997), € 17,50.
- H. BOUCKENOOGHE, *Meisjesopvoeding en sekse-ongelijkheid* (1998), € 15.
- L. DERYCKE, *De Sint-Michielswijk 1480-1520* (1999), € 15.
- K. MESTDACH, *Het Gentse Sint-Elisabethbegijnhof* (2000), € 18,75.
- J. DAMBRUYNE, *Mensen en centen. Het 16de-eeuwse Gent in demografisch en economisch perspectief* (2001), € 20.
- S. MEERSSEMAN, *Gent van den oudsten tijd tot heden. Registers op het werk van F. De Potter* (2002), € 24.
- J. DAMBRUYNE, *Corporatieve middengroepen. Aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtswereld* (2002), € 35.
- J. BACKS, *Mortaliteit in Gent (1830-1950)* (2003), € 20.
- K. LAMONT, *Het wereldbeeld van een zestiende-eeuwse Gentenaar Marcus van Vaernewijck* (2005), € 20.
- W. RYCKBOSCH, *Tussen Gavere en Cadzand. De Gentse stadsfinanciën op het einde van de middeleeuwen (1460-1495)* (2007), € 20.

Een korting van 30 % wordt toegestaan aan leden en studenten.